

ISSN 2225-7756

**Міністерство освіти і науки,
молоді та спорту України**

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

імені В.Н.Каразіна

№ 985

СЕРІЯ: “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 48

Започаткована у 1967 р.

Харків 2011

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання педагогічної, юридичної, медичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі.

В вестнике представлены результаты теоретических и экспериментальных разработок проблем фундаментальной и прикладной психологии. Рассмотрены проблемы личности, когнитивной сферы, некоторые вопросы педагогической, юридической, медицинской психологии, особенности девиантного поведения.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету.
(протокол №12 від 28.11.11.)

Редакційна колегія:

Іванова О.Ф. (відп. ред.) - завідувач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, професор.

Дусавицький О.К. - професор кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, професор.

Коваленко А.Б. - професор кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Т. Шевченка, доктор психологічних наук, професор.

Кочарян О.С. - завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії, доктор психологічних наук, професор.

Саннікова О.П. - завідувач кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, доктор психологічних наук, професор.

Тімченко О.В. - провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, доктор психологічних наук, професор.

Шестопалова Л.Ф. - завідувач відділення "Інститута неврології, психіатрії та наркології АМН України", доктор психологічних наук, професор.

Яновська С.Г. (відп. секр.) - старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, пл.Свободи, 4, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, факультет психології, каб. 441
тел. 8-057-707-56-32.

Електронна адреса: yanovskaya_s@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.2006
Статті прорецензовано

Зміст

Розділ: Психологія особистості

<i>Греса Н.В., Савченко І.А.</i>	Психологічні особливості мотиваційної сфери осіб з різними адаптаційними установками	6
<i>Кратінов В.А.</i>	Проблема формування особистості курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України	10
<i>Кряж І.В., Андроннікова К.А.</i>	Екологічні установки як фактор екологічно відповідальної поведінки	14
<i>Луценко О. Л., Цокота В. Р.</i>	Аналіз системи потягів жінок, що готуються стати сурогатними матерями*	18
<i>Проскурняк О.І.</i>	Вивчення операційного компонента комунікативної діяльності особистості	22
<i>Фальова О.С., Маркова М.В.</i>	Самореалізація особистості жінки в концепціях вітчизняної психології	26
<i>Черноиваненко В.Д.</i>	Картина мира личности в неклассической и постнеклассической психологии	30
<i>Чечель К.О.</i>	Потреба в саморозвитку як детермінанта ефективної самостійної учбової діяльності студентів вузу	34
<i>Шапошник Д.О.</i>	Психологічні детермінанти самоефективності особистості	37
<i>Шиліна А.А., Євсігнеєва К.В.</i>	Особливості самовідношення студентів з різним рівнем прокрастинації	41
<i>Яворовська Л.М., Хафізова Г.С.</i>	Теоретичні підходи до визначення психологічного благополуччя особистості	46

Розділ: Психологія розвитку

<i>Гарькавець О.М.</i>	Кластеризация показателей познавательной сферы дошкольников в зависимости от уровней их развития	50
<i>Глебова Н.В.</i>	Взаимосвязь особенностей моральной саморегуляции и степени овладения оценочными эталонами поведения	55
<i>Долгополова Е.В., Терещенко Н.Н.</i>	Психологические типы матерей младших подростков с социальной тревожностью	58
<i>Кукуруза Г.В.</i>	Характеристика сімейного функціонування в родинах, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку	62
<i>Пляка Л.В.</i>	Психологічний супровід навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі	65

Розділ: Соціальна психологія

<i>Герасименко Н.С. Гуляєва О.В.</i>	Психологічні та соціальні характеристики Інтернет-спілкування та його можливості	69
<i>Кочарян А.С., Фролова Е.В., Бару И.А.</i>	Феноменология нарушений межличностных отношений	73
<i>Москаленко В.В.</i>	Феномен етноменталітету: психологічний аналіз	78
<i>Цокота В.Р., Толстая Е.И.</i>	Сформированность социальной идентичности как показатель уровня личностной зрелости	82

Розділ: Гендерна психологія

<i>Бідюк І.А.</i>	Особливості становлення професійного інтелекту в умовах тренінгу з урахуванням гендерної специфіки	87
<i>Борисенко Т.В.</i>	Зв'язок ціннісної структури і гендерної ролі особистості	91
<i>Кожина М.Ю.</i>	Особенности организации психосемантического пространства у беременных женщин с разным типом гендерной идентичности	96
<i>Литвинова В.Я.</i>	Коннотативные особенности восприятия мужчины девушками, склонными к поведению зависимого типа	100
<i>Мирошнеченко А.В.</i>	Гендерна соціалізація як процес формування гендерної ідентичності особистості	103
<i>Нежута А.В.</i>	Психологічні особливості професійної мотивації правоохоронців в гендерному аспекті в залежності від стажу службової діяльності	107

Розділ: Психологія психічного здоров'я та клінічна психологія

<i>Бородавко О.О.</i>	Дослідження психометричних характеристик методики оцінки довіри/недовіри в системі відносин «лікар – пацієнт»	111
<i>Габелкова О. Є., Веретельник Г. С.</i>	Ставлення до свого здоров'я залежно від особистісних особливостей і специфіки освіти в осіб молодого віку	115
<i>Коваль І.А.</i>	Застосування діагностики афективних розладів для підвищення ефективності лікування соматичних пацієнтів (на прикладі хворих на ішемічну хворобу серця)	119
<i>Мозговой В.И.</i>	Пути преодоления сопротивления в психодраме, центрированной на протагонисте	124
<i>Сокиржинская О.О.</i>	Особенности восприятия времени у спортсменов как один из показателей психического здоровья	127

Розділ: Психологія професійної діяльності

<i>Волошина Е.В.</i>	Проблема профессиональной деформации у пилотов гражданской авиации	131
<i>Досужая Т.А.</i>	Проблема изучения психологических детерминант профессиональной успешности спортсменов с ограниченными физическими возможностями	135
<i>Иванченко Ю.С.</i>	Адаптивность как важнейшая профессионально-психологическая характеристика работников таможенных органов	138
<i>Кривоконь Н.І.</i>	Соціально-психологічний аналіз діяльності по наданню соціальних послуг	142
<i>Коваленко А.В.</i>	Модернизация личности и социальных отношений в эпоху интернет или как становятся web-мастерами	146
<i>Ніколаєва І.В.</i>	Особливості прояву ригідності у держслужбовців	151
<i>Сухенко Я.В.</i>	Тренінг емпатії як спосіб саморегуляції практичного психолога	155

Розділ: Психологія пізнавальних процесів

<i>Иванченко А.А.</i>	Креативность как научная проблема в исследованиях зарубежных психологов	159
<i>Невоснна О.А.</i>	Порівняння емоційної пам'яті у представників різних поколінь	164
<i>Харцій О.М.</i>	Виявлення та розвиток креативності у студентів	170

Розділ: Юридична психологія

<i>Александров Ю.В.</i>	Психологічний аналіз факторної структури особистісних особливостей керівників правоохоронної системи	174
<i>Жданова І.В., Коноплицька О.В.</i>	Уявлення працівників ОВС щодо чинників протиправної поведінки неповнолітніх	179
<i>Кочарян А.С., Кочарян І.А., Дмитриєнко Е.В.</i>	Стилевые особенности осознанной саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания в местах лишения свободы	183
<i>Сорока А.В.</i>	Особливості показників загальної комунікативної толерантності засуджених на етапі підготовки до звільнення з пенітенціарних установ	188
<i>Шевченко Л.О.</i>	Особливості кримінальних настанов злочинного середовища	193
<i>Відомості про авторів</i>		196

Розділ: Психологія особистості

УДК: 159.947.5:316.64

Психологічні особливості мотиваційної сфери осіб з різними адаптаційними установками

Греса Н.В., Савченко І.А.

У статті розглядається проблема адаптаційної системи особистості, яка включає адаптаційні здібності або ресурси особистості, загальну життєву адаптованість-дезадатованість індивідуума і стан цієї системи до справжнього моменту часу, рівень адаптованості суб'єкта в різних життєвих ситуаціях і прогноз його адаптації на найближче або віддалене майбутнє. Оскільки мотиваційна сфера є центральним ядром особистості, що визначає спонукальну сторону її поведінки, а вивчення її участі в процесі адаптації дозволить скласти уявлення про особливості розвитку особистості в змінених умовах життєдіяльності. На основі проведеного дослідження було встановлено, що особам з адаптивними установками властиві наступні мотиваційні складові: соціальний статус, життєзабезпечення, соціальна корисність, загальна активність та спілкування, а також у них домінує задоволення потреби у безпеці. В свою чергу неадаптивні особи спрямовані бути творче активними та намагаються в першу чергу задовольнити такі потреби як потреби в визнанні, в самовизначенні та соціальні потреби.

Ключові слова: адаптація, соціальна адаптація, установки, мотивація, потреби, мотиви.

В статье рассматривается проблема адаптационной системы личности, которая включает адаптационные способности или ресурсы личности, общую жизненную адаптированность-деадаптированность индивидуума и состояние этой системы к настоящему моменту времени, уровень адаптированности субъекта в различных жизненных ситуациях и прогноз его адаптации на ближайшее или отдаленное будущее. Поскольку мотивационная сфера является центральным ядром личности, определяющим побудительную сторону ее поведения, изучение ее участия в процессе адаптации позволит составить представление об особенностях развития личности в измененных условиях жизнедеятельности. На основе проведенного исследования было установлено, что лицам с адаптивными установками свойственны следующие мотивационные составляющие: социальный статус, жизнеобеспечение, социальная полезность, общая активность и общение, а также у них доминирует желание удовлетворить потребность в безопасности. В свою очередь лица с неадаптивными установками желают быть творчески активными и пытаются в первую очередь удовлетворить такие потребности как потребности в признании, в самоопределении и социальные потребности.

Ключевые слова: адаптация, социальная адаптация, установки, мотивация, потребности, мотивы.

The problem of adaptation system of a personality, which includes adoption capabilities or personal resources, general vital adaptation -disadoption of a personality and the state of this system by the real moment of time, level of adaptation of the subject in different vital situations and prognosis of adaptation in the nearest and far future are examined in this article. As the motivation sphere is the central nucleus of a personality, which determines the incentive side of its behavior, examination of its participation in the process of adaptation will allow to make an idea about the features of personal development in changed terms of vital functions. On the basis of the conducted research there was sat, that the persons with adaptation options are peculiar for the following motivation constituents: social status, life-support, social utility, general activity and communication and also, a desire to satisfy a necessity out of harm's way prevails for them. It turn persons with non-adaptive options wish to be creatively active and first of all try to satisfy such necessities as requirement in confession, self- determination and social necessities.

Key words: adaptation, social adaptation, options, motivation, necessities, motives.

Актуальність проблеми та її зв'язок з важливими теоретичними і практичними завданнями. Поступово змінне, насичене подіями життя на сучасному світі вимушує людину актуалізувати процеси адаптації для досягнення адекватної взаємодії з умовами середовища. При цьому, соціальне середовище, як найважливіша складова навколишнього середовища, в цілому, безумовно, активно впливає на формування адаптаційних механізмів особи, що реалізуються в процесі соціалізації. У сучасній психології при розробці проблем соціалізації особлива увага приділяється вивченню соціальної адаптації. Роздумуючи над проблемою адаптації особи в соціумі, учені погоджуються з тим, що перед ними питання з ряду «вічних», над вирішенням якого ще довго вестимуться дискусії і спори не одним поколінням філософів, психологів, соціологів і педагогів (Л.І.Анциферова, А.А. Бодальов, А.В. Брушлинський, І.В.Дубровіна, І.С.Кон, Н.М. Лебедева, А.В. Мудрик, А.К. Осницький та інші.) [1]. Адаптаційна система особистості включає адаптаційні здібності або ресурси особистості, загальну життєву адаптованість-дезадатованість індивідуума (результат в цілому) і стан цієї системи до справжнього моменту часу (результат в конкретний момент), рівень адаптованості суб'єкта в різних життєвих ситуаціях (ситуативна адаптованість) і прогноз його адаптації на найближче або віддалене майбутнє.

Аналіз останніх публікацій з проблеми. Аналіз наукових публікацій з проблеми адаптації особистості (С.А. Анисимов (1989), Д.А. Андрєєва (1973), А.Д. Глотчкін (1994), І.Д. Дмитрієв (1990), А.І. Донцов (1976), А.М. Жмириков (1989), Л.Г. Єгоров (1975), В.П. Каширин (1999), Л.В. Кривих (1994), І.К. Кряжева (1980), М.Е. Литвак (1997), В.А. Слатьонин (1983), Э.А. Ахмадуліна (2006) І.В. Зейвальд (2008) та інші) дозволяє зробити висновок про те, що, не дивлячись на великий інтерес до цієї проблеми в психологічній теорії і практиці, основною особливістю вітчизняних і зарубіжних досліджень психологічної адаптації було те, що вони проводилися в соціально і/або професійно стабільному середовищі, що володіє відносно стійкими нормами поведінки і діяльності людей. Алгоритм процесу адаптації в основному полягає

в освоєнні цих норм і в тому, що «уживається» у вже сформовані умови. Специфіка сучасного етапу розвитку суспільства, полягає у відсутності розроблених і закріплених регламентів соціальної взаємодії, які формуються в процесі адаптації членів суспільства в соціально-економічних умовах, які постійно змінюються. Особливості сучасної адаптаційної ситуації свідчить, що разом з соціально-економічними перетвореннями наголошуються ознаки соціально-психологічної кризи, породженої відсутністю певних орієнтирів побудови нових соціальних відносин. Сучасне суспільство живе в умовах постійних соціально-економічних відносин, що розвиваються, змінюються. Соціальна реальність останніх років стимулює появу нових орієнтирів в системі цінностей і норм поведінки, розвиток нових потреб, формування нових життєвих цілей.

На думку І.В. Зейвальд, у сучасних умовах стає очевидним соціальне значення проблеми успішності, досягнення успіху в житті. Загальноприйнятим є той факт, що досягнення успіху в різних життєвих сферах є значущою детермінантою як для повноцінного особистісного розвитку суб'єкта, так і для соціально-економічної стабільності людини і суспільства в цілому. Особистість знаходиться в безперервному процесі адаптації, оскільки сьогоденній устрій життя диктує певні умови мобілізації сил і внутрішніх ресурсів, постійного підвищення професійних якостей. Сучасній людині необхідно швидко реагувати на зміни для того, щоб вибрати ті стратегії поведінки, які дозволяють успішно долати труднощі. Процес адаптації є важливим аспектом повноцінної життєдіяльності людини. Дії людини безпосередньо пов'язані з тими цілями, які він ставить перед собою, тими мотивами, що спонукають його до дії і певної поведінки [2]. Оскільки мотиваційна сфера є центральним ядром особистості, що визначає спонукальну сторону її поведінки, а вивчення її участі в процесі адаптації дозволить скласти уявлення про особливості розвитку особистості в змінених умовах життєдіяльності.

Мета статті. Дослідити особливості мотиваційної сфери осіб з різними адаптаційними установками.

У дослідженні приймали участь чоловіки та жінки віком від 25-45 років, різних професій (рієлтр, електрик, дизайнер, підприємець, менеджер та інші). Для розподілу на групи нами була використана методика «Актуальні адаптаційні установки» Лактіонова. Для вивчення мотиваційної структури особистості використовувалась методика «Діагностика мотиваційної структури особистості» В.Е. Мільмана, результати дослідження представлені в таблиці 1.

Із даних наведених в таблиці 1. видно, що для осіб з адаптаційними установками найбільш характерними є загальна активність ($27 \pm 0,80$) та життєзабезпечення ($23 \pm 0,74$). Найменш важливим виявився соціальний статус ($18,86 \pm 0,67$).

Таблиця 1

Показники складових мотиваційної структури особистості осіб з різними адаптаційними установками ($M \pm m$)

Складові мотиваційної структури особистості	Групи		t	P
	Адаптивні особи	Неадаптивні особи		
Життєзабезпечення	$23 \pm 0,74$	$16,91 \pm 0,69$	10,5	0,001
Комфорт	$20,50 \pm 0,69$	$20 \pm 0,75$	1,2	-
Соціальний статус	$18,86 \pm 0,67$	$12,44 \pm 0,59$	7,7	0,001
Спілкування	$19 \pm 0,67$	$16,57 \pm 0,68$	4	0,001
Загальна активність	$27 \pm 0,80$	$23,14 \pm 0,81$	4,3	0,001
Творча активність	$22,43 \pm 0,73$	$24,14 \pm 0,83$	2,6	0,01
Соціальна корисність	$20,29 \pm 0,69$	$12,71 \pm 0,60$	12,2	0,001
Робоча спрямованість	$23,24 \pm 0,74$	$19,9 \pm 0,75$	4,8	0,001
Загальножиттєва спрямованість	$20,34 \pm 0,69$	$16,48 \pm 0,68$	5,07	0,001

Тобто вони вважають, що важливо вдосконалюватися в трудовій діяльності, для них важливо ділове спілкування, отримання нової інформації та підвищення кваліфікації, а також бажання забезпечити гарне життя за рахунок роботи, яка добре оплачувана. А особам з неадаптаційними установками більш значимими є загальна активність ($23,14 \pm 0,81$) та творча активність ($24,14 \pm 0,83$). Практично не значимий для них соціальний статус ($12,44 \pm 0,59$) та соціальна корисність ($12,71 \pm 0,60$).

Порівняльний аналіз свідчить про те, що таку шкалу як творча активність ($24,14 \pm 0,83$ та $22,43 \pm 0,73$, при $p \leq 0,01$) вірогідно частіше використовують особи з неадаптаційними установками. А особи з адаптаційними установками вірогідно більш властива наявність соціального статусу ($18,86 \pm 0,67$ та $12,44 \pm 0,59$, при $p \leq 0,001$), життєзабезпечення ($23 \pm 0,74$ та $16,91 \pm 0,69$, при $p \leq 0,001$), соціальна корисність ($20,29 \pm 0,69$ та $12,71 \pm 0,60$, при $p \leq 0,001$), загальна активність ($27 \pm 0,80$ та $23,14 \pm 0,81$, при $p \leq 0,001$) та спілкування ($19 \pm 0,67$ та $16,57 \pm 0,68$, при $p \leq 0,001$). Відносно таких шкал, як комфорт вірогідних розбіжностей між групами досліджуваних не діагностується. Також порівняльний аналіз свідчить, що у адаптаційних осіб вірогідно частіше домінує робоча спрямованість ($23,24 \pm 0,74$ та $19,9 \pm 0,75$, при $p \leq 0,001$) та загальножиттєва спрямованість ($20,34 \pm 0,69$ та $16,48 \pm 0,68$, при $p \leq 0,001$), ніж у осіб з неадаптаційними установками.

Таким чином, отримані результати свідчать, що особам з адаптаційними установками велику значимість надають своєму соціальному статусу, а також на їх думку у житті треба дотримуватись наступних життєвих принципів: «час — гроші». Потрібно прагнути їх більше заробляти, бо саме робота

дає необхідне матеріальне благополуччя, а також «головне — здоров'я». Потрібно берегти себе і свої нерви. У роботі на їх думку потрібно не тільки захоплюватися самому, але і захоплювати роботою інших, обмінюватися своїм досвідом і знанням, щоб достатньою мірою заслужити авторитет і пошану колег. А також на їх думку вільний час треба віддавати сім'ї та проводити у затишному колі друзів, з цікавими розвагами та можливістю поспілкуватися на різні цікаві теми. В цілому особам з адаптаційними установками притаманна як загальножиттєва та робоча спрямованість.

В свою чергу особам з неадаптаційними установками властива творча активність, яка проявляється в бажанні відкривати щось нове, створити, винайти. У своїй роботі на їх думку завжди треба шукати цікаве те, що може захопити, тому робота має носити творчий характер, де можна проявити і розвинути свої здібності. Також потрібно постійно розвиватись, щоб набувати більше знань, щоб зрозуміти причини і суть того, що відбувається навколо. В цілому їм властива більше робоча спрямованість.

У психології потреби розглядаються в трьох значеннях: як позначення об'єкту зовнішнього середовища, необхідного для нормальної життєдіяльності (потреба-об'єкт), як стан психіки, яка відображає брак чого-небудь (потреба-стан), і як фундаментальна властивість людини (потреба-властивість). Саме потреба активізує організм, будить поведінку, спрямовану на пошук потрібних або усунення небажаних об'єктів, предметів та умов.

Результати дослідження ступеня задоволеності основних потреб осіб з різними адаптаційними установками наведені в таблиці 2.

Таблиця 2.

Показники ієрархії основних потреб осіб з різними адаптаційними установками (M±m)

Основні потреби	Групи		t	P
	Адаптивні особи	Неадаптивні особи		
Досягнути визнання та повагу	7±0,40	8±0,47	1,2	
Мати теплі відношення з людьми	5,52±0,36	7±0,44	2,4	0,05
Забезпечити собі майбутнє	13,07±0,55	9,63±0,52	4,7	0,001
Заробляти на життя	11,5±0,52	9,29±0,51	3,9	0,001
Мати хороших співбесідників	4,79±0,33	4,91±0,37	0,2	-
Зміцнити своє положення	9,57±0,47	7,71±0,46	2,8	0,05
Розвивати свої сили та здібності	10,57±0,50	7,69±0,47	4,2	0,001
Забезпечити собі матеріальний комфорт	10,75±0,50	10,97±0,55	1	-
Підвищувати рівень майстерства та компетентності	9,57±0,47	11,01±0,56	1,8	-
Уникати неприємностей	6,83±0,40	6,24±0,42	0,5	-
Прагнути до нового та незвіданого	6,52±0,39	8,43±0,49	1,8	-
Забезпечити собі положення впливу	6±0,37	8,29±0,49	2,6	0,01
Купувати собі хороші речі	7,29±0,41	8,14±0,48	1,1	-
Займатися справою, яка вимагає повної віддачі	2,5±0,24	4,47±0,35	3,3	0,001
Бути зрозумілим для інших	5,05±0,34	6,86±0,44	1,9	-

З даних наведених в таблиці 2.2. видно, що особам з адаптивними установками притаманна значимість таких потреб як забезпечити собі майбутнє (13,07±0,55), заробляти на життя (11,5±0,52), забезпечити собі матеріальний комфорт (10,75±0,50) та розвивати свої сили та здібності (10,57±0,50). А такі потреби як займатися справою, яка вимагає повної віддачі (2,5±0,24) та мати хороших співбесідників (4,79±0,33) не виступають для них домінуючими. В свою чергу для осіб з неадаптивними установками більш всього значимими виступають такі потреби як: підвищувати рівень майстерства та компетентності (11,01±0,56), забезпечити собі матеріальний комфорт (10,97±0,55) та забезпечити собі майбутнє (9,63±0,52). Відносно таких потреб як займатися справою, яка вимагає повної віддачі (4,47±0,35) та мати хороших співбесідників (4,91±0,37) особи з неадаптивними установками не віддають перевагу як основним потребам, які необхідно задовольнити.

Порівняльний аналіз отриманих даних свідчить, що для групи осіб з адаптивними установками достовірно більш значимими вступают такі потреби як забезпечити собі майбутнє (13,07±0,55 та 9,63±0,52, при $p \leq 0,001$), заробляти на життя (11,5±0,52 та 9,29±0,51, при $p \leq 0,001$), зміцнити своє положення (9,57±0,47 та 7,71±0,46, при $p \leq 0,05$) та розвивати свої сили та здібності (10,57±0,50 та 7,69±0,47, при $p \leq 0,001$), ніж в групі з неадаптивними установками. У яких в свою чергу домінуючими виступають наступні потреби: мати теплі відношення з людьми (7±0,44 та 5,52±0,36, $p \leq 0,05$), забезпечити собі положення впливу (8,29±0,49 та 6±0,37, при $p \leq 0,01$) та займатися справою, яка вимагає повної віддачі (4,47±0,35 та 2,5±0,24, при $p \leq 0,001$) з вірогідними відмінностями. Відносно інших потреб достовірних відмінностей не реєструється.

Далі нами був зроблено аналіз задоволеності потреб осіб з різними установками. Аналіз задоволеності основних потреб представлено в таблиці 3.

З результатів наведених в таблиці 3. видно, що для осіб з адаптивними установками ведучими потребами виступають матеріальні (29,54±0,83) та потреби в безпеці (29,47±0,84), а в групі осіб з не

адаптивними установками матеріальні потреби ($28,4\pm 0,90$) та потреби в визнанні ($28,31\pm 0,83$), які знаходяться в зоні незадоволеності.

Таблиця 3.

Показники ступеня задоволеності основних потреб осіб з різними адаптаційними установками ($M\pm m$)

Основні потреби	Групи		t	P
	Адаптивні особи	Неадаптивні особи		
Матеріальні потреби	$29,54\pm 0,83$	$28,4\pm 0,90$	0,87	-
Потреба в безпеці	$29,47\pm 0,84$	$23,58\pm 0,82$	5,3	0,001
Соціальні потреби	$15,36\pm 0,60$	$18,86\pm 0,73$	5,6	0,001
Потреби в визнанні	$20,57\pm 0,69$	$28,31\pm 0,83$	4,3	0,001
Потреби в самовизначенні	$19,59\pm 0,68$	$20,59\pm 0,76$	2,5	0,05

Зв'язано це, на наш погляд, з тим, що зараз в середньому у людей невисока заробітна плата, унаслідок чого вони відчувають себе матеріально незахищеними, адаптивні особи також відчувають небезпеку та невпевненість у навколишньому світі, а особам з не адаптивними установками не вистачає поваги з боку інших людей, можливості підвищувати власну майстерність та бажанні мати гарний вигляд. А такі потреби як соціальні, в визнанні та самовизначенні у осіб з адаптивними установками з знаходяться в зоні часткового задоволення. У осіб з неадаптивними установками такі потреби як соціальні, безпеці та самоствердження знаходяться також в зоні часткового задоволення. Жодна з основних потреб не знаходиться в зоні повністю задоволених потреб.

Порівняльний аналіз свідчить про те, що така потреба як в безпеці ($29,47\pm 0,84$ та $23,58\pm 0,82$, при $p\leq 0,001$) вірогідно більш значима адаптивним особам, ніж неадаптивним. Яким в свою чергу достовірно важливіші виступають такі потреби як потреби в визнанні ($28,31\pm 0,83$ та $20,57\pm 0,69$, при $p\leq 0,001$), потреби в самовизначенні ($20,59\pm 0,76$ та $19,59\pm 0,68$, $p\leq 0,05$) та соціальні потреби ($18,86\pm 0,73$ та $15,36\pm 0,60$, при $p\leq 0,001$). Відносно інших шкал, вірогідних розбіжностей між групами досліджуваних не діагностується. Таким чином отримані результати свідчать, що особам з адаптивними установками властиво бажання задовольнити потреби в захисті від фізичних і психологічних небезпек з боку навколишнього світу і упевненість в тому, що фізіологічні потреби будуть задоволені в майбутньому за рахунок покращення матеріального стану. Відносно осіб з неадаптивними установками, то їм властиво також задовольнити потребу в визнанні, тобто досягти певного авторитету, поваги з боку оточуючих та потреба в реалізації своїх потенційних можливостей і зростанні як особистості, а також бути причетним, тобто відчувати приналежність до чогось - або когось, відчувати, що тебе приймають інші, вступати в соціальної взаємодії, відчувати прихильність або підтримку.

Висновки. В цілому отримані результати свідчать, що особи з адаптаційними установками мають розвинуту мотиваційну структуру, яка проявляється у однаковому співвідношенні загальножиттєвої та робочої спрямованості, але при цьому в зоні незадоволеності знаходиться матеріальна потреба та потреба у безпеці, тобто вони відчувають небезпеку та невпевненість у навколишньому світі. В свою чергу особи з неадаптаційними установками обирають значимість творчої активності та робочої спрямованості, але при цьому намагаються задовольнити наступні потреби: потребу в визнанні, в самовизначенні та соціальні потреби.

Література

1. Ахмадулина Э.А. Особенности и динамика ценностно-мотивационной сферы личности в процессе социокультурной адаптации эмигрантов [Текст] : Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.13, 19.00.05 / Э.А. Ахмадулина / Казань – К., 2006. – 25 с.
2. Зейвальд И. В. Влияние мотивов социального успеха на трудовую адаптацию личности в новой организации [Текст] : Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / И.В. Зейвальд / Москва – М., 2008. – 25 с.

УДК 159.9

Проблема формування особистості курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України

Кратінов В.А.

У статті здійснено аналіз особливостей навчально-службової діяльності курсантів вищих навчальних закладів та визначені чинники, що негативно впливають на їх особистість, адаптацію до умов існування у закладі закритого типу і на їх психічне здоров'я.

Показано, що умови навчання та служби курсантів згаданих університетів мають суттєві відмінності порівняно із цивільними вищими. Навчальна і, особливо, службова діяльність курсантів містить значну кількість факторів, що негативно впливають на їх психіку.

Робиться висновок про необхідність гуманізації системи навчання та служби курсантів, залучення їх до спортивних секцій, проведення з ними ділових ігор, соціально-психологічних тренінгів та посилення спеціальної психологічної підготовки.

Ключові слова: особистість курсантів, вищі МВС, навчально-службова діяльність, психологічна корекція.

В статье осуществлен анализ особенностей учебно-служебной деятельности курсантов высших учебных заведений и определены факторы, отрицательно влияющие на их личность, адаптацию к условиям существования в учреждении закрытого типа и на их психическое здоровье.

Показано, что условия обучения и службы курсантов упомянутых университетов имеют существенные отличия по сравнению с гражданскими вузами. Учебная и, особенно, служебная деятельность курсантов содержит значительное количество факторов, негативно влияющих на их психику.

Сделан вывод о необходимости гуманизации системы обучения и службы курсантов, привлечение их к спортивным секциям, проведение с ними деловых игр, социально-психологических тренингов и усиление специальной психологической подготовки.

Ключевые слова: личность курсантов, вузы МВД, учебно-служебная деятельность, психологическая коррекция.

The paper made an analysis of characteristics of educational performance of students of higher educational institutions and identified the factors that negatively affect their personality, adaptation to living conditions in institutions and on their mental health.

It is shown that the learning environment of students and services mentioned universities have significant differences when compared with civilian universities. Training and particularly service activities of students has a significant number of factors that negatively affect their psyche.

It is concluded that the need to humanize the system of training and service cadets, their attraction to sports clubs, carrying with them the business of games, social-psychological training and strengthening of the special psychological training.

Keywords: individual students, schools MIA, educational service activity, psychological adjustment.

Актуальність проблеми. Політична та соціально-економічна криза в українському суспільстві захопила багато сфер діяльності, викликала нову хвилю підвищення рівня злочинності.

Перед працівниками органів внутрішніх справ стають усе більш важкі задачі, які часто необхідно виконувати в екстремальних, наближених до бойових умовах, які, безумовно, небезпечні для здоров'я. Саме у зв'язку з цим на рівень професійної підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ покладаються великі завдання: вона повинна здійснюватись таким чином, щоб забезпечити працівниками ОВС не тільки успішне виконання своїх оперативно-службових завдань (а для цього необхідно мати гарну фізичну, спеціальну і психологічну підготовленість), а й забезпечити безпеку громадян і особисту, при цьому зберегти фізичну витривалість, впевненість в своїх силах, психологічну стійкість і здоров'я [1, 2].

Але, на жаль, існуючий на сьогодні рівень фізичної, спеціальної і психологічної підготовленості працівників в системі органів внутрішніх справ викликає заклопотаність і на думку багатьох фахівців не відповідає належному вимогам. Тобто на сьогодні актуальною і практично значущою є проблема формування особистості майбутніх офіцерів правоохоронної системи України.

У зв'язку з цим, у даній роботі поставлена мета: здійснити теоретичний аналіз стану дослідження проблеми формування особистості курсантів в університетах закритого типу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз досліджень, які стосуються даної проблеми свідчить, що науковцями вивчаються окремі питання бойової, фізичної та психологічної підготовки працівників органів внутрішніх справ [3, 4, 16]. Значно менше уваги приділяється ними у площині аналізу складнощів виконання оперативно-службових задач [7]. Така ж тенденція спостерігається і стосовно досліджень особливостей системи навчально-службової діяльності курсантів і особливо питань пошуку шляхів усунення негативно діючих на них факторів цієї діяльності. Причому, якщо обґрунтування, яким чином це можна зробити, з психологічних позицій, існують засоби фізичної культури [6, 8], стосовно оптимізації навчально-службової діяльності курсантів та обґрунтування засобів корекції негативних змін у їх психіці, майже відсутні, хоча це, безумовно, суттєвий важіль, як в адаптації їх до служби і навчання, так і до опанування премудростями майбутньої професії.

Важливо, що акцент у навчанні та відпрацюванні прийомів психологічної підготовки позитивно впливає на поліпшення якостей особистості бійців, на загартування рис їх характеру, на зміцненість емоційно-вольових процесів. А з іншого боку, останні, знаходячись на належному рівні, обумовлюють саме у складних, криміногенних умовах, успішне застосування засвоєних в період навчання прийомів подолання опору злочинців [14, 15].

Слід зазначити також, що на відміну від усіх студентів будь-яких вищих навчальних закладів,

курсанти системи силових структур держави навчаються в особливих умовах, до яких належать наступні:

- паралельно з навчанням вони проходять службову підготовку і виконують службові завдання;
- вони зобов'язані носити формений одяг, жити у казармі, а відлучення з навчального закладу можливе лише за дозволом начальників;
- всі роки навчально-службової діяльності і всі години доби регламентовані розпорядком денним, який курсанти повинні бездоганно виконувати.

Крім того, до відмінностей навчання зі студентами (а також до складнощів їх службової діяльності) можна віднести:

- повний відрив від звичайних для них в шкільні роки обставин: від батьків, друзів, умов проживання, навчання та відпочинку;
- необхідність контактувати з великою кількістю курсантів, знаходити однодумців, товаришів, засвоювати принципи, що устоялися у даному навчальному закладі;
- замість піклування з боку батьків, мати службові стосунки з ланцюгом начальників та командирів, яким треба підкорятись;
- необхідність виконувати вимоги безлічі службово-статутних документів: законів, наказів, розпоряджень та ін.

Перераховані та інші чинники, діючи в сукупності, формують цілу систему негативно впливаючих компонентів, що (особливо на молодших курсах навчально-службової діяльності) негативно діють на психіку курсантів, викликають переживання, стани страху, невизначеності, тривожності, депресії, які супроводжуються значними нервово-психічними перенапруженнями. Про це повідомляє ряд авторів, які досліджували дію умов служби та навчання курсантів, що перебувають у вузах закритого типу [3, 4, 5, 9, 11, 13].

Довготривала дія негативних чинників навчально-службової діяльності курсантів послабляє рівень їх адаптивності, опору до захворювань, що також зареєстровано та підтверджується науковцями [8, 11]. Перераховані вище факти дозволяють дійти висновку про те, що порівняно зі студентами звичайних навчальних закладів, в одиницю часу, курсанти вузів силової системи держави витримують значно більш складних навантажень.

Дійшовши до такого заключення логічно було поставити питання: які методи використовуються командно-викладацьким складом вузів для зниження перевантажень та запобігання негативних змін у здоров'ї курсантів?

Спостереження та опитування відповідних осіб дає можливість констатувати, що це питання практично не ставиться на порядок денний. Навпаки вважається, що з перших кроків у навчально-службовій (і особливо службовій) діяльності молодим треба «задати перцю», дати відчутти всі складнощі життя курсантів, усвідомити «куди ти попав» та ін. Результатом такого «педагогічного» впливу є різке падіння інтересу курсантів до навчання у даному навчальному закладі, їх замкненість і відчуженість, озлобленість відносно командирів, високий рівень захворюваності [9, 11] та небажання вчитись і відрухування з вузу [8].

Що стосується шляхів вирішення проблеми дезадаптації та складнощів навчання і служби курсантів науковцями, то тут картина дещо більш сприятлива. Мається на увазі наявність досліджень, в яких автори доводять необхідність корегування складнощів життя курсантів у вузах закритого типу. Спираючись на рішення уряду та закони України «Про освіту», відомчі нормативні документи (Накази МВС України №№ 519-1992р., 505-1994р., рішення Колегії МВС України № 3 КМ/2-1993р.) науковці проводили дослідження згаданої проблеми.

В цих роботах доведено, що «епізодичність адаптивних виховних заходів, які проводяться у вищих навчальних закладах МВС України, їх недостатня науково-теоретична обґрунтованість та методичне забезпечення, не дозволяють в умовах сьогодення успішно розв'язувати завдання адаптації курсантів у масовій навчально-виховній практиці» [11]. Існує розрив у надбаннях теоретиків, що рекомендують методи виходу зі складного положення та шляхи його подолання та використання їх порад командно-викладацьким складом вузів.

Дослідниками цієї проблеми показано, що одним із суттєвих чинників удосконалення підготовки кадрів у вищих навчальних закладах системи МВС України є підвищення ефективності роботи педагогічних колективів і начальницького складу щодо їх професійного виховання та створення належних умов адаптації до середовища, в якому відбувається навчально-службова діяльність курсантів і яке найбільш повно сприяє входженню їх до нового соціального середовища та залученню до нового виду діяльності.

Показано також, що від успішного здійснення навчальної, соціально-психологічної та професійної адаптації курсантів у процесі навчання та служби залежить їх ставлення до обраної професії, стійкість до закріплення в органах внутрішніх справ і подальший професійний розвиток [10].

Результатом часто безвідповідального, а значить неефективного підходу до організації навчально-виховного процесу, спрямованого на розв'язання завдань комплексної адаптації курсантів, неузгодженості дій та недостатньої уваги до вирішення означеної проблеми з боку керівництва навчальних закладів системи МВС України, курсанти, як свідчить практика, мають значні проблеми в процесі адаптації до нових умов служби та навчання і, як результат, в погіршенні їх психічного здоров'я. Наявність та шляхи недостатньо ефективного і часто зневажливого вирішення перерахованих питань, спричиняють протиріччя між потребою органів внутрішніх справ у поповненні професійно підготовленими, цілеспрямованими, психічно і фізично загартованими офіцерами та фактично випускаємими фахівцями – зі слабким рівнем професійної підготовки, низькою мотивацією до майбутньої професії і з вадами здоров'я [12].

Окреслене протиріччя і визначає необхідність вирішення проблеми оптимізації навчально-службової

діяльності курсантів вузів системи МВС, але не за рахунок їх здоров'я, а шляхом удосконалення виховного процесу, головним чином його гуманізації, обов'язковим врахуванням інтересів і бажань самих курсантів, ставлення до них як до майбутніх колег і опори в силовій системі держави. Одним із ефективних шляхів в цьому напрямку, на наш погляд, може бути залучення курсантів, особливо початкових курсів, з кризою в адаптаційному періоді, до процесу спортивних тренувань, до проведення з ними ділових ігор, соціально-психологічних тренінгів та поліпшення спеціальної психологічної підготовки.

Відомо, що стратегічний напрямок кадрової політики МВС України передбачає створення науково обґрунтованої системи підготовки спеціалістів, здатних нести службу у різноманітних галузях правоохоронної діяльності. Практичне вирішення цієї проблеми можливе лише за умов пошуку шляхів збагачення духовної і фізичної складових особистості майбутніх офіцерів, поважного відношення до них, загартування їх психічної і соматичної сфери, що можливе лише на тлі гуманного відношення, демократизації системи навчання і служби й формування у них відповідної поваги і захоплення особистістю вихователів.

Висновки

1. Курсанти університетів системи МВС України (особливо початкових курсів) у процесі навчально-службової діяльності зазнають значні нервово-психічні напруження. Наслідком дії останніх є негативні зміни у психіці, розвиток дезадаптації, падіння опірності організму, послаблення процесів саморегуляції та погіршення якостей особистості.

Першоджерелом зазначених змін є різка зміна умов їх проживання і навчання та одночасове виконання не існуючих раніше вимог службової діяльності.

2. Поліпшення процесу формування особистості майбутніх правоохоронців можливе за рахунок удосконалення системи виховання та навчально-службової діяльності на принципах демократизації, гуманізації і духовності. Рекомендується проведення з курсантами ділових ігор, соціально-психологічних тренінгів та посилення спеціальної психологічної підготовки.

Перспективою подальших досліджень має бути розробка методів та засобів оптимізації формування особистості майбутніх офіцерів системи МВС.

Література

1. Бандурка О. М. Організація діяльності ОВС / Олександр Маркович Бандурка. – Харків : Основа, 1996. – 398 с.
2. Барко В. І. Стан психологічної готовності молоді до навчання в закладах МВС : Матеріали республіканської науково-практичної конференції [«Практична психологія в органах внутрішніх справ»] / В. І. Барко, О. В. Шаповалов. – К. : РВВ КІВС при УАВС, 1995. – С. 19-20.
3. Васильєв Г. І. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у вузах МВС : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Васильєв Георгій Іванович. – Одеса, 1997. – 24 с.
4. Дяченко В. І. Формування професійної усталеності курсантів вищих закладів освіти системи МВС : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Дяченко Василь Іванович. — О., 2000. — 19 с.
5. Жевага С. І. Формування стійкого інтересу до занять фізичною підготовкою у слухачів і курсантів системи навчальних закладів МВС України / Сергій Іванович Жевага. – К. : РВВ КІВС, 1999. – 40 с.
6. Закорко І. П. Спеціальна фізична підготовка у вищих навчальних закладах МВС України з урахуванням індивідуальних особливостей моторики курсантів : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. наук з фіз. виховання і спорту: спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / Закорко Іван Павлович. — К., 2001. — 18 с.
7. Логачов М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Логачов Микола Григорович. – Харків, 2001. – 16 с.
8. Олійников О. А. Особистісні фактори, які сприяють успішності навчально-службової діяльності курсантів університету цивільного захисту України : Збірник наукових праць / О. А. Олійников // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Харків : УЦЗУ, 2007. – Вип. 3., Ч. 2. – С. 93-100.
9. Приходько І. І. Психологічні аспекти професійної ідентичності майбутніх військових фахівців внутрішніх військ МВС України : Збірник наукових праць / І. І. Приходько // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Харків : УЦЗУ, 2007. – Вип. 3., Ч. 2. – С. 191-200.
10. Професійна психологія в органах внутрішніх справ. Загальна частина : Курс лекцій / [Андросюк В. Г., Юхновець Г. О., Казміренко Л. Ш., Медведєв В. С.]. – К. : УАВС, 1995. – 111 с.
11. Сергієнко Н. П. Психолого-правові засади формування особистості майбутніх працівників ОВС у процесі професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Сергієнко Надія Павлівна. – Харків, 2005. — 19с.
12. Сохадзе Д. І. Професійний психологічний відбір кандидатів для комплектування підрозділів миротворчих сил : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Сохадзе Давид Іраклійович. — Харків, 2004. — 18с.
13. Трусь А. А. Личностные и социально-психологические предпосылки успешности деятельности курсантов военного вуза : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол.

наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология; психология социальной работы» / Трус Александр Алексеевич. – М., 1998. – 23 с.

14. Ческидов Н. В. Средства и методы развития профессиональных качеств сотрудников уголовного розыска в процессе физической подготовки : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Ческидов Николай Викторович. – М., 1997. – 24 с.

15. Чух А. М. Перспективи удосконалення фізичної підготовки курсантів військового інституту національної гвардії України / А. М. Чух // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання та спорту. – Харків, 1998. – № 2. – С. 7-10.

16. Ярещенко О. А. Обґрунтування змісту і організації спеціальної фізичної підготовки курсантів вищих навчальних закладів МВС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з фіз. виховання та спорту : спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення» / Ярещенко Олег Артурович. - Харків, 2008. - 20 с.

УДК 159.9:504.05

Екологічні установки як фактор екологічно відповідальної поведінки

Кряж І.В., Андроннікова К.А.

Вивчається зв'язок екологічних установок особистості з готовністю до екологічно відповідальної поведінки. З використанням структурного моделювання виявлені причинно-наслідкові зв'язки між екологічною стурбованістю (насамперед її афективним компонентом), екологічною інформованістю, екологічною інтернальністю та декларованою проекологічною поведінкою. Виявлений зв'язок різних показників екологічної стурбованості (у тому числі – нової екологічної парадигми) із антиципацією, що вивчалася за допомогою методики у вигляді комп'ютерної гри (розробка К.А. Андроннікової).

Ключові слова. Екологічна стурбованість, екологічна інтернальність, антиципація, нова екологічна парадигма, екологічна інформованість, проекологічна поведінка, моделювання структурними рівняннями.

Изучается связь экологических установок личности с готовностью к экологически ответственному поведению. С использованием структурного моделирования выявлены причинно-следственные связи между экологической озабоченностью (в первую очередь, аффективным компонентом), экологической информированностью, экологической интернальностью и декларированным проэкологическим поведением. Выявлена связь разных показателей экологической озабоченности (в том числе – новой экологической парадигмы) с антиципацией, изучаемой с помощью оригинальной методики в виде компьютерной игры (разработка К.А. Андронниковой).

Ключевые слова: экологическая озабоченность, экологическая интернальность, антиципация, новая экологическая парадигма, экологическая информированность, проэкологическое поведение, моделирование структурными уравнениями.

Connection of ecological attitudes with readiness for ecologically responsible behaviour is studied. About use of structural equation modeling relationships of cause and effect between ecological concern (first of all, its affective component), ecological knowledge, ecological internality and declared proecological behaviour are revealed. Connection of different parameters of ecological concern (including a new ecological paradigm) with anticipation investigated by means of original technique in the form of a computer game (K.A. Andronnikova's development) is revealed.

Keywords. Ecological attitudes, ecological concern, ecological knowledge, ecological internality, new ecological paradigm, proecological behaviour, anticipation, structural equation modeling.

У зв'язку з поглибленням глобальної екологічної кризи особливо актуальним є вивчення екологічних установок та проекологічних намірів як факторів формування екологічно відповідальної поведінки.

Триває втрата природою захисних сил, наростають глобальні зміни, що є загрозою близькому майбутньому людства. Факти свідчать, що багато районів світу наближаються до стану екологічної кризи. У суспільства майже не залишилося часу, щоб виробити ефективні заходи у відповідь, навіть якщо припустити, що ситуація стабілізується. Люди все рідше стають безпорадними жертвами розгулу природної стихії, але все частіше страждають від наслідків власної діяльності. Нездатність передбачити результати та дефіцит необхідних знань часто стають причинами відстрочки прийняття антикризових заходів. Поряд з інформованістю людини, як важливий внутрішній фактор, що впливає на екологічні установки, вбачається здатність до прогнозування – антиципація. Розгляд перспективи дозволяє говорити про те, що може статися, і що слід робити для стимулювання або, навпаки, запобігання тих чи інших подій. Проблема антиципації є у сьогоденному суспільстві надзвичайно актуальною, тому ми включили вивчення зв'язків антиципації з екологічними установками особистості до задач нашого дослідження.

Надзвичайно важливо розглянути роль екологічної стурбованості, як інтегральної установки, вбудованої в систему регуляції екологічно значущої поведінки. А саме, розглянути різні аспекти екологічної стурбованості, такі як когнітивний та афективний у їх загальній та індивідуальних ролях у визначенні поведінки. Таким чином, необхідно дослідити зв'язок екологічної стурбованості (у різних її аспектах) з рівнем екологічної інформованості та екологічною поведінкою людини. Тому метою нашого дослідження стало вивчення впливу екологічних установок на готовність до екологічно відповідальної поведінки залежно від рівня екологічної інформованості та антиципації.

Як особистісна диспозиція екологічна стурбованість включає три: афективний, когнітивний і поведінковий компоненти. У широко відомій моделі VBN (цінності – переконання – норми) П. Стерна і колег [4] підкреслюється роль НЕП (нової екологічної парадигми [2]) як переважно когнітивного компоненту екологічної стурбованості (докладніше модель Стерна розглянуто нами у [6]). Однак необхідно враховувати й афективний компонент [3]. Ми вважаємо, що афективне ядро екологічної стурбованості пов'язане із опозицією смислів екологічної загрози смислам екологічної безпечності [5]. Таке переживання може підштовхувати до мобілізації зусиль, викликати прагнення до екологічно відповідальних дій. Однак, воно ж може спровокувати запуск захисних механізмів, наприклад, заперечення або раціоналізація та інш. У логіці моделі VBN ми припускаємо, що визначальним в даному випадку для екологічного занепокоєння буде рівень екологічної інформованості. Інформованість сприяє більш глибокому розумінню екологічних проблем і безпосередньої участі в їх вирішенні. Афективний відгук при більшій інформованості буде мати більш продуктивні шляхи реалізації. Крім того, екологічне занепокоєння може стимулювати до оволодіння відповідною інформацією. При цьому рівень сформованості внутрішнього локусу контролю (інтернальності) визначає, наскільки екологічна інформація, якою володіє людина, обумовлює екологічну відповідальність поведінки. Оскільки не саме знання інформації, а прийняття на себе відповідальності за набуття цієї інформації разом із розумінням того, які можуть бути конструктивні дії, призводить до збільшення проекологічності поведінки (як це відображено в моделі Стерна).

Таким чином нами було висунуто наступні гіпотези:

Гіпотеза 1: Існує послідовна модель причинно-наслідкових зв'язків між екологічною стурбованістю, екологічною інформованістю, інтернальністю та екологічно відповідальною поведінкою особистості

Гіпотеза 2: Афективна (безпечність) та когнітивна (НЕП) складові екологічної стурбованості впливають на екологічну інформованість, інтернальність та екологічно відповідальну поведінку особистості.

Як важливий внутрішній фактор, що впливає на екологічні установки, вбачається здатність до прогнозування – антиципація. Оскільки екологічна ситуація – часто ситуація перспективи, а проекологічна дія часто потребує в людини розуміння наслідків вчинків, нами була висунута наступна гіпотеза.

Гіпотеза 3: Існують причинно-наслідкові зв'язки між антиципацією, екологічною стурбованістю та екологічно відповідальною поведінкою.

Крім того, результати численних досліджень вказують на певні статеві розбіжності в різних показниках екологічної стурбованості. Тому окремим завданням став порівняльний аналіз різних показників екологічної стурбованості, екологічно відповідальної поведінки та антиципації в юнаків та дівчат.

Методи дослідження:

При дослідженні екологічної стурбованості використовувались методика ЕкО15 (І.В.Кряж) та методика НЕП (Р.Данлоп, К.Ван Лір), опитувальник проекологічної поведінки (досліджується декларована екологічно відповідальна поведінка) [1], розроблений нами опитувальник на рівень екологічної інформованості. Також була використана методика вимірювання антиципації у вигляді комп'ютерної гри «Знайди шлях» (розробка К. А. Андронікової), побудована на теорії Б.Ф. Ломова й Е.Н. Суркова [7; 8]. За своєю формою ця методика є цікавою та захоплюючою грою; вона вже була опробована в іншому дослідженні, де показала себе, як зручний та ефективний засіб вивчення антиципації: здатності, у самому широкому сенсі, діяти й приймати ті або інші рішення з певним тимчасово-просторовим випередженням у відношенні очікуваних майбутніх подій. При аналізі даних: показники кореляції Спірмена та Пірсона, критерій Манна-Уїтні, метод моделювання структурними рівняннями.

Вибірка: 72 студента віком 19-24 роки (26 юнаків та 46 дівчат).

Порівняльний аналіз даних, отриманих в групах дівчат та юнаків, виявив значущі розбіжності за двома показниками: екологічної інтернальності (методика ЕкО15) та біоцентризма (методика НЕП). Екологічна інтернальність значимо більш виражена у групі юнаків ($p < 0,05$). Вони більш схильні до внутрішнього локусу контролю в екологічній сфері. Біоцентризм значимо більше виражений у дівчат ($p < 0,05$). Вони схильні більше юнаків до визнання за іншими видами рівних з людьми прав на існування, а це розширює інформаційний простір, релевантний екологічній стурбованості. Тобто за цим показником дівчата потенційно більш екологічно стурбовані, ніж юнаки.

Слід відзначити, що з екологічної інформованості, антиципації та екологічно відповідальної поведінки статеві розбіжності не виявлені.

Зв'язок екологічної стурбованості, екологічної інформованості та проекологічної поведінки.

Для перевірки гіпотез про причинно-наслідкові зв'язки змінних ми звернулися до методу моделювання структурними рівняннями. Аналіз шляхів проводився в модулі Sepath програмного пакета Statistica 7. Оцінка компонентів здійснювалася методом найменших квадратів з подальшим застосуванням методу максимальної правдоподібності. При оцінці придатності моделей враховувалися наступні індекси: рівень r для статистики χ^2 (має бути більш за 0,05), відношення χ^2 до ступенів свободи df (при хорошій відповідності даних моделі не перевищує 2), RMSEA (має бути $< 0,05$); індекс GFI (має бути $> 0,95$).

Нами була перевірена гіпотеза 1 про відповідність моделі послідовних причинно-наслідкових зв'язків між екологічною стурбованістю, екологічною інформованістю, інтернальністю та екологічно відповідальною поведінкою особистості (Малюнок 1).

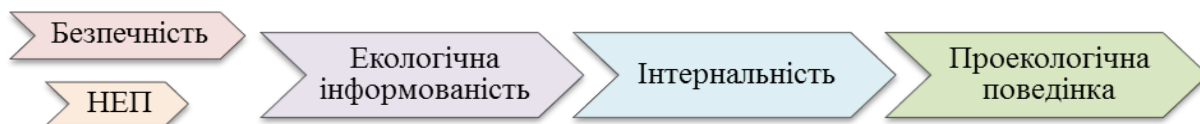

Малюнок 1. Модель причинно-наслідкових зв'язків між екологічною стурбованістю та проекологічною поведінкою.

Враховуючи обидва аспекти екологічної стурбованості, а саме афективну та когнітивну її складові, ми перевірили два варіанти моделі із різними показниками екологічної стурбованості. У варіанті з загальним показником екологічної стурбованості НЕП (переважає когнітивна складова) ми отримали значимі зв'язки на усіх ланках. Але загалом модель має слабкі показники, які вказують на недостатню її відповідність емпіричним даним: $\chi^2/df=8,3/1$; $p=.004$; RMSEA .069; GFI .947. У варіанті з показником «Безпечність» за опитувальником ЕкО15 (афективна складова) зв'язки значимі на усіх ланках та загальні показники моделі свідчать про її добру відповідність емпіричним даним: $\chi^2/df=.0007/1$; $p=.979$; RMSEA 0; GFI 1.

Тобто можна сказати, що саме афективна складова має більшу вагу у моделі причинно-наслідкових зв'язків. Але, когнітивна складова екологічної стурбованості також має вплив на рівень екологічної інформованості, проте значно менший.

Крім того, кореляційний аналіз показав, що когнітивний та афективний компоненти екологічної стурбованості тісно пов'язані. Ми бачимо необхідність перевірити гіпотезу 2 про одночасний вплив і афективної, і когнітивної (НЕП) складових на екологічну інформованість, інтернальність та проекологічну поведінку (Малюнок 2).

Малюнок 2. Модель причинно-наслідкових зв'язків між афективною (безпечність) і когнітивною (НЕП) складовими екологічної стурбованості та проекологічною поведінкою.

Виявлені значимі зв'язки на усіх ланках, отже вплив екологічної стурбованості на проекологічну поведінку опосередкований екологічною інформованістю людини та локусом контролю у сприйнятті антропогенних екологічних змін. Проте показники моделі взагалі дуже слабкі, набагато слабші ніж у моделей окремо з афективним та когнітивним компонентами: $c^2/df=48,7/4$; $p<.0001$; $RMSEA .2$; $GFI .823$. Достовірність одночасного впливу обох показників на проекологічність поведінки дуже низька, тобто можна припустити наявність різних механізмів впливу на проекологічну готовність емоційного ставлення до сучасних екологічних проблем, з одного боку, та світоглядних переконань – з іншого.

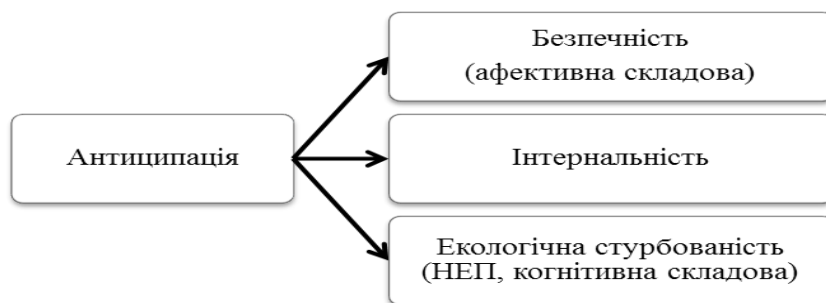
Таким чином, можна сказати, що саме емоційне сприйняття людиною екологічних аспектів буття, її афективні переживання, оказують головний вплив на готовність до проекологічної поведінки. Когнітивний аспект також важливий, і самостійно він теж може призводити до реалізації установки на проекологічну поведінку, але у значно меншій мірі. Крім того, було виявлено, що когнітивний та афективний компоненти екологічної стурбованості тісно пов'язані і одночасно можуть впливати на проекологічну поведінку, хоча у даному випадку, вірогідно, будуть діяти більш складні механізми, бо одночасний вплив дуже залежить від ситуації.

Зв'язок антиципації з екологічною стурбованістю, екологічною інформованістю та проекологічною поведінкою.

Кореляційний аналіз показав зв'язок на значимому рівні антиципації та біоцентризма (шкала НЕП) $r=0,3$ ($p<0,05$), але він достатньо слабкий. Крім того, ще декілька шкал екологічної стурбованості показали слабкі, на рівні $r=0,2$ ($p<0,05$) зв'язки, що дає підґрунтя до того, щоб перевірити причинно-наслідкові зв'язки між антиципацією та екологічною стурбованістю (див. Гіпотеза 3).

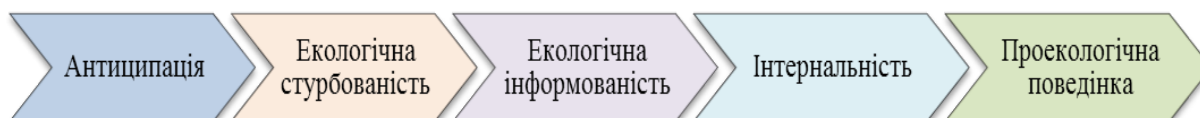
Аналіз шляхів показав, що існує значимий одночасний зв'язок антиципації з когнітивною, афективною складовими екологічної стурбованості та інтернальністю, тобто з усіма основними показниками екологічної стурбованості. Модель отримала підтвердження, на що вказують такі показники: $c^2/df=1,88/1$; $p=.389$; $RMSEA 0$; $GFI .96$.

Здатності до прогнозування впливають на загальний рівень екологічного занепокоєння людини. Щоб людина свідомо та раціонально розуміла важливість екологічних дій, вона повинна вбачати наслідки, вміти добре прогнозувати події. Також здатність до передбачення є підґрунтям для розуміння небезпечності антропогенних екологічних змін, що викликає відповідну занепокоєність (та зніження екологічної безпеки) – афективну складову екологічної стурбованості.

Малюнок 3. Модель причинно-наслідкових зв'язків між антиципацією та екологічною стурбованістю.

Повертаючись до нашої першої моделі (див. Малюнок 1) та враховуючи вплив антиципації на екологічну стурбованість, логічно припустити модель 4 (мал.4).

Малюнок 4. Модель причинно-наслідкових зв'язків між антиципацією та проекологічною поведінкою.

Проте, така модель в цілому не отримала статистичного підтвердження, також перевірка не підтвердила зв'язок антиципації із екологічною стурбованістю в означеному моделлю контексті.

Також у логіці попередньої моделі (мал.1) можна припустити, що здатність до прогнозування може виступати у якості необхідного когнітивного внутрішнього фактора при актуалізації готовності до проекологічної поведінки замість інтернальності (мал.5).

Малюнок 5. Модель причинно-наслідкових зв'язків між екологічною стурбованістю та проекологічною поведінкою через антиципацію.

У результаті перевірки даної моделі і з когнітивною складовою, і з афективними складовими екологічної стурбованості, значимих зв'язків на усіх ланках не знайдено.

Таким чином Гіпотеза 3 підтвердилася частково. Ми виявили зв'язки між антиципацією та екологічною стурбованістю, проте не причинно-наслідкові, а кореляційні. Крім того, не визначився зв'язок антиципації з екологічно відповідальною поведінкою.

Здатність людини емоційно переживати екологічні проблеми, розуміти важливість екологічних дій та прийняти на себе відповідальність за свої вчинки у екологічному плані, безпосередньо пов'язана з особливостями прогностичної сфери, антиципацією. Проте, як цей зв'язок впливає на поведінку людини, у даному дослідженні не було виявлено. Тобто ми бачимо, що присутність екологічної стурбованості разом із антиципацією, яка впливає на її рівень, напряду не пов'язана з реальними екологічно значущими діями особистості, що дає підстави для подальших наукових пошуків.

Висновки

1. В ході дослідження були виявлені певні статеві відмінності. А саме, в юнаків більш виражена екологічна інтернальність, а у дівчат – біоцентрична занепокоєність, яка базується на визнанні прав інших тварин.

2. Розроблена та підтверджена причинно-наслідкова модель, за якою екологічне занепокоєння впливає на рівень екологічної інформованості, що детермінує екологічну інтернальність, а це, в свою чергу, визначає проекологічність поведінки. Таким чином, екологічна інформованість та екологічна інтернальність опосередковують вплив екологічного занепокоєння на проекологічну поведінку.

3. Афективний компонент переживання екологічної стурбованості оказує більший вплив на проекологічність поведінки у порівнянні із когнітивною складовою, відображеною у так званій новій екологічній парадигмі.

4. Рівень антиципації впливає на когнітивний, афективний компоненти екологічної стурбованості та екологічну інтернальність особистості.

Результати проведеного дослідження показують, що для формування екологічно відповідальної поведінки слід сприяти розвитку екологічної інтернальності, особистісному сприйняттю інформації, розумінню наслідків власних дій, тощо, створюючи певний екологічно-інформаційний контекст. Крім того, зв'язок екологічного занепокоєння та антиципації вказує на необхідність розвитку здатності до прогнозування, як умови екологічної відповідальності. Планується продовжити дослідження у даному напрямі, звернути більше уваги на властивості особистості та її механізми психологічного захисту, оскільки переживання занепокоєння може визивати активацію цих механізмів, а з іншого боку, засвоєння екологічної інформації, що є емоційно насиченою, може залежати від сформованості та зрілості захисних механізмів.

Література

1. Casey P. J., Scott K Environmental concern and behaviour in an Australian sample within an ecocentric – anthropocentric framework // Australian Journal of Psychology. – 2006. – Vol. 58. – No. 2. – P.57 – 67
2. Dunlap R.E., Van Lier K.D., Mertig A.G., Jones R.E. Measuring endorsement of the new ecological paradigm: a revised NEP scale // Journal of social issues. – 2000. – Vol. 56. – N. 3 – P. 425-442
3. Schultz W.P. Empathizing with nature: the effect of perspective taking on concern for environmental issues // Journal of social issues. – 2000. – Vol.3. – N 56. – P. 391-406
4. Stern P.S. Toward a coherent theory of environmentally significant behavior // Journal of social issues. – 2000. – Vol.56. – N 3. – P. 407-424
5. Кряж И.В. Структурная модель обыденных представлений о проблеме экологической безопасности // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Психологія». – 2010. – №902. – Вип.43. – С. 126-137
6. Кряж И.В., Качикова О.С. К проблеме регуляции проэкологического поведения // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Психологія». – 2010. – №902. – Вип.43. – С.137-140
7. Ломов Б.Ф., Сурков Е.Н. Антиципация в структуре деятельности. - М.: Наука. – 1980. – 280 с.
8. Сычев О. А. Исследование прогнозирования в психологии. // Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов.- Вып. 2. - Кемерово: Кузбассвузиздат, 2004. - С. 63-70

УДК 159.922.1-055.52:618.2

Аналіз системи потягів жінок, що готуються стати сурогатними матерями^{1*}

Луценко О. Л., Цокота В. Р.

Статья посвящена исследованию мотивации женщин, готовящихся стать сурогатными матерями. Выборку составили 4 группы исследованных лиц: 1) женщины, включенные в программу сурогатного материнства, 2) женщины без детей, 3) женщины с 1-2 детьми и 4) многодетные матери. Для диагностики мотивации использовалась проективная методика «Тест восьми влечений» Л. Сонди в адаптации Л. Н. Собчик. Выраженность в исследованных группах каждой из шестнадцати тенденций влечений сравнивалась с помощью критерия Крускала-Уоллеса. В результате выявлено три тенденции влечения, по которым потенциальные сурогатные матери значительно отличаются от женщин с другим типом материнского поведения – контактное влечение, привязанность, которое у сурогатных матерей выражено сильнее, стремление к агрессии, доминантность и стыдливость, застенчивость, которые у сурогатных матерей, наоборот, выражены слабее. Выделяющие сурогатных матерей мотивы зависимости, терпимости и слабой стыдливости позволяют им быть оптимально приспособленными к выбранному виду деятельности.

Ключевые слова: сурогатные матери, мотивация, влечения

Статтю присвячено дослідженню мотивації жінок, що готуються стати сурогатними матерями. Вибірку склали 4 групи досліджуваних осіб: 1) жінки, які увійшли до програми сурогатного материнства, 2) жінки без дітей, 3) жінки з 1-2 дітьми, 4) багатодітні матері. Для діагностики мотивації використовувалась проективна методика «Тест восьми потягів» Л. Сонді в адаптації Л. М. Собчик. Виразність в досліджуваних групах кожної з шістнадцяти тенденцій потягів порівнювалась за допомогою критерію Крускала-Уолеса. В результаті виявлено три тенденції потягів, за якими потенційні сурогатні матері значуще відрізняються від жінок з іншим типом материнської поведінки – контактний потяг, прихильність, який у сурогатних матерів виражений сильніше, потяг до агресії, домінування та соромливість, які у сурогатних матерів навпаки, виражені слабкіше. Мотиви, що відрізняють сурогатних матерів – залежність, терпимість та слабка сором'язливість - дозволяють їм бути оптимально пристосованими до обраного виду діяльності.

Ключові слова: сурогатні матері, мотивація, потяги

This article is devoted to studying motivation system of women who are ready to become surrogate mothers. The research sample includes 4 groups of respondents: 1) potential surrogate mothers, 2) women without children, 3) women with 1-2 children and 4) having many children mothers. For assessing their motivation was used projective method "Test of eight drives" L. Szondi, adopted by L. N. Sobchik. It was made the comparison between all sixteen motive tendencies in the research groups by Kruskal-Wallis ANOVA by Ranks. As a result was found three motive tendencies by which surrogates significantly differ from women with other maternal behavior: contact drive, attachment, which is higher of surrogates, aggressive drive, dominance and pudency, which are on the contrary lower of surrogates. The motives which differ potential surrogates mothers – dependence, tolerance and impudence – allow them to be optimally adjusted to the activity they have chosen.

Key words: surrogate mothers, motivation, drives

Вступ. Психологія материнської поведінки завжди викликала увагу дослідників різноманітністю її форм – від повної самопожертви до свідомого вбивства власних дітей [6, 15]. Конфлікт між матір'ю та дитиною на біохімічному рівні починається ще у внутрішньоутробному періоді [8]. Дослідження на тваринах переконливо показали, що якщо мати має можливість не здійснювати деяку частину догляду, який є необхідним для виживання нащадків, то вона не буде цього робити [1]. Описано форми маніпуляції, які використовуються батьками по відношенню до дітей в тваринному світі та у людей [2, 5, 16].

Суттєві доповнення до вивчення материнської поведінки вносять її зразки, які демонструються нерідними батьками. Значно більша кількість насилля, що проявляється на адресу названих дітей у порівнянні з рідними дітьми, виявлена в дослідженнях Вілсон і Делі [7]. Це явище отримало назву «ефекту Сіндерели» [7].

Прогрес допоміжних репродуктивних технологій, зокрема, поява штучного запліднення, донорства яйцеклітин та сперми, сурогатного материнства, призвели до виникнення нових форм відношень, пов'язаних з репродукцією. До них відносяться стосунки між генетичними батьками та сурогатною матір'ю, відношення сурогатної матері до плода та самого процесу вагітності «на замовлення», мотивація сурогатних матерів тощо. Нас зацікавило саме останнє питання – які особливості мотиваційної сфери властиві жінкам, що готові до імплантації біологічно чужого ембріону, вагітності та родам дитини, з якою вони розлучаться назавжди.

В зарубіжній літературі відмічається, що жінки, які стануть сурогатними матерями, часто мають освіту тривалістю 13 і більше років, грошовий чинник не є переважним в прийнятті цього рішення, вони працюють та не відчувають фінансових труднощів. Вони емпатично хочуть поділитися з безплідними сім'ями своїм даром фертильності, щоб інші теж відчули щастя мати власну дитину, позбавилися від клейма безпліддя. Автори вказують, що сурогатні матері зазнають стрес штучного запліднення, біль, неприємні побічні ефекти, депресію, порушення сну, труднощі з розривом остаточної прив'язаності, нав'язливість або відчуженість з боку генетичних батьків тощо [12]. Інші дослідники вважають, що сурогатне материнство – це проект, в якому змішуються материнська та тілесна ідентичність і утворюється сумісний проект материнства, який розділено між сурогатною та генетичною матір'ю [13]. V. Jadva, C. Murray, E. Lycett та ін. під час спостереження сурогатних матерів через рік після родів не знайшли в них ознак психологічних проблем, що виникли через сурогатну вагітність ні у відношеннях колишніх сурогатних матерів з батьками-замовниками, ні з оточуючими, ні стосовно розлучення з дитиною [9]. Amrita Pande, яка проаналізувала

¹ * Автори статті висловлюють вдячність Центру сурогатного материнства, фірми «La Vita Felice» м. Харків і Асоціації багатодітних матерів (сімей) Київського району м. Харкова «АММА» за можливість проведення дослідження.

бесіди з сурогатними матерями в Індії, де поширено комерційне сурогатне материнство, виявила, що хоча в Індії спостерігається стигматизоване ставлення до сурогатних матерів як до «працівників брудної праці» (яке наближується за смислом до сексуальних послуг), але вони самі себе психологічно ідентифікують скоріше як «залежних матерів», ніж як «незалежних працівників» [11].

Практично всі дослідники у своїх роботах приділяють увагу етичним аспектам проблеми сурогатного материнства. М. М. Тієу вважає, що жінка, яка вирішила стати сурогатною матір'ю, не може дати інформовану згоду, яку від неї вимагають, тому що не може повністю передбачити, що вона буде відчувати під час вагітності та розлучення з дитиною. Автор розглядає в якості самоорани або копінг-стратегій мислі та відчуття, які демонструє сурогатна мати після розлучення з дитиною через те, що їй необхідно примирити природно виникаючу потребу продовжувати турботу про дитину з необхідністю віддати її іншим людям. Він також висловлює сумніви щодо щирості альтруїзму жінок, які стають некомерційними сурогатними матерями, тому що насправді замість нього в силу можуть вступати відчуття провини і бажання спокутування після попередніх абортів або відмовлень від дитини, або низька самооцінка та бажання довести іншим свою корисність [14].

В Англії в ході лонгitudного інтерв'ю протягом сурогатної вагітності та першого півріччя після родов були досліджені психологічні розбіжності у сурогатних матерів та безплідних матерів-замовниць [10]. Дослідниця Olga van den Akker не знайшла значущих розбіжностей в особистісних рисах інтроверсії, нейротизму, психотизму та соціальної бажаності у сурогатних матерів та матерів, які ініціюють сурогатну вагітність. Рівень соціальної підтримки, сімейної гармонії і тривоги як стану у них значуще відрізнялися на різних стадіях вагітності та в післяродовий період. Установки до вагітності та плода в досліджених групах також суттєво розрізнялися в період вагітності, однак не було виявлено ознак постнатальної депресії ні в одній з груп. Автор робить висновок про важливість психологічного відбору та супроводу учасників програми сурогатного материнства.

Впливова французька газета «Le Figaro» [17] опублікувала статтю, де вказується що центр сурогатного материнства в останні роки зсунувся у Східну Європу: Польщу, Чехію, Грузію, Росію та особливо – Україну.

Однак було би помилкою вважати, що будь яка українка готова стати сурогатною матір'ю. Пошук кандидаток на роль сурогатної матері зустрічає великі труднощі через те, що дуже мало жінок, які підходять для цієї діяльності за біологічними та соціальними критеріями, мають бажання зайнятися нею. Фірмами-організаторами, медичними структурами та генетичними батьками висуваються також психологічні вимоги до потенційної сурогатної матері, суть яких стосується її психологічної надійності як учасника програми.

Виходячи з цього, дуже важливим психологічним завданням є розуміння мотивації жінок, які бажають стати учасницями програм сурогатного материнства, що і стало метою проведеного дослідження і даної статті.

Методологія. Дослідження біло проведено на базі Центру сурогатного материнства, Україна, м. Харків і Асоціації багатодітних матерів (сімей) Київського району м. Харкова «АММА». Групи жінок без дітей та матерів з 1-2 дітьми набиралися випадковим способом. Згідно закону в Україні дозволено лише гестаційне сурогатне материнство (сурогатна мати не може водночас бути донором яйцеклітини, тобто плід не пов'язаний з нею генетично); воно може бути комерційним; батьками дитини вважається сім'я, яка ініціювала вагітність.

Загалом у дослідженні взяли участь 88 жінок. Цільову групу склали 28 жінок, готових стати сурогатними матерями. На момент тестування вони були включені в програму сурогатного материнства: пройшли медичне обстеження, врегулювали юридичні питання, дійшли згоди з генетичними батьками щодо спільного бажання участі в програмі. Обов'язкові вимоги, які висуваються для претенденток на роль сурогатної матері, це репродуктивне здоров'я, вік до 35 років та наявність власної дитини. Були сформовані три групи порівняння (контролю) по 20 жінок в кожній: жінки без дітей, жінки з 1-2 дітьми та багатодітні матері. Всі досліджувані з цікавістю віднеслися до тестування та охоче дали згоду взяти в ньому участь.

Середній вік сурогатних матерів склав 27 років, жінок без дітей – 24 роки, жінок з 1-2 дітьми – 33 роки та багатодітних матерів – 36 років. За зайнятістю серед сурогатних матерів 40% знаходилися в декреті; серед жінок без дітей переважали студентки – 65%; в групі жінок з 1-2 дітьми були представниці різних видів зайнятості без певної тенденції та в групі багатодітних матерів частіше зустрічалися домогосподарки – 45%.

У зв'язку з тим, що процеси мотивації відбуваються здебільшого на підсвідомому рівні, нами були обрана проективна методика «Тест восьми потягів» Л. Сонді в адаптації Л. Н. Собчик [3]. Тест вимірює 16 показників, які утворюють попарно 8 основних потягів особистості.

Л. Сонді рекомендує проводити серію досліджень для виявлення індивідуально-специфічних функцій потягів та сфери Я [4], проте нами було проведено одноразове тестування, тому що це більше відповідало меті нашого дослідження. Якщо методика валідна, то вона виявляє найбільш характерні психологічні особливості навіть враховуючи ситуаційні перешкоди та впливи психічного стану, які усуваються завдяки багаторазовому проведенню і аналізу серії тестувань. В нашому випадку збільшення надійності було досягнуто за рахунок тестування груп досліджуваних. Наявність типових особливостей мотивації в групі з 28 учасниць програми сурогатного материнства, згідно нашої гіпотези, мало відбитися в значущих розбіжностях в профілі потягів цієї специфічної групи відносно 60 членів групи контролю. Тобто перед нами стояло завдання не максимально глибоко проаналізувати індивідуальну мотивацію окремої персони, а знайти характерні особливості системи потягів певної групи жінок, готових до достатньо незвичної форми материнства, яка супроводжується відповідними ризиками.

Результати психодіагностичного обстеження цільової групи та груп порівняння зіставлялися за усіма отриманими даними (пошук середніх і побудова діаграми виконані в програмі MS Excel 2003). Достовірність розбіжностей перевірено за допомогою непараметричного дисперсійного аналізу Крускала-Уолеса (StatSoft STATISTICA 6.0).

Результати та обговорення. Тест восьми потягів Сонді засновується на природженій схильності людей ближче контактувати, сходитися зі схожими на них людьми. Причому вони можуть бути сильно пов'язаними соціальними узами, тягнутися один до одного як при взаємній симпатії, так і антипатії [4]. Вибір досліджуваними як приємних, так і неприємних фотографій тесту інтерпретується як проявлення 16 тенденцій потягів, наприклад: «h-» - гуманізм, любов до людства; «h+» - персональна любов, еротизм – це дві тенденції ерос-потяга; або «e+» - тенденція доброти та «e-» - тенденція зла – це дві тенденції морального потягу тощо.

Максимальна кількість можливих виборів кожної тенденції – 6, мінімальна – 0. Розглянемо мотиви досліджуваних жінок – див. рис. 1.

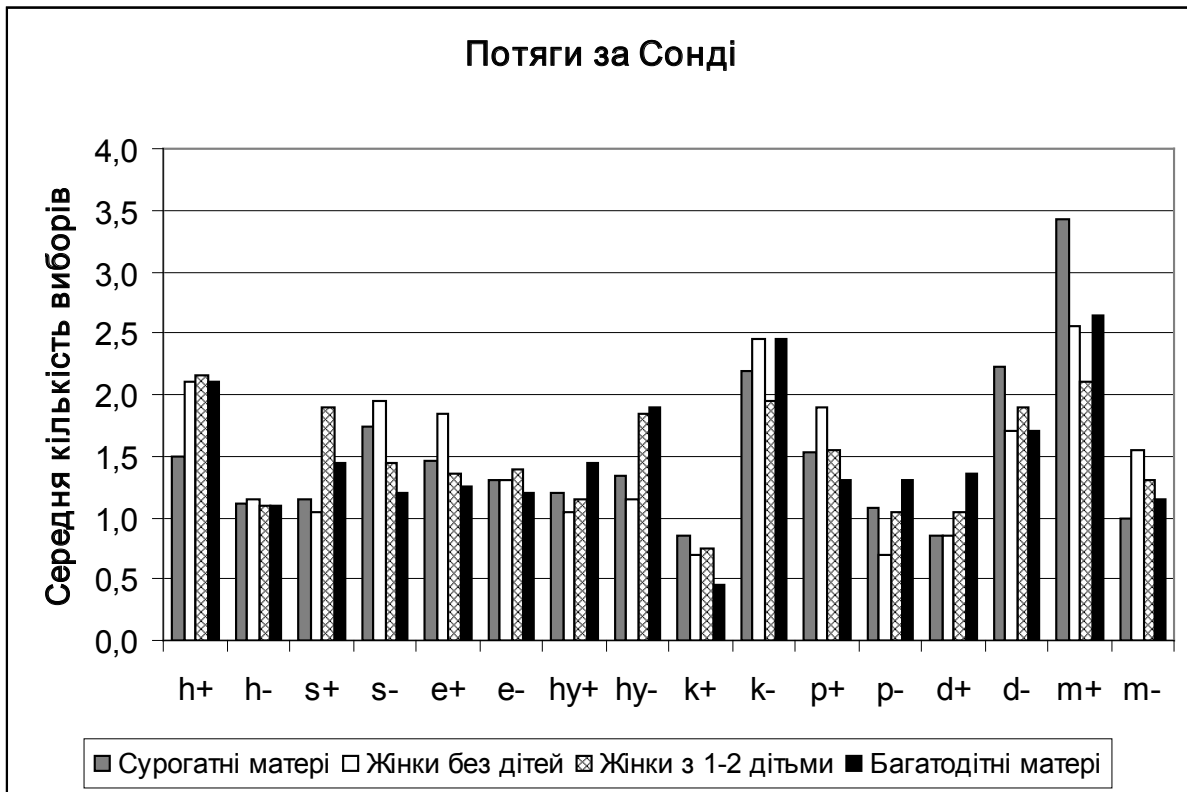

Рис. 1. Аналіз мотивації досліджуваних груп за моделлю Л. Сонді

Серед шістнадцяти тенденцій потягів три виявились значуще різними в досліджуваних групах – потяг до контактів «m+», сором'язливість «hu-» та агресивність «s+».

Згідно діаграмі жінки, що збираються стати сурогатними матерями, частіше за все обирають мотив прихильності, потяг до контактів (m+) – його рівень складає 3,4 виборів у середньому. Значущість розбіжностей: $N=11,1$, $p=0,011$.

Л. Сонді пише, що саме фактор «m+» - «потяг до контактів» здатний зробити з нас «ближнього» для інших людей, що це фактор соціальної згуртованості. З іншого боку, в його описанні присутній натік на інфантильність: «Прагнення тісно і майже нерозривно, ротом і руками причепитися до груді та тіла матері – начебто до дерева життя – прив'язатися до матері та зберігати її, а також зберігати всі пізніші ерзац-об'єкти, що її замінують тільки для одного себе на всі часи, намагання сховатися під спідницю матері та увічнити цей затишок та безпеку, бажання бути прийнятим матір'ю безсуперечно, з первісним довір'ям, без будь-яких умов і таким, яким ти і є насправді, цілком і повністю схваленим нею в усіх своїх якостях – незалежно від того, гарні вони чи погані – потяг закоханих ловити один одного руками і губами, захоплюватися один одним, пестити і розкриватися один перед одним, спонука прив'язуватися до життя і до свого існування, зберігати для себе вічність завдяки діянням та славі, вміння запобігати хвороб, нещасних випадків і передчасної смерті...» [4, с. 208].

Щоб краще зрозуміти тенденцію «m+», відмітимо, що її протилежністю є «m-» - тенденція до розриву зв'язків зі значущими об'єктами. Парадоксально, що найменшу тенденцію до розриву демонструють жінки, які збираються розлучитися з дитиною, яку вони будуть виношувати дев'ять місяців. Імовірно, завдяки тому, що вони заздалегідь усвідомлюють, що це не їхня дитина, вона не потрапляє для них до категорії значущих об'єктів.

Ще одним мотивом, який значуще розрізняє групи, є «hu-» - сором'язливість, скромність ($N=12,5$, $p=0,006$). Ця тенденція сильніше виражена у багатодітних матерів та жінок з 1-2 дітьми, і менш характерна

для сурогатних матерів та жінок без дітей. Виходячи з цього, жінкам, які бажають стати сурогатними матерями, менше, ніж багатодітним та матерям з 1-2 дітьми, властиві стани сором'язливості, скритності та огиди, які призводять до виходу в світ фантазій і міфів, про що пише Л. Сонді [4]. Це пояснює, чому саме для цього типу жінок сурогатна вагітність виявляється припустимою: адже скромні, сором'язливі, огидливі жінки будуть недостатньо пристосованими до штучного запліднення (яке часто потребує декількох спроб) з чужим генетичним матеріалом, переживання процесу вагітності під пильним контролем не лише медперсоналу, але й генетичних батьків, можливої негативної реакції соціального оточення на інформацію про участь у програмі.

Останнім мотивом, який суттєво диференціює групи, став «s+» - агресивність, домінантність, активність, мужність ($N=9,9$, $p=0,019$). В більшій мірі цей мотив властивий жінкам з 1-2 дітьми, а в меншій мірі – сурогатним матерям і жінкам без дітей. Сурогатних матерів можна умовно назвати «матерями удвічі» - вони не лише виховують власних, переважно маленьких, дітей, але й готові допомогти відчутти багатство батьківства безплідній сім'ї. Традиційні жіночі материнські якості дійсно не передбачають агресивності, домінантності і напористості, які є характерними особливостями маскулінного типу статевої ідентифікації. Висока толерантність і поступливість є еволюційно виробленими адаптивними якостями матерів, які залежали від чоловіка-годувальника і мусили справлятися з плачем, капризами, конфліктами, хворобами та іншими проявами поведінки дітей, які народжувалися та вмирали в ході тривалого філогенезу *Homo Sapiens* значно частіше, ніж в умовах сучасного світу.

Висновки. Основними глибинними мотивами, які відрізняють потенційних сурогатних матерів від жінок груп порівняння, є більш виражений потяг до контактів і менш виражені сором'язливість та агресивність.

Прихильність та запобігання розриву відносин, а також низька агресивність і поступливість, характеризують потенційних сурогатних матерів як жінок з яскраво вираженою традиційно жіночою статевою орієнтацією. Їхня прив'язаність не поширюється на дітей від сурогатної вагітності, тому що вони з самого початку усвідомлюють, що виношують дитину для інших батьків.

Низько виражених мотив сором'язливості, скромності та огидливості дозволяє потенційним сурогатним матерям ігнорувати неприродні особливості їхньої вагітності та можливу соціальну стигматизацію, що робить їх гарно пристосованими до обраного виду діяльності.

Література

1. Вагнер В.А. Биологические основания сравнительной психологии: Биопсихология: В 2 т. – Т.1. / В.А.Вагнер. – М.: Наука, 2005.
2. Докинз Р. Эгоистичный ген: Пер. с англ. – М.: Мир, 1993. – 318 с.
3. Собчик Л. Н. Модифицированная методика Сонди. Тест восьми влечений. – СПб.: Речь, 2003. – 128 с.
4. Сонди Л. Учебник экспериментальной диагностики влечений: Глубинно-психологическая диагностика и ее применение в психопатологии, психосоматике, судебной психиатрии, криминологии, психофармакологии, профессиональном, семейном и подростковом консультировании, характерологии и этнопсихологии: Пер. с нем. – М.: «Когито – Центр», 2005. – 557 с.
5. Alexander R. The evolution of social behavior. *Annu. Rev. Ecol. Syst.* 1974.5:325-383. Downloaded from www.annualreviews.org by University of Washington on 01/28/11.
6. Daly, M., Wilson, M. (1988). Homicide. New York: Aldine de Gruyter.
7. Daly, M., Wilson, M. (2001) An assessment of some proposed exceptions to the phenomenon of nepotistic discrimination against stepchildren. *Ann. Zool. Fennici*, Vol. 38, P. 287-296.
8. Haig, D. (1993). Genetic conflicts in human pregnancy. *The Quarterly Review of Biology*, 68, 495-532.
9. Jadva V., Murray C., Lycett E., et al. Surrogacy: the experiences of surrogate mothers. *Human Reproduction*, Vol. 18, No. 10, P. 2196-2204 (2003).
10. Olga B.A. van den Akker Psychological trait and state characteristics, social support and attitudes to the surrogate pregnancy and baby. *Human Reproduction* 2007 22(8):2287-2295; doi:10.1093/humrep/dem155 .
11. Pande A. Not an "angel", not a "whore". *Indian Journal of Gender Studies*, Vol. 16, No. 2, 141-173 (2009) DOI: 10.1177/097152150901600201.
12. Storey G. P. Ethical Problems Surrounding Surrogate Motherhood: <http://www.yale.edu/yunhti/curriculum/units/2000/7/00.07.05.x.html>.
13. Teman E. Embodying Surrogate Motherhood: Pregnancy as a Dyadic Body-project. *Body & Society*, Vol. 15, No. 3, 47-69 (2009).
14. Tieu M. M. Altruistic surrogacy: the necessary objectification of surrogate mothers. *Journal of Medical Ethics*, 2009; 35: 171-175 doi: 10.1136/jme.2008.024679.
15. Tooby J., Cosmides L. (2003). The design of the maternal motivation system. (Comment on A. Wolf, Maternal sentiments: How strong are they?) *Current Anthropology*, 44, P.45-46.
16. Trivers R. Natural selection and social theory: selected papers of Robert Trivers. Oxford University Press, New York, 2002.
17. <http://madame.lefigaro.fr/societe/en-kiosque/1405-bebes-made-in-ukraine/1>

УДК 159.92

Вивчення операційного компонента комунікативної діяльності особистості

Проскурняк О.І.

Визначаються поняття комунікативної діяльності та її компоненти з позиції діяльнісного підходу: мотиваційний, змістовий, операційний. Доводиться необхідність вивчення операційного компонента комунікативної діяльності, аналізуються саморегуляція, вербальна та невербальна комунікації як його складові.

Ключові слова: комунікативна діяльність, операційний компонент, саморегуляція, мова, вербальна комунікація, невербальна комунікація, особистість.

Определяются понятие коммуникативной деятельности и ее компоненты с позиции деятельностного подхода: мотивационный, содержательный, операционный. Доказывается необходимость изучения операционного компонента коммуникативной деятельности, анализируются саморегуляция, вербальная и невербальная коммуникации как его компоненты.

Ключевые слова: коммуникативная деятельность, операционный компонент, саморегуляция, речь, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация, личность.

Determined concept of communicative activity and her component from position of active method of approach: motivational, rich in content, operation. The necessity of study of operating component of communicative activity is proved, analysed self-regulation verbal and un verbal to communication as his components.

Key words: communicative activity, operating component, self-regulation, speech, verbal communication, un verbal communication, personality.

Комунікативна діяльність має велике значення у формуванні психіки людини, її розвитку і становлення культурної поведінки. Вміння ефективно взаємодіяти з оточуючими є невід'ємною частиною соціалізації особистості.

Під комунікативною діяльністю розуміємо змістовну сутність соціальної взаємодії, що характеризує структуру міжособистісних і ділових зв'язків між людьми, особливості обміну інформацією. Основним завданням комунікативної діяльності є досягнення соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного з його учасників.

Метою статті є вивчення операційного компонента комунікативної діяльності особистості з позиції діяльнісного підходу, визначення його складових та їх аналіз.

З позиції діяльнісного підходу, який обґрунтували О. Леонт'єв, О. Запорожець, П. Зінченко, П. Гальперін, Л. Божович, О. Лурія, О. Концева, С. Рубінштейн, О. Хоменко та інші, визначимо такі компоненти комунікативної діяльності особистості: операційний, мотиваційний та змістовий. Змістовий компонент відбиває смислову наповненість комунікативної діяльності (Н.Познанська), мотиваційний – спрямованість особистості на особистісно орієнтовану або соціально орієнтовану комунікативну діяльність (Є. Дмитрієва).

Грунтуючись на концепції діяльності О. Леонт'єва, до операційного компонента комунікативної діяльності відносимо саморегуляцію та обмін інформацією за допомогою вербальних або невербальних засобів (О. Конопкін, Г. Нікіфоров, А. Осніцький, Л. Прохоренко, І. Сайсанова).

Одним з головних мотивів, що спонукають людину до окреслення комунікативних цілей є самореалізація, яка здійснюється через саморегуляцію.

Останнім часом проблема психологічних механізмів саморегуляції поведінки особистості є актуальним предметом вивчення різних галузей психологічної науки. Увагу дослідників привертають такі питання як емоційна (Я. Рейковський, О. Чебикін), вольова (В. Іванніков, В. Селіванов), мотиваційна (О. Ксенофонтова, А. Файзуллаєв), моральна (Б. Братусь, П. Якобсон), особистісна (К. Абульханова-Славська, О. Конопкін, М. Пейсахов, І. Чеснокова) рівні саморегуляції. У соціальній психології акцент робиться на вивченні механізмів ціннісної саморегуляції (І. Кон, В. Семенов, В. Ядов).

Саморегуляція поведінки особистості розглядалася дослідниками в різних аспектах, зокрема, як можливість мобілізації активності (В. Селіванов), спосіб організації й самодетермінації життєвого часу (Л. Анциферова, А. Корнілов), як властивість регулювання (М. Боришевський, І. Чеснокова), як механізм самодетермінації (О. Конопкін, М. Пейсахов).

Під саморегуляцією розуміють системно організований процес внутрішньої психічної активності людини по ініціації, побудуванню, підтримки й керуванню різними формами активності, що спрямована на реалізацію досягнення мети [5]. Індивідуальні особливості саморегуляції характеризуються тим, як людина планує досягнення комунікативної мети, враховуючи зовнішні і внутрішні умови, оцінює результати і корегує власну комунікативну активність для досягнення результатів.

Сучасне уявлення про саморегуляцію (зміст і форми цього процесу, його формування та прояви) ґрунтується на загальнонаукових принципах детермінізму і розвитку на основі суб'єктно-діяльнісного підходу до вивчення психологічних явищ (Б. Анан'єв, В. Лабунська, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Б. Теплов, А. Смирнов та ін).

Теоретичний аналіз досліджень саморегуляції поведінки дозволяє визначати її як структурне утворення особистості, яке являє собою єдність цілеспрямованих дій. Ці дії проявляються у прийнятті довільних рішень, доборі, оцінці засобів реалізації того, що мислилося, самоаналізі вчинків, визначенні позицій щодо подій, ситуацій та ціннісному ставленні індивіда до самого себе. Внутрішню сутність

саморегуляції поведінки зростаючої особистості становить сукупність психологічних механізмів. Останні визначаються, як динамічна сторона взаємодій індивіда і є структурними компонентами саморегуляції поведінки особистості. Вони спрямовують рух психічної активності індивіда до узгодження результатів взаємодій зі світом і самим собою.

Значною мірою розвиток основних положень про саморегуляцію пов'язаний з розвитком системного підходу, виходячи з якого, саморегуляцію комунікативної діяльності розглядаємо як систему, що має певні системні якості (ієрархічність, цілісність, взаємозв'язок з середовищем). У відповідності до системного підходу саморегуляція у комунікативній діяльності є проблемою вибору власної комунікативної поведінки.

Цікавим та продуктивним є структурно-функціональний підхід О. Конопкіна щодо саморегуляції, який дозволив виявити основні ланцюги саморегуляції і процеси, що їх регулюють та на цій основі створити модель системи саморегуляції людини. Психічна саморегуляція, за О. Конопкіним, є вищим рівнем саморегуляції людиною поведінкової активності, що відбиває якісну специфіку засобів віддзеркалення й моделювання самої себе, власної активності і діяльності [2].

Спираючись на структурно-функціональну модель О. Конопкіна [2], систему саморегуляції комунікативної діяльності суб'єкта можна виявити у вигляді таких ланцюгів: постановка, усвідомлення й прийняття суб'єктом цілей активності, створення суб'єктивно значимої для комунікативної діяльності умов; формування програми комунікативних дій, контроль і корекція результатів комунікативної діяльності. Чим вище сформованість регуляторних функцій і гармонічніший процес саморегуляції, тим ефективнішою є комунікативна діяльність суб'єкта.

Погоджуємося з О. Корніякою, що особистість суб'єкта комунікативної діяльності (її мотиваційно-сміслові утворення комунікативного спрямування) створює підґрунтя для комунікативної взаємодії. Процес реалізації комунікативної діяльності починається зі сприйняття суб'єктом конкретної комунікативної ситуації. На це впливає внутрішня позиція особистості щодо комунікативної діяльності, яка складається на основі системи внутрішніх чинників: потреб, інтересів, мотивів, спрямування, настановлень, переконань, ідеалів, оцінок і самооцінок, почуттів, переживань тощо, які утворюють її потребово-мотиваційну сферу [3, с.125].

Операційний компонент комунікативної діяльності реалізується через вербальні або невербальні комунікації, що є складовими й для спілкування.

Під невербальною комунікацією розуміють процес передавання інформації за допомогою невербальних засобів. З одного боку, невербальна комунікація доповнює і дублює вербальну комунікацію, а з іншого – здійснює нецілеспрямоване передавання певного психологічного змісту (образного, емоційного тощо) [6].

Не всі люди замислюються навіть вони вступають у комунікативну взаємодію, але кожен очікує задоволення власних потреб. Потреби у комунікативній взаємодії, що є складовою комунікативної діяльності, з'являються майже з народження у дитини. Посмішка місячного новонародженого означає, що він радий комунікації. М. Лісіна виявила, що з 4-5 річного віку діти починають цікавитися життям дорослої людини. Отже, послідовність виникнення й розвитку мотивів комунікативної діяльності у дошкільнят буде наступною: ділові – пізнавальні – особистісні мотиви. Потреба у комунікації дорослої людини не є самостійною спонукальною силою. Через комунікативну взаємодію з оточуючими людиною задовольняє власні комунікативні потреби.

Вже з новонародженого віку формується невербальна комунікація: посмішки, дотики тощо. Отже, невербальна комунікація представлена різноманітними знаковими системами, які вміщують не тільки моторику різних частин тіла, але й просторово-часові організації комунікативної діяльності тощо. Невербальні комунікації цінні тим, що проявляються, зазвичай, несвідомо і самодостатньо. Хоча більшість людей виважують свої слова, справжні почуття можна прочитати через міміку, жести, інтонацію [4].

Невербальна поведінка людини нероздільно пов'язана з її психічними станами і служить засобом їх вираження. У процесі спілкування невербальна поведінка виступає об'єктом пояснення не сама по собі, а як показник прихованих для безпосереднього спостереження індивідуально-психологічних і соціально-психологічних характеристик особистості. На основі невербальної поведінки розкривається внутрішній світ особистості, здійснюється формування психологічного змісту спілкування і спільної діяльності.

У соціально-психологічних дослідженнях розроблені різні класифікації невербальних засобів спілкування, до яких відносять всі рухи тіла, інтонаційні характеристики голосу, просторову організацію спілкування.

Найбільш важливими невербальними засобами є кінетичні засоби – зорове сприйняття рухів іншої людини, яке виконує виразно-регулюючу функцію в спілкуванні. До кінетики відносять виразні рухи, що проявляються в міміці, позі, погляді, поході. Важливу роль в передачі інформації відводиться міміці – рухові м'язів обличчя, яку називають дзеркалом душі.

Головною характеристикою міміки є її цілісність і динамічність. Це означає, що в мімічному вираженні шести основних емоційних станів (гніву, радості, страху, страждання, подиву і відразу) задіяні всі рухи м'язів.

Засобами невербальних комунікацій є простір між комунікантами, візуальний контакт, експресія тощо.

Простір між комунікантами (дистанція) – це суб'єктивний просторовий критерій емоційної близькості людей. Дистанція між партнерами по комунікативній взаємодії впливає на частоту і тривалість візуальних контактів [4].

Візуальний контакт є важливою ланкою невербальної комунікації. Погляд на партнера по комунікації

означає зацікавленість у комунікації.

Важливим засобом невербальної комунікації є експресія, яка виявляється у міміці, пантоміміці, жестах, інтонації голосу. Експресія настільки інформативна, що можлива передача складного повідомлення без вживання слів. Загалом жести і міміка несуть до 40 % інформації [4]. При комунікативній діяльності вони виникають мимовільно, виходячи зі змісту комунікації, її емоційної напруги. Ритмічно узгоджуючись з інтонацією, наголосами та паузами, жести допомагають привернути увагу партнера по комунікації, виразити емоційне ставлення до думки, яка вербалізується.

Відомо, що невербальна поведінка особистості багатofункціональна: створює образ партнера по спілкуванню; виражає взаємовідносини партнерів по спілкуванню, формує ці відносини; постає індикатором актуальних психічних станів особистості; виступає в ролі уточнення (зміна розуміння вербального повідомлення, підсилює емоційну насиченість сказаного); виступає в якості показника статусно-рольових відносин [7].

До операційного компонента комунікативної діяльності входить також вербальна складова – мова й мовлення. Саме бажання комунікативної взаємодії спонукає дитину (та дорослу людину) до оволодіння мовою.

Комунікативна взаємодія людей відбувається переважно у вербальній (словесній) формі — у процесі мовного спілкування. Його особливість полягає в тому, що воно за формою і за змістом спрямоване на іншу людину, включене у комунікативний процес, є фактом комунікації. Вербальна комунікація може бути спрямована на окрему людину, певну групу (чи навіть не мати конкретного адресата), але в будь-якому разі вона має діалоговий характер і являє собою постійні комунікативні акти.

У процесі спілкування мовлення виконує також інформативну функцію. Виділяють інформацію інструментальну, що стосується безпосередньо засобів розв'язання певного завдання, та експресивну, що торкається оцінок, самооцінок, емоційних зв'язків між членами групи (тобто цей вид інформації має соціально-емоційний характер). Інструментальна інформація більше пов'язана з регуляцією власної діяльності. За допомогою експресивної інформації активно регулюється взаємодія між членами групи. Між цими двома видами інформації важко провести чітке розмежування, може йтися скоріше про перевагу одного з цих видів, що визначається конкретними умовами діяльності та взаємодії.

Мовлення є засобом емоційного впливу, який стимулює або гальмує дію певного члена групи. Емоційно-позитивний вплив (заохочення) та емоційно-негативний вплив (покарання) регулюють спільні дії партнерів. Це сприяє кращому розумінню ситуативних цілей, що поліпшує ефективність групової діяльності. Без застосування комунікативних категорій «схвалення» та «несхвалення» неможлива координація спільної діяльності.

Акт вербальної комунікації — це діалог, що складається з промовляння та слухання. Вміння промовляти є давнім предметом дослідження [6].

Мова – це система словесних знаків. Вона включає в себе слова з їхніми значеннями та синтаксис – набір правил, за якими будується речення [6, с. 412].

Знаки виконують не лише зовнішню комунікативну функцію, а й функцію повідомлення, тобто внутрішньокомунікативну.

Мова – об'єктивне явище життя суспільства, що виконує функції позначення, передачі й засвоєння суспільно-історичного досвіду та комунікативну [6, с. 413].

А. Батаршев зазначає, що мовлення – це мова у дії, форма узагальненого відбиття дійсності, форма існування мислення. Передача інформації за допомогою мовлення здійснюється за відомою схемою: комунікатор добирає слова, що необхідні для вираження думки, пов'язує їх і озвучує за допомогою органів мовлення. Реципієнт сприймає мову, декодує смислові одиниці для правильного сприймання вираженої думки [1].

У комунікативній функції мови визначають три сторони: інформаційну, яка виявляється в передачі інформації; виразну, що допомагає передавати почуття і ставлення, та впливову, в якій проявляються вольові якості особистості, спрямовані на переконання в чомусь партнера по комунікації [6, с. 413].

Як відомо, процес використання людиною мови для комунікації називають мовленнєвою діяльністю. Мовлення – це конкретне застосування мови для висловлювання думок, почуттів, настроїв. Мовлення є психічним явищем, воно індивідуальне і суб'єктивне, адже виявляє ставлення індивіда до об'єктивної реальності.

Моделювання комунікативно-мовленнєвої діяльності у вітчизняній науці ґрунтується на положеннях Л. Виготського про опосередкований знаками характер людської діяльності, про породження мовлення, що починається з мотиву і йде до внутрішнього слова, далі – до значень зовнішніх слів і, нарешті, екстеріоризується у зовнішні вислови [7].

О. Леонтьєв зазначає, що мовленнєва діяльність складається з системи дій, що мають самостійну проміжну мету, і операцій, зумовлених «взаємодією тих характеристик дій, які пов'язані з будовою діяльності. Таким чином, процес мовлення потребує крім оволодіння мовою, також здійснення процесу мислення та пам'яті.

Погоджуємося з О. Корніякою, яка на основі вивчення праць І. Зимньої, О. Лентьєва, О. Лурія та інших учених визначає такі етапи здійснення комунікативно-мовленнєвої діяльності:

- орієнтування як вибір комунікативного задуму, пов'язаного з домінуючою мотивацією, і відбір комунікативно-мовленнєвих засобів його здійснення відповідно до конкретної ситуації та мети комунікативної діяльності;

- планування у формі внутрішнього програмування – формування і закріплення у специфічних

одиницях задуму певного висловлювання чи цілого тексту, а також способів його подання;

- реалізація комунікативного задуму в значущих формах: вербальних і невербальних;

- порівняння реалізованого мовленнєвого висловлювання з вихідним: контроль за адекватністю передавання змісту (задуму) певними комунікативно-мовленнєвими засобами і коригування мовного оформлення, орієнтованого на результат [3, с.125].

Отже, комунікативна діяльність визначається конкретним мотивом, який через певний план допомагає досягнути комунікативної мети. Комунікативна діяльність здійснюється за допомогою комунікативних умінь та навичок, комунікативного репертуару і досвіду. Результат комунікативної діяльності – передача чи обмін інформацією є наслідком взаємодії утворень мотиваційної сфери людини і досвіду, знань, умінь реальної комунікації.

Таким чином, на основі вищевикладеного можна дійти висновків.

- До операційного компонента комунікативної діяльності включаємо саморегуляцію, вербальну (мова й мовлення) та невербальну складові.

- Чим вище сформованість регуляторних функцій і гармонічніший процес саморегуляції, тим ефективнішою буде комунікативна діяльність суб'єкту.

- Невербальна комунікація як складова операційного компонента комунікативної діяльності представлена знаковими системами (мімікою, жестами тощо), що допомагає у передачі інформації

- Бажання людини комунікативно взаємодіяти стимулюють оволодіння нею мовою й мовленням (вербальною складовою операційного компонента комунікативної діяльності).

Перспективою подальшого дослідження є розкриття особливостей змістового компонента комунікативної діяльності особистості.

Література

1. Батаршев А. В. Диагностика способности к общению / А. В. Батаршев. – СПб.: Питер, 2005. – 214 с.

2. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О. А. Конопкин. – М.: Просвещение, 1980. – 185 с.

3. Корніяка О. М. Психологія комунікативної культури школяра / О. М. Корніяка. – К.: Міленіум, 2006. – 334 с.

4. Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход) /В.А. Лабунская. – Ростов: Изд-во Ростов, ун-та, 1986. – С. 5 – 35.

5. Моросанова В. И. Личностные аспекты саморегуляции произвольной активности человека / В. И. Моросанова // Психологический журнал, 2002. – № 6. – С. 6 – 11.

6. Скрипченко О. В. Загальна психологія / О.В. Скрипченко, Л. В. Волинська, З.В. Огороднійчук. – К.: Каравела, 2009. – 464 с.

7. Шамне А. В. Динаміка системи ціннісних орієнтацій у структурі психосоціального розвитку в перехідні періоди. / А. В. Шамне // Режим доступу: <http://www.rusnauka.com> /29_DWS_2009/Psihologia/53852.doc.htm

УДК 159.9

Самореалізація особистості жінки в концепціях вітчизняної психології

Фальова О.Є., Маркова М.В.

У статті розглядаються основні концепції, теорії, що стосуються розвитку особистості жінки, проблеми самореалізації та самоактуалізації жінки у вітчизняній психології. Показано особливості самореалізації жінки з позицій самосвідомості й сенсу життя, а також у професійній діяльності в психологічному аспекті. Обґрунтовано необхідність дослідження проблем самореалізації жінки середнього віку в особистісному плані, її особистісних і емоційних проблем, психічних станів, процесів, властивостей і особливостей впливу сімейних криз на стан жінки та її самореалізацію.

Ключові слова: теорії особистості, структура особистості, самореалізація, самоактуалізація, зрілий вік

В статье рассматриваются основные концепции, теории, касающиеся развития личности женщины, проблемы самореализации и самоактуализации женщины в отечественной психологии. Показаны особенности самореализации женщины с позиций самосознания и смысла жизни, а также в профессиональной деятельности в психологическом аспекте. Обоснована необходимость исследования проблем самореализации женщины среднего возраста в личностном плане, её личностных и эмоциональных проблем, психических состояний, процессов, свойств и особенностей влияния семейных кризисов на состояние женщины и ее самореализацию.

Ключевые слова: теории личности, структура личности, самореализация, самоактуализация, зрелый возраст

The article discusses the basic concepts, theories concerning the development of the individual woman, the problem of self-realization and self-actualization of women in national psychology. The features of self-consciousness of a woman's position and meaning in life, as well as in professional activity in the psychological aspect. We justified the necessity of self-study problems of middle-aged women in the personal sense, her personal and emotional problems, mental states, processes, properties and characteristics of the influence of family crises on the status of the woman and her self-realization.

Keywords: personality theory, personality structure, self-realization, self actualization, mature age

Проблема самореалізації особистості в сучасному суспільстві є однією з основних і актуальних. Однак, при вивченні питань реалізації та розвитку особистості недостатня увага приділяється розвитку особистості жінки та шляхам її самореалізації. Актуальність проблеми визначається тим, що проблема самореалізації та самопізнання, їхня філософська, психологічна рефлексія та адекватне розуміння виходять на перший план психології, психотерапії, соціальної філософії тощо. Проблема самореалізації особистості в особистісному, сімейному, професійному плані є також насущною проблемою через її екзистенціальний характер, що динамічно змінюється в контексті соціальних процесів і перетворень, що і призводить до необхідності її переосмислення.

Психологічний розгляд проблеми особистості та її розвитку у вітчизняній науці сходить до кінця XIX - початку XX століття (В. М. Бехтерев, П. П. Блонский, П. Ф. Каптерев, А. Ф. Лазурський, К. Д. Ушинський та ін.). Дослідженням самореалізації особистості в вітчизняній психології присвячені роботи таких вчених, як Л. С. Виготського (1982), О. М. Леонтьєва (1977, 1994), С. Л. Рубінштейна (1999), Д. Б. Ельконіна (1978), А. В. Петровського (1984, 1987, 1996) та ін. Для вітчизняної психології завжди була характерною орієнтація на внутрішній світ людини, її життя, духовному виміру її існування. На думку А.А.Деркач, Є.І.Степанової (2000) та ін., саме ідеї Л.С.Виготського стали основою для розробки сучасних проблем акмеології. Н.Г.Шевченко (2007) відзначає, що направленість та масштабність Акме у різних людей суттєво відрізняється одна від одної. Однак виділяються чотири основних шляхи розвитку, які відповідають методологічному принципу вивчення людини (Б.Г.Ананьєв, В.М.Мясищев, О.О.Бодальов та ін.):

- «пик» у прогресивному розвитку людини, як індивід;
- найвищі досягнення в особистісному розвитку;
- визначні результати у праці;
- досягнення вершин у розвитку людини, як індивідуальності.

Проблема розвитку особистості включає різні підходи до розуміння загально психічного розвитку та його особистісної складової, а також різні підходи до розуміння самої особистості, представлені в теоріях, розроблених у світовій та вітчизняній психології.

С.Д.Смирнов (1995), виділяючи основні напрямки в підходах до розуміння особистості, відзначає: «жодне визначення особистості не може вважатися вичерпним або хоча б фіксуючим головні, істотні особливості такого складного й багатопланового утворення, яким виступає особистість у психології. Залежно від розв'язуваних дослідницьких або прикладних завдань і використовуваних при цьому засобів на перший план неминуче будуть виступати різні аспекти поняття особистість» [13, с.75].

Багато теорій особистості докладно розглядали проблему життєвого шляху (долі) особистості. Розвиток особистості є складовою частиною розвитку людини в цілому. Особливе значення в контексті аналізу розвитку особистості здобуває поняття «життєвий шлях особистості». За Б.Г.Ананьєвим, життєвий шлях людини — це історія формування й розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи й однолітка певного покоління [1, с.67]. Фази життєвого шляху, за Н.А.Логіновою (1985), тісно пов'язані з віком, тобто віковими фазами онтогенезу. Чітко виділяються три періоди: дитинство (входження в життя), «акме» (період пікових досягнень людини) і старість (завершення життєвого циклу).

Переходячи до власне психологічного розгляду проблеми розвитку особистості, відзначимо, що трактування розвитку особистості (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, Б.Г.Ананьєв, А.В.Петровський), перебуває в руслі концепції, відповідно до якої, за Л.С.Виготським, «розвиток є безперервний процес

саморуку, що характеризується, в першу чергу, безперестанним виникненням нового, єдністю суспільного й особистого при сходженні дитини по щаблях розвитку» [5, с.248]. Інше трактування розвитку, згідно Л.С.Виготського, знаходить втілення в теоріях творчої еволюції, що цілеспрямовано направляється автономним, внутрішнім життєвим поривом, особистості, що розвивається, її волею до самоствердження й самовдосконалення. Згідно А.В.Петровського, розвиток особистості жінки може бути представлений як єдність безперервності й переривчастості.

Виділяють сім основних напрямків (теорій) у дослідженні особистості (В.М.Дружинін): психодинамічна, аналітична, гуманістична, когнітивна, поведінкова, діяльнісна й диспозиційна. Як причини «правильного й неправильного» розвитку особистості В. М. Бехтерев виділяв ряд умов: навколишня природа; природа організму, спадковість, антропологічні й расові особливості; біологічний фактор, пов'язаний з умовами зачаття й формування організму; економічні умови, а також виховання й навчання [3, с.54].

Перше згадування терміна психічний розвиток або психічний зріст у вітчизняній психології належить А. Ф. Лазурському. Він вважав, що людина у своєму розвитку проходить послідовно ряд окремих щаблів, причому кожний наступний щабель характеризується більшим багатством і інтенсивністю щиросердечного життя в порівнянні з попереднім [6, с.11-12]. Найбільш розгорнуте вчення про особистість належить С. Л. Рубінштейну. Особистість та її властивості, за С. Л. Рубінштейном, формуються й розвиваються в процесі діяльності. У праці, навчанні, грі формуються й проявляються всі сторони психіки. С. Л. Рубінштейн вважає важливим питання про те, як формуються й закріплюються відносно стійкі властивості особистості [12].

Л. С. Виготський розглядав особистість у культурно-історичному розвитку. Сутність культурного розвитку полягає в тім, що людина опановує процеси власної поведінки, але необхідною передумовою для цього є утворення особистості, і тому розвиток тієї або іншої функції є завжди похідним і обумовленим розвитком особистості в цілому [5, с.165].

О. М. Леонтьєв вважав, що особистість являє собою цілісне утворення особливого роду. Тобто можна сказати, що особистість жінки «виробляється» — створюється суспільними відносинами, у які вона вступає у своїй діяльності [7, с.178]. Відповідно теорії О.М.Леонтьєва ядром особистості є система відносно стійких ієрархізованих мотивів як основних побудників діяльності з формуванням смислоутворюючих мотивів та мотивів-стимулів. Особистісний зріст жінки здійснюється в процесі спілкування, яке багато в чому визначає становлення перцептивних, мнестичних, розумових та інших характеристик, її емоційно-вольової сфери. О. М. Леонтьєв указував, що ієрархії мотивів існують на всіх рівнях розвитку. Вони утворюють відносно самостійні одиниці життя особистості. Більше високий ступінь ієрархізації мотивів виражається в тім, що свої дії людина приміряє до головного для нього мотиву-мети — життєвої мети людини [7].

В. М. Мясіщев відзначає, що однією зі сторін розвитку особистості є наростання й збагачення системи її можливостей і потреб [9, с.54]. Головною характеристикою особистості в теорії В. М. Мясіщева є система її відношень, тобто взаємин і взаємодій з людьми, становлення якої відбувається в процесі соціалізації. Відношення формують свідому вибірковість (пріоритетність) в контактах з оточуючими, визначають ступень інтересу, силу емоцій та бажань і виступають в якості рушійної сили особистості. Таким чином, особистісні якості виникають і стають стійкими тільки в умовах свідомої діяльності людини, яка сприяє суб'єктивно-особистісному ставленню до соціуму.

К. К. Платонов виділяє основні види формування особистості відповідно до різних її підструктур: виховання, навчання, тренування [11]. Теорія установки Д. М. Узнадзе розкриває джерела та механізми активності особистості жінки, використовуючи поняття установки суб'єкта — внутрішнього стану готовності жінки певним чином сприймати, оцінювати та діяти щодо об'єктів і явищ навколишньої дійсності. В свою чергу механізм установки розглядається на рівні неусвідомлюваної діяльності, за допомогою якої здійснюється задоволення тієї чи іншої потреби.

У соціально-психологічній концепції розвитку особистості А. В. Петровського, персоналізація індивіда ґрунтується на потребі й здатності бути особистістю; виділяються три основні фази розвитку особистості в соціальному середовищі: адаптація (на якій відбувається активне засвоєння норм і оволодіння відповідними формами й засобами діяльності); індивідуалізація (на якій відбувається пошук засобів і способів для позначення й фіксації своєї індивідуальності); інтеграція (обумовлена протиріччям між потребою індивіда в персоналізації й об'єктивною зацікавленістю референтної групи приймати лише ті його індивідуальні властивості, які їй імпонують, відповідають її цінностям, сприяють успіху спільної діяльності) [10].

Проблеми розвитку зрілої особистості, досягнення нею «акме» розглядаються в роботах О. О. Бодальова (1993, 1995), М. В. Гамето (1999), Є. О. Клімова (1996) та ін. Н. Р. Бітянова (1995) пише про особистісний розвиток і особистісний зріст, як про широке поняття, що охоплює «все різноманіття життя людини протягом всіх відпущених їй років» [4]. У теоретичному обґрунтуванні тренінгу особистісного росту вона виходить із того, що має справу вже з дорослою людиною, що засвоїв певну сукупність знань, цінностей, відповідальності, способи діяльності й поведінки, має сформовані або складні відносини до світу, людей, подій, самого себе, життя в цілому, тобто вже сформовану структуру особистості.

Основною ознакою будь-якої теорії особистості є структурні концепції, що мають справу з відносно незмінними характеристиками, які люди демонструють у різних обставинах і в різний час. Ці стабільні характеристики виконують роль основних будівельних блоків людської психіки. Л. Хьєлл і Д. Зіглер (1999) відзначають, що теорії особистості різняться залежно від концепцій, використовуваних при описі структури особистості. Будь-який підхід до особистості повинен, так чи інакше, розглядати питання: що

являють собою стабільні аспекти поведінки людини.

С. Л. Рубінштейн вважав, що всі психічні процеси протікають в особистості, і кожний з них у своєму реальному протіканні залежить від неї. Але від психічних процесів треба відрізняти психічні властивості особистості, ті риси, які становлять підставу самої особистості й визначають її психологічний вигляд. Вивчення психічного вигляду особистості, за С. Л. Рубінштейном, містить у собі три основних питання: про спрямованість, здібності й характер. Ці різні сторони психічного вигляду особистості взаємозалежні й взаємообумовлені [12, с.517]. О. М. Леонтьєв розглядав особистість і її структуру з погляду закономірностей психічної діяльності. «Структура особистості являє собою відносно стійку конфігурацію головних, усередині себе ієрархізованих, мотиваційних ліній. Мова йде про те, що неповно описується як «спрямованість особистості»» [7, с.214]. Б. Г. Ананьєв вважав, що крім характеристик відносин особистості, ієрархії її тенденцій і мотивів, особливе значення має вивчення психічних властивостей як вищої інтеграції всіх феноменів розвитку людини. Б. Г. Ананьєв відзначає, що важливим для структури особистості є інтелект. Крім інтелектуального фактора Б. Г. Ананьєв [1] відносить до структури особистості й фактори екстраверсії - інтроверсії й нейротизму (за Г. Айзенком). Жінка стає суб'єктом відносин, розвивається в безлічі життєвих ситуацій як об'єкт відносин з боку інших людей. Перехід взаємин, перетворення інтеріндивідуальних зв'язків в інтраіндивідуальні є обов'язковою умовою утворення структури особистості жінки. Раніше всього, із взаємодії з іншими, виникають відносини особистості до інших людей, вони перетворюються в найбільш загальні й первинні риси характеру — комунікативні, а потім стають внутрішньою підставою для утворення інших властивостей — інтелектуальних, вольових, емоційно-мотиваційних, виникаючих у процесі розвитку різних видів діяльності, з різноманітних відносин до життєвих обставин і подій. Найбільш пізнім є утворення відношення жінки до самої себе, до свого «Я». Саме ці властивості завершують структуру характеру й забезпечують його цілісність.

В. М. Мясіщев виділяє чотири групи властивостей у структурі особистості: 1. домінуючі відносини особистості; 2. психічний рівень особистості. (рівень бажань і рівень досягнень); 3. динаміка реакцій особистості, що співвідноситься з темпераментом; 4. взаємозв'язок основних компонентів, або загальна структура особистості, те, що називають характером [9, с.49-51]. К. К. Платонов запропонував динамічну функціональну структуру особистості. Якщо розглядати особистість як ціле, то елементами цього цілого будуть стійкі психічні властивості, звичайно називані рисами особистості. Ці елементи узагальнені в чотирьох підструктурах. 1.спрямованість особистості, що включає в себе переконання, світогляд ідеали, прагнення, інтереси й бажання; 2. соціальний досвід, що включає звички, уміння, навички й знання; 3. особливості психічних процесів: відчуттів, сприйняття, пам'яті, мислення, емоцій, почуттів і волі; 4. бойська властивості темпераменту, віку й статі [11, с.123-129].

Аналізуючи психологічний склад особистості жінки не можна обійтися без розгляду її ціннісних орієнтацій, прихильностей симпатій, антипатій, які, хоча й пов'язані з потребами, мотивами й цілями, але не зводяться до них. Б. Ф. Ломов пропонує загальне поняття, що позначає перераховані характеристики — суб'єктивні відносини особистості [8, с.331]. А. Н. Собчик [14] створила теорію «провідних тенденцій». Відповідно до неї цілісний образ особистості містить у собі емоційну сферу, індивідуальний стиль пізнавальної діяльності, тип міжособистісної поведінки, силу й спрямованість мотивації. Порівняльний аналіз психодіагностичних показників, отриманих при послідовному вивченні різних рівнів самосвідомості, виявляє зону внутрішнього конфлікту, рівень саморозуміння й здатність жінки до саморегуляції. Лонгітюдне дослідження дозволяє встановити діапазон коливання індивідуально-особистісних властивостей і компенсаторні ресурси конкретного індивіда. Л. І. Анциферова (1989) вводить поняття «внутрішній світ» і відзначає, що «існують психологічні передумови переживання людиною сторонності навколишнього світу, що збіднює внутрішній мир особистості. До таких психологічних передумов (вони породжені недоліками виховного й формуючого процесу) відносяться невміння людини включатися в нові для неї соціальні групи, будувати міжособистісні відносини, нерозвиненість процесів рефлексії, несформованість здатності до адекватної оцінки соціальних ситуацій, генералізація захисних форм поведінки, перекручування в системі ціннісно - значеннєвих відносин до світу тощо» [2, с.428].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що ті дослідники, які використовують поняття особистісний розвиток або близькі за значенням поняття, відносять це явище до зрілого періоду розвитку особистості (Н. Р. Бітянова, 1995), пов'язують його з процесами становлення, дорослішання (Д. І. Фельдштейн, 1994, 1999), придбання зрілості, акме (О. О. Бодальов, 1995).

Власне положення жінки у вітчизняній науці почали розглядати з кінця 80-х - початку 90-х років ХХ століття. В розвиток жіночої проблематики внесли свій вклад: І. В. Бесстужев-Лада, 2000, Л. Ю. Бондаренко, 2001, І. Калінаускас, Є. Весельницька, 2007, О. М. Вовченко, 2000, Є. М. Єршова, 2000, І. Є. Калабихина, 1995, В. В. Кришталь (1999), Н. Г. Шевченко (2007), С. Б. Кондратьєва (2009), М. В. Маркова (2007), Г. Н. Яковлева (2004), Н. В. Євстіфєєва (2002), Є. В. Кулаєва (2010), О. С. Кочарян (1996) та ін. Однією з ключових тем сучасного знання є проблема самореалізації жінки, основи вивчення якої були закладені в роботах представників американської гуманістичної психології (К. Гольдштейна, А. Маслоу, К. Роджерса, І. Ялома). Обіг вітчизняних дослідників до цієї проблеми наприкінці 1970-х —початку 1980-х рр. ХХ століття характеризувався конкретизацією поняття самореалізації стосовно до розробленого в діяльнісній теорії розуміння особистості. Це завдання вирішувалось в роботах свердловських і київських вчених (Л. М. Коган, 2011, І. Е. Бекешкіна, Л. В., О. І. Головаха, Р. А. Онуфрієва, Сохань, 1995, 2001, В. І. Шинкарук, 1985 та ін.).

Вивчення самореалізації особистості жінки вітчизняними дослідниками пов'язано з розглядом окремих боків даної проблеми: самосвідомості (О. О. Бодальов, 1993, 1995, І. С. Кон, 1967 та ін.); смислу

життя (Л. П. Буєва, 1978, В. С. Кемеров, 1994, 2001 та ін.). Дослідження положення жінок на ринку праці знайшло відображення в працях: Н. Архипової (1994), А. А. Никифорової (1991, 2001), Н. В. Скіндер (2009), Н. М. Римашевської (1997, 1999, 2006), С. Роціна (2006) та ін.

Достатньо докладно досліджене питання самореалізації жінки у професійній діяльності в психологічному аспекті. Серед вчених, що вивчали цю проблему, — А. А. Крилов (1998, 2000), Л. А. Коростильова (2001), К. А. Абульханова - Славська (1991), А. В. Брушлинський (1994), М. І. Воловикова (2007), Ю. Е. Альошина (1991), Ю. І. Пучкова (2007). Досліджено закономірності формування професіоналізму (Е. М. Борисова, 1991, А. О. Деркач, 1993, 2000, М. І. Дьяченко, Е. М. Іванова, 2006, Є. О. Климов, 1975–1986, 1996, Н. В. Кузьміна, 1967, А. К. Маркова, 1996), оптимізація умов здійснення професійної діяльності (В. Д. Шадриков, 1979, 1982, Б. М. Теплов, 1954 та ін.), мотиви і цілі професійної діяльності жінок в системі державної служби (В. К. Антонова, 1995, В. Н. Орлова, 2006 та ін.); особливості суміщення жінкою професійної та сімейної ролей, проблеми, пов'язані з «подвійною зайнятістю» жінок, які роблять професійну кар'єру (А. С. Чирикова, 1999, 2011 та ін.), зміст процесу самореалізації у професійній діяльності, психологічні детермінанти самореалізації: мотиви, установки, вибір ситуації, цілісність і зрілість особистості тощо (Л. С. Яковичка, 2008), професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки (В. А. Гупаловська, 2005).

Л. М. Цой (2011) досліджує соціальну самоорганізацію та визначає конструктивну функцію конфлікту в соціології та психології, пояснює специфіку самоорганізації на рівні розвитку особистості та висвітлює роль криз і конфліктів в процесі розвитку особистості. Вивчалися проблеми жінки та її самореалізації в контексті сімейної психології: Т. В. Андреева (2004), М. В. Маркова (2007), Л. Б. Шнейдер (2011), В. Ф. Мухамеджанова (2006), Ю. І. Пучкова (2007), І. А. Акиндинова (2000), Е. І. Фазлиахметова (2003), О. М. Мірошніченко (2005), Л. О. Коро стильова (2001), Н. Г. Шевченко (2007), О. М. Ворошилова (2008), Т. П. Вівчарик (2000), А. І. Глінка (2010) та інші.

Таким чином, проаналізувавши основні концепції, теорії, що стосуються розвитку особистості жінки, проблеми самореалізації та самоактуалізації жінки у вітчизняній психології, можна дійти висновку про те, що у вітчизняній психології особливості самореалізації жінки розглядаються з позицій самосвідомості й сенсу життя, а також у професійній діяльності в психологічному аспекті. Однак, незважаючи на наявні публікації у вітчизняній психології, проблема самореалізації жінки стоїть досить гостро. При наявності ряду досліджень, є багато невирішених проблем. Недостатньо робіт, які присвячені власне самореалізації жінки зрілого віку в особистісному плані, її особистісним та емоційним проблемам, психічним станам, психічним процесам та психічним властивостям, також не визначеною є проблема впливу сімейних криз на стани жінки та її самореалізацію.

Література

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. / Ананьев Б.Г. — М.: Педагогика, 1980. — Т.1. — 229 с.
2. Анцыферова Л.И. Психология формирования и развития личности / Анцыферова Л.И. // Человек в системе наук. — М.: Наука, 1989. — С. 426-433
3. Бехтерев В.М. Личность и условия ее развития и здоровья / Бехтерев В.М. // Проблемы развития и воспитания человека. — М.-Воронеж, 1997. — С. 97-131
4. Битянова Н.Р. Психология личностного роста / Битянова Н.Р. — М.: Междунар. пед. академия, 1995. — 64 с.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. Выготский Л.С. — М.: Педагогика, 1982. — Т.3. — 465 с.
6. Лазурский А.Ф. Избранные труды по психологии / Лазурский А.Ф. Под ред. А.В.Брушлинского. — М.: Наука, 1997. — 445 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А.Н. — М.: Политиздат, 1977. — 304 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Ломов Б.Ф. — М.: Наука, 1984. — 444 с.
9. Мясищев В.Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии / Мясищев В.Н. // Психология отношений. — М.- Воронеж, 1995. — С.53-55
10. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии / Петровский А.В. // Вопр. психологии, 1984. — №4. — С.4-17
11. Платонов К.К. Структура и развитие личности / Платонов К.К. — М.: Наука, 1986. — 256с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С.Л. — СПб.: Питер, 1999. — 705с.
13. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности / Смирнов С.Д. — М.: Аспект пресс, 1995. — 270 с.
14. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности: Теория и практика / Собчик Л.Н. — СПб., 2003. — 480 с.

УДК 159.923:159.9.018.7

Картина мира личности в неклассической и постнеклассической психологии

Черноиваненко В.Д.

В статье представлены результаты теоретического и сравнительного анализа проблемы картины мира личности в неклассическом и постнеклассическом методологических подходах. Рассмотрены основные особенности неклассического и постнеклассического типов научной рациональности. Проанализировано содержание теоретических концепций картины мира личности в современной психологии. Сделана попытка раскрыть сущность отличий в исследовательских позициях относительно феномена картины мира личности в указанных объяснительных парадигмах.

Ключевые слова: картина мира, неклассический методологический подход, постнеклассический методологический подход.

У статті подані результати теоретичного та порівняльного аналізу проблеми картини світу особистості у некласичному і постнекласичному методологічних підходах. Розглянуто основні особливості некласичного та постнекласичного типів наукової раціональності. Проаналізовано зміст теоретичних концепцій картини світу особистості в сучасній психології. Здійснено спробу розкрити сутність відмінностей у дослідницьких позиціях щодо феномена картини світу особистості у зазначених пояснювальних парадигмах.

Ключові слова: картина світу, некласичний методологічний підхід, постнекласичний методологічний підхід.

The results of theoretical and comparative analysis of non-classical and post-nonclassical methodological approaches to world-picture of personality problem in this article was presented. The main features of non-classical and post-nonclassical types of scientific rationality was considered. Content analysis of the theoretical concepts to world-picture of personality in modern psychology was carried out. An attempt to discover the essence of differences in research positions to the phenomenon of world-picture of personality in mentioned explanatory paradigms was made.

Key words: world-picture, non-classical methodological approach, post-nonclassical methodological approach.

Постановка проблемы. Современный человек живет в изменчивом, стремительно развивающемся мире. Сетевое общество, как социо-культурный контекст становления нынешней личности, предоставляет ей безграничную свободу и множественные возможности самоосуществления. Многомерность и полидискурсивность сегодняшней действительности, состоящей из разнородных реальностей, оказывает трансформирующее влияние на личность, делая её, по словам Т.М. Титаренко, «творческой, открытой, диалогичной, странствующей, готовой к коммуникативным играм, плюрализму понимания и притягия» [16]. В связи с этими изменениями многие положения неклассической психологии подвергаются тщательному пересмотру, в частности, указывается на недостаточность категории «отражения» для понимания психических феноменов, исчерпанность её эвристического потенциала [6]. И, в то же время, набирает обороты постнеклассическая методология, актуализирующая вопросы самодетерминации, саморазвития, конструирования личностью себя и своей картины мира.

Картина мира является одной из ключевых категорий во многих гуманитарных науках, в частности, в психологии. Проблема картины мира, на наш взгляд, содержит в себе не только проблему психической реальности, но и проблему объективной реальности, как таковой, что, по-видимому, и обуславливает неослабевающий интерес исследователей к данному феномену. Однако, изучение данной проблемы осложняется определёнными противоречиями, связанными, в первую очередь, с различными методологическими позициями авторов.

Анализ литературных источников показал, что проблема картины мира личности имеет богатую историю изучения как в неклассическом, так и в постнеклассическом методологических подходах. В то же время, необходимо отметить, что в указанных объяснительных парадигмах существуют значительные отличия, как в определении феномена картины мира, так и в понимании его природы, структуры и функций. Опираясь на вышесказанное и, учитывая требование разграничивать понимание психологических феноменов в рамках различных типов научной рациональности [8], нам представляется необходимым провести сравнительный анализ проблемы картины мира личности в неклассическом и постнеклассическом методологических подходах, что и является целью настоящей публикации.

Согласно исследованиям В.С. Степина, глобальные научные революции влекут за собой парадигмальные сдвиги, которые выражаются в смене типов научной рациональности, характеризующих стадии исторического развития науки. Так, выделяют классический, неклассический и постнеклассический типы научной рациональности, сущность отличий, между которыми заключается, в первую очередь, в трансформации понимания объекта научного исследования. Однако, отметим здесь, что мы в нашей статье, в связи с целью нашего исследования, будем касаться только неклассического и постнеклассического подходов. Так, если в неклассическом подходе объектом исследования выступают сложные саморегулирующиеся системы, то в постнеклассике – научная мысль направлена на изучение сложных саморазвивающихся, открытых – «человекообразных» систем, характеризующихся способностью к поддержанию внутренней устойчивости и, в то же время, к переходам от одного типа саморегуляции к другому. Неклассический

тип рациональности принимает во внимание связи между знанием об объекте и особенностями средств и операций научной деятельности, а постнеклассический – рефлексивует и учитывает не только указанные связи, но и взаимообусловленность знания и внеаучных, социальных ценностей. Однако, заметим здесь, что переход к новому типу научной рациональности, по мнению В.С. Стёпина, не влечёт за собой полное отрицание представлений и методологических установок предыдущего типа, они включаются в методологическую базу новой объяснительной парадигмы, но теряют статус доминирующих [14; 15].

Ряд исследователей констатирует что наличие парадигмальных изменений по линии «классицизм – неклассицизм – постнеклассицизм» характерно и для психологической науки [8; 11; 16]. Как показывает В.Е. Ключко, неклассицизм в психологии представлен двумя направлениями: идеографическим – «понимающим», более характерным для западной психологии, и номотетическим – «объясняющим», более развитым в отечественной науке [8]. Однако, так или иначе, их объединяет функциональность, направленность на эффективную адаптацию человека, что, в свою очередь, связано с нормами индустриального общества. В постиндустриальном, или, как его ещё называют информационном, сетевом обществе, происходит смена доминирующих ценностно-целевых ориентаций, согласно Т.М. Титаренко, «направленность на дисциплину, успех, достижения уступают место широкому выбору разнообразных жизненных стилей и способов самовыражения» [16], что, безусловно, приводит к изменению облика психологической науки, её переходу на новый постнеклассический этап развития. Так, В.И. Подшивалкина, отмечает направленность постнеклассической парадигмы «на поиск смысла уникального, единичного, неповторимого» [11].

С нашей точки зрения, не будет преувеличением утверждение о том, что различия в понимании феномена картины мира в неклассике и постнеклассике наиболее рельефно обозначают смену парадигмальных установок в психологии.

Прежде всего, необходимо отметить тот факт, что наряду с термином «картина мира» исследователи используют и другие понятия, в частности «образ мира», «жизненный мир», «метаиндивидуальный мир», «многомерный мир человека», «модель реальности» и др.. Однако, несмотря на терминологическое многообразие и неопределённость, все эти категории объединяет проблематика познания и понимания человеком окружающей действительности. Теоретический анализ показал, что основные расхождения в концептуализации понятия картины мира в неклассической и постнеклассической психологии, в значительной мере, связаны с различными тенденциями решения обозначенных проблем. Итак, перейдем непосредственно к сравнению исследовательских позиций, по отношению к феномену картины мира, в указанных методологических подходах.

В первую очередь, отличие заключается во взглядах на природу картины мира. Так, неклассическая психология, постулирует познаваемость внешней реальности, с одной стороны, и отражательную, описательную природу картины мира, как внутренней, психической реальности, с другой. Как следствие, авторы указывают на то, что это отражение может быть истинным или ложным, более или менее объективным, однако, оно так или иначе раскрывает познанные свойства и закономерности окружающего мира [2; 9; 10; 13]. В то же время, постнеклассика акцентирует внимание, на порождающей, конструктивной природе картины мира. Это утверждение базируется на представлении о том, что наше знание строится с помощью толкования, интерпретации того, что мы воспринимаем, как действительность, как внешний мир, но не самой действительности [4; 7]. Таким образом, картина мира, как психологическое пространство, подвижная взаимопроекция внутреннего и внешнего [16], выступает, по словам В.Е. Ключко, «единственным претендентом на то, чтобы называться “реальностью” и “действительностью”» [8]. Итак, если в неклассическом подходе картина мира рассматривается, как более или менее соответствующая действительности репрезентация окружающего мира, то в постнеклассическом, как авторская интерпретация, толкование множественных жизненных контекстов, в которые включена личность.

Исходя из этого, неклассическая и постнеклассическая психология по-разному понимают механизмы построения картины мира личностью. Так, с позиций неклассики, картина мира формируется в ходе восприятия и познания человеком действительности, путём «вычерпывания» его из объективной реальности [10]. С точки зрения постнеклассической науки, картина мира активно конструируется, творчески создаётся, как «личностное произведение на основе авторского отношения» [17].

Как было сказано выше, неклассическая психология отображала ценностно-целевую направленность индустриального общества на эффективность и функциональность. Мы полагаем, что это наложило отпечаток на понимание картины мира в неклассическом подходе, как организующей в сознании человека внешний мир, «позволяющей субъекту работать с преобразованной реальностью» [2], в целях оптимизации его деятельности, поведения. Так, в неклассической психологии на первый план выдвигаются регулятивная и ориентировочная функции картины мира, выступающие, как целеполагание, активация, управление, контроль, подчеркивается неразрывная связь картины мира личности с практической деятельностью [2; 9; 10; 13]. Развитие постиндустриального общества привело к смещению акцента с деятельности на коммуникацию, что обусловило, характерное для постнеклассики, постулирование ведущей роли языковой реальности [5]. Таким образом, если в неклассических подходах языковые структуры предстают, как отражение объективного, независимого от человека мира, и рассматриваются, как вторичные по отношению к деятельности, то в постнеклассических подходах они становятся основой и средством создания, конструирования действительности, жизненного мира. Ключевое значение приобретает текст, именно он наделяется смыслопорождающей функцией. Так, ряд авторов указывает на то, что конструирование картины мира происходит в полидискурсивном пространстве, через понимание и интерпретацию индивидуального и социо-культурного опыта с помощью текстовых, в частности, нарративных и тезаурусных структур [3; 5; 16; 17; 18].

Отметим также, отличия в понимании организации картины мира личности. Для неклассического подхода характерно выделение жесткой структуры картины мира, через указание на наличие в ней слоёв: ядерного – слоя амодальных структур, представленных значениями и личностными смыслами, как устойчивой системой отношений к себе и миру, целемотивационным комплексом, ценностными ориентациями и установками; и поверхностного – слоя модального, перцептивного мира. При этом, особо отмечается, что изменчивость и подвижность свойственна лишь поверхностному слою, а ядерные структуры являются стабильными и консервативными [2; 9; 13]. В то время, как постнеклассическая психология, рассматривая картину мира, как совокупность значимых отношений личности, раскрывающихся через тексты различных уровней от иконических до вербальных, указывает на её нелинейную, гипертекстовую [12], «ризомную» структуру [16], характеризующуюся такими качествами, как децентрированность, открытость, потенциальность. Результаты теоретического анализа указывают на то, что содержанием картины мира в постнеклассике можно всё также полагать совокупность отношений личности: смыслов, ценностей, установок и т.д.. Однако, иначе рассматривая картину мира – то целое, которое они составляют – мы приходим, к иному пониманию, как их взаимосвязи, так и их свойств. Если в неклассическом подходе отношения выступают, как отдельные устойчивые элементы, упорядоченные жесткой структурой картины мира, то в постнеклассическом, как узловые точки потенциально бесконечной сети, функционирующей по принципу ассоциативной навигации, каждая из которых потенциально способна центрировать вокруг себя всю картину мира личности [12]. Говоря иными словами, в постнеклассической науке, отношения рассматриваются, не как «детали» картины мира, но, как процесс взаимодействия с внутренними индивидуальными и внешними социо-культурными содержаниями, контекстами. Таким образом, картина мира личности в постнеклассической психологии приобретает динамичный, изменчивый характер, можно сказать, что она сама становится процессом конструирования.

В заключение, необходимо отметить, что неклассическая психология пытается установить общие закономерности функционирования и развития картины мира, в то время, как постнеклассическая психология, с характерным для неё плюрализмом, признанием существования «фокуса пригодности теории» [7] и пониманием включенности исследователя в диалогическое взаимодействие, уделяет особое внимание уникальному, неповторимому, проявляя интерес к авторским интерпретациям личностью собственной картины мира [11; 16; 17].

Выводы

Подводя итоги, необходимо указать на то, что проблема картины мира личности имеет обширную историю изучения как с позиций неклассического, так и с позиций постнеклассического подхода. Отметим также, что понимание этого феномена через призму указанных методологий содержит существенные отличия, обусловленные, в первую очередь, различиями между неклассическим и постнеклассическим типами научной рациональности, в частности, степенью рефлексии вненаучных, социальных ценностей.

Парадигмальный сдвиг в психологической науке от неклассицизма к постнеклассицизму, обусловленный переходом от индустриального к постиндустриальному, сетевому обществу характеризуется изменением ценностно-целевого вектора психологии. Так, свойственная неклассике, направленность на эффективную адаптацию, сменяется на постнеклассический интерес к самоосуществлению уникальной, неповторимой личности, функциональность уступает место эстетичности.

Сравнительный анализ проблемы картины мира личности в неклассическом и постнеклассическом методологических подходах позволил выделить ряд различий. Так, во-первых, природа картины мира в неклассической психологии рассматривается, как отражательная, репрезентативная, а в постнеклассической, как порождающая, интерпретативная. Во-вторых, если в неклассицизме языковые структуры картины мира выступают, как вспомогательные, вторичные по отношению к деятельности, то в постнеклассицизме языковая реальность трактуется, как доминантная, и выступает основой конструирования картины мира, как взаимопроекции динамичной, мозаичной современной личности и множественных социо-культурных контекстов, в которые она включена. В-третьих, с точки зрения неклассического подхода, картина мира надлена жесткой структурой и является достаточно статичным образованием, в то время, как с позиций постнеклассического подхода, картина мира обладает сетевой, гипертекстовой, ризомной структурой, характеризуется открытостью, подвижностью, нелинейностью и выступает, как процесс, совокупность взаимодействий.

И в заключение, нам кажется важным подчеркнуть, что несмотря на качественные различия в рассмотрении проблемы картины мира в неклассическом и постнеклассическом подходах, мы должны помнить о том, что новый тип научной рациональности не приводит к полному исчезновению установок и представлений предыдущего этапа, они лишь перестают быть доминантными, поскольку новый тип рациональности включает их в себя, ограничивая сферу их действия. Наконец, нужно отметить, что ориентация на положения той или иной объяснительной парадигмы позволяет рассмотреть феномен картины мира с различных ракурсов, а выбор методологии, на которую опираться, зависит лишь от картины мира самого исследователя.

Литература

1. Абраменкова В.В. Генезис отношений ребенка в социальной психологии детства. Автореф. дис. ... докт. психол. н. – М., 2000. – 57 с.
2. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики. – М., 2005 – 318 с.
3. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. №3, М., 2000. – С. 29-42.

4. Глазерсфельд Э. Фон. Введение в радикальный конструктивизм // Вестник Московского университета. Серия 7 Философия, № 4, М., 2001 – С. 59 – 81.
5. Джерджен К. Дж. Социальный конструкционизм: знание и практика. Сб. статей / пер с англ. А.М. Корбута; Под общ. ред. А.А. Полонникова. Мн.: БГУ, 2003. – 232 с.
6. Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психологический журнал. Т. 26. № 1., М.: Изд-во инст. психологии РАО, 2005. – С. 18-28.
7. Келли Дж. Теория личности. Психология личностных конструктов. СПб., 2000. – 249 с.
8. Ключко В.Е. Постнеклассическая транспектива психологической науки // Вестник ТГУ №305, Томск, 2007. – С. 157-164.
9. Королева Н.Н. Смысловые образования в картине мира личности: Автореф. дис. ... канд. психол. н. – СПб., 1998. – 16 с.
10. Леонтьев А.Н. Образ мира: Избр. психолог. произведения. М.: Педагогика, 1983. – С. 251-261.
11. Подшивалкіна В.І. Потенціал особистості: теоретико-методологічні проблеми дослідження // Потенціал особистості та тенденції його реалізації в умовах трансформаційних змін у суспільстві: колективна монографія / за наук. ред. В.І. Подшивалкіної. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 11-44.
12. Сапогова Е. Е. PSYCHOCADABRA: субъективная «картина мира» как гипертекст // Известия ТулГУ. Серия «Психология» / Под ред. Е.Е.Сапоговой. – Вып. 4. – Тула: ТулГУ, 2004. – С. 163-179.
13. Серкин В. П. Структура и функции образа мира в практической деятельности: Автореф. дисс. ... док. психол. н. – М., 2005. – 48 с.
14. Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Философия науки и техники: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 1996. – 400 с.
15. Степин В.С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения // Постнеклассика: философия, наука, культура / Отв. ред. Л.П. Киященко и В.С. Степин. СПб., 2009. – С. 249 – 295.
16. Титаренко Т. М. Постмодерні концептуалізації понять «особистість» та «життєвий шлях» // Психологія і суспільство : український науково-економічний та соціально-психологічний часопис – Тернопіль, 2009. – С.83-96.
17. Чепелева Н.В. Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии // Актуальні проблеми психології.. Психологічна герменевтика. Т.2 Вип. 6, К., 2010. – С. 15-24.
18. Эпштейн М. Н. Жизнь как нарратив и тезаурус // Московский психотерапевтический журнал, №4, М.: 2007. – С. 47-56.

УДК 159.922

Потреба в саморозвитку як детермінанта ефективної самостійної учбової діяльності студентів вузу

Чечель К.О.

У статті провадиться аналіз самостійної учбової діяльності студентів з психологічних позицій, виділяються психолого-педагогічні умови ефективної самостійної роботи студентів і методи навчання, сприяючі саморозвитку особистості.

Ключові слова: активні методи навчання, мотивація, саморозвиток, самостійна робота, студенти, учбова діяльність.

В статье проводится анализ самостоятельной учебной деятельности студентов с психологических позиций, выделяются психолого-педагогические условия эффективной самостоятельной работы и методы обучения, способствующие саморазвитию личности.

Ключевые слова: активные методы обучения, мотивация, саморазвитие, самостоятельная работа, студенты, учебная деятельность.

The independent educational activity of students from the positions of psychology is analysed in the article, the psychoeducational conditions of effective independent work and teaching methods promoting the self-development of personality are selected.

Keywords: active methods of teaching, motivation, self-development, independent work, students, educational activity.

Останніми роками зміни у сфері освіти призводять до того, що середовище навчання вищого учбового закладу все більше орієнтується на самостійну роботу студентів. У зв'язку з цим актуалізується принцип саморозвитку особистості, збільшується тривалість і посилюється значущість самоосвіти в загальній системі навчання, суттєво зростає об'єм самостійної учбової роботи студентів. Формування потреби в саморозвитку, в перетворенні свого внутрішнього світу, в підвищенні рівня професійної самосвідомості стає важливою задачею сучасної освіти, з якої логічно витікає задача формування у студентів навиків самостійної пізнавальної і практичної діяльності.

Відомо, що в учбовій діяльності студент формує себе сам: навчаючись, розвивається, і, розвиваючись, краще вчиться [1]. Студент, вирішуючи учбові задачі, не лише активізує когнітивні процеси, але і стає здатним орієнтуватися в наукових і життєвих проблемах. А оскільки намічена останнім часом тенденція до збільшення об'єму самостійної роботи продовжує зростати, то ми вважаємо, що відповідним чином збудована самостійна учбова діяльність студентів сприяє розширенню і поглибленню знань і умінь, отриманих на заняттях, запобіганню їх забуванню, розвитку індивідуальних схильностей і здібностей студентів, їх активності і самостійності. Все це, у свою чергу, сприяє саморозвитку особистості, її самоудосконаленню і відображається в оволодінні студентами професійними навиками.

Проблемами саморозвитку особистості в психології займалися Б.Г.Ананьєв, А.В. Брушлинський, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Є.І. Ісаєв, О.М. Леонтєв, В.І. Слободчиков, П.Л. Смирнов, С.Л. Рубінштейн, Г.А. Цукерман та ін. У вітчизняній психології одними із перших дали визначення поняття «саморозвиток» В.І. Слободчиков і Є.І. Ісаєв. Вони вважають, що це фундаментальна здатність людини ставати і бути справжнім суб'єктом свого життя, перетворювати власну життєдіяльність в предмет практичного перетворення [4]. В.Г. Маралов вважає, що саморозвиток особистості – це безперервний процес, в якому під впливом певних мотивів ставляться і досягаються конкретні цілі за допомогою зміни власної діяльності, поведінки або за допомогою зміни себе, використовуючи форми самоствердження, самоудосконалення, самоактуалізації [4]. С.Л. Рубінштейн розглядає особистість як носія свідомості і, насамперед, ставлення до навколишнього світу. Отже, особистість на його думку проявляється як здатність людини виробляти це ставлення, тобто займати певну позицію [5]. Таким чином, саморозвиток особистості є одним із проявів діяльності сутності людини і спрямоване на зміну самого суб'єкту. Це внутрішня духовно-практична діяльність суб'єкта, в результаті якої змінюється його внутрішній світ.

Питання, пов'язані з саморозвитком особистості в процесі навчання розглядали в своїх роботах Г.О. Балл, Б.Ц. Бадмаєв, М.Й.Боришевський, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, І.І Ільясов, Г.С.Костюк, В.Я. Ляудіс, С.Д. Максименко, В.О.Моляко, Н.І.Пов'якель, В.А.Семиченко, Н.Ф. Талізін, Н.В.Чепелєва, Ю.М.Швалб та ін. Проте належної уваги питанням саморозвитку особистості в процесі самостійної учбової роботи надано не було. У зв'язку з цим ми вирішили досліджувати потребу в саморозвитку як детермінанту ефективної самостійної учбової діяльності студентів вузу.

Мета даної статті – розглянути можливі підходи до організації самостійної учбової роботи студентів з урахуванням їх потреби в саморозвитку.

У освітньому середовищі існує думка, що самостійна учбова діяльність в порівнянні з аудиторними заняттями менш ефективна. Засноване воно на тому, що без допомоги викладача, самостійно, студентам вчитися важко: немає роз'яснення незрозумілих питань, знання не підносяться в готовому вигляді, як в школі і т.д. Безумовно, перехід із шкільного освітнього середовища у вузівське вимагає від студентів перебудови їх ставлення до учбової діяльності в цілому і своєї ролі в ній зокрема. Вказана трудність полягає в невмінні студента правильно будувати свою самостійну розумову діяльність. Для вирішення даної проблеми ми виділили наступні задачі:

- проаналізувати самостійну роботу студентів з психологічних позицій;
- виділити психолого-педагогічні умови ефективності самостійної учбової діяльності студентів;
- запропонувати методи навчання, за допомогою яких високий рівень засвоєння наук досягається

внаслідок захоплюючої, цікавої і продуктивної діяльності, сприяючої саморозвитку особистості.

Аналіз самостійної роботи студентів як учбової діяльності ми проведимо з погляду психологічної теорії діяльності. Основні її компоненти – мотиви, цілі, засоби і результат діяльності – мають психологічний сенс, оскільки характеризують діяльність з позиції суб'єкта: яку мету він ставить перед собою, для задоволення якої потреби він ставить цю мету (мотив), які засоби для досягнення поставленої мети він використовує і який отримує результат [1].

Роль мотиву в діяльності дуже важлива, оскільки за ним ховається ставлення особистості до предмету діяльності, до самої діяльності і її результатів, а головне – до її соціального значення: для чого потрібна ця діяльність суспільству і особисто людині як суб'єкту діяльності. Потрібно враховувати, що на перший погляд однакові спрямування студентів – успішно вчитися, закінчити вуз, отримати диплом фахівця – насправді можуть приховувати абсолютно різні мотиви, які по-різному впливають на ефективність учбової діяльності. У зв'язку з цим необхідно формувати у студентів потрібний тип учбової мотивації.

В психології розрізняють різні типи мотивів, проте до учбової діяльності пряме ставлення мають усвідомлені і неусвідомлені, ситуативні і сенсоутворюючі мотиви. П.Я. Гальперін вважає, що саме сенсоутворюючий мотив рухає діяльність суб'єкта, спонукає до прояву активності, оскільки в ньому закладене розуміння індивідом того соціального значення своєї учбової діяльності, ради якої вона була зроблена [2]. Виходячи із цього він пропонує класифікацію мотивів власне учбовій діяльності:

1. Перший тип мотивації – коли мотиви учбової діяльності абсолютно не пов'язані з процесом навчання і є зовнішніми по відношенню до нього. П.Я. Гальперін назвав його «діловою мотивацією», тобто студента цікавить не те, що безпосередньо витікає із навчання (знання, придбання професіоналізму), а вигода, яку це навчання забезпечує.

2. Другий тип – це так звана змагальна або «спортивна» мотивація, яка полягає в прагненні бути першим в своїй справі. В учбовій діяльності дана мотивація спостерігається там, де приділяється велике значення оцінкам, що властиво вузівському середовищу у меншій мірі, ніж шкільному.

3. Третій тип мотивації – справжньо пізнавальна, внутрішньо пов'язана з процесом навчання. При пізнавальній мотивації студенту цікавий сам процес навчання, він вчиться не для оцінки, а для того, щоб отримувати нові знання, проникати вглиб речей і явищ, знаходити наукове пояснення тому, що раніше було невідоме.

З розглянутих типів мотивації учбової діяльності найкращою є пізнавальна, оскільки базується на пізнавальному інтересі, який рухає дослідницькою активністю студентів і спонукає їх до розкриття свого потенціалу і, як наслідок, розвитку власної особистості.

Відповідно до концепції психології діяльності В.Я. Ляудіс відзначає: «Особливість психологічної свідомості – в єдності знання і дії. Тому теоретичне пізнання поза способами дії, які можуть бути направлені двосторонньо – на себе і на інших людей, – не є науково-психологічне знання. Єдність способів психологічного пізнання і способів дій реалізується в цілях досягнення єдності пізнання інших людей і самопізнання» [3].

Отже, своєрідність психологічного пізнання полягає в проникненні у внутрішній світ особистості як об'єкту пізнання за допомогою діалогу. Під час аудиторних занять пізнання психології через діалог цілком можливо і здійснюється в процесі спільної учбової діяльності студентів і викладача. У індивідуальній пізнавальній діяльності студента діалог, як засіб здійснення самостійної учбової діяльності, також застосовується, але не у вербальній, а в уявній формі. Одержуючи інформацію з книг, студент аналізує її, веде уявний діалог і міркує з самим собою або з уявною особою з приводу виникаючих питань. Це сприяє кращому засвоєнню інформації, усвідомленню ставлення до учбової діяльності, розвитку образного мислення і уяви, що у результаті призводить до саморозвитку особистості.

Також серед засобів, за допомогою яких студент може здійснювати самостійну учбову діяльність, можна виділити конспекти лекцій, учбову і наукову літературу, учбові задачі різної спрямованості. Рішення учбових задач, пошук і знаходження відповідей на проблемні питання, переслідуючі учбові цілі, перетворюють самостійну роботу студента в цікавий захоплюючий творчий процес і сприяють застосуванню теорії на практиці. Дані засоби орієнтують студента в системі знань, умінь і навиків, які повинні бути засвоєні відповідно до учбової програми, позначають коло обов'язкових знань по учбовому предмету, готують до задачі різного виду звітностей по учбовій дисципліні.

Самостійна пізнавальна діяльність студента, реалізована за допомогою виділених засобів навчання, відображається в результатах учбової діяльності: студент знає відповіді на екзаменаційні питання, підготовлений до задачі іспиту і отримує заслужену оцінку. Таким чином, засвоєння учбового предмету в процесі самостійної роботи і є підготовкою до іспиту, а сам іспит стає формою перевірки ефективності цього процесу.

Спираючись на проведений аналіз, ми можемо виділити психолого-педагогічні умови ефективності самостійної учбової діяльності студентів:

- розвиток пізнавальної мотивації студентів, що сприяє формуванню істинного пізнавального інтересу до самого процесу навчання;
- формування власних висновків під час вивчення предмету, що виключає формальний, поверховий підхід до вивчаемого матеріалу;
- впровадження ефективних засобів здійснення самостійної роботи, таких як діалог, конспекти лекцій, учбову і наукову літературу, учбові задачі різної спрямованості;
- активізація пізнавальної активності студентів за допомогою розширення тематики учбових задач;
- стимулювання дослідницької діяльності студентів, сприяючої закріпленню наявних знань, розвитку

когнітивних процесів, творчого потенціалу особистості;

- покроковий контроль і своєчасна корекція самостійної учбової діяльності студентів з боку викладача, що забезпечить відповідальний підхід до виконання завдання.

У зв'язку з цим, ми пропонуємо в процесі самостійного навчання використовувати методи, які роблять учбову діяльність не лише продуктивною, але і цікавою для студентів і сприяють їх саморозвитку:

- вивчення наукової і учбової літератури з обов'язковим конспектуванням інформації і виразом своїх власних думок і почуттів з приводу вивчаемого матеріалу (теоретичні методи);

- зіставлення теоретичних положень, що вивчаються, з реальними психологічними явищами, спостережуваними у себе, інших людей і в навколишньому світі (емпіричні методи);

- інтерактивні групові методи самостійної роботи студентів, такі як мозковий штурм, круглі столи, дискусії тощо (активні методи).

Безумовно, ефективність самостійної учбової діяльності студентів багато в чому залежить і від викладача. Саме викладач здатний сформувати у студентів навички продуктивної самостійної роботи; навчити здійснювати комплексний підхід до її організації; розвинути пізнавальну мотивацію студентів; активізувати їх розумову пошукову діяльність за допомогою цікавих індивідуальних завдань, що базуються на інтересі отримання нових знань і мають особистий сенс для студентів. Проте все вищеперелічене можливе тільки за наявності у студента потреби в саморозвитку, професійному зростанні і в перетворенні свого внутрішнього світу. Таким чином, усвідомлене бажання студента розвиватися і рости є визначальним чинником його ефективної самостійної учбової діяльності.

Отже, якщо врахувати всі складові самостійної учбової діяльності, вона перестане бути для студентів важкою і нецікавою, а стане приносити відчуття морального задоволення від творчого дослідницького пізнавального процесу самостійного пошуку нових знань.

Перспективи подальших досліджень лежать в площині практичної психології щодо розробки і впровадження програм саморозвитку особистості в умовах навчання у вузі.

Література

1. Бадмаев Б. Ц. Методика преподавания психологии : учеб.-метод. пособие для преподават. и аспирантов вузов / Борис Циренович Бадмаев. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 304 с.
2. Гальперин П.Я. Психология как объективная наука. Избр. психологические труды / Петр Яковлевич Гальперин. – М. : Воронеж, 1998. – 480 с.
3. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии / Валентина Яковлевна Ляудис. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 77 с.
4. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Владимир Маралов. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 256 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : в 2 т. / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М., 1989. – Т. 2. – 520 с.

УДК: 159.923.072

Психологічні детермінанти самоефективності особистості

Шапошник Д.О.

Дана стаття присвячена розкриттю змісту концепції самоефективності особистості. Визначені головні відмінності поняття самоефективності від інших психологічних категорій. Розкрита актуальність та практична цінність даної проблематики. Проаналізовані запропоновані психологічні детермінанти самоефективності: пам'ять, мислення та саморегуляція. Представлені результати пілотажного дослідження. Виявлені різні стратегії вирішення завдань досліджуваними. Запропоновано робоче визначення самоефективності та її основний критерій. Зазначено план дослідження самоефективності, як універсальної здібності особистості.

Ключові слова: самоефективність, когнітивний стиль, пам'ять, мислення, саморегуляція.

Данная статья посвящена раскрытию содержания концепции самоэффективности личности. Определены главные отличия понятия самоэффективности от других психологических категорий. Раскрыта актуальность и практическая ценность данной проблематики. Проанализированы предложенные психологические детерминанты самоэффективности: память, мышление и саморегуляция. Представлены результаты пилотажного исследования. Обнаружены различные стратегии решения задач испытуемыми. Предложено рабочее определение самоэффективности и ее основной критерий. Указано план исследования самоэффективности, как универсальной способности личности.

Ключевые слова: самоэффективность, когнитивный стиль, память, мышление, саморегуляция.

This article is devoted to the disclosure content of the concept of self-efficacy of the individual. It was defined the concept of the main differences between self-efficacy and other psychological categories. It was revealed the relevance and practical value of this problem. It were analyzed the proposed psychological determinants of self-efficacy: memory, thinking and self-regulation. The results of pilot study have presented. It were founded a variety of strategies to address problems the subjects. It was proposed a working definition of self-efficacy and its main criterion. The plan of self-efficacy studies, as the universal power of the individual.

Keywords: self-efficacy, cognitive style, memory, thinking, self-regulation.

Теперішній час глобальних соціальних змін, науково - технічного розвитку, жорсткої ринкової конкуренції звертає увагу вчених на проблему ефективної поведінки людини, ефективного функціонування в суспільстві. Вчені сьогодні сходяться на думці, що успішність у тій чи іншій сфері діяльності пов'язана з такими мотиваційними і когнітивними особистісними факторами, як оцінка власних здібностей, можливостей, переважні стратегії подолання труднощів та ін. (Бандура, 2000; Сервон, 2003; Магомед-Емінов, 1991; Ромек, 1997). А. Бандура вказував на те, що у формуванні самоефективності значущу роль відіграють активний і пасивний досвід особистості, аналізуючи який, вона має можливість досягати намічених цілей у ситуації зіткнення з труднощами. Особистісний досвід збагачує внутрішній світ людини, робить його динамічним.

Мета статті: розкрити зміст концепції самоефективності, проаналізувати основні психологічні детермінанти самоефективності, надати проміжні результати дослідження вказаної змінної.

Дослідження самоефективності актуально у зв'язку з важливими прикладними завданнями, що стоять перед психологією: розробка та впровадження в практику програм психологічної допомоги в саморозвитку, адаптації до важких умов, успішної самореалізації суб'єкта в житті, психологічний супровід освітнього процесу. До того ж, сьогодні серед різних верств соціуму є досить популярною ідея «управління думками» (психологія успіху, щастя, досягнень), де думка виступає продуктом нашої свідомості, який надає можливість пам'ятати, аналізувати, робити висновки, моделювати ситуацію, асоціювати модель з реальністю [6, с. 68].

Аналіз робіт вітчизняних і зарубіжних психологів (А. В. Бояринцева, Ю. Н. Гончаров, Р. Л. Кричевський, Є. О. Могильовкін; А. Бандура, М. Єрусалем, Р. Шварцер та ін.) показав, що, незважаючи на велику роль самоефективності в житті людини, концепція, яка розкриває це явище, не може бути поки визнана розробленою в повній мірі. В основному і зарубіжні, і вітчизняні автори приділяють увагу так званій загальній самоефективності, яка поділяється на види відповідно до сфер людської активності, зокрема, самоефективність у діяльності та самоефективність у спілкуванні. М. І. Гайдар ввів поняття особистісної самоефективності, що відображає сприйняття, оцінку і віру людини в ефективність своїх особистісних якостей.

Визначення самоефективності. Її джерела та механізм дії. Самоефективність (англ. self-efficacy) — теоретичне поняття концепції особистості (автор А. Бандура). Переконавання індивіда в тому, що він може керувати своєю поведінкою так, щоб вона була ефективною. Віра людей у свою ефективність походить з чотирьох основних джерел. Найбільш ефективний спосіб увірувати у власну ефективність - досягти високих результатів у чому-небудь. Другий спосіб - соціальне моделювання. Моделі служать джерелами знань і мотивації. Соціальне спонування виступає третім способом впливу. Реалістичні стимули ефективності можуть спонукати людей докладати більше зусиль, що збільшує їх шанси на успіх. Четвертим шляхом у зміні переконань людей у власній ефективності є зниження гострих фізіологічних реакцій або зміна способів інтерпретації своїх фізіологічних станів. Переконавання в самоефективності регулюють функціонування суб'єкта за допомогою чотирьох основних процесів: когнітивного, мотиваційного, емоційного і селективного.

Розглянемо, зокрема, когнітивні процеси. На постановку цілей суб'єктом впливає оцінка власних здібностей. Чим сильніше сприймається почуття самоефективності, тим більш високі цілі ставить перед собою суб'єкт і тим більшу наполегливість в їх досягненні демонструє. Більшість ліній поведінки попередньо формується в мисленні. Переконавання людей у власній ефективності впливають на типи

сценаріїв, які вони конструюють і репетирують у своїй уяві. Основна функція мислення полягає в наданні людям можливостей прогнозувати перебіг подій і використовувати засоби контролю над тими подіями, які можуть впливати на їхню повсякденну діяльність. Встановлення причинно-наслідкових відносин між подіями і між діями і їхніми наслідками вимагає ефективності і злагодженості когнітивних процесів обробки різномірної і багато в чому невизначеної та суперечливої інформації. Чим сильніше почуття особистої ефективності, тим ефективнішими виявляються люди в своєму аналітичному мисленні і формуванні успішних способів дій. Мотиваційні процеси. Переконавання в самоефективності відіграють центральну роль у саморегуляції мотивації. При когнітивній мотивації люди самі мотивують себе і керують власними діями за допомогою попереднього програмування їх в уявному плані. До речі, розвиваючи ідеї Дж. Роттера, Б. Вайнер розробив атрибутивну теорію мотивації. Він показав, що поведінка людини багато в чому залежить від того, яким чином він розуміє причину своєї невдачі в діяльності (1986). Щодо афективних процесів, то механізм самоефективності також відіграє центральну роль в саморегуляції афективних станів. Існують три основних способи, за допомогою яких переконання в самоефективності впливають на характер та інтенсивність емоційних переживань. Такі переконання викликають зміщення уваги і впливають на те, яким чином інтерпретуються і когнітивно репрезентуються потенційно аверсивні життєві події, вони впливають на здійснення контролю над думками, що викликають занепокоєння та тривогу, і вони сприяють утворенню таких способів дій, які перетворюють важкі умови існування в більш сприятливі. Коли виникає проблема, сильне відчуття самоефективності допомагає людині зберігати спокій та шукати рішення, а не міркувати про власну неадекватність. Останній спосіб, яким переконання в самоефективності вносять свій внесок в адаптацію і саморозвиток, пов'язаний з селективними процесами. Переконавання в особистій ефективності формують образ життя за допомогою відбору занять і умов оточення. Люди схильні уникати тих занять і ситуацій, які, як вони вважають, перевищують рівень їхніх здібностей, але вони хочуть залучатися до тієї діяльності і волюють до того соціального оточення, які відповідають їхнім оцінками власних здібностей. Будь-який чинник, що впливає на вибір поведінки, здатний робити глибокий вплив на напрям індивідуального розвитку. Вибір професії та розвиток кар'єри далеко не єдиний приклад впливу переконань в самоефективності на характер життєвого шляху через пов'язані з вибором процеси [10].

За допомогою поняття самоефективності можна оцінити здатність людей до усвідомлення власних здібностей та до їхнього використання оптимальним чином. Так, у подальшій роботі ми будемо визначати самоефективність як засновану на знанні та минулих переживаннях впевненість особистості у власній здатності досягати певного результату при певних витратах. Чим вища самоефективність, тим більших результатів чекає від себе людина при рівних витратах. Згідно такому розумінню психологічного явища самоефективності, плануємо його дослідження, спираючись на особливості пам'яті, мислення і саморегуляції. Це буде логічним продовженням теорії А.Бандури, у якій самоефективність є похідною від трьох взаємопов'язаних головних джерел – поведінки, впливу оточення і особистісних факторів (віри, очікувань, самосприйняття, пізнання, прогнозування майбутнього, здатності до соціального навчання тощо).

Самоефективність потребує дослідження, орієнтуючись як на об'єктивний підхід, так і на суб'єктивний. Для нас важливим є питання: чому люди з однаковими здібностями та потребами, не є однаково успішними? Успіх реалізується через конкретні дії. Вплив середовища на організм і організму на середовище відбувається в дії. Саме в ній формується система наповнених значень і смислів, яка потім відбивається у свідомості індивіда і конститує весь його суб'єктивний світ, але не у вигляді мертвого вмісту пам'яті, а у вигляді образу світу (в сенсі О. М. Леонтьєва), збираючи в собі кінетичну енергію формуючої його дії [1]. В контексті суб'єктивного підходу стверджується, що не людина належить психічним структурам і процесам, а навпаки, психічні процеси і структури належать людині, не стимули середовища панують над людською активністю, а людська активність панує над середовищем. У зв'язку з цим суб'єктивний підхід може розглядатися як концептуальна опозиція «постулату безпосередності». У ньому долається обмеженість даного положення і розкривається здатність людини до самодетермінації, самовизначення, саморозвитку [2, с. 4-9]. Самодетермінація – це те утворення, яке зумовлює розвиток особистості зсередини. Самодетермінація у функціональному аспекті є самоусвідомленням і створенням активної внутрішньої позиції особистості, вона передбачає розвиток автономії у поведінці (Е. Десі, Р. Райан, 1995; С. Л. Рубінштейн, К. С. Абульханова - Славська) [3, с. 8-9]. Припускаємо, що самоефективність, як усвідомлений універсальний конструкт особистості, виступає одним з оптимальних проявів самодетермінації особистості.

Під час аналізу літератури з проблеми самоефективності виникає потреба розмежувати поняття «самоефективність» та інші, які часто вживаються як синоніми: категорії - «впевненість», «почуття оптимізму», «самооцінка», «самоповага», «загальна компетентність», «самомоніторинг». Самоефективність – когнітивний механізм, пов'язаний з усвідомленням та оцінкою власних можливостей, а також здійснення, згідно цим можливостям, конкретних дій. Перші чотири вказані змінні торкаються в найбільшій мірі емоційного компоненту психіки людини. Ми припускаємо, що «загальна компетентність» завжди нерозривна з конкретною компетенцією. Компетентність – це інтегральна якість особистості, здатність особистості успішно розв'язувати проблемні ситуації [9, с. 43]. А. Бандура зазначив, що однією з найголовніших якостей самоефективності є її здатність до генералізації отриманого досвіду. Так, в Опитувальнику загальної компетентності однією зі шкал виступає самоефективність, яка визначається як впевненість у собі, прийняття себе, вміння впливати на оточуючих, справляти необхідне враження. Це визначення за змістом близьке і до самовідношення, і до впевненості, і до самомоніторингу (Gangestad & Snyder, 1985, 1991).

Саме когнітивна складова самоефективності визначає характеристики найбільш адаптивної поведінки особистості у всіх сферах її життєдіяльності (професія, сім'я, спілкування та ін.). З точки зору сучасної

когнітивної психології, доречним буде дану складову представити як когнітивний стиль. Когнітивний стиль (КС) – когнітивні утворення організуючого порядку, які зв'язують функціонування пізнавальних процесів (сприймання, пам'яті, мислення, мови) один з одним і обмежують та опосередковують мотиваційні впливи, виконуючи, таким чином, в структурі індивідуальності функції суперординатної контролюючої інстанції, забезпечуючи реалістично адаптаційні форми активності (Р.Гарднер). Р. Стенберг вважає, що КС – це самоуправління думкою, що дає можливість здійснювати контроль та самоконтроль процесів мислення. КС здатен, в тій чи іншій мірі, сприяти (підвищувати або знижувати) якості самоефективності особистості. Суб'єкт може виявляти різні когнітивні стилі при вирішенні завдань різного змісту, або проявляти індивідуальні особливості функціонування лише в абсолютно певних ситуаціях (якщо, наприклад, присутній фактор невизначеності). Першочерговим для визначення КС виступають способи організації («як» людина думає), а не змістовні характеристики пізнавальної діяльності («що» людина думає). «Когнітивний стиль» – індивідуальні способи пізнання. Це поняття використовується для того, щоб виділити міжіндивідуальні відмінності в процесах отримання та переробки інформації. Під когнітивним стилем розуміють характеристику системооперацій, до якої особистість схильна в силу своїх індивідуальних властивостей. Параметри когнітивного стилю: полезалежність – полenezалежність, імпульсивність – рефлексивність, аналітичність-синтетичність, гнучкість-ригідність, когнітивна складність-простота [5, с. 508].

Було проведено пілотажне дослідження самоефективності, у якому взяли участь 35 досліджуваних (студенти віком 18-21 років). Метою дослідження було визначення кореляційних зв'язків загальної та соціальної самоефективності з іншими психологічними змінними. Були застосовані такі методи дослідження: методика визначення загальної та соціальної самоефективності (Дж. Мадукс і М. Шеер); методика дослідження толерантності до невизначеності (С.Баднер) з її субшкалами новизни, складності та нерозв'язності; методика визначення ситуативної та особистісної тривожності Спілбергера-Ханіна; Тест дивергентного мислення Вільямса (з субшкалами гнучкості, розробленості, швидкості, креативності в називанні, оригінальності), 13 практичних задач (оцінювальні критерії: відношення до власного успіху у %, продуктивність, локус контролю, гумор як відношення до ситуації), де необхідно було знайти й описати рішення складної ситуації, орієнтуючись на власний досвід (прямий чи опосередкований), знання та інтуїцію. На нашу думку, головним критерієм прояву самоефективності є подолання труднощів на шляху до намічених досягнень. Та Є. І. Расказова (2011) вказує на те, що самоефективність є важливим фактором вибору типу завдань, тобто відіграє значну роль саме на мотиваційному етапі саморегуляції, а не на вольовому [7, с. 37].

Вважаємо, прийняття невизначеності власного існування – ще одна суттєва характеристика самоефективної людини. Феномен толерантності до невизначеності тісно пов'язаний з актуальними проблемами сучасності. Нестримні потоки інформації, яка потребує засвоєння, та значне збільшення темпу життя породили проблему глобальної невизначеності людського існування. З одного боку, як би не намагалася сучасна людина слідувати вимогам часу, вона, навіть озброївшись найсучаснішим комп'ютером, змушена діяти в ситуації зовнішньої інформаційної невизначеності. З іншого боку, прагнення мчати «у ногу з часом» невблаганно наштовхується на фізіологічні бар'єри можливостей людського організму, породжуючи адикції як реакцію на внутрішню смисловою невизначеність ідентичності особистості. Припускаємо, що самоефективність категорично не виключає наявності тривожності особистості. Інші психічні процеси можуть компенсувати подібний стан, трансформуючи тривожність або блокуючи її на деякий час. Це припущення виникло зі спостережень за зовні самоефективними особистостями. На нашу думку, самоефективна особистість повинна не лише володіти навичкою позитивної оцінки власних можливостей, а й у разі необхідності, вміти створювати для себе особистісно значущі умови та вирішувати проблему. Вважаємо, що ці ресурси можливі за наявності саме творчого мислення.

Завдяки кореляційному аналізу Спірмена були отримані наступні результати: діяльнісна самоефективність та особистісна тривожність ($r = -0,429$; $p < 0,01$), це свідчить, що самоефективна особистість менш схильна до депресій, хвилювань, легше переживає власні невдачі. Незважаючи на дані, зазначимо, що кореляцій з ситуаційною тривожністю не виявлено. До того ж, середній показник особистісної тривожності у виборці склав 47 б. (високий показник). Ситуативна тривожність негативно корелює зі шкалою гнучкості ($r = -0,352$; $p < 0,05$), що говорить про рухливе мислення забезпечується наявністю емоційного спокою. Отримали також негативний зв'язок між відношенням до успіху та особистісної тривожності ($r = -0,500$; $p < 0,01$). Локус контролю – умовна інтернальність в інтерпретації запропонованих задач, визначався мірою відповідальності (звернення за допомогою до іншого чи самостійне вирішення проблеми). Так, маємо негативний зв'язок між новизною, як джерелом інтолерантності до невизначеності, та умовною інтернальністю ($r = -0,375$; $p < 0,05$), й продуктивністю (кількість завдань, що вирішені) - ($r = -0,415$; $p < 0,01$). Це може свідчити про те, що людина, яка звикла вирішувати проблеми самостійно, більш відкрита новому досвіду завдяки вже пережитому. Так, умовна інтернальність у відповідях позитивно корелює з продуктивністю при вирішенні задач ($r = 0,594$; $p < 0,01$) та гумором ($r = 0,375$; $p < 0,05$). Звернемо увагу, соціальна самоефективність негативно корелює зі шкалами толерантності до невизначеності – новизною ($r = -0,425$; $p < 0,05$) та нерозв'язністю ($r = -0,430$; $p < 0,05$). Цей показник вказує на те, що особистості з розвинутою соціальною самоефективністю толерантні до незвичайних ситуацій, можливо, швидше адаптуються до змін та спокійно переживають їх.

Середній показник серед досліджуваних відносно діяльнісної самоефективності склав 24 б. (середній показник), а показник соціальної самоефективності свідчить про низьку оцінку власного потенціалу у сфері міжособистісного спілкування. Припустимо, це вказує на зворотній бік глобалізації: світ надає людині можливості відкритого простору, а вона занурюється у віртуальне життя.

Спостерігаємо такі стратегії рішення завдань: орієнтація на виконання тільки актуальних задач (диплом, конференції) – 15% студентів (5 чол.); орієнтація на виконання лише тих завдань, які вже мали місце у реальному житті (інші оцінювалися як неможливі) – 21% (7 чол.); представлення декількох

альтернативних рішень ситуації – 10% (4 чол.); орієнтація на рішення усіх 13-ти задач – 54% (19 чол.). Вважаємо, що 2-га стратегія – неефективна, тому що, як зазначалося вище, самоефективна людина для вирішення проблемної ситуації звертається до різних джерел.

Так, виявилось, що успіх розв'язання деяких ситуацій оцінювався значно вище у порівнянні з іншими завданнями. Наприклад, середній показник успішного завершення ситуації («Ви студент. Пишете дипломну роботу. Через два дні її потрібно здавати. Помилково ви видаєте на ПК папку з даними, над якими ви працювали 3 місяці. Як будете виходити зі скрутною ситуації? Як Ви припускаєте, на скільки відсотків зі 100 Ваше рішення чи дії виявляться успішними?») склав 80 %, а такий показник ситуації («Ви студент. Зважаючи на дефіцит часу, ви переписали модульну домашню роботу свого друга-однокурсника (подруги), яку вам дали просто прочитати. Ви отримуєте високу оцінку, ваш друг – низьку. Він (вона) з вами не розмовляє, репутацію ви себе зіпсували. Яке рішення приймете? Як Ви припускаєте, на скільки відсотків зі 100 Ваше рішення або дії виявляться успішними?») складає 65%. Спостерігаємо, що порівняно більш низька оцінка власної ефективності у ситуації, яка пов'язана з відносинами між людьми.

Дане пілотажне дослідження показало, що самоефективність пов'язана з іншими психологічними змінними, розвиваючи які, можна підвищувати власний рівень ефективності. У запланованому дослідженні беруть участь 4 групи досліджуваних (диференціація груп по Г. Крайг, критерій - зміни характеру життєвої активності): 20-23 р. (юність), 24-34 р. (молодість), 35-54 р. (середня зрілість), 55-65 (пізня зрілість). Дослідження включає 8 методик. Ті, що були вказані вище, окрім Тесту дивергентного мислення. Творчий підхід до вирішення ситуації можна визначити з розв'язання самим досліджуваним задачі. Крім того, вирішили доречним ввести методику дослідження організаційних якостей пам'яті, метод психологічного автопортрету П. Ржичана, який надасть можливість дослідити зв'язок самоефективності з подіями життєвого шляху людини. Ретроспективне відтворення фактів з історії особистості представляє процес реконструкції (Bartlett, 1932). Напрямок процесу реконструкції визначається діючою в мозку людини теорією [4, с.195].

Дане дослідження дозволить розширити теоретичне визначення самоефективності, доповнити методологічне рішення вивчення самоефективності та сприятиме розвитку практичних засобів розвитку самоефективності особистості людини.

Висновки:

1. Аналіз робіт вітчизняних і зарубіжних психологів показав, що, незважаючи на велику роль самоефективності в житті людини, концепція, яка розкриває це явище, не може бути поки визнана розробленою в повній мірі. В основному і зарубіжні, і вітчизняні автори приділяють увагу так званій загальній самоефективності, яка поділяється на види відповідно до сфер людської активності. Самоефективність людини проявляється у різних когнітивних стилях, які є носіями індивідуальності. Тому, вважаємо, що самоефективність може виступати універсальними здібностями людини для досягнення поставлених цілей.

2. Самоефективність – це інтегральна якість особистості, яку можна вивчати, досліджуючи її похідні, включаючи пізнавальні процеси: пам'ять (а саме, операціоналізацію досвіду у пам'яті, антиципацію як функцію пам'яті), мислення (мисленнєві операції та творче мислення) та саморегуляцію (емоційно-вольові процеси особистості та її стани). Самоефективність – орієнтація на досягнення оптимального результату (досягнення мети з найменшими витратами) через подолання труднощів, перш за все, в особистісно значущій ситуації. При незначущій, але необхідній для вирішення ситуації, самоефективність проявляється саме в умінні не втягуватися, не витрачати свої ресурси, дати найменший з можливого результату.

3. Виявлено, що між самоефективністю й такими змінними, як толерантність до невизначеності, дивергентне мислення, ефективність у вирішенні практичних завдань, особистісна та ситуаційна тривожність існують зв'язки різного знаку та сили. Це дозволяє більш точно ідентифікувати рису самоефективності.

Література

1. Р. Солсо. Когнитивная психология. – СПб.: Питер, 2002. – 592 с.: ил. 386-417.
2. Брушлинский А.В. Проблема субъекта в психологической науке (статья первая) // Психологический журнал. - 1991. -Т. 12. -№ 6. -С. 3 - 11.
3. Солсо Р.Л., Джонсон Х.Х., Бил М.К. экспериментальная психология: практический курс. – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 528 С.
4. Когнитивная психология памяти. 2-е международное издание. / Под ред. У. Найссера, А. Хаймена. СПб: прайм – ЕВРОЗНАК, 2005. – 640 с.
5. Зинченко Т.П. Когнитивная и прикладная психология. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 608 с.
6. Калошин В.Ф. Управління думками – ефективний засіб досягнення щастя, здоров'я, успіхів кожною людиною // Практична психологія та соціальна робота, 5, 2011. С. 69-72.
7. Рассказова Е.И. Психологические факторы саморегуляции на разных этапах выполнения учебного задания // Психологический журнал. Том 32, №2, 2011. С. 37-47.
8. Мар'яненко Л.В. Особистісна самодетермінація як чинник розвитку педагогічного потенціалу вчителя // Практична психологія та соціальна робота, 3, 2011. С. 8-18.
9. Штепа О.С. Особливості загальної компетентності та її діагностика // Практична психологія та соціальна робота, 10, 2011. С. 39-49.
10. Bandura A. Self-efficacy mechanism in human agency // American Psychologist. 1982, 37, p. 122–147.

УДК: 159.9.072:159.923.2

Особливості самовідношення студентів з різним рівнем прокрастинації

Шиліна А.А., Євсїгнеєва К.В.

Стаття присвячена проблемі прокрастинації, зокрема прокрастинації академічній, яка пов'язана з відкладанням виконання учбових завдань. Саме учбовий процес характеризується умовами, в яких найчастіше виникає прокрастинація, що приводить до негативних наслідків. Розглянуто основні чинники прокрастинації та її результати. Наводяться результати дослідження особливостей самовідношення у студентів з різним рівнем прокрастинації та досліджено взаємозв'язок самовідношення з прокрастинацією в виділених групах студентів. Показано від яких показників самовідношення найбільше залежить рівень прокрастинації, та якими особливостями самовідношення характеризується той чи інший рівень прокрастинації.

Ключові слова: феномен прокрастинації, академічна прокрастинація, самовідношення, самоінтерес.

Статья посвящена проблеме прокрастинации, в частности прокрастинации академической, которая связана с откладыванием выполнения учебных заданий. Именно учебный процесс характеризуется условиями, в которых чаще всего возникает прокрастинация приводящая к негативным последствиям. Рассмотрены основные факторы прокрастинации и ее результаты. Приводятся результаты исследования особенностей самоотношения студентов с разным уровнем прокрастинации и изучена взаимосвязь самоотношения с прокрастинацией в выделенных группах студентов. Показано, какие составляющие самоотношения влияют на уровень прокрастинации, и какими особенностями самоотношения характеризуется тот или иной уровень прокрастинации.

Ключевые слова: феномен прокрастинации, академическая прокрастинация, самоотношение, самоинтерес.

Article is devoted a problem procrastination, in particular, academic procrastination, which is connected with putting off of performance of educational tasks. Educational process is characterized by conditions in which arises procrastination leading to negative consequences more often. Major factors procrastination and its results are considered. Results of research features of the self-relation of students with different level procrastination and the interrelation of the self-relation with procrastination in the allocated groups of students is studied. It is shown, which components self-relations influence on the level of procrastination, and what features of the self-relation characterize this or that level of procrastination.

Keywords: phenomenon of procrastination, academic procrastination, self-relation, self-interest.

Постановка проблеми. Термін прокрастинація є відносно новим для вітчизняної психології. З англійської мови, слово procrastination поки що звучить незвично для більшості людей, проте феноменологія, що позначається цим словом, знайома кожному. Підготовка до іспиту в ніч перед здачею, відкладання на потім важливих рішень, поїздок, телефонних дзвінків – все це прояви прокрастинації. Буквальний переклад слова прокрастинація означає на завтра (лат. crastinus – завтра; pro – на). У психологічній літературі під цим терміном мають на увазі свідоме відкладання суб'єктом намічених дій, не дивлячись на те, що це спричинить певні проблеми [2, С. 174]. Перші науково-психологічні дослідження прокрастинації відносяться до 1977 р. Прокрастинація виявляється в тому, що людина усвідомлюючи необхідність виконання цілком конкретних важливих справ (наприклад, своїх посадових обов'язків), ігнорує цю необхідність і відволікає свою увагу на побутові дрібниці або розваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перший історичний аналіз феномену прокрастинації був зроблений в 1992 році, в роботі Ноа Мілграма. Зараз, на Заході існує безліч теорій, які намагаються пояснити дане явище, але жодна з них не працює універсально. В вітчизняній психології існує небагато досліджень присвячених вивченню прокрастинації, в основному досліджуються особливості прокрастинації у зв'язку з навчанням. Варваричева Я. І., наприклад, досліджувала прокрастинацію з інтелектом та тривожністю, значимих кореляцій між цими показниками виявлено не було [1]. Шиманська М. А. досліджувала взаємозв'язок прокрастинації з особистісною тривожністю, перфекціонізмом та мотивацією уникнення невдач.

Психологи часто визначають прокрастинацію як механізм боротьби з тривогою, пов'язаною з начинанням або завершенням яких-небудь справ, ухваленням рішень. Називаються три основні критерії, на підставі яких поведінка людини визначається як прокрастинація: контрпродуктивність, даремність, відстрочення. Сучасна психологія схиляється до того, що прокрастинація — це вираз емоційної реакції на планові або необхідні справи. Залежно від характеру цих емоцій, прокрастинація ділиться на два фундаментальні типи: «розслаблена», коли чоловік витрачає час на інші, приємніші заняття і розваги, і «напружена», пов'язана із загальним переваганням, втратою відчуття часу, незадоволеністю власними досягненнями, неясними життєвими цілями, нерішучістю і невпевненістю в собі.

Досить недавно виділився окремий напрямок дослідженні проблеми прокрастинації, присвячений вивченню відкладання виконання учбових завдань, – академічна прокрастинація. Вважається, що саме учбовий процес характеризується умовами, в яких найчастіше виникає прокрастинація, приводячи до негативних наслідків. Згідно з наявними даними, прокрастинація є одним з найбільш істотних чинників, що породжують труднощі в навчанні.

Мета дослідження. Вивчити психологічні особливості самовідношення студентів з різним рівнем прокрастинації.

На нашу думку, самовідношення може виступати одним із чинників, що може приводити або протидіяти виникненню прокрастинації, а тому метою нашого дослідження є вивчення особливостей самовідношення у студентів з різним рівнем прокрастинації.

В нашому дослідженні прийняли участь студенти першого курсу, як дівчата так і юнаки у кількості

57 людей. Усі досліджувані були нами розділені за допомогою шкали академічної прокрастинації К. Лей на три групи, в залежності від рівня прокрастинації. Першу групу досліджуваних склали студенти з низьким рівнем прокрастинації (17 людей), друга група – це студенти з середнім рівнем прокрастинації у кількості 19 людей і третя група – це досліджувані у кількості 21 людини – з високим рівнем прокрастинації. Для дослідження особливостей самовідношення у студентів з різним рівнем прокрастинації нами використовувалася методика тест-опитувальник самовідношення Століна. Результати дослідження за якою представлені в таблиці 1.

Виходячи з даних наведених у таблиці 1, ми бачимо, що середній показник інтегрального відчуття “за” або “проти” власного “Я” найбільш виражений у другій групі досліджуваних – з середнім рівнем прокрастинації (21,5), а найменший показник за даною шкалою реєструється в першій групі студентів – 17,7 балів, в третій групі з високим рівнем прокрастинації цей показник складає – 19,5 балів.

Таблиця 1.

Показники самовідношення студентів з різним рівнем прокрастинації

Шкали самовідношення	1 група низький рівень прокрастинації	2 група середній рівень прокрастинації	3 група високий рівень прокрастинації	t 1,2	t 1,3	t 2,3
S	17,7±2,6	21,5±3,3	19,5±4,1	4,7*	1,6	1,7
I	11,1±2,1	9,6±2,4	8,3±2,2	2	3,7*	1,7
II	8,9±3,0	9,8±1,8	7,8±2,3	1,1	1,3	3*
III	10,1±2,1	10,4±1,8	8,0±2,6	0,5	2,5*	3,3*
IV	6,1±1,1	5,7±1,1	4,8±1,7	1,4	2,6*	1,8
1	6,1±1,6	5,5±1,4	5,4±1,6	1,2	1,2	0,2
2	6,2±1,2	6,6±1,1	5,0±1,7	1,1	2,4*	3,5*
3	5,9±1,3	5,6±1,2	4,5±1,8	0,9	2,6*	2,1*
4	4,8±0,9	3,9±0,7	3,3±0,9	3,1*	4,5*	2,1*
5	3,9±1,2	5,3±1,4	5,1±1,1	3,2*	2,9*	0,6
6	6,4±0,8	6,2±0,8	5,0±1,4	0,6	3,4*	3,2*
7	4,0±1,2	3,0±0,4	2,4±0,9	2,7*	4,4*	1,9

Примітка: * $p \leq 0,05$

Шкала S - вимірює інтегральне відчуття “за” або “проти” власного “Я”; шкала I - самоповага; шкала II - аутосимпатія; шкала III - очікування позитивного відношення від інших; шкала IV – самоінтерес; шкала 1 – самовпевненість; шкала 2 – ставлення інших; шкала 3 – самоприйняття; шкала 4 - самокерівництво, самопослідовність; шкала 5 – самозвинувачення; шкала 6 – самоінтерес; шкала 7 - саморозуміння.

Ця шкала оцінює глобальне самовідношення досліджуваного, але усі ці бали відносяться до досить високого рівня, тобто можна сказати, що усі групи досліджуваних досить позитивно оцінюють свої властивості та якості. Усі випробовувані в цілому позитивно відносяться до себе, приймають самі себе відносно незалежно від думки тих, що оточують.

За шкалою самоповаги найбільші показники виявлені у досліджуваних першої групи – 11,1, трохи менші показники в другій групі – з середнім рівнем прокрастинації – 9,6 та найменший показник реєструється в групі досліджуваних з низьким рівнем прокрастинації – 8,3 балів. Усі ці середні показники знаходяться в зоні більше середнього, а таким чином можна сказати, що студенти усіх трьох груп вірять в свої сили, здібності, енергію, самостійність. Вони вважають, що можуть здійснити задумане, спираючись на свої сили. Вони вірять в те, що контролюють власне життя.

За шкалами аутосимпатії та очікування позитивного відношення від інших середні показники розташувалися в такій послідовності від найбільшого до найменшого в групах досліджуваних: в другій групі – з середнім рівнем прокрастинації (9,8 та 10,4), в першій групі – з низьким рівнем прокрастинації (8,9 та 10,1) і в третій групі – з високим рівнем прокрастинації (7,8 та 8,0). Досліджувані усіх груп в більшій чи в меншій мірі вважають, що інші люди в цілому відносяться до нього позитивно і це стосується як близьких людей, так і малознайомих. Вони довіряють самі собі, мають в своїй більшості позитивну самооцінку та схвалюють себе як в цілому, так і в своїх приватних проявах. За шкалою самоінтереса показники від більшого до найменшого отримали групи досліджуваних від низького рівня прокрастинації (6,1 бал), з середнім рівнем – середній показник за цією шкалою – 5,7 та найменший бал отримала група з високим рівнем прокрастинації – 4,8 балів.

Інші сім шкал методики самовідношення спрямовані на вимір вираженості установки на ті або інші внутрішні дії на адресу “Я” випробовуваного. В першій групі досліджуваних з низьким рівнем прокрастинації показники за ціми шкалами розташувалися наступним чином від найбільшого до найменшого. Найбільший показник був отриманий за шкалою самоінтерес – 6,4, трохи менший за шкалою ставлення інших – 6,2 та самовпевненість (6,1). За шкалою самоприйняття – 5,9, самокерівництво – 4,8, саморозуміння та самозвинувачення практично однакові показники 4,0 та 3,9 балів. В другій групі досліджуваних – з середнім рівнем прокрастинації – найбільші показники виявлені за шкалами ставлення інших (6,6), самоінтерес (6,2) та самоприйняття (5,6 балів), а найменші саморозуміння (3,0) та самокерівництво (3,9). В третій групі досліджуваних – з високим рівнем прокрастинації – усі середні показники за шкалами установки на ті або інші внутрішні дії на адресу “Я” трохи менші ніж в інших двох групах. Найбільші бали були отримані за шкалами самовпевненість (5,4), самозвинувачення (5,1)

та однакові бали за шкалами ставлення інших та самоінтерес – це 5,0 балів. Найменші показники були виявлені в третій групі студентів за шкалами саморозуміння (2,4) та самокерівництва (3,3).

В групах досліджуваних за показниками самовідношення були отримані достовірні відмінності. За шкалою S – глобальне самовідношення достовірно більший показник реєструється в групі досліджуваних з середнім рівнем прокрастинації ніж в групі студентів з низьким рівнем прокрастинації ($21,5 \pm 3,3$ і $17,7 \pm 2,6$ при $p \leq 0,05$). Тобто, досліджуваним з середнім рівнем прокрастинації достовірно більш притаманно, ніж досліджуваним з низьким рівнем прокрастинації досить позитивно оцінювати свої властивості та якості. Для цих випробовуваних в цілому характерно позитивно відноситися до себе, приймати самих себе відносно незалежно від думки тих, що оточують. Можна зробити припущення, що для досліджуваних першої групи у більшій мірі притаманно внутрішньо-недеферінцьоване відчуття «проти» самого себе, тоді як іншим групам досліджуваних це відчуття в своїй більшості «за» самого себе.

За шкалою самоповаги достовірно більші показники реєструються в групі з низьким рівнем прокрастинації, ніж в групі студентів з високим рівнем прокрастинації ($11,1 \pm 2,1$ і $8,3 \pm 2,2$ при $p \leq 0,05$). Тобто досліджуваним першої групи достовірно більш притаманно вірити в свої сили, здібності, енергію, самостійність. Вони в більшій мірі, ніж досліджувані третьої групи вважають, що можуть здійснити задумане, спираючись на свої сили. Вони вірять в те, що контролюють власне життя. Тоді як досліджуваним з високим рівнем прокрастинації більш притаманно слабо вірити в свої можливості і здібності. Вони вважають, що події їх життя погано передбачені і визначаються в основному зовнішніми обставинами.

Достовірно більші показники представлені в групі з середнім рівнем прокрастинації за шкалою аутосимпатії, ніж у досліджуваних третьої групи – з високим рівнем прокрастинації ($9,8 \pm 1,8$ і $7,8 \pm 2,3$ при $p \leq 0,05$). Для студентів другої групи більш властиво схвалювати себе як в цілому, так і в своїх приватних проявах. Вони більше довіряють самі собі, мають позитивну самооцінку, ніж студенти третьої групи. Випробовувани з високим рівнем прокрастинації більше схильні відзначати в собі в основному недоліки. Їм частіше характерні такі реакції на себе, як: роздратування, презирство, знущання, винесення самоприговорів («і заслужено тобі»).

За шкалою очікування позитивного відношення від інших також реєструються вірогідні відмінності, у досліджуваних з високим рівнем прокрастинації достовірно менш виражений показник самоінтереса, ніж у досліджуваних з низьким та середнім рівнем прокрастинації ($8,0 \pm 2,6$ і $10,1 \pm 2,1$, $10,4 \pm 1,8$ при $p \leq 0,05$). Для студентів з високим рівнем прокрастинації в більшій мірі притаманно, ніж студентам з низьким та середнім рівнем чекати переважно заперечення як їх внутрішніх гідностей, так і їх зовнішності, вони невпевнені в тому що можуть викликати симпатію у людей. Тоді як для студентів інших груп переважно вважати, що інші люди в цілому відносяться до них позитивно. Це стосується як близьких людей, так і малознайомих.

Достовірно більш виражені показники за шкалою самоінтересу у студентів першої групи, ніж у студентів третьої групи. Для досліджуваних з високим рівнем прокрастинації вірогідно менш притаманний самоінтерес, ніж досліджуваним з низьким рівнем прокрастинації ($4,8 \pm 1,7$ та $6,1 \pm 1,1$ при $p \leq 0,05$). Для досліджуваних першої групи властива в більшій мірі, ніж третій групі студентів близькість до самого себе (інтерес до власних думок, відчуттів і переживань). Тоді як для студентів третьої групи менше характерно цікавитися своїм «Я», вони менш надіються на самого себе, та довіряють самому собі.

Що стосується інших шкал, що направлені на вимір виявлення установки на ті або інші внутрішні дії в адресу свого «Я», то тут також є достовірні відмінності. За такою шкалою як «ставлення інших» реєструються достовірно менші показники в групі з високим рівнем прокрастинації, ніж в групах досліджуваних з низьким та середнім рівнем прокрастинації ($5,0 \pm 1,7$ і $6,2 \pm 1,2$, $6,6 \pm 1,1$ при $p \leq 0,05$). Таким чином студентам з високим рівнем прокрастинації в більшій мірі властиво вважати, ніж студентам з низьким та середнім рівнем прокрастинації, що оточуючи ставляться до них не дуже добре, як особистість вони не можуть бути дуже цікавими іншим. Групам з низьким та середнім рівнем властиво вважати, що вони можуть знайти спільну мову з любими розумними людьми, їм не властиво оцінювати свої якості з негативної сторони, так як і іншим людям.

За шкалою «самоприйняття» також достовірно більші показники реєструються в групах студентів з низьким та середнім рівнем прокрастинації, ніж у студентів з високим рівнем ($5,9 \pm 1,3$, $5,6 \pm 1,2$ і $4,5 \pm 1,8$ при $p \leq 0,05$). Досліджувані першої та третьої групи достовірно більш, ніж студенти третьої групи довіряють своїм раптово виниклим бажанням, частіше одобряють свої плани та дії, також своє ставлення до себе вони більш притаманні називати дружнім.

Достовірно більш виражені показники за шкалою «самокерівництво» спостерігаються в групі досліджуваних з низьким рівнем прокрастинації, ніж в групах студентів з середнім та високим рівнем прокрастинації ($4,8 \pm 0,9$ та $3,9 \pm 0,7$, $3,3 \pm 0,9$ при $p \leq 0,05$). Таким чином, студентам з низьким рівнем прокрастинації в більшій мірі притаманно контролювати свою судьбу, ніж студентам другої та третьої групи.

За шкалою «самозвинувачення» достовірно більші показники реєструються в групах досліджуваних з середнім та високим рівнем прокрастинації, ніж в групі студентів з низьким рівнем прокрастинації ($5,3 \pm 1,4$, $5,1 \pm 1,1$ та $3,9 \pm 1,2$ при $p \leq 0,05$). Тобто, студентам другої та третьої групи в більшій мірі властиво при оцінці себе бачити свої недоліки, іноді навіть себе ненавидіти, викликати у себе відчуття роздратованості симим собою. Коли з ними трапляються неприємності їм властиво себе ж в цьому і звинувачувати.

Достовірно більші показники за шкалою «самоінтерес» було виявлено в групах студентів з низьким та середнім рівнем прокрастинації, ніж в групі досліджуваних з високим рівнем прокрастинації ($6,4 \pm 0,8$, $6,2 \pm 0,8$ та $5,0 \pm 1,4$ при $p \leq 0,05$). Студентам з високим рівнем прокрастинації вірогідно більш притаманно

бачити в собі негативні прояви, недоліки, їм важко знайти в собі позитивні риси та якості, ніж студентам з низьким та середнім рівнем прокрастинації.

За шкалою «саморозуміння» також виявлені вірогідні розбіжності, достовірно більший показник спостерігається в групі студентів з низьким рівнем прокрастинації, ніж в групах з середнім та високим рівнем прокрастинації ($4,0 \pm 1,2$ та $3,0 \pm 0,4$, $2,4 \pm 0,9$ при $p \leq 0,05$). Досліджуваним першої групи в більшій мірі зрозуміло те, що з ними трапляється та відбувається, ніж студентам другої та третьої групи. Тоді як досліджувані цих двох груп в більшості своїй мають бажання себе переробити і іноді зовсім себе не розуміють.

Для більш детального вивчення взаємозв'язків прокрастинації з особливостями самовідношення, ми провели кореляційний аналіз показників самовідношення з виділеними групами. Результати дослідження представлені в таблиці 2.

Таблиця 2.

Показники взаємозв'язку прокрастинації та показників самовідношення у студентів з різним рівнем прокрастинації.

Шкали самовідношення	1 група низький рівень прокрастинації	2 група середній рівень прокрастинації	3 група високий рівень прокрастинації
S - відчуття «за» або «проти» власного «Я»	- 0,232	0,541**	- 0,017
Самоповага	0,491**	- 0,368*	- 0,304
Аутосимпатія	0,158	- 0,150	- 0,154
Очікування позитивного відношення від інших	0,280	- 0,239	- 0,396*
Самоінтерес	0,383	- 0,018	- 0,107
Самовпевненість	- 0,009	0,003	- 0,318
Ставлення інших	0,503	- 0,339	- 0,223
Самоприйняття	0,460	- 0,088	- 0,164
Самокерівництво	0,085	0,059	- 0,396*
Самозвинувачення	0,033	0,455**	0,100
Самоінтерес	- 0,411*	0,107	- 0,165
Саморозуміння	0,063	0,002	- 0,139

Примітка: * $p \leq 0,10$; ** $p \leq 0,05$

Виходячи з даних представлених в таблиці 2, було виявлено значущі кореляції. За показником відчуття «за» або «проти» власного «Я» виявлена позитивна кореляція в групі досліджуваних з середнім рівнем прокрастинації ($r = 0,541$, $p \leq 0,05$). Середній рівень прокрастинації залежить від того, наскільки досліджувані вимірюють інтегральне відчуття «за» власне «Я».

За шкалою «самоповага» виявлено значущі кореляції в групах досліджуваних з низьким та середнім рівнем прокрастинації. У студентів з низьким рівнем прокрастинації реєструється позитивна кореляція з даним показником ($r = 0,491$, $p \leq 0,05$). Чим досліджувані більше вірять в свої сили, здібності, енергію, самостійність, чим більше вони вважають, що можуть здійснити задумане, спираючись на свої сили, чим більше вони вірять в те, що контролюють власне життя тим менше в них буде виражена прокрастинація. У досліджуваних з середнім рівнем прокрастинації виявлена значуща негативна кореляція за шкалою самоповага ($r = - 0,368$, $p \leq 0,10$). Середній рівень прокрастинації залежить від слабкої віри досліджуваних в свої можливості і здібності. Від того, що вони вважають, що події їх життя погано передбачені і визначаються в основному зовнішніми обставинами, такими які не залежать від них особисто.

За шкалою «очікування позитивного відношення від інших» було виявлено негативну кореляцію в групі досліджуваних з високим рівнем прокрастинації ($r = - 0,396$, $p \leq 0,10$). Чим вище рівень прокрастинації у студентів, тим менше вони вважають, що інші люди в цілому відносяться до них позитивно, що стосується як близьких людей, так і малознайомих. Також в даній групі була виявлена негативна кореляція за шкалою «самокерівництво» ($r = - 0,396$, $p \leq 0,10$). Чим вище рівень прокрастинації, тим менше студентам притаманно контролювати свою судьбу, тим більше вони схильні підкорюватися своїй долі, їм частіше не властиво виконувати свої обіцянки, взагалі вони схильні захоплюватися собою та своїми вчинками.

За шкалою «самозвинувачення» виявлено позитивну кореляцію в групі з середнім рівнем прокрастинації ($r = 0,455$, $p \leq 0,05$). Середній рівень прокрастинації залежить від того, що студенти не бачать своїх недоліків, іноді навіть себе схильні підносити до висоти.

В групі досліджуваних з низьким рівнем прокрастинації було виявлено негативну кореляцію за шкалою «самоінтерес» ($r = - 0,411$, $p \leq 0,10$). Чим нижче у студентів прокрастинація, тим більше вони схильні бачити в собі позитивні прояви, їм легко знайти в собі позитивні риси та якості.

За результатами дослідження особливостей самовідношення та її взаємозв'язків в групах з різним рівнем прокрастинації можна зробити наступні висновки:

- У досліджуваних з середнім рівнем прокрастинації було виявлено негативну кореляцію з показником «самоповага» та позитивну кореляцію з показником «самозвинувачення». Середній рівень прокрастинації залежить від відсутності самоповаги, або низької її рівня та від досить високої схильності себе звинувачувати, знаходити причини неприємностей тільки в собі.

- Для студентів з низьким рівнем прокрастинації в більшій мірі ніж іншим групам досліджуваних властива самоповага, самокерівництво та також в більшій мірі ніж іншим групам притаманно саморозуміння. У студентів з низьким рівнем прокрастинації було виявлено позитивну кореляцію зі шкалою «самоповага» та негативну кореляцію з показником «самоінтерес». Тобто чим нижче рівень прокрастинації, тим вище у студентів буде самоповага та нижче самоінтерес.

- Студенти з високим рівнем прокрастинації в більшій мірі схильні очікувати негативного ставлення від інших людей, та більш негативно приймати себе, ніж інші групи досліджуваних, в меншій мірі їм притаманно самокерівництво та самоінтерес, ніж студентам з низьки та середнім рівнем прокрастинації. У студентів з високим рівнем прокрастинації було виявлено значущі негативні кореляції з такими показниками, як «очікування позитивного відношення від інших» та «самокерівництво». Чим вище рівень прокрастинації у студентів, тим менше в них буде схильність очікувати позитивне відношення від інших та можливість керувати своїм життям, своїми вчинками.

Література

1. Варваричева Я. И. Исследование связи прокрастинации, тревожности и IQ у школьников / Я. И. Варваричева – Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, г. Москва, 2010 – С. 125-132. Режим доступа : (<http://www.kluver.ru/forum/99-703-1>).
2. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. / Е. П. Ильин – СПб. : Питер, 2011. – 224 с.

УДК 159.923.3

Теоретичні підходи до визначення психологічного благополуччя особистості

Яворовська Л.М., Хафізова Г.С.

В данной статье представлен теоретический анализ понятия психологического благополучия личности. Актуальность темы обусловлена необходимостью теоретического обоснования в рамках позитивной психологии конструкта «психологическое благополучие», которое отражает уровень позитивного функционирования личности и степень удовлетворенности человека собственной жизнью. В статье рассмотрены отечественные и зарубежные концепции психологического благополучия, а также представлен обзор современных направлений исследования данного понятия. Проанализированы гедонистическая и эвдемонистическая традиции в интерпретации и изучении психологического благополучия.

Ключевые слова: психологическое благополучие личности, степень позитивного функционирования, субъективное благополучие, гедонистическая и эвдемонистическая традиции.

У даній статті представлений теоретичний аналіз поняття психологічного благополуччя особистості. Актуальність теми обумовлена необхідністю теоретичного обґрунтування у межах позитивної психології конструкту «психологічне благополуччя», яке відображає рівень позитивного функціонування особистості та ступінь задоволеності людини своїм життям. У статті розглянуті вітчизняні та зарубіжні концепції психологічного благополуччя, а також представлений огляд сучасних напрямків дослідження даного поняття. Проаналізовані гедоністична та евдемоністична традиції у інтерпретації та вивченні психологічного благополуччя.

Ключові слова: психологічне благополуччя особистості, ступінь позитивного функціонування, суб'єктивне благополуччя, гедоністична і евдемоністична традиції.

The theoretical analysis of the concept of personality's psychological well-being has been presented in the article. The topicality of the subject is determined by the need of theoretical justification of psychological well-being construct in the framework of positive psychology, which reflects the level of positive personality functioning and the satisfaction of one's own life. The paper deals with the domestic and foreign studies of personality's psychological well-being, the overview of the modern research approaches of this construct is presented in the article. The analysis of hedonistic and eudemonic traditions in interpretation and study of psychological well-being has been performed.

Keywords: psychological well-being, the degree of positive functioning, subjective well-being, hedonistic and eudemonic traditions.

На рубежі XX та XXI ст. у коло актуальних питань психології увійшло поняття позитивного психологічного функціонування особистості. Наприкінці 70-х рр. XX ст. поступово починаються, а з початку 90-х рр. активізуються наукові дослідження таких проблем як задоволеність життям, щастя, оптимальне функціонування, внутрішня автономна мотивація, осмисленість життя, оптимізм, життєві цілі. Але дані дослідження були досить розрізненими, поки в 1997 р. не був проголошений новий лозунг позитивної психології – науки про досягнення щастя [4; с. 1]. Засновниками позитивної психології стали М. Seligman та М. Csikszentmihaly. Автори обґрунтовували необхідність перенесення акценту з негативних та проблемних аспектів людського існування на позитивні та сильні сторони, не пориваючи при цьому з науковою методологією [5; с. 1]. Саме такий підхід вимагав введення нового поняття, яке б характеризувало ступінь позитивного функціонування особистості та ступінь задоволеності людини собою та своїм життям. Таким поняттям виступило психологічне благополуччя особистості (psychological well-being) [10; с. 95].

Отже, об'єктом нашого дослідження виступає позитивне психологічне функціонування, предметом – психологічне благополуччя. Мета роботи полягає в аналізі теоретичних підходів до визначення психологічного благополуччя особистості. Завданнями роботи є: аналіз гедоністичного та евдемоністичного напрямків дослідження психологічного благополуччя у зарубіжній психології; аналіз вітчизняних концепцій психологічного благополуччя; виявлення сучасних напрямків дослідження даного конструкту.

У зарубіжній психології проблема психологічного благополуччя (ПБ) привернула увагу дослідників після публікації роботи N. Bradburn «Структура психологічного благополуччя» у 1969 р. З цього моменту з'явилося багато оригінальних концепцій, які переглянули теорію N. Bradburn та висунули своє бачення факторів ПБ. Зокрема, згідно класифікації концепцій даного конструкту у зарубіжній психології, яка була зроблена R.M. Ryan та E.L. Deci [15; с. 141], дослідження ПБ були засновані на двох основних точках зору: гедоністичний підхід, який пов'язаний із досягненням щастя і визначає ПБ з точки зору отримання задоволення та уникнення незадоволення, та евдемоністичний підхід, який фокусується на сенсі життя та самореалізації, і визначає ПБ з позиції повноцінно функціонуючого індивіда [15; с. 141].

D. Kahneman визначив гедоністичну психологію як дослідження того, що робить життя приємним чи неприємним. Більшість досліджень у цьому підході використовували оцінку суб'єктивного благополуччя (СБ) (E. Diener). СБ складається з трьох компонентів: задоволеність життям, наявність позитивного настрою і відсутність негативних емоцій та найчастіше зводяться до поняття щастя [15; с. 142]. Друга точка зору наголошує, що ПБ складається з більш, ніж просто щастя. ПБ пов'язано з актуалізацією людського потенціалу (A.S. Waterman) [15; с. 141]. Далі розглянемо, як дані дві традиції реалізуються у конкретних теоріях ПБ.

У кінці 60-х рр. XX ст. N. Bradburn вводить поняття «психологічне благополуччя» та отожднює його з суб'єктивним відчуттям щастя і загальною задоволеністю життям [10; с. 96]. В основу своєї концепції N. Bradburn поклав відмінність між позитивними і негативними афектами та визначив ПБ як баланс між ними. Важливо зазначити, що N. Bradburn запропонував методику дослідження ПБ – «The

Affect Balance Scale», яка використовується багатьма дослідниками для визначення різних аспектів ПБ (субшкали «Позитивний афект», «Негативний афект», «Баланс афектів») [17; с. 165]. Зокрема, Wijnbrandt H. van Schuur та M. Kruijtbosch, використовуючи факторний аналіз, продемонстрували незалежність позитивного та негативного афектів [19; с. 3]. Це означає, що маючи дані про рівень позитивного афекту, ми не можемо зробити висновки про те, яким є рівень негативного афекту. Подальші дослідження у рамках даної теорії (E. Diener, R.J. Larsen) продемонстрували, що незалежність двох афектів – це ілюзія, яка обумовлена нездатністю розрізняти інтенсивність та частоту афекту. Частота позитивних і негативних афектів як правило, корелює негативно, тоді як кореляції інтенсивності даних двох афектів позитивні.

Подальший розвиток проблеми ПБ особистості пов'язаний із концепцією Е. Дієнер. Автор вводить поняття «суб'єктивного благополуччя» (СБ), яке з його точки зору, відображає суб'єктивне ставлення особистості до свого життя [13; с. 1]. Автор підіймає важливе питання про структуру СБ. Е. Дієнер, посилаючись на роботи F.M. Andrews та S.B. Withey, пропонує трьохкомпонентну структуру СБ, до складу якого входить задоволеність життям, позитивний та негативний афект [13; с. 17]. Таким чином, СБ складається з когнітивної оцінки задоволеності різними сферами життя та емоційного аспекту (негативний чи позитивний афект). Крім того, автор вважає, що теорія N. Bradburn стосується емоційної сторони ПБ. При цьому Е. Дієнер розглядає СБ як один із аспектів ПБ [13; с. 17].

Евдемоністичний підхід акцентує увагу на аспектах позитивного функціонування особистості. Зокрема, С. Ryff запропонувала багатомірну модель ПБ (1995 р.), яка включає шість різних компонентів позитивного психологічного функціонування. У поєднанні ці аспекти охоплюють ПБ, яке включає позитивну оцінку себе і свого минулого життя («Самоприйняття»), почуття подальшого зростання і розвитку як особистості («Особистісний зріст»), переконання, що життя людини є цілеспрямованим і значимим («Ціль у житті»), успішні відносини з оточуючими («Позитивні відносини з іншими»), здатність керувати ефективно своїм життям і навколишнім середовищем («Управління середовищем») і почуття самовизначення («Автономія») [16; с. 720]. Автор також розробила методику дослідження ПБ, яка включає вище зазначені фактори. На основі використання даної методики були досліджені віковий та гендерний аспекти ПБ [16; с. 721].

Ще один представник евдемоністичної традиції A.S. Waterman (1993 р.) заявив, що, у той час як щастя є гедоністичним поняттям, евдемоністична теорія ПБ закликає людей жити відповідно до їх дійсної природи. Він припустив, що евдемонія характерна для того випадку, коли діяльність людей найбільш конгруентна стійким цінностям особистості [15; с. 146].

Дискусії щодо визначення істинної природи ПБ постійно ведуться серед представників двох традицій. Зокрема, С. Ryff відмічає, що на відміну від суб'єктивного благополуччя ПБ представляє собою багатомірну конструкцію, яка включає різні аспекти актуалізації особистістю свого потенціалу. У свою чергу, Е. Дієнер вказував, що евдемоністичний критерій С. Ryff дозволяє експертам визначити ПБ, у той час як дослідження СБ дає можливість людям говорити про те, що робить їх життя успішним та щасливим. Таким чином, із зіткнення даних парадигм випливають різні визначення благополуччя [15; с. 146]. Подальші дослідження конструкту ПБ були пов'язані з експериментальним виявленням відмінностей між цими двома тенденціями (A.S. Waterman) [18; с. 41].

За останні роки з'явилася тенденція об'єднувати гедоністичний та евдемоністичний погляди на проблему ПБ. Зокрема, R. Biswas-Diener, T.B. Kashdan, L.A. King наголошують, що існують дві традиції дослідження щастя серед науковців, а не два види щастя. Автори пропонують монолітний підхід до ПБ [12; с. 208]. Вони вважають, «що евдемоністичні та гедоністичні аспекти ПБ можуть працювати в тандемі. Зосередження уваги на дослідженні конкретних аспектів ПБ, а не на проведенні різниці між двома розуміннями ПБ сприяє більш ефективному дослідженню проблеми» [12; с. 208].

Даний підхід реалізується у концепції R. Ryan і E. Deci (2000 р.) стосовно теорії самодетермінації (ТСД) та у роботах тих дослідників, які наслідують дану модель ПБ (К.М. Sheldon, 2004 р.) [12; с. 208].

Теорія самодетермінації (ТСД) прийняла концепцію евдемонії як центрального визначення благополуччя і спробувала продемонструвати, що значить актуалізувати «Я» і як це може бути досягнуто. Зокрема, ТСД постулює три основні психологічні потреби людини: автономія, компетентність та зв'язки з іншими. Ці потреби мають важливе значення для психологічного зростання особистості [15; с. 146]. ТСД стверджує, що задоволення основних психологічних потреб зазвичай сприяє суб'єктивному благополуччю, а також евдемоністичному благополуччю. Це пов'язано з впевненістю, що, будучи задоволеним своїм життям і відчуваючи позитивні емоції (типові фактори СБ), людина вважає себе повноцінно функціонуючою. Таким чином, суб'єктивне благополуччя виступає одним із аспектів ПБ [15; с. 147].

На даний момент дослідження ПБ відбувається в контексті виявлення взаємозв'язку аспектів ПБ та особистісних рис (К.М. DeNeve, Н. Cooper), домінуючих емоцій (Е. Diener, R.E. Lucas), показників фізичного здоров'я (R. Ryan, С.М. Frederick), у зв'язку із соціальним класом (Е. Diener, R. Biswas-Diener), життєвою перспективою особистості (R. Ryan, J.G. La Guardia), а також вивчаються культурні відмінності у ПБ (Е. Diener, М. Diener) [15; с. 148-160].

Щодо концепцій ПБ, які розроблялися вітчизняними дослідниками, то, перш за все, слід зазначити розуміння ПБ, яке запропонували Шевеленкова Т.Д. та Фесенко П.П. Автори наголошують, що ПБ співвідноситься з екзистенційним переживанням людиною ставлення до свого життя. ПБ існує у свідомості особистості і є суб'єктивною реальністю, яка характеризується цілісністю та базується на інтегральній оцінці свого життя [10; с. 95]. Крім того, з точки зору авторів, можна говорити про актуальне психологічне благополуччя як відображення переживання людиною свого ставлення до життя. Також існує поняття ідеального ПБ, яке відображає уявлення про те, як оцінює своє життя людина, котра загалом задоволена

життям, тобто психологічно благополучна [10; с. 101].

Проблемою дослідження ПБ також займався Вороніна А.В. Поняття «психологічне благополуччя» розглядається автором як системна якість людини, яка формується у процесі життєдіяльності на основі психофізіологічного збереження функцій, і проявляється у суб'єкта в переживанні змістовної наповненості та цінності життя в цілому. ПБ формується в процесі діяльності у чотирьох аспектах буття – біологічному, соціально-педагогічному, соціально-культурному, духовно-практичному аспектах у вигляді внутрішніх інтенцій людини – життєздатності, самоконтролю, саморозвитку та самореалізації, і може бути розглянуто на чотирьох відносно автономних рівнях – психосоматичного здоров'я, соціальної адаптованості, психічного здоров'я, психологічного здоров'я [1; с. 18-20]. Таким чином, автор розуміє ПБ як інтегральне ціле, для якого поняття «психічне здоров'я», «психологічне здоров'я» виступають як його складові.

Кронік А.А. та Ахмеров Р.А. вважають, що ставлення людини до можливих психологічних засобів здобуття щастя формує особливі установки, які можуть бути названі евдемоністичними диспозиціями. Авторами було виділено чотири принципи саморегуляції людиною своєї мотивації у житті, на основі яких можуть формуватися різні уявлення про щастя та про шляхи його досягнення [3; с. 33]. Відповідно до чотирьох принципів саморегуляції в системі «людина-світ» автори виділяють і чотири класи евдемоністичних установок: гедоністичні установки, які формуються на основі принципу максимізації корисності світу і є його конкретизації; аскетичні – формуються на основі принципу мінімізації потреб; діяльні – на основі принципу максимізації здібностей; споглядальні – на основі принципу мінімізації складності світу [3; с. 34].

Цікавий підхід до проблеми ПБ запропонувала Ширяєва О.С. Психологічне благополуччя визначається як сукупність необхідних особистісних ресурсів, що забезпечує суб'єктивну і об'єктивну успішність особистості в системі «суб'єкт-середовище». У якості складових психологічного благополуччя визначені наступні п'ять компонентів: афективний (баланс позитивних і негативних афективних переживань); компонент, пов'язаний з метапотребами (особистісний зріст, міра самореалізації); світоглядний (наявність цілей у житті); інтраорефлексивний (самоприйняття); інтерорефлексивний (компетентність у відношеннях з навколишнім середовищем) [11; с. 9].

На наш погляд, інформативною в теоретичному плані є модель ПБ Олександрова Ю.М. Компонентами ПБ, на думку автора, є: ресурсний (особистісна зрілість); процесуальний (самоактуалізація); результативний (психологічне благополуччя особистості); структурний (гармонія особистості); оціночний (суб'єктивне благополуччя) [6].

Щодо сучасних досліджень ПБ у вітчизняній психології, то найбільш актуальними тенденціями є наступні. У дослідженні Дубовік Ю.Б. була поставлена проблема психологічного благополуччя в літньому віці, аналізувалися зміни у рівні ПБ по мірі старіння [2; с. 1-5]. ПБ вивчають також в контексті соціально-економічних змін: зокрема, Шарапова Р.З. досліджувала вплив економічної кризи на структуру та рівень ПБ [9; с. 1-2]. Ширяєва О. С. досліджувала ПБ у контексті проблеми екстремальних умов життєдіяльності [11; с. 6]. Фесенко П. П. розглядав взаємозв'язок між ПБ та осмисленістю життя [8; с. 23-25]. Олександров Ю. М. досліджував взаємозв'язок ПБ та саморегуляції особистості [6]. Сирцова А. вивчала взаємозв'язок часової перспективи особистості та ПБ. Автор прийшла до висновку, що збалансована часова перспектива особистості пов'язана із загальною осмисленістю життя та задоволеністю життям в цілому [7; с. 238].

Проаналізувавши існуючі концепції ПБ, ми прийшли до наступного розуміння даного конструкту. Перш за все, потрібно виділити два основні аспекти ПБ – гедоністичний та евдемоністичний. Гедоністичний аспект представлений поняттям суб'єктивне благополуччя. До його складу входять: 1. емоційний аспект (баланс позитивного та негативного афекту, емоційний комфорт, оптимізм); 2. когнітивний компонент або задоволеність життям. Евдемоністичне благополуччя представлене наступними аспектами: 1. компонент мета потреб (особистісний зріст, реалізація потреб в автономії, компетентності, зв'язках з іншими); 2. трансцендентний аспект (наявність життєвих цілей, осмисленість минулого та майбутнього); 3. особистісний аспект (самооціночний або прийняття себе та особистісний потенціал); 4. міжособистісний аспект (компетентність у стосунках з оточуючими).

На наш погляд, перспективними лініями дослідження є вивчення особливостей взаємозв'язку ПБ із соціальним інтелектом як основою міжособистісного компоненту ПБ та збалансованою часовою перспективою особистості як складовою трансцендентного аспекту ПБ.

На підставі проведеного теоретичного дослідження конструкту «психологічне благополуччя» ми прийшли до наступних висновків.

1. Гедоністичний підхід визначає ПБ з точки зору отримання задоволення і уникнення негативних емоцій. Зокрема, N. Bradburn розуміє ПБ як баланс між позитивним та негативним афектом. E. Diener вважає, що СБ як аспект ПБ складається з когнітивної оцінки задоволеності різними сферами життя та емоційного аспекту.

2. Евдемоністична традиція пов'язує ПБ з актуалізацією особистісного потенціалу (A.S. Waterman), фокусується на сенсі життя та самореалізації і визначає ПБ з позиції повноцінно функціонуючого індивіда (C. Ryff).

3. Актуальною тенденцією останніх років виступає спроба об'єднати гедоністичне та евдемоністичне розуміння ПБ, яка реалізується у концепції самодетермінації R. Ryan і E. Deci.

4. У вітчизняній психології існують досить розрізнені концепції ПБ. Зокрема, Шевеленкова Т.Д. та Фесенко П.П. розуміють ПБ як складне переживання задоволеності власним життям, яке відображає одночасно як актуальні, так і потенційні аспекти життя особистості; Вороніна А.В. розглядає ПБ як системну якість людини, яка формується у процесі життєдіяльності на основі психофізіологічного

збереження функцій; Кронік А.А. та Ахмеров Р.А. намагаються поєднати поняття індивідуальних засобів досягнення щастя та ПБ із принципами саморегуляції людиною своєї мотивації у житті.

5. Компонентами ПБ є наступні: суб'єктивне благополуччя (баланс позитивного та негативного афекту, емоційний комфорт, оптимізм, задоволеність життям); компонент метапотреб (особистісний зріст, реалізація потреб в автономії, компетентності, зв'язках з іншими); трансцендентний аспект (наявність життєвих цілей, осмисленість минулого та майбутнього); особистісний аспект (прийняття себе та особистісний потенціал); міжособистісний аспект (компетентність у стосунках з оточуючими).

6. Сучасні дослідження ПБ фокусуються на віковому та гендерному аспекті ПБ, на виявленні взаємозв'язку із особистісними рисами, показниками фізичного здоров'я, у зв'язку із соціальним класом, життєвою і часовою перспективою особистості, саморегуляцією та ін.

У подальшому планується проведення дослідження з метою вивчення особливостей соціального інтелекту та часової перспективи як чинників психологічного благополуччя особистості.

Література

1. Воронина А. В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы: автореф. дис. канд. психол. наук. – Томск, 2002. – 24 с.
2. Дубовик Ю. Б. Исследование психологического благополучия в пожилом и старческом возрасте // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2011. № 1(15). [Электронный ресурс] // <http://psystudy.ru>
3. Кроник А. А. та Ахмеров Р. А. Каузометрия: Методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути. – М.: Смысл, 2003. – 284 с.
4. Леонтьев Д. А. Психология – наука о нарушении? [Электронный ресурс] // http://positivepsychology.ru/history/leontiev_article.htm#more.
5. Леонтьев Д. А., Яцута-Баронская Е. И. Первая международная конференция по позитивной психологии. [Электронный ресурс] // http://positivepsychology.ru/history/first_conference.htm
6. Олександров Ю. М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя // Вісник ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія. Вип. 32. Харків – ХНПУ – 2009. [Электронный ресурс] // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_psykhol/2009_32/18.html
7. Сырцова А. Возрастная динамика временной перспективы личности: дис. канд. психол. наук. – М., 2008. – 317 с.
8. Фесенко П. П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности: автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 2005. – 29 с.
9. Шарапова Р. З. Структура психологического благополучия в период социально-экономического благополучия // Конференция «Ломоносов – 2011». [Электронный ресурс] // http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2011/1424/12670_24ae.pdf
10. Шевеленкова Т. Д., Фесенко П. П. Психологическое благополучие личности // Психологическая диагностика. №3. 2005. – С. 95-129.
11. Ширяева О. С. Психологическое благополучие личности в экстремальных условиях жизнедеятельности: автореф. дис. канд. психол. наук. – Петропавловск-Камчатский, 2008. – 254 с.
12. Biswas-Diener R., Kashdan T.B., King L.A. Two traditions of happiness research, not two distinct types of happiness // *The Journal of Positive Psychology*. Vol. 4. №. 3. May 2009. – P. 208–211.
13. Diener E. The science of well-being: the collected works. Series: Social Indicators Research Series. Vol. 37. 2009. – 274 p.
14. Kashdan, T.B., Biswas-Diener R., King, L.A. Reconsidering happiness: The costs of distinguishing between hedonics and eudaimonia // *Journal of Positive Psychology*. № 3. 2008. – P. 219–233.
15. Ryan R. M., Deci E. L. On happiness and human potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being // *Annual Reviews Psychol.* 2001. № 52. – P.141–166.
16. Ryff C. The Structure of Psychological Well-Being Revisited // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. № 4. – P. 719-727.
17. Schiaffino K. M. Other Measures of Psychological Well-Being // *Arthritis & Rheumatism (Arthritis Care & Research)*. Vol. 49. №. 5. 2003. P. – 165–174.
18. Waterman A.S., Schwartz S.J., Conti R. The Implications of Two Conceptions of Happiness (Hedonic Enjoyment and Eudaimonia) for the Understanding of Intrinsic Motivation // *Journal of Happiness Studies*. Vol. 9. № 1. – P. 41-79.
19. Wijnbrandt H. van Schuur, Kruijtbosch M. Measuring subjective well-being: Unfolding the Bradburn Affect Balance Scale // *Social Indicators Research*. Vol. 36. № 1. – P. 49-74.

Розділ: Психологія розвитку

УДК 159.922.6

Кластеризація показників пізнавальної сфери дошкільників в залежності від рівнів їх розвитку

Гарькавець О.М.

У статті «Кластеризація показників пізнавальної сфери дошкільників в залежності від рівнів їх розвитку» диференціюється досліджувана аудиторія за індивідуальними особливостями їх пізнавального розвитку; висвітлюється динаміка розвитку сфери дошкільників 6-р.ж. в залежності від особистості педагога, різних розвивальних програм та інших чинників. Автор виявляє та характеризує суттєві риси кожного отриманого кластеру з характерними ознаками особливостей дошкільників.

Ключові слова: кластер, когнітивна сфера, пам'ять, мислення, сприйняття, увага, дошкільники, рівень розвитку

В статье «Кластеризация показателей познавательной сферы дошкольников в зависимости от уровней их развития» дифференцируется исследуемая аудитория за индивидуальными особенностями их познавательного развития; освещается динамика развития дошкольников шестого года жизни в зависимости от личности педагога, различных развивающих программ и других факторов. Автор выявляет и характеризует существенные черты каждого полученного кластера с характерными признаками особенностей дошкольников.

Ключевые слова: кластер, когнитивная сфера, память, мышление, восприятие, внимание, дошкольники, уровень развития.

The article «Clusterization of Indicators of Preschoolers' Cognitive Sphere Depending on the Level of Their Development» differentiates the audience under study according to individual peculiarities of their cognitive development; the article covers the dynamics of development of 6-year-old preschoolers' sphere depending on the teacher's personality, different development programs and other factors. The author reveals and characterizes essential features of each cluster of preschoolers.

Key words: Clusters, Cognitive sphere, Thinking, Memory, Attention, Perception, Preschoolers, level of development

Проблема. Дитина народжується слабкою, безпорадною: тіло неслухняним, а розум не здатним до аналізу та логічних висновків. Вона має зародок для розвитку різних якостей, а стати особистістю може лише під впливом інших оточуючих людей. Немає чіткої визначеної моральної границі, коли дитина повинна почати свою освіту, але є чітко визначений період, коли її потрібно починати за законом. Це – вік коли дитина йде до школи. Навчання шестирічок дуже гостра проблема у нашому суспільстві. Дуже часто навіть великий досвід роботи педагогів навчальних класів з дітьми, не допомагає їм і вони okazуються безсилими при роботі з ними. Проблема підготовки дитини до школи, одне з важливіших питань в розвитку дитини. Останнім часом воно стає предметом спорів та дискусій, як серед науковців, працівників закладів освіти так і серед батьків. І для цього є відомі причини. Перша пов'язана із тим, що шкільні заклади потребують дітей психологічно готовими до навчання. Друга з причин полягає у тому, що поняття «психологічна готовність дитини до шкільного навчання» є широким і немає чіткого визначення, які вимоги виставляє суспільство. Кожна людська істота з моменту свого народження, готова до навчання, вона перебуває в стані набуття нових знань, тобто навчається. Згодом дитина попадає у дитячий садок, де процес навчання поділяється на низку нових невідомих ланок. Але відомо одне, що дитина, яка знаходиться в дитячому садку повинна бути всебічно розвинена на свій вік. Дошкільний вік, згідно з науковцями, - етап психічного розвитку дитини від 3 - 6 років. Він характеризується тим, що основною діяльністю є гра. Вона має дуже важливе значення для формування особистості дитини. У великій кількості літератури дошкільний вік поділяють на три частини: молодший дошкільник(3-4роки), середній дошкільний вік (4 – 5 років) та старший дошкільний вік (5 – 6років). У рамках ігрової та дослідницької діяльності проходять основні прийоми норм соціальної поведінки. Суттєвим у формуванні особистості дошкільника стає, те що мотиви та бажання малечі починають погоджуватися з іншими, виділяючи при цьому більш або менш значущі та важливі бажання дитини. Таким чином проходить перехід від імпульсивно - ситуативної поведінки до опосередкованої якимось правилом чи прикладом. В віці від 3-до 7 самосвідомість дитини розвивається на стільки, що можна стверджувати о започаткуванні формування дитячої особистості[3,44-116]. Крім формування особистості в той же час формується і пізнавальна сфера дитини.

Одним з головних чинників є розвиток пізнавальної діяльності дошкільника, яка входить до складу в психологічної готовності до школи.

Аналіз наукової літератури. Основне формування пізнавальної сфери дошкільників здійснюється під час навчання де розвиваються пізнавальні процеси: сприймання та відчуття, пам'ять, увага, мислення, увага. Як показує аналіз наукові дослідження, мають загальну спрямованість на вивчення окремих психічних процесів, психічних дій та їх загальний розвиток. Так, наприклад, зорове, слухове, кінестетичне сприймання досліджувались педагогами: А.М. Богущ, О.М. Леушиною та психологами: Л.І. Котлярова, О.І. Неклюдова, Н.Г. Агенусова; мислительні дії вивчали Л.І. Жуковська, пам'ять описувала та вивчала Т.Б. Хомуленко, П.І. Зінченко і А.А. Смирнов, С.І. Крутецкий, П.П. Булонський[4,13-60].

Науковці вважають, що в пізнавальній діяльності дитина вивчає не тільки оточуючий світ, самого

себе та процеси, які протікають в його психіці. Дошкільний вік є періодом інтенсивного формування психіки на основі тих задатків, які склалися в ранньому дитинстві. Надалі в дошкільному віці психічний розвиток йде по двом основним шляхам. З одного боку, продовжується розвиток природних форм психіки, з іншого проявляються та формуються соціальні форми психіки при безпосередній взаємодії дитини з предметом, де пізнання навколишнього світу вже сходиться до спілкування з дорослими. Таким чином у цьому віці відбувається багатогранний психічний розвиток. Багатовимірність шляхів та чинників, які впливають на психіку, складає нерівномірність розвитку окремих психофізіологічних функцій та сприяє більш прискореним темпам динаміці їх соціальних форм. Все це створює готовність до наступного розвитку дитини в умовах шкільного навчання.

В пізнавальну сферу науковці відносять багато важливих процесів (сприйняття, мовлення, мислення, увага, пам'ять та інші) які сприяють гармонічному розвитку дитини в цілому. У старшому дошкільному віці пізнавальний розвиток – складний, комплексний феномен, який до свого складу включає розвиток: сприйняття, мислення, пам'яті, уваги та уваги, які являють собою різні форми орієнтації малечі в навколишньому світі, в собі самому та регулюють його діяльність.

Удосконалення структури педагогічної діяльності та виявлення індивідуальних особливостей цієї діяльності, відкриває перспективи не лише для зростання професійної майстерності педагога, але й вплив на особистість дитини. Розвиток пізнавальної сфери малечі набуває особливої значущості, як в теоретичному, так і в практичному аспекті. Автор звертає увагу на те, наскільки у дошкільника розвинені ці процеси та який рівень розвитку вони мають наприкінці 6 року життя, залежить не тільки рівень його психологічної готовності до школи а й весь процес навчання у першому класі, тому ця проблема є актуальною.

Метою даної роботи є відображення результатів тестування пізнавальної сфери дітей брочу життя та за допомогою кластерного аналізу; виявлення динаміки їх розвитку в залежності від особистості педагога, різних розвивальних програм та інших чинників. У зв'язку з цим основне завдання статті полягає в комплексному дослідженні пізнавальної сфери та її корекції у старшому дошкільному віці.

Автором статті було проведено тестування з 2006 - 2010 н.р. у 6 навчальних закладах: ДНЗ№427 та НВК№15 м. Харків та 4 ДНЗ с. Елітне, Фрунзе, Южний, Кулінічі. На базі цих дошкільних закладів були проведені тестування пізнавальної сфери дітей дошкільного віку (усього 653 особи віком 5-6 років).

Методи. Для дослідницької роботи, з дошкільнятами були обрані наступні методики зі збірника «Готовність дитини до навчання» Психологічний інструментарій (рекомендований Вченою радою Інституту психології ім.Г.С.Костюка). Всі тести були направлені на виявлення рівнів та аналізу пізнавальної сфери дошкільника(вони визначають рівні розвитку: пам'яті, сприйняття, уваги, мислення).

Були використані наступні тестові завдання:

- ❖ Для визначення рівня зорового та слухового сприйняття - Тест «Знайди квадрат» та «Пишемо кружечками»
- ❖ Для визначення рівня мислення(словесно-логічного, образно-логічного, наочно-діючого) - «Послідовність подій», «Повтори малюнок», «Лабіринт»
- ❖ Визначення рівня пам'яті дошкільників(зорової, слухової, довільно - образної) використовувалися – «Впізнай фігуру», «Запам'ятовування 10 слів»
- ❖ Визначення розвитку рівнів уваги «Коректурна проба»[1,11-90].

Результати дослідження. Аналіз даних, був проведений за допомогою методу багатовимірного статистичного аналізу - кластерного аналізу, отриманих автором при дослідженні пізнавальної сфери дошкільників 5-6 р. ж та представлений нижче в таблицях, дендрограмах та діаграмах. В результаті отримали кластери або групи дошкільників 5-6 р. ж., які мають сумісні риси домінуючих показників пізнавальної сфери: пам'яті, уваги, мислення, сприйняття Було виділено 5 груп дошкільників. Для розпізнавання кожної групи проаналізуємо середні значення 27 ознак, які описують зорове та слухове сприйняття; мислення, зорову, довільно - образну та слухову пам'ять, увагу.

Класифікаційними ознаками в кластерному аналізі були показники які розділяються на три види: показники нижче норми(діти які при тестуванні отримали низький рівень) - N ; показники норма (діти які при тестуванні отримали середній та достатній рівень) – N; показники вище норми (діти які при тестуванні отримали високий рівень) – N. Середні значення кожного виду пізнавальної сфери наведені в таблиці 1 та 2.

Так зорове сприйняття оцінюється показником нижче норми - N (x7), показниками норми - N (x8), вище норми - N(x9), слухове сприйняття показники - N (x10), показники N (x11), N (x12); наочно – діюче мислення показники N (x13) показники норма (x14), показники вище норми N (x15), образно – логічне мислення N (x16), N(x17) показники N (x18), словниково – логічне мислення показник N , норма N(x20), вище норми N ; слухова пам'ять (x22),(x23),(x24); зорова пам'ять показники N (x25), N(x26), N (x27); довільно - образна пам'ять показники N (x28), N (x29) N (x30); увага показники відмічені (x31),(x32),(x33) [5,69-79].

Таблиця 1.

Середнє значення показників рівнів пізн. сфери дітей 6 р.ж. в кластері														
	Зорове сприйняття			Слухове сприйняття			Наочно-дійсне мислення			Образно-логічне мислення			Словн.-логічне мислення	
	Рівні			Рівні			Рівні			Рівні			Рівні	
	N↓	N	N↑	N↓	N	N↑	N↓	N	N↑	N↓	N	N↑	N↓	N
Клас	x7	x8	x9	x10	x11	x12	x13	x14	x15	x16	x17	x18	x19	x20
1	3,71	12,4	3,28	4,28	12,1	3	3,7	14,1	1,5	3,85	13,7	1,8	4,4	13,7
2	1	11,8	9,2	2,4	13,2	6,4	1,6	10,6	9,8	0,8	14,6	6,6	0,6	14,4
3	0,25	16,3	6,58	1,66	19,4	4,7	2,5	17,5	4,6	1,08	17,5	6,1	0,8	17,9
4	0	7	19	0	10	16	0	22	4	1	24	1	2	22
5	4	22,3	0,66	5	21,6	0,3	3	23,6	0	8	19	0	3,3	13,3

Таблиця 2.

Середнє значення показників рівнів пізн. сфери дітей 6 р.ж. в кластері													
Кл	Слухова пам'ять				Зорова пам'ять			Довільно-образна пам'ять			Увага(стійкість, перемикання)		
	Рівні				Рівні			Рівні			Рівні		
	N↑	N↓	N	N↑	N↓	N	N↑	N↓	N	N↑	N↓	N	N↑
	x21	x22	x23	x24	x25	x26	x27	x28	x29	x30	x31	x32	x33
1	1,28	2,28	13,14	4	2,71	14,14	2,57	3,14	12,8	3,42	3,71	13,14	2,57
2	7	1	14	7	1,8	13	7,2	0,2	12	9,8	1,8	13,4	7,2
3	6,25	0,41	18,66	5,9	0,75	18,7	5,58	0,4	20,3	4,2	0,41	15,83	8,75
4	2	1	7	18	0	8	18	1	10	15	0	6	20
5	10	2,66	15,66	8,6	1	18	8	1,6	20,6	4,6	3,66	19,66	3,66

Кластерний аналіз з використанням методу Уорда був реалізований в статистичному пакеті Statgraphics Int. Такий аналіз дозволяє виявити групи дошкільників з різним рівнем підготовки до школи, а саме рівнів розвитку пізнавальної сфери, що дозволяє диференціювати аудиторію з урахуванням індивідуальних якостей педагогічної діяльності. Кількість кластерів визначалася за критерієм особливостей педагогічної діяльності вихователів. Таким чином отримали 5 кластерів, які представлені на дендрограмі рис.1. [5, 69-79].

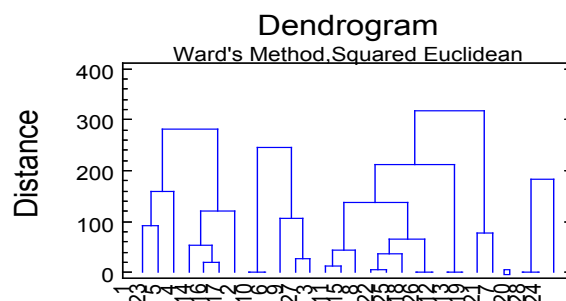

Рис.1. Кластери рівнів розвитку пізнавальної сфери, які описані за п'ятьма ознаками.

Таким чином отриманий I перший кластер, який характеризується, як «низько – середній». Ця група складається з дітей які мають за загальними ознаками низький або середній рівень показників пізнавальної сфери за всіма проведеними тестами. Характерною особливістю цього кластеру є те, що в даній групі присутні дошкільники, які не мають зовсім показників з достатнім та високим рівнем

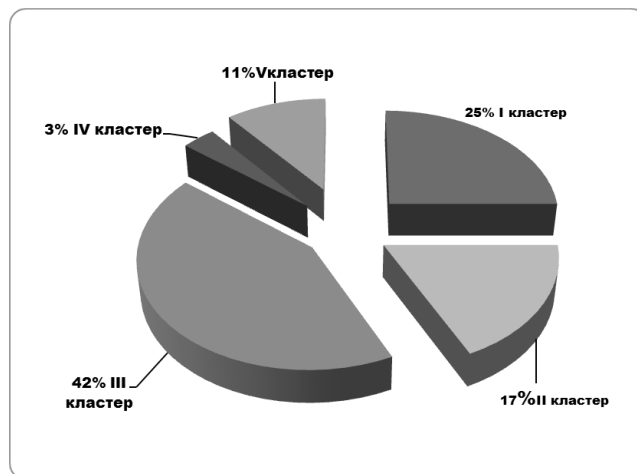
розвитку пізнавальної сфери. Отже, можна стверджувати, що дошкільники першого кластеру готові до шкільного навчання на рівні норми та дещо нижче норми. Це вказує на потребу додаткової корекційної роботи педагогів та психологів з дітьми цього кластеру. Ця група складає 25% всієї сукупності осіб, які обстежувались (відображено у діаграмі 1.).

II другий кластер визначився, як «достатньо - високий». Ця група складається з дітей, які мають за загальними ознаками достатній або високий рівень показників по всім проведеним тестам. Важливо відмітити, що в цій групі присутні дошкільники, які не мають показників з середнім або низьким рівнем розвитку пізнавальної сфери. Отже, можна стверджувати, що дошкільники готові до шкільного навчання на рівні норми та вище норми. А також можна зробити висновки про те, що діти мають не лише добрий рівень пізнавальної сфери але й повністю психологічно готові до шкільного навчання.

III третій кластер визначається як «середньо – достатній». Дана група дошкільників складається з дітей, які мають за загальними ознаками лише середній або достатній рівень показників по всім проведеним тестам. В цій групі присутні дошкільники, у яких відсутні показники з низьким або високим рівнем розвитку пізнавальної сфери. Дошкільники, які входять до третього кластеру готові до шкільного навчання на рівні норми. Висновок слідує, що діти повністю психологічно готова до шкільного навчання. Дана група за численністю переважаюча і становить 42% всієї сутності.

IV четвертий кластер визначається, як «високий». Це одна з груп дошкільників, які обстежувались. Четвертий кластер визвав велике зацікавлення, оскільки, це група дітей лише одного педагога – вихователя з одного дошкільного закладу. Усі діти, які потрапили в кластер, при тестуванні показали максимально високий рівень при тестуванні пізнавальних процесів. У дітей відсутній низький, середній та частково достатній рівень, та лише показники образно-логічного мислення мали – достатній рівень. Але це можна вважати показниками норми так як цей вид мислення напряду залежить від розвитку уяви, яке повністю і максимально розвивається лише к 7 року життя. Чисельність даної групи складає 3 % від всієї сукупності дітей та зображені на дендрограмі 1.

V п'ятий кластер характеризується, як «середній». В даний кластер увійшли діти, які мають середньостатистичні значення рівнів розвитку: пам'яті, мислення, уваги, та сприйняття. Отже, можна стверджувати, що такі дошкільники мають нормальний рівень розвитку пізнавальної сфери та психологічно готові до шкільного навчання. Кількість таких дітей складає – 11% всієї сукупності протестованих дошкільників.

Діаграма 1. Діаграма розподілу у відсотках кластерів дошкільників за рівнем розвитку їх пізнавальної сфери

Таким чином, використавши кластерний аналіз можна отримати повний перелік характеристик кожного кластеру. Якщо проводити аналіз протягом кількох років, то можна простежити динаміку розвитку пізнавальної сфери дошкільників бр.ж.в залежності від особистості педагога, різних розвивальних програм та інших чинників. В результаті даного аналізу виявляється ідеальна сутність внеску кожної кластерної групи дітей та впливу чинників на розвиток пізнавальних процесів дошкільників, кожного з п'яти кластерів, а саме «низько – середній», «достатньо - високий», «середньо – достатній», «високий», «середній».

Висновки: аналізуючи результати досліджень отримані автором протягом кількох років, можна стверджувати о зв'язку між отриманими кластерами та результатами педагогічної діяльності вихователів. При цьому треба зазначити, що отримані кластери мають, ідеальну сутність та свій характерний опис, що важливо для подальшої корекційної роботи з дітьми вихователів, психологів та логопедів.

Наукова новизна статті полягає виявленні кластерів дошкільників з різними характеристиками, які дозволяють:

- 1) диференціювати досліджувану аудиторію за індивідуальними особливостями їх розвитку та впливу різних факторів на розвиток пізнавальної сфери;
- 2) виявити суттєві риси кожної підгрупи дошкільників для складання подальшої

індивідуальної роботи з ними;

3) виявити вплив факторів на розвиток пам'яті, мислення, уваги та сприйняття від яких вони можуть залежати\$

4) виявити раніше не відомі спектри проблеми, що аналізується/

Література

1. Готовність дитини до навчання / Упоряд.: С.Максименко, К.Максименко, О.Главнік. – К.: Мікрос –СВС, 2003. – 112с.
2. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології. К., 2004. – С.3-29.
3. Мухина В.С. Психологія дошкільника. М., Просвещение, 1975.- 239с.
4. Навчання і виховання дітей дошкільного віку. / За ред.. Артемової Л.В., Лебедевої З.Є. – К.,1974. – 223с.
5. Пономаренко В.С., Малярець Л.М. Багатовісний аналіз соціально-економічних систем: Х.: Вид.ХНЕУ, 2009. - С.69-76.

УДК 159.9.019.4-053.4

Взаимосвязь особенностей моральной саморегуляции и степени овладения оценочными эталонами поведения

Глебова Н.В.

В статье представлены результаты исследования взаимосвязи между моральным поведением и степенью овладения оценочными эталонами поведения у детей старшего дошкольного возраста. Использовалась модификация методики «Оцени поведение» и метод свободного распределения С.Г. Якобсон. Согласно полученным результатам степень овладения оценочными эталонами поведения у детей, которые не соблюдают норму справедливости в ситуации морального выбора, ниже, чем у детей с моральным поведением.

Ключевые слова: моральная саморегуляция, оценочные эталоны поведения.

В статті представлені результати дослідження взаємозв'язку між моральною поведінкою та ступенем оволодіння оціночними еталонами поведінки у дітей старшого дошкільного віку. Використовувалась модифікація методики «Оціни поведінку» та метод вільного розподілу С.Г. Якобсон. Згідно отриманих даних ступінь оволодіння оціночними еталонами поведінки у дітей, які не дотримуються норми справедливості в ситуації морального вибору, нижче, ніж у дітей з моральною поведінкою.

Ключові слова: моральна саморегуляція, оціночні еталони поведінки.

The article contains results of research of interrelation between moral behavior and evaluation standards of behavior at children of the senior preschool age. Modification of method was used "Estimate behavior" and method of the free distributing of S.G. Yakobson. According to the received results children which do not observe the norm of justice in the situation of moral choice have a degree of capture the evaluation standards of behavior, below, than for children with a moral behavior.

Keywords: moral self-regulation, evaluation standards of behavior.

С точки зрения культурно-исторического и деятельностного подхода развитие психики ребенка происходит как овладение деятельностью, кристаллизованной в предметах человеческой культуры. Реализация этого подхода предполагает анализ этой деятельности, с одной стороны, в качестве продуктов труда и, с другой стороны, в качестве орудий и средств. Также ребенок должен осуществить по отношению к этим последним познавательную или практическую деятельность [3]. Таким образом, общественно-сложившиеся и кристаллизованные в предметах культуры формы деятельности выступают относительно каждого отдельного ребенка, как то содержание, которым он должен овладеть. Соответственно, его развитие направляется и регулируется этими формами деятельности, как теми образцами или эталонами, по аналогии с которыми должна быть построена его собственная деятельность.

В виде образцов при овладении такой предметной деятельностью выступают заданные в той или иной форме эталоны вещных продуктов, которые должны быть получены. Воспроизведение этих эталонов обеспечивается путем соответствующих действий с необходимыми орудиями и средствами.

Развитие ребенка осуществляется в соответствии с культурными образцами. В процессе становления личности в качестве образцов выступают другие люди или их обобщенные качества. Воспроизведение этих образцов происходит в виде подражания этим людям или особым действиям по самовоспитанию.

По мнению С.Г. Якобсон, такие процессы усвоения предметно-вещного и морально-этического содержания человеческой культуры могут быть построенными по одной и той же схеме [8]. Для обоснования этого предположения С.Г. Якобсон представила мораль как особую форму деятельности, проанализировала специфику моральных действий и на основе этого анализа установила особенности тех эталонов, в соответствии с которыми строятся эти действия. Согласно гипотезе С.Г. Якобсон, в регуляции нравственного поведения функцию таких образований выполняют два полярных «этических эталона». Это комплексные образы художественного типа — положительный и отрицательный, — с которыми ребенок соотносит свои поступки. Они образуют как бы крайние точки шкалы, на которую проецируются поступки для их сравнительной оценки.

Таким образом, этические эталоны по сравнению с эталонами предметных действий являются сдвоенными и полярными. К тому же они имеют совершенно особую форму интериоризации, когда «становятся как бы тождественными самому субъекту, выступают как образ его самого» [6].

А.Л. Венгер предположил, что подобную природу имеет опосредование различных социальных эмоций. Следовательно, должна существовать обширная система оценочных эталонов, соответствующих разным видам эмоционального отношения к другому человеку. Его исследование развития социальных эмоций при переходе от дошкольного к младшему школьному возрасту показало, что в этот период дети начинают овладевать оценочными эталонами, соответствующими социально заданным нормам. В состав эталонов «входят критерии совершенно разной природы — от чисто внешних, трудно вербализуемых (симпатичность), до рациональных, соответствующих тем или иным социально заданным нормам» [4].

Анализируя все выше сказанное можно предположить наличие тесной связи между особенностями морального развития ребенка старшего дошкольного возраста и степенью овладения им оценочными эталонами поведения. Мы предположили, что у детей, которые освоили моральные нормы и могут продемонстрировать их в своем поведении, степень овладения оценочными эталонами поведения выше, нежели у детей, не освоивших нормы морали до уровня их отражения в своем поведении.

Для исследования особенностей моральной саморегуляции старших дошкольников был выбран метод свободного распределения, позволяющий изучить поведение ребенка с точки зрения следования нормам морали в ситуации морального выбора, т.е. соблюдает их ребенок в своем реальном поведении или нет без какого-либо контроля и принуждения со стороны взрослого. Этот метод был разработан в 70-х гг. XX ст. С.Г. Якобсон и В.Г. Щур в рамках экспериментального исследования условий, обеспечивающих

овладение детьми определенной моральной нормой [8]. В качестве такой нормы авторами была взята норма справедливости.

Исследование проводилось с помощью распределения одним из детей большого количества игрушек, поделенного на партии, которые ему нужно было последовательно распределить между собой и двумя другими детьми. Было пять партий однотипных игрушек по 5, 6 и 7 штук. Так как количество предметов в партии всегда превышало число участников, распределяющий по своему желанию мог или поделить поровну, или оставить себе больше игрушек, чем получали остальные. Результаты распределения позволили дифференцировать детей по уровню соблюдения ими нормы справедливости. Соответственно, о «справедливости» ребенка можно было судить по соотношению оставленных себе и отданных другим детям игрушек. Подробное описание проведения оригинальной методики приведено в [7], [8], а наша модификация в [1].

При подсчете результатов распределения высчитывалось процентное отношение отданных каждому из двух других детей игрушек к оставленным себе (оно всегда принималось за 100%).

Обработка полученных данных позволила разделить детей на две группы. В группу I вошли дети, которые распределили «несправедливо» и отправили другим ребятам меньше 60% от оставленных себе игрушек, т.е. не соблюдали норму справедливости. К группе II были отнесены все оставшиеся дети. Таким образом, во второй группе дети или делили игрушки поровну, или отправляли другим даже больше, чем оставляли себе для игры, или отправляли несколько меньше, чем себе.

Испытуемые. В исследовании приняли участие 121 дошкольник старших групп детских садов коммунального типа № 80, 158, 376 г. Харькова. Возраст испытуемых составил 5лет 9мес. – 6лет 9мес. Исследование с каждым ребенком проводилось индивидуально.

Для статистической обработки полученных нами данных был использован метод углового преобразования Фишера.

По данным метода свободного распределения треть современных детей (36%) распределяет игрушки «несправедливо», т.е. игнорирует норму справедливости и оставляет себе для игры значительно больше игрушек, нежели отправляет своим сверстникам. Соответственно 64% дошкольников в ситуации морального выбора демонстрируют «справедливое» поведение, следуя в своем реальном поведении норме справедливости.

Степень овладения оценочными эталонами поведения исследовалась с помощью методики «Оцени поведение», которая является модификацией теста А.Л. Венгера [4, с.52]. Данный вариант методики был получен в экспериментальном исследовании Е.В. Никифоровой в 1995-1998 гг., а в 1999 – 2002гг. методика прошла стандартизацию [2, с.226].

Испытуемому предлагается серия из 19 картинок, на которых изображены дети в разных житейских ситуациях, понятных и близких им. При этом дети, совершающие на рисунках хорошие поступки, обычно плохо, небрежно одеты, некрасивы и иногда испачканы. В то же время персонажи, которые на картинках совершают дурные поступки, обычно хорошо одеты и красивы. Из 19 ситуаций, представленных в наборе, 9 – с положительными действиями, но внешне непривлекательными героям, а 10 – с отрицательными действиями привлекательных детей. Стимульный материал предъявляется ребенку в определенной последовательности, которая обусловлена необходимостью чередования действий, совершаемых персонажами (положительные и отрицательные, их содержание), и пола героев. После просмотра каждой картинке испытуемому предлагается оценить поведение героя, поставив его на какое-либо место на оценочной шкале, построенной по типу шкалы Дембо - Рубинштейн. Затем ребенка просят обосновать свое мнение.

В нашем исследовании мы ограничились 9 картинками: 5 с положительными действиями, однако не привлекательными героями и 4 с отрицательными действиями, но привлекательными лицами. Все другие условия методики были сохранены без изменений. Нами были выбраны лишь те картинки, на которых изображения понятны, а нарисованные предметы знакомы детям. Такое сокращение материала обусловлено, во-первых, знаниями современных 6-летних детей: редко кто из них понимает, что такое рогатка. Во-вторых, некоторые ситуации художественно изображены, на наш взгляд, не понятно для ребенка. Например, неопрятная и неулыбающаяся девочка в одной руке держит саженец деревца над землей, в другой – лопату. В такой ситуации не возникает однозначного понимания, что она собирается делать: положительно одобряемое действие, а не выкапывает этот саженец из земли, что является негативным действием. В-третьих, анализ 19 картинок с оценкой изображенного персонажа является слишком длительным процессом для ребенка 6 лет – дети устают и начинают давать формальные ответы. В-четвертых, для решения поставленных в данном исследовании задач необходим сравнительный анализ полученных результатов в области овладения детьми оценочными эталонами поведения у детей, по-разному соблюдающих норму справедливости. С этой точки зрения количество картинок -10 штук - является достаточным.

Данная методика предлагает два диагностических показателя. Во-первых, оценка персонажа ребенком - позитивная, негативная, нейтральная - как показатель отношения ребенка к персонажу. Во-вторых, обоснование своей оценки ребенком. Авторы указали, что оно может быть построено на нескольких основаниях: «внешнее» – оценка ориентирована на внешний вид героя картинки; «поведенческое» – оценка ориентирована на содержание действия, совершаемого персонажем; «промежуточное» – оценка сочетает в себе обе составляющие. Далее обработка результатов состоит в анализе ответов детей, который позволяет разделить их на три группы.

1-я группа – дети с низким уровнем овладения оценочными эталонами поведения, которые оценивают героев картинок только на основе их внешнего вида, собственных симпатий и антипатий. В их комментариях говорится в основном о внешности и привлекательности персонажа, при этом сам выбор,

чаще всего, мало аргументирован. Могут звучать объяснения «мне так кажется», «я не знаю, но эта девочка мне нравится».

2-я группа – дети со средним уровнем, у которых нет устойчивых предпочтений в оценках поведения героев картинок. Они в своих комментариях непостоянны и говорят как о внешности персонажей, так и об их поведении. Таким образом, по мнению авторов методики, их объяснения зависят не столько от их знаний и развитых оценочных норм, сколько от житейского опыта и симпатий.

3-я группа – дети с высоким уровнем овладения оценочными эталонами поведения. В их ответах рассматривается непосредственно поведение героев, изображенных на картинках. Для детей этой группы характерны развернутые речевые дополнения и аргументация сделанной ими оценки, что доказывает, что эта оценка не случайна.

Для изучения связи между моральным поведением и степенью овладения оценочными эталонами поведения результаты методики «Оцени поведение» обрабатывались в соотношении с двумя выделенными ранее группами по результатам методики свободного распределения: «справедливые» дети и «несправедливые».

Количественный анализ результатов методики «Оцени поведение» показал, что 73% «справедливых» детей обладают высокой степенью овладения оценочными эталонами поведения. Они оценивали предлагаемых им персонажей с точки зрения совершаемых ими действий, т.е. используя рациональные критерии, соответствующие тем или иным социально заданным нормам. Однако оценка персонажей, совершающих социально одобряемые действия, не была только позитивной. Она зависела от уровня развития рефлексии ребенка, т.е. некоторые дети давали следующие комментарии: «Эта девочка молодец, что села читать книжку, но она не помыла руки, может запачкать книжку теперь. Значит она и не хорошая, и не плохая».

Среди «несправедливых» детей высокая степень овладения оценочными эталонами поведения встречается в 58% случаев, что с $p \leq 0,05$ значимо меньше, нежели среди «справедливых» детей – 73%.

Таким образом, дети, способные соблюдать принцип справедливости в ситуации морального выбора, значимо чаще, нежели дети не способные к такому моральному поведению, обладают сформированными оценочными эталонами, осознают их и, чаще всего, могут объяснить свою позицию, даваемую ими оценку.

Средний уровень овладения оценочными эталонами поведения демонстрирует только 23% «справедливых» детей, что значимо меньше с $p \leq 0,05$ нежели среди «несправедливых» детей – 40%. Следовательно, среди старших дошкольников, не соблюдающих принцип справедливости в ситуации морального выбора, чаще, чем среди «справедливых» детей, встречаются дети, чьи оценочные эталоны неустойчивы и непостоянны, а оценочные эталоны не сформированы. Такие дети наряду с критериями, соответствующими каким-либо социально заданным нормам, используют и внешние критерии (внешность персонажа).

Низкий уровень социальной нормативности с одинаковой частотой встречается в обеих группах детей не зависимо от их особенностей моральной саморегуляции. В группе «справедливых» детей – 4%, в группе «несправедливых» – 2%.

Данные, полученные в этом исследовании, подтверждают существование тесной связи между некоторыми особенностями морального развития ребенка и степенью овладения оценочными эталонами поведения, а также позволяют сделать следующие выводы.

1. Больше половины современных детей старшего дошкольного возраста обладают высокой степенью овладения оценочными эталонами поведения. В своих суждениях о поведении других людей они чаще всего оперируют не внешними, а рациональными критериями по соответствию такого поведения тем или иным социально заданным нормам.

2. Среди детей со «справедливым» поведением высокая степень овладения оценочными эталонами поведения наблюдается чаще, нежели среди детей с «несправедливым» поведением.

3. Средняя степень овладения оценочными эталонами, когда оценочные эталоны еще не сформированы и отличаются непостоянством, неустойчивостью, чаще наблюдается у детей с «несправедливым» поведением, чем у детей, соблюдающих норму справедливости в ситуации морального выбора.

Литература

1. Глебова Н.В. Особенности моральной саморегуляции современных дошкольников: сравнительно-исторический анализ. Весник Харьк. ун-та. Серія психологія. – Харьков: Изд-во ХГУ, 2010. – Ч. 44, № 913, - С. 19-23.
2. Изотова Е.И., Никифорова Е.В. Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика. – М.: Издательский центр «Академия», 2004.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959.
4. Особенности психологического развития детей 6–7-летнего возраста / Под ред. Д.Б. Эльконина, А.Л. Венгера. Науч.-исслед. ин-т. общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. — М.: Педагогика, 1988.
5. Смирнова Е.О. Детская психология: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений, обучающихся по специальности «Дошкольная педагогика и психология».— М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006.
6. Якобсон С.Г. Анализ психологических механизмов регуляции этического поведения детей // Вопр. психол. 1979. № 1. – С. 38–48.
7. Якобсон С.Г. Психологические проблемы этического развития детей / Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии акад. пед. наук СССР.— М.: Педагогика, 1984.
8. Якобсон С.Г., Щур В.Г. Психологические механизмы усвоения детьми этических норм.— В кн.: Психологические проблемы нравственного воспитания детей. М.: Ротапринт, 1977. – С. 59-107.

УДК 159.922.7:159.942

Психологические типы матерей младших подростков с социальной тревожностью

Долгополова Е.В., Терещенко Н.Н.

Социальная тревожность, выражающаяся в форме застенчивости, неуверенности в себе, стеснительности в настоящее время является чрезвычайно распространенной в подростковой среде. В статье рассмотрены психологические типы матерей младших подростков с социальной тревожностью, описанные на основе эмпирического наблюдения в ходе семейного консультирования. Описание каждого типа содержит определение, иллюстрацию примером из практики с последующей интерпретацией. Выделено 4 психологических типа: доминантная мать, авторитетная мать, опекающая мать и тревожная мать. Описаны психологические механизмы, формирования социальной тревожности у детей матерей разных психологических типов.

Ключевые слова: социальная тревожность, мать, психологический тип, семейная социализация, младшие подростки.

Соціальна тривожність, що виражається у формі сором'язливості, невпевненості в собі в даний час є надзвичайно поширеною в підлітковому середовищі. У статті розглянуті психологічні типи матерів молодших підлітків із соціальною тривожністю, описані на основі емпіричного спостереження в ході сімейного консультивання. Опис кожного типу містить визначення, ілюстрацію прикладом з практики з наступною інтерпретацією. Виділено 4 психологічних типи: домінуюча мати, авторитетна мати, мати, яка опікується і тривожна мати. Описані психологічні механізми, формування соціальної тривожності у дітей матерів різних психологічних типів.

Ключові слова: соціальна тривожність, мати, психологічний тип, сімейна соціалізація, молодші підлітки.

Social anxiety, as expressed in the form of shyness, self-doubt, shyness is now very common among teenagers. The article deals with the psychological types of mothers of young adolescents with social anxiety, as described on the basis of empirical observation in the course of family counseling. A description of each type contains a definition, example of the practice followed by an interpretation. Allocated to four psychological types: the dominant mother, authoritative mother, tutelar mother and anxious mother. We describe the psychological mechanisms of formation of social anxiety in children of mothers of different psychological types. Key words: social anxiety, the mother, psychological type, family socialization, younger adolescents.

Актуальность. Социальная тревожность, выражающаяся в форме застенчивости, неуверенности в себе, стеснительности в настоящее время является чрезвычайно распространенной в подростковой среде. Подростковый возраст характеризуется целым рядом новообразований, большинство из которых в той или иной степени связано с изменением социального статуса и социальных связей подростка. Именно поэтому период подростничества является сензитивным к проявлениям социальной тревожности. По данным Стукан Л.В. у 25,8% обследованных украинских школьников-подростков был выявлен субклинический уровень социофобии [1]. Социальная тревожность отрицательно влияет на качество жизни, социальную адаптацию, учебную успешность и другие сферы жизнедеятельности [2]. Одним из важнейших факторов формирования социальной тревожности у подростков являются особенности семейной социализации. Вместе с тем, эти факторы остаются не до конца изученными и нуждаются в дополнительных исследованиях.

Состояние постановка проблемы. Существует традиция рассмотрения крайних отклонений в воспитании [3] как определяющего фактора в формировании тех или иных личностных проблем детей и подростков. В этом смысле, одной из первых классификаций типов воспитания, оказывающих влияние на построение ребенком отношений с внешним миром была типология П.Ф. Лесгафта [3], который еще в XIX веке выделил «злостно-забитый» тип детей, формирующийся при недостаточном или жестоком воспитании, «мягко-забитый» - избыточном, заласкивающим воспитании, а так же тип «кумир семьи». Таким образом, было показано, что крайние формы любви и жестокости определяют сложности взаимодействия ребенка с социумом.

В настоящее время в контексте системно-семейной психологии и психотерапии любой симптом ребенка рассматривается как часть нарушенной семейной системы [4]. В.Сатир говорит о том, что ребенок в семье часто является «идентифицированным пациентом», то есть единственным членом семьи, поведение которого является видимым свидетельством нарушения в семейном взаимодействии. Таким образом, в семье, характеризующейся как внешне благополучная, которая не может быть отнесена к крайним формам нарушений, может формироваться тот или иной симптом нарушения взаимодействия с окружающим миром, в частности социальная тревожность у ребенка.

Одним из признаков нарушения семейной системы является изменение иерархической и коммуникативной структуры семьи. Так, Захаров А.И. [3], выделил три типа семей с детьми, у которых наблюдались невротические проявления. В двух из них мать занимала доминирующее положение в воспитании ребенка, а отец либо совсем устранился от взаимодействия с ребенком, либо все его воздействия преломлялись через материнское решение. Третий вариант семьи представлял собой борьбу за ребенка между матерью и отцом. Таким образом, материнская позиция является важной характеристикой семейного воспитания, оказывающей значительное влияние на формирование личности ребенка.

Ряд авторов выделяет различные типы воспитания и материнские позиции [3, 6 и др.]. Однако, можно предположить, что существуют особые материнские семейные симптомокомплексы, которые оказывают влияние на формирование социальной тревожности их детей. Подобные симптомокомплексы наиболее очевидно проявляются в семейном консультировании.

Цель работы: на основе эмпирического наблюдения в ходе семейного консультирования выделить психологические типы матерей младших подростков с социальной тревожностью.

Результаты исследования. Наиболее частыми клиентами психолога в семейном консультировании является диада «мать-ребенок», а жалобы на застенчивость, неуверенность в себе, трудности общения со сверстниками младшего подростка одни из наиболее распространенных проблем. Психолог имеет возможность наблюдать и анализировать взаимодействие внутри этой диады в процессе консультирования. На основе эмпирического наблюдения нами были выделены следующие психологические типы матерей подростков с социальной тревожностью.

Одной из общих черт матерей подростков с социальной тревожностью является нарушение коммуникации с супругом, что в целом согласуется с данными Захарова А.И. [3]. В трех из четырех, выделенных нами типов, ребенок становится центральным или даже единственным объектом материнской заботы и внимания.

Для обозначения психологического типа матери были выбраны названия созвучные различным классификациям родительских стилей воспитания. Такие названия являются рабочими вариантами и требуют последующих исследований и верификации. Описание каждого типа содержит определение, иллюстрацию примером из практики с последующей интерпретацией.

Доминантная мать. Для таких матерей характерно отсутствие учета потребностей ребенка, жесткая критика его действий, контроль. У матери есть четкое представление о том, каким должен расти ребенок, что является полезным и вредным в его окружении, чем он должен заниматься и т.п. Характерным является убежденность в том, что излишняя любовь и внимание может «испортить» ребенка. Мать выбирает занятия, кружки, секции для ребенка, основываясь не на его предпочтениях, интересах, способностях, а на престижности, перспективности, собственных амбициях и т.п. Ребенок, попадая в чужеродную для него среду, следуя материнским указаниям, ощущает собственное несоответствие, ущербность по сравнению с более успешными ровесниками.

Пример из практики. К психологу обратились мать и дочь, Наталья М., 42 года и Аня, 12 лет. Мать жаловалась на то, что дочь в последнее время много капризничает, «глаза на мокром месте», не хочет ходить в школу, подделывает оценки в дневнике. В ходе первичного интервью выяснилось, что девочка стесняется своей внешности, не хочет «выделяться», выражены школьные страхи, со слов подростка она себя ощущает глупой, «тормозом». Оказалось, что второй год, по решению матери, успешного руководителя собственной аудиторской фирмы, Аня учится в школе с математическим уклоном. Первый год прошел на среднем уровне успеваемости. В начале текущего учебного года Аня болела две недели, а когда девочка вернулась к занятиям, в школе возникли трудности в том, чтобы освоить пропущенный материал. Выяснилось, что в классе девочку обзывают «цаплей» за худобу и высокий рост. Таким образом, школьная неуспеваемость и насмешки сделали пребывание в школе подростка невыносимым. Аня не рассказывала об этом маме, потому что думала, что мама ее не поймет.

Интерпретация. Таким образом, высокие требования матери и отсутствие эмоциональной близости оказали влияние на формирование страха перед окружающими. Фактически, восприятие окружающего мира было идентично восприятию девочкой собственной матери как критичного и холодного.

Авторитарная мать. Такие матери ярко выражают любовь к ребенку. Это активные, целеустремленные женщины, жизнь которых зачастую сосредоточена на ребенке. Уделяя много внимания ребенку, проявляя интерес и участие к его жизни, такой тип матерей как бы перехватывает инициативу у ребенка, стараясь сделать все как можно лучше. Например, мама дорисовывала за дочерью работы, выставляемые на конкурс детских работ, т.к. ей казалось, что рисунки не достаточно хороши. Дочь выигрывала конкурс, но внутри нее оставалась уверенность, что без мамы она никогда ничего не достигнет. Мать становится непререкаемым авторитетом, без поддержки которого подросток чувствует себя беспомощным и неудачливым.

Пример из практики. За консультацией обратилась Ирина Т., 39 лет с сыном Артуром 11 лет по поводу его чрезмерной застенчивости и неуверенности в общении со сверстниками. Проблемы возникли при переходе мальчика из младшей школы в среднюю. При общении с психологом мать обращалась к сыну с просьбой рассказать о его проблемах, но тут же перебивала его, исправляя его речь либо уточняя детали. Удалось выяснить, что для Артура представляется сложным обратиться за помощью к однокласснику, участвовать в коллективных играх. Мальчик испытывает страх быть осмеянным сверстниками. Артур очень переживает за школьную успеваемость, так как боится, что будет выглядеть глупее всех.

Маме и сыну было предложено совместно нарисовать картину на произвольную тему. Во время рисования мама руководила действиями сына, практически полностью пресекая его самостоятельные попытки. При этом сын демонстративно обижался, если мать ничего не говорила, или же сам спрашивал, что ему надо делать.

Выяснилось, что мама имеет педагогическое образование и опыт педагогической деятельности. Домашние задания мать и сын делают совместно еще с начальной школы, при этом Ирина занимает активную позицию: сама решает задачи, разбирает правила, делает конспекты и т.п. Мальчик привык к тому, что весь школьный материал потом разбирается совместно с мамой. При любых затруднениях ожидает помощи от мамы, обращаться за помощью к одноклассникам считает стыдным и неловким. Подобная ситуация происходит и в сфере межличностного общения. Когда одноклассник начал настраивать против Артура другого одноклассника, мать пошла в школу и выясняла отношения с ребятами. Ирина знакома со всеми учителями и регулярно ходит в школу общаться с ними, при том, что особых школьных проблем у мальчика нет.

Интерпретация. Таким образом, сложилась ситуация, когда общение с внешним миром подростка

осуществляется через мать. Она заботливая и компетентная, любящая и сильная, и, безусловно, разрешает проблемы гораздо удачнее, чем сын. Однако, в отсутствии мамы мальчик чувствует себя неловким и смешным, навыки общения со сверстниками оказываются несформированными. Примечательно, что он любит, чтобы друзья приходили к нему в гости, где он чувствует себя защищенным, сам не ходит в гости. В фантазиях подростка присутствует сильный старший брат, который мог бы защищать и заботиться о нем.

Опекающая мать. Этот тип похож на тип авторитетной матери, однако отличается более выраженным страхом за ребенка и восприятием его младше реального возраста. Мать окружает своего ребенка сверхзаботой и максимально ограждает от любых проблем. Часто такой тип матерей фиксируется на внешних проявлениях внимания – тепло, сытость, удобство и т.п., что сочетается с практически полным игнорированием чувств и интересов ребенка. Подросток, воспитуемый подобным образом, демонстрирует инфантильность и скрытую агрессию.

Пример из практики. Мать Илона, 36 лет, жаловалась на то, что ее дочь Кристина, 11 лет, не умеет общаться со сверстниками. Коллективным играм предпочитает уединенные, при этом играет большими резиновыми насекомыми, выполненными в натуралистическом стиле. Насекомые жалят, кусают, едят друг друга. Девочка читает о жизни насекомых в интернете, книгах, а затем разыгрывает сцены с их участием. Кристина в качестве проблемы заявила о том, что у нее нет друзей, а одноклассники считают ее странной. Как выяснилось, единственным вариантом взаимодействия с одноклассниками было участие девочки в насмешках над одноклассником, который был изгоем в классе. Кристина с некоторой бравадой рассказала, что она умеет придумывать самые обидные и смешные прозвища.

Как выяснилось, с самого раннего действия Илона максимально опекала Кристину - чрезмерно укутывала, насильно кормила, при малейших признаках простуды устраивала постельный режим, обследовала в различных медицинских учреждениях и т.п. Примечательно было то, что на приеме мать усадила девочку на самый мягкий пуф, предварительно проверив, насколько он мягкий и не дуется ли из окна, девочка явно была смущена действиями матери, однако ничего не сказала.

Интерпретация. Таким образом, по отношению к сверстникам девочка испытывала либо страх, связанный с ощущением собственной инфантильности и слабости, либо агрессию. Агрессия, которая не могла быть направлена на мать разрешалась в форме игры или вербальной агрессии по отношению к более слабому ребенку.

Тревожная мать. Матери, относящиеся к этому типу, сами характеризуются социальной тревожностью и неуверенностью, которую транслируют ребенку, как по типу социального научения, так и через непоследовательность в воспитании.

Пример из практики. За психологической помощью обратилась бабушка 12 летней Юли с жалобами на замкнутость, сниженный тон настроения, агрессивность внучки. Для Юли основная проблема заключалась в том, что она ощущала себя нескладной, неинтересной ни для девочек-ровесниц, ни для мальчиков. Юля рассказала, что ей не хватает маминого внимания, т.к. после работы мама проводит большую часть времени в социальных сетях интернета, а на вопросы дочери, связанные с общением со сверстниками никогда не дает конкретных ответов.

На вопрос о том, где родители Юли и что они думают об этой ситуации, бабушка ответила, что маме некогда заниматься ребенком, она много работает, а папа долгое время живет отдельно, с другой семьей и практически не участвует в воспитании девочки. На следующую встречу по просьбе психолога пришла мама Юли, Елена, 34 года. Оказалось, что Елена чувствует себя неустроенной и одинокой, у нее почти нет друзей, круг общения ограничен виртуальным социальным пространством, в котором она ведет активную жизнь. Отношения с дочерью «мятничкообразные», от чрезмерной близости (мама обсуждает с дочерью собственную жизнь) до демонстративной холодности, целью которой является «научить дочь самостоятельности». Наблюдаемые психологом отношения между матерью и дочерью во время выполнения совместного задания были скорее для пары «старшая сестра-младшая сестра», а не для диады «мать-дочь». Фактически, «мамой» для Юли, заботящейся и контролирующей, стала ее бабушка.

Интерпретация. Социальные страхи матери, связанные с личностной незрелостью, оказали влияние на формирование социальной тревожности у дочери. С одной стороны, тревожность у девочки связана с отсутствием надежного типа привязанности, с другой стороны – социальная некомпетентность матери блокирует поведенческую адаптацию дочери.

Таким образом, можно сделать следующие выводы:

1. Психологический тип «доминантная мать» характеризуется отсутствием учета потребностей ребенка, жесткой критикой его действий, контролем. Высокие требования матери и отсутствие эмоциональной близости с ней оказывают влияние на формирование страха перед окружающими.

2. Психологический тип «авторитетная мать» уделяя много внимания ребенку, выражая интерес и участие к его жизни, перехватывает инициативу у ребенка, стараясь сделать все как можно лучше. Общение с внешним миром подростка осуществляется через мать, что приводит к тому, что в отсутствии материнской поддержки мальчик чувствует себя неловким и смешным, навыки общения со сверстниками оказываются несформированными.

3. Психологический тип «опекающая мать» отличается выраженным страхом за ребенка и восприятием его младше реального возраста. Часто такой тип матерей фиксируется на внешних проявлениях внимания – тепло, сытость, удобство и т.п., что сочетается с практически полным игнорированием чувств и интересов ребенка. По отношению к сверстникам ребенок испытывает либо страх, связанный с ощущением собственной инфантильности и слабости, либо агрессию.

4. Психологический тип «тревожная мать». Матери, относящиеся к этому типу, сами характеризуются

социальной тревожностью и неуверенностью, которую транслируют ребенку, как по типу социального научения, так и через непоследовательность в воспитании.

Литература:

1. Стукан Л.В.. Причины, умови, механізми формування соціальних фобій у підлітків, їх психокорекція та психопрофілактика. - Автореф. дис... канд. мед. наук: 19.00.04 / Л.В. Стукан; Харк. мед. акад. післядиплом. освіти. — Х., 2006. — 20 с. — укр.
2. Зимбардо Ф. Застенчивость /Филип Зимбардо/ пер. с англ. – М.: Педагогика, 1991. – 280 с.
3. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия/ Захаров А.И. – СПб.: Издательство «Союз», 2004. – 336 с.
4. Варга А.Я. Введение в системную семейную психотерапию./ Варга А.Я. – Издательство: Когито-Центр, 2009.
5. Сатир В. Психотерапия семьи //Сатир Вирджиния. - «Речь», СПб., 2006. - 288 с.
6. Лисина М.И. Пути влияния семьи и детского учреждения на становление личности дошкольника // Психологические основы формирования личности в условиях общественного воспитания. – М., 2005.

УДК: 159.922.76:392.3

Характеристика сімейного функціонування в родинях, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку

Кукуруза Г.В.

В роботі представлені результати вивчення показників згуртованості та адаптації в сім'ях, які виховують дітей раннього віку з порушеннями психомоторного розвитку. Показано, що ці показники залежать від ступеня затримки психомоторного розвитку дитини. Функціонування сімей з низьким та високим ступенем затримки у дітей характеризуються неупорядкованістю сімейних ролей, неузгодженістю зразків сімейної поведінки, слабким контролем. Встановлено, що найбільш збалансованими є відносини в сім'ях, які виховують дітей із середнім ступенем затримки психомоторного розвитку.

Ключові слова: сімейна система, згуртованість, адаптація, порушення психомоторного розвитку

В работе представлены результаты изучения показателей сплоченности и адаптации в семьях, воспитывающих детей раннего возраста с нарушениями психомоторного развития. Показано, что эти показатели зависят от степени задержки психомоторного развития ребенка. Функционирование семей с низкой и высокой степенью задержки у детей характеризуется неупорядоченностью семейных ролей, несогласованностью образцов внутри- и внесемейного поведения, слабым контролем. Установлено, что наиболее сбалансированными являются отношения в семьях, воспитывающих детей со средним уровнем задержки психомоторного развития.

Ключевые слова: семейная система, сплоченность, адаптация, нарушение психомоторного развития.

The paper presents the results of studying the character of cohesion and adaptability in the families with children of early age with developmental delays and disabilities. It has been shown that these characteristics depend on the degree of psychomotor delay in children. Functioning of families with a low or high degree of delay in children is characterized by unregulated roles of family members, lack of coordination within intra – or out-of-family behavior patterns, and lack of control. The most balanced relationships have been established to be inherent in the families who are upbringing children with an average level of psychomotor developmental delay.

Key words: family system, cohesion, adaptability, psychomotor developmental delay.

Родина є основною формою життєдіяльності людини. Сім'я, яка нормально функціонує, задовольняє найважливіші потреби в безпеці та захищеності, прийнятті та схваленні, зростанні та змінах, що сприяє розвитку окремих членів родини та родини цілому [1].

Аналіз різноманітних проблем, що виникають в родині з дитиною з відхиленнями в розвитку викладено в роботах Т.Г.Богданової, Т.О.Добровольської, С.Д.Забрамної, О.І.Захарова, Н.В.Мазурової, І.І.Мамайчук, О.М.Мастюкової, А.Г.Московкиної, В.В.Ткачової, М.М.Семаго, А.С.Спиваковської, Н.Б.Шабаліної, Л.Ф.Шестопалової та інш. Автори звертають увагу на різні аспекти складних процесів взаємодії дитини з порушеннями розвитку з оточуючими, сприйняття цієї дитини близькими та розвитку самої дитини як особистості. В більшості робіт вирішення проблем розглядається в межах психолого-педагогічного підходу, з позицій якого розробляються програми надання батькам необхідних знань та навичок в роботі щодо розвитку та виховання дитини з особливими потребами. Фактично, роботи сфокусовано на вивченні того, як особливості сімейних відносин впливають на розвиток дитини з відхиленнями, та небагато робіт розглядають зворотній вплив, як народження дитини з відхиленнями в розвитку відбивається на сімейному функціонуванні [2-4].

Функціонування сімейної системи відображає складність та різноманітність сімейних зв'язків та характеризується згуртованістю, яка є інтегративним параметром, відображає здатність сім'ї реагувати на зовнішні і внутрішні впливи та протистояти стресогенним факторам. В різних підходах згуртованість визначалась як міжособистісна атракція (А.Лотт і Б.Лотт), як результат адекватної мотивації групового членства (Д. Картрайт), як ціннісно-орієнтаційн єдність (А. В. Петровский). Теоретичні уявлення про згуртованість знайшли відображення в циркулярній моделі сім'ї Олсона Д.Х., у відповідності до якої основними параметрами функціонування сім'ї є згуртованість та адаптація. Сімейна згуртованість визначає ступінь емоційного зв'язку між членами сім'ї та включає певну ступінь емоційної близькості членів сім'ї один до одного, а також сформованість сімейної самосвідомості. Сімейна адаптація характеризує, наскільки сімейна система здатна пристосовуватися, змінюватися при дії на неї різноманітних стресорів, наскільки сімейні зразки поведінки є узгодженими. Порушення згуртованості та адаптації, як інтегральних структурних характеристик сім'ї, утруднює переживання сім'єю кризисних періодів та просування сім'ї по стадіям життєвого циклу [5].

На сьогодні реакція сім'ї на неповносправність дитини розглядається з точки зору розуміння сімейної динаміки. Народження дитини з порушеннями здоров'я є стресовою ситуацією для родини. Батьки переживають емоційний, міжособистісний, інформаційний, ескзестенційний, соціальний стрес, що в багатьох випадках може призводити до порушень функціонування сім'ї. Вивчення впливів, які діють на сім'ю з неповносправною дитиною, показало, що рівень стигматизації, склад родини, соціально-демографічні характеристики батьків, характер та ступінь порушень у дитини, є факторами, які обумовлюють якість функціонування сім'ї та рівень її функціональності [6,7].

Мета дослідження визначити особливості сімейної згуртованості та адаптації в родинях, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку.

Матеріали та методи. В дослідженні прийняли участь 189 батьків дітей із порушеннями психомоторного розвитку, з них 114 жінок та 75 чоловіків. Середній вік жінок становив $23,50 \pm 2,45$ років та чоловіків $26,50 \pm 3,55$ років. За рівнем освіти вони розподілились наступним чином: 59,8 % мали вищу, 23,8

% середню спеціальну, 16,4 % - середню освіту. У всіх сім'ях основним вихователем була мати. Батьки, які приймали участь в дослідженні, виховували дітей віком від 2 місяців до 3 років, які мали затримки психомоторного розвитку.

Всі досліджувані були поділені на групи в залежності від ступеня затримки психічного розвитку дітей: батьки дітей з низьким (57 осіб), середнім (42 людини) та високим рівнем (90 батьків) затримки психічного розвитку. Визначення особливостей психомоторного розвитку дітей проводилось за допомогою опитувальників Kent Infant Developmental Scale (KID) та Child developmental Inventory (RCDI), які надають можливість визначати рівень моторного, когнітивного, соціально-емоційного, мовленевого розвитку та навичок самообслуговування [8]. За результатами визначення структури психомоторного розвитку в залежності від ступеню його затримки діти розділялись на три групи. Легка ступінь затримки визначалась у разі, коли фіксувалось два стандартні відхилення від нормативного рівня в одній сфері. Два стандартні відхилення в двох з 6 сфер, однією з яких була моторна сфера, розцінювались як середній рівень затримки психомоторного розвитку. Виражена затримка психомоторного розвитку відбивалась у зниженні на два стандартних відхилення показників у трьох та більше сферах розвитку.

Досліджувалися такі параметри сімейного функціонування як сімейна згуртованість і адаптованість. Показники сімейної згуртованості і адаптованості визначалися за допомогою шкали Д.Олсона, адаптованої М.Перре (шкала сімейної адаптації та згуртованості FACES-3) [5].

Результати дослідження та їх обговорення.

В таблиці 1 представлені показники реальної та ідеальної сімейної згуртованості та адаптованості в групах батьків дітей з різним ступенем затримки психічного розвитку.

Таблиця 1

Показники сімейної згуртованості та адаптованості батьків дітей з різним ступенем затримки психічного розвитку ($x \pm \delta$)

Показники сімейної згуртованості та адаптованості	Ступінь затримки психічного розвитку дитини			P ₁₋₂	P ₂₋₃	P ₁₋₃
	Низький (n=57)	Середній (n=42)	Високий (n=90)			
Сімейна згуртованість реальна	35,40±11,59	35,87±12,83	35,62±12,02	-	-	-
Сімейна згуртованість ідеальна	37,30±12,57	36,62±12,06	37,65±12,87	-	-	-
Сімейна адаптованість реальна	36,70±13,69	27,12±9,08	29,96±10,43	0,01	-	0,05
Сімейна адаптованість ідеальна	35,60±12,69	29,25±10,77	33,34±11,14	0,05	-	-

Дані таблиці 1 свідчать про те, що захворювання дитини практично не впливає на стан сімейної згуртованості, але відбивається на реальній сімейній адаптованості. Так, батьки дітей з середнім та високим ступенем затримки психомоторного розвитку оцінюють адаптованість в їх сім'ях вірогідно нижче, ніж батьки дітей з низьким ступенем затримки психічного розвитку ($36,7$; $27,12$ і $29,96$; $p_{1-2} < 0,01$; $p_{1-3} < 0,05$). Причому, тільки в групі батьків дітей з високим ступенем затримки реальна та ідеальна сімейна адаптованість відрізняються у бік більш високих сімейних очікувань. Отже, ступінь затримки психічного розвитку дитини позначається, насамперед, на стані сімейної адаптованості. Слід відмітити також, що в ідеалі батьки більшою мірою зорієнтовані на сімейну згуртованість, ніж сімейну адаптованість, середні бали за якою в усіх трьох групах є меншими. Особливо це стосується батьків, діти яких мають середній ступінь затримки психомоторного розвитку.

Більш детальний змістовний аналіз сімейної згуртованості та адаптованості показав (табл. 2), що в усіх групах домінуючим є розділений тип згуртованості, який зустрічається частіше за інші (48,64%; 50,0% і 60,0%), причому вірогідно частіше він реєструється в третій групі порівняно з першою ($p_{1-3} < 0,05$). Зв'язаний тип згуртованості реєструється в якості провідного у незначній кількості батьків (10,8%; 12,5% і 15,6% відповідно). Розділений та зв'язаний тип згуртованості є збалансованими та відображають ситуацію, коли члени сім'ї здатні поєднувати власну незалежність з емоційними зв'язками з членами родини.

Роз'єднаний тип за частотою домінування знаходиться на другому місці, він вірогідно частіше зустрічається в першій та другій групах (40,54%; 37,5% і 24,4%; $p_{1-3} < 0,05$; $p_{2-3} < 0,05$), зціплений – не зустрічається в жодній групі. Якщо порівнювати отримані дані з нормативними оцінками [9], то можна помітити, що роз'єднаний тип в нормі зустрічається у 14%-17% сімей, в той час як майже в два рази більша кількість наших досліджуваних відмічає автономність та дистанційованість членів їх сімей. Особливо це стосується батьків дітей з низьким та середнім ступенями затримки психічного розвитку. Ймовірно, наявність більш виражених проблем зі здоров'ям дитини певною мірою об'єднує членів сім'ї,

але з іншого боку, підвищує вірогідність сімейної дезадаптації, яка проявляється в емоційній ізольованості та дистанційованості, нездатності встановлювати та підтримувати близькі взаємовідносини з членами родини та іншими людьми.

Таблиця 2

Типи сімейної згуртованості та адаптації в групах батьків дітей з різним ступенем затримки психічного розвитку (у %)

Типи		Ступінь затримки психічного розвитку дитини			P _{1,2}	P _{2,3}	P _{1,3}
		Низький (n=57)	Середній (n=42)	Високий (n=90)			
ЗГУРТОВАНІСТЬ	Роз'єднаний	40,35	38,09	24,4	-	0,05	0,05
	Розділений	49,12	50,0	60,0	-	-	0,05
	Зв'язаний	10,52	11,9	15,6	-	-	-
	Зціплений	0	0	0	-	-	-
АДАПТАЦІЯ	Ригідний	0	0	0	-	-	-
	Структурний	-	26,19	13,34	0,01	-	0,05
	Гнучкий	-	50,0	28,88	0,01	0,05	0,05
	Хаотичний	100,0	23,81	57,78	0,01	-	0,01

Що стосується сімейної адаптованості, то у всіх 100% батьків дітей з низьким рівнем затримки психічного розвитку домінує хаотичний тип адаптації, який характеризується високою непередбачуваністю, нестійкістю ролей, імпульсивністю у прийнятті рішень. 50% батьків другої групи виявляють гнучкий тип, в той час як інші 50% - структурний та хаотичний типи з практично однаковою частотою. А для батьків третьої групи найбільш характерним виявився хаотичний тип сімейної адаптованості, який зустрічається у 57,78% досліджуваних цієї групи, у 28,88% реєструється гнучкий тип, а у 13,34% - структурований тип сімейної адаптованості. При цьому, якщо хаотичний тип адаптованості вірогідно більш характерний для сімей батьків дітей з низьким рівнем затримки психічного розвитку (100%; 23,81% і 57,78%; $p_{1,2} < 0,01$; $p_{1,3} < 0,01$), то гнучкий та структурований типи – для батьків, діти яких мають середній ступінь затримки психомоторного розвитку (0%; 26,19% і 13,34% та 0%; 50% і 28,88%; $p_{1,2} < 0,01$; $p_{2,3} < 0,05$ стосовно обох типів). Ригідний тип адаптованості не притаманний батькам жодної з досліджуваних груп.

Висновки. Таким чином, найбільш збалансованими за якісними показниками є відносини у сім'ях, де виховуються діти з середнім ступенем затримки психічного розвитку. Функціонування сімей з низьким та високим ступенем затримки дітей є дисфункціональним насамперед за рахунок неупорядкованості сімейних ролей, слабкого контролю та відсутності правил, імпульсивності у прийнятті рішень. В сім'ях, які виховують дітей раннього віку з низьким та високим ступенем затримки розвитку, є порушенням баланс між можливістю змін всередині сім'ї із здатністю зберігати стабільні характеристики сімейної системи.

Література

1. Карабанова, О.А. Психология семейных отношений / О.А. Карабанова. - Самара, 2010. – 320 с
2. Психология семьи и больной ребенок. Учебное пособие: Хрестоматия /Добряков И.В. Заширинская О.В.. - СПб.: Речь, 2007.-400 с.
3. Мастюкова Е. М. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Мастюкова Е. М., Московкина А.Г. - М., 2003. – 408 с.
4. Мухамедрахимов Р.Ж. Мать и младенец: психологическое взаимодействие. СПб, 2003. – 288 с.
5. Системная семейная терапия (ССТ) / под ред. Э.Г. Эйдемиллера. - СПб.: Питер, 2009. – 368 с.
6. Селигман М. Обычные семьи, особые дети: системный подход к помощи детям с нарушениями развития / М.Селигман, Р.Дарлинг. – М.: Теревинф, 2007 – 368 с.
7. Романчук О. Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві / О.Романчук. – Львів: 2008. – 334с.
8. Чистович И.А. Оценка уровня развития детей от 1 года 2 месяцев до 3 лет 6 месяцев по русифицированной шкале RCDI-2000 / И.А.Чистович, Я.Н.Шапиро – СПб: Институт раннего вмешательства, 2000 – 37с.
9. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия // Учебное пособие для врачей и психологов / Э.Эйдемиллер. - СПб.: Речь, 2005.- 336с.

УДК 159.9

Психологічний супровід навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі

Пляка Л.В.

Запропонований автором матеріал статті присвячений проблемі психологічного супроводу навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі. У статті обґрунтовано необхідність створення психологічної служби у вищих навчальних закладах України, діяльність якої забезпечує розвиток особистості студента, сприяє психологічній підтримці навчально-виховного процесу та адаптації студента до нових умов навчання. Автор звертає увагу на умови та напрямки діяльності психологічної служби у вищому навчальному закладі.

Ключові слова: психологічна служба, психологічна просвіта, психологічна консультація, психологічна діагностика.

Предложенный автором материал статьи посвящен проблеме психологического сопровождения учебно-воспитательного процесса в высшем учебном заведении. В статье обґрунтовано необходимость создания психологической службы в высших учебных заведениях Украины, деятельность которой обеспечивает развитие личности студента, способствует психологической поддержке учебно-воспитательного процесса и адаптации студента к новым условиям учебы. Автор обращает внимание на условия и направления деятельности психологической службы в высшем учебном заведении.

The material of the article offered by an author is sanctified to the problem of psychological accompaniment of educational-educator process in higher educational establishment. In the article a обґрунтовано necessity of creation of psychological service is for higher educational establishments of Ukraine, activity of that provides development of personality of student, assists psychological support of educational-educator process and adaptation of student to the new terms of studies. An author pays attention to terms and directions of activity of psychological service in higher educational establishment.

Постановка проблеми. У Національній доктрині розвитку освіти поставлено завдання щодо формування самостійної та самодостатньої особистості, здатної до професійного розвитку, активної адаптації та творчої самореалізації. Важливу роль у цьому процесі покликана відігравати психологічна служба вищого навчального закладу, яка в структурі освіти є складовою державної системи охорони фізичного, морального і психічного здоров'я молодих громадян України. Актуальність психологічного супроводу навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі зумовлена новими соціальними вимогами та загальноосвітніми тенденціями.

Аналіз останніх досліджень. У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях приділяється значна увага питанням наукового обґрунтування організації і функціонування психологічної служби в системі освіти (М. Битянова, Ю. Гільбух, К. Гуревич, Л. Дзюбо, Е. Клімов, В. Масенко, К. Обозов, Р. Овчарова, А. Обухівська, В. Панок, Н. Плахотнікова, Н. Пов'якель, О. Ставицька, І. Цушко, Н. Чепелева та ін.), проблемам становлення особистості у навчально-виховному процесі (Н. Гвіртшвілі, О. Осадько, В. Рибалка, Т. Титаренко, Л. Усачова та ін.), проблемам психологічної підтримки (А. Асмолов, І. Волошина, Л. Газман, І. Дубровіна, А. Лідерс, Г. Онищенко, А. Ткаченко, Т. Юрченко та ін.); проблемам адаптації студентів (Г. Балл, Л. Дзюбо, Т. Каткова, Б. Коган, Є. Павлютенков, В. Кондрашова, В. Маценко та ін.). У своїх дослідженнях науковці зазначають, що професійне становлення студентів буде ефективним і конструктивним, якщо в рамках діяльності психологічної служби реалізовуватимуться програми психологічного супроводу. У той же час слід зазначити, що наукові дослідження проблем діяльності і розвитку психологічної служби у вищого навчального закладу майже відсутні.

Метою нашої статті є розгляд напрямків діяльності психологічної служби у вищому навчальному закладі.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан розвитку практичної психології в Україні свідчить, що психологічна служба у структурі освіти є складовою частиною державної системи охорони фізичного і психологічного здоров'я молодих громадян України і діє з метою виявлення та створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості [4].

З'ясовуючи сутність поняття «психологічна служба», передусім звернемося до психологічного словника Б. Мещерякова та В. Зінченка, в якому цей термін трактується як система практичного використання ресурсів психології з метою діагностики та консультації в різних сферах життя та соціальної діяльності [6, с. 324]. В. Шапарь розглядає психологічну службу як систему практичного використання психології з метою розв'язання комплексних завдань експертизи, діагностики і психологічної консультації в галузях народної освіти, медицини, виробництва тощо [8, с. 499].

На думку відомих психологів А. Петровського та М. Ярошевського, психологічна служба сприяє соціальному розвитку та гуманізації системи суспільних відносин, забезпечує перетворення наукової психології в елемент культури суспільства [5, с. 307]. В. Панок та В. Острова у своїх дослідженнях стверджують, що психологічна служба має забезпечити формування, разом з викладачами і вихователями, професійно-, соціально- та особистісно компетентну особистість [3, с. 10].

Отже, згідно з аналізом подані вище й інші визначення уможливають висновок, що психологічна служба у вищому навчальному закладі – це спеціалізований підрозділ у структурі вищого навчального закладу, діяльність якого спрямована на гуманізацію системи суспільних відносин, формування особистості та професійних якостей майбутнього фахівця, підготовка до самостійного професійного та особистісного життя, збереження здоров'я учасників навчально-виховного процесу, підвищення їхньої психологічної

культури. Важливими завданнями психологічної служби є забезпечення супроводу педагогічних інновацій, захист психічного здоров'я, підвищення психологічної культури, посилення виховного компоненту системи освіти, сприяння розвитку та самореалізації всіх учасників навчально-виховного процесу.

Діяльність психологічної служби у вищому навчальному закладі забезпечується практичними психологами, що мають відповідну вищу освіту. Практичні психологи, здійснюючи свої професійні обов'язки, вирішують актуальні завдання сучасної освітянської галузі.

Технологія психологічного супроводу студентів у професійній освіті добре представлена Э. Ф. Зеєром [1]. Він співвідносить вирішення завдань психологічного супроводу з етапами професійного навчання: адаптацією, інтенсифікацією та ідентифікацією. Перший курс – етап адаптації. Завдання психологічної служби полягає в наданні допомоги першокурсникам в адаптації до нових умов життєдіяльності. Другий і третій курси – етап інтенсифікації. На цьому етапі функції психологічної служби зводяться до діагностики особистісного й інтелектуального розвитку, надання допомоги в вирішенні проблем, що виникають у взаєминах з однолітками і педагогами, а також в суто особистих стосунках. Четвертий і п'ятий курси – етап ідентифікації.

В. Панок та В. Острова [3, с. 110] вважають, що успішність діяльності психологічної служби у вищому навчальному закладі залежить від наступних умов:

- чітке розуміння необхідності функціонування служби з боку адміністрації, викладацького колективу і студентів;
- створення належних організаційних, фінансових, матеріальних, правових та побутових умов роботи фахівців;
- якісного кадрового забезпечення служби;
- наукова обґрунтованість та валідність методів, методик і технологій, що застосовуються фахівцями служби в їхній практичній діяльності;
- орієнтація у діяльності служби на найбільш актуальні проблеми студентів, викладачів та запити адміністрації вищого навчального закладу тощо.

Психологічна служба вищого навчального закладу сьогодні вносить вагомий внесок у впровадження психолого-педагогічних інновацій, впливає на розвиток і формування особистості майбутніх фахівців фармацевтичної галузі. У Національному фармацевтичному університеті (НФаУ) при науково-методичній лабораторії з питань фармацевтичної освіти в 2005 році було створено психологічну службу. Основною метою діяльності психологічної служби НФаУ є посилення ролі і значимості психологічної складової освітнього процесу, збереження психічного та психологічного здоров'я всіх учасників навчально-виховного процесу (студентів, викладачів, співробітників, батьків), а їхній психічний та особистий розвиток – умовою, засобом досягнення цього здоров'я.

Діяльність психологічної служби НФаУ спрямована на:

- забезпечення якості і доступності психологічних послуг студентам, викладачам, батькам та співпрацівникам університету;
- гуманізацію стосунків у студентських і викладацьких колективах;
- підвищення психологічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу;
- створення психолого-педагогічних умов для повноцінної реалізації особистісного, інтелектуального потенціалу студентів на основі сучасних досягнень вітчизняної і світової психологічної науки;
- сприяння вихованню відповідальної особистості, здатної до самоосвіти і саморозвитку;
- розробку інноваційних форм і методів роботи спеціалістів щодо подолання негативних явищ студентському середовищі.

Забезпечуючи психологічну складову організації освітнього середовища в університеті, психологічна служба НФаУ тісно співпрацює з ректоратом, структурними підрозділами університету, кафедрою педагогіки та психології, студентською радою тощо. Працівники психологічної служби сприяють вирішенню освітніх і виховних задач, формуванню психологічної та професійної компетентності, готовності особистості до майбутньої професійної діяльності.

Діяльність психологічної служби НФаУ здійснюється за наступними напрямками: психологічна просвіта, психологічне консультування, психокорекція, психологічна діагностика та науково-дослідна робота.

Пріоритетним напрямом діяльності психологічної служби в НФаУ є психологічна просвіта. У своїх дослідженнях З. Кісарчук [2, с. 256] зауважує, що необхідність такої роботи зумовлена тим, що домінуючий час в нас протягом десятиліть ідеологічний підхід до пояснення і розв'язання соціальних проблем значною мірою стримував розвиток і поширення психологічного знання взагалі і такої важливої галузі, як психологічна допомога людині зокрема. Просвітницька робота, на думку дослідниці, необхідна передусім для того, щоб люди поступово усвідомлювали цілі, завдання і можливості психологічної служби, дізнаватись, які проблеми вони можуть розв'язати за допомогою психолога, уявляли, до якої саме психологічної служби їм слід звернутися.

Завданням психологічної просвіти у вищому навчальному закладі є підвищення психологічної компетентності, психологічної культури студентів, викладачів, співробітників та батьків шляхом роз'яснення актуальних психологічних питань. Психологічні знання допоможуть учасникам навчально-виховного процесу самостійно розв'язувати проблеми й конфлікти, що виникають в особистісному житті, в процесі навчання та професійної діяльності.

Психологічна просвіта здійснюється у формі доповідей, виступів, семінарів, інформаційних бесід, консультацій, лекцій, зустрічей, круглих столів психологічного спрямування для студентів, викладачів та

співробітників університету. Просвітницька робота зі студентами спрямована на отримання ними знань, необхідних для повноцінного психофізичного розвитку, успішного навчання, професійного становлення, формування психологічної компетентності. Виступи перед викладачами і співробітниками університету забезпечують надання інформації, необхідної для успішної організації навчання та виховання студентів, особистісного і професійного розвитку, уникнення складних професійних, особистісних ситуацій. Психологічна просвіта серед батьків, орієнтована на допомогу в організації ефективних батьківсько-дитячих стосунків.

Психологічна просвіта в Національному фармацевтичному університеті здійснюється психологічною службою також і через оформлення стендів та організацію виставок психолого-педагогічної літератури, публікації у газетах і журналах. Також у кабінеті психологічної служби є власна міні-бібліотека, де знаходиться корисна та цікава інформація на психологічну тематику. Під час психологічної просвіти працівники психологічної служби формують потребу у суб'єктів педагогічної взаємодії в психологічних знаннях і бажання використовувати ці знання у житті та професійній діяльності.

Консультативна діяльність психологічної служби у вищому навчальному закладі за своїми завданнями стоїть близько до просвітницької. У сучасному психологічному словнику термін «психологічна консультація» трактується як «забезпечення повноцінної орієнтації клієнта в самому собі, ситуації, що склалася та засобах її вирішення. Головним методом психологічної консультації є організована бесіда з клієнтом (В. Зінченко, Б. Мещеряков [6, с. 325]). У галузі вікової та педагогічної психології поняття «психологічне консультування» найчастіше трактується як вид психологічної допомоги, який має діагностично-рекомендаційний характер і є засобом підвищення психологічної компетентності педагогів і батьків (І. Дубровіна, Р. Овчарова [7, с. 56].).

Конкретні і цілі і завдання психологічного консультування визначаються залежно від напряму діяльності психологічної служби. Так у вищому навчальному закладі психологічне консультування являє собою кваліфіковану допомогу психолога студентам, викладачам, співробітникам університету в оперативному розв'язанні проблем, виявленні особистісних ресурсів чи створенні перспективних програм особистісного розвитку. Метою психологічного консультування є допомога клієнтові у дослідженні власної особистості, у розумінні стосунків з оточуючим світом, оцінці своїх проблем та в пошуку альтернативних варіантів їх подолання.

Психологічне консультування здійснюється у вигляді порад, рекомендацій щодо вирішення життєвих психологічних проблем. Ця робота психологічної служби вищого навчального закладу пов'язана з профілактикою появи проблем у суб'єктів освітнього простору та шляхами їх розв'язанням. Психологічне консультування часто носить характер оперативної чи негайної допомоги, що орієнтована на психічно здорову особистість, на її сьогодення і майбутнє.

За час існування психологічної служби в Національному фармацевтичному університеті за консультативною допомогою постійно звертаються студенти, їхні батьки, викладачі та співробітники університету. Вони потребують допомоги у вирішенні проблем, пов'язаних із міжособистісними конфліктами в діловій (навчальній) сфері та особистісних стосунках; проблемах професійного та особистісного розвитку, працевлаштування після закінчення університету; проблемах, що виникають в процесі спілкування (студент-студент, студент-викладач, студент-батьки); внутрішньоособистісних проблемах (непевненість у собі, депресії, страхи, комплекси) тощо.

Психологічна служба Національного фармацевтичного університету приділяє увагу такому напрямку своєї діяльності як психологічна діагностика, яка проводиться за запитом студентів, адміністрації, кураторів, викладачів, батьків. Цей напрям діяльності передбачає психологічне вивчення учасників навчально-виховного процесу за допомогою бесід, анкети, аналізу процесу і продуктів навчально-пізнавальної діяльності, тестів тощо. Діагностика психічного стану особистості, інтелектуальних здібностей, індивідуальних особливостей і міжособистісних взаємовідносин дає можливість надалі планувати корекційну роботу, визначати тематику тренінгів чи курсів для студентів та викладачів. Психологічна діагностика забезпечує визначення причин, що ускладнюють особистісний розвиток, навчання і взаємини у студентському та викладацькому колективах.

Особлива увага приділяється діагностиці студентів I курсу. Результати анкетування дозволили зробити висновок про те, що для студентів актуальними є проблеми міжособистісного спілкування (в сім'ї, з ровесниками, викладачами тощо). Відповідно, при ранжуванні за ступенем значущості тренінгів, які було запропоновано в анкеті, студенти відзначили такі, як «Тренінг ефективного спілкування», «Тренінг вирішення конфліктів», «Тренінг адаптації та згуртування колективу» тощо. Це свідчить про те, що часто психологічна допомога потрібна всій групі одночасно. Особливо, коли в групі ще не склався дружний колектив. Іноді стосунки загострюються вибухами негативу, нездорової конкуренції, заздрощів тощо. Очевидно, ця ситуація прямо протилежна тому психологічному клімату, який вважається сприятливим для навчально-виховного процесу. Звичайно, на згуртування студентського колективу впливають різні навчально-виховні заходи, але значну допомогу тут може надати й практичний психолог. Системна, цілеспрямована робота фахівців психологічної служби сприяє зниженню студентських проблем. Тренінгові заняття на адаптацію до групи та до навчального закладу, індивідуальні і групові консультації, психологічна профілактика проводяться для студентів усіх спеціальностей.

Психокорекційний напрям діяльності психологічної служби у вищому навчальному закладі застосовується для виправлення недоліків пізнавальної та емоційно-вольової сфери, інтелектуального та особистісного розвитку, що забезпечує зміну ставлення особистості до себе чи до інших людей та ситуацій.

Корекція – здійснення психолого-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психічному

та особистісному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки (В. Панок, В. Острова [3, с. 96]). Під час корекції створюються умови виникнення емоційно насичених ситуацій, у ході чого досягається психокорекційна мета.

Психокорекція – організований вплив на клієнта з метою зміни показників його активності у відповідності до вікової норми психічного розвитку (Л. Шнейдер [9]).

Метою психологічної корекції є усунення недоліків у розвитку особистості, організація її життєдіяльності. Психологічна корекція відрізняється від психологічного консультування тим, що вона не націлена на зміну поглядів, внутрішнього світу особистості і може здійснюватися навіть у тому випадку, коли клієнт не усвідомлює своїх проблем і психологічного змісту корекційних вправ. Завдання психокорекції формулюються залежно від адресату, а також змісту корекційної роботи. Корекції можуть підлягати недоліки характеру особистості (конфліктність, імпульсивність, песимізм тощо), розумовий чи емоційний розвиток тощо. Ці вади можуть бути пов'язані з акцентуаціями характеру, провідними переживаннями, системою ставлень і ціннісних орієнтацій особистості.

Психокорекція, як напрям діяльності психологічної служби у вищому навчальному закладі, спрямована на розвиток професійних здібностей у майбутніх фахівців фармацевтичної галузі, здійснення психолого-педагогічних заходів для усунення відхилень в індивідуальному та професійному розвитку особистості, подолання негативних явищ в навчальному закладі, в сім'ї, в соціальному оточенні. Психокорекція орієнтована на клінічно здорову особистість. До основних методів психокорекції у вищому навчальному закладі можна віднести психологічні тренінги, групові дискусії, рольові ігри. Є групова й індивідуальна психокорекція.

Науково-дослідна робота психологічної служби Національного фармацевтичного університету передбачає проведення психологічних досліджень, розробку та впровадження навчально-методичних матеріалів в навчально-виховний процес з різних напрямів прикладної психології, актуальних проблем навчання та виховання студентів. Цей напрям діяльності психологічна служба НФаУ здійснює разом з кафедрою педагогіки та психології. До цієї діяльності також активно залучаються студенти, які мають змогу опублікувати результати своїх досліджень у формі тез чи наукових статей; виступити із доповіддю на студентських конференціях (включаючи і всеукраїнські); написати студентську наукову роботу та взяти участь у Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт. Керівниками наукової роботи студентів виступають практичні психологи служби, а також викладачі кафедри педагогіки та психології.

Висновок. На сьогодні в Україні склалася така ситуація, коли актуальним стало питання забезпечення розвитку психологічної служби в вищих навчальних закладах, оскільки її діяльність забезпечує розвиток особистості студента, сприяє психологічній підтримці навчально-виховного процесу та адаптації студента до нових умов навчання. Психологічна служба у вищому навчальному закладі забезпечує формування готовності майбутніх фахівців до самостійного професійного життя після завершення навчання, створює умови, що сприяють розвитку індивідуальності суб'єктів освітнього середовища, збереженню їхнього психічного та психологічного здоров'я, втілює в навчально-виховний процес принципи індивідуалізації та диференціації на основі гуманізації навчання, розуміння запитів, завдань та цінностей особистості.

Література.

1. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учеб. пособ. для студентов вузов. – М. : Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
2. Основи практичної психології: [підручник] / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – [3-тє вид.]. – К. : Либідь, 2006. – 536 с.,
3. Панок В. Г. Психологічна служба вищого навчального закладу (організаційно-методичні аспекти) / В. Г. Панок, В. Д. Острова. – К. : Освіта України, 2010. – 230 с.
4. Положення про психологічну службу системи освіти України, затвердженого наказом МОН України 03. 05. 99 № 127.
5. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
6. Современный психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М. : АСТ; СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОзнак, 2007. – 490.
7. Словарь начинающего психолога / под. ред. И. В. Дубровиной. – [2-е изд.] – СПб. : Питер, 2009. – 160 с.
8. Шапарь В. Б. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / В. Б. Шапарь. – Х. : Прапор, 2009. – 672 с.
9. Шнейдер Л. Б. Основы консультативной психологии: учебное пособие / Л. Б. Шнейдер. – М. : изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: «МОДЭК», 2005. – 352 с.

Розділ: Соціальна психологія

УДК 316.472.4:004.77

Психологічні та соціальні характеристики Інтернет-спілкування та його можливості

Герасименко Н.С. Гуляєва О.В.

Спілкування – це саме той процес, у якому реалізуються суспільні та міжособистісні відношення людей. Сучасний світ неможливо уявити без такого засобу спілкування як Інтернет. Він має свої переваги та недоліки, але разом з цим він досить поширений спосіб спілкування серед людей, що живуть на Землі. У статті розглянуті основні можливості такого спілкування, проведено аналіз особливостей спілкування в Інтернет-мережі, зазначені цілі такого спілкування, виявлені причини, що спонукають людину використовувати Інтернет, як сучасний та головний спосіб спілкування.

Ключові слова: спілкування, Інтернет, мережа, інформація.

Общение – это именно тот процесс, в котором реализуются общественные и социальные отношения людей. Современный мир невозможно представить себе без такого способа общения как Интернет. Он имеет свои достоинства и недостатки, но вместе с этим он является достаточно распространённым способом общения среди людей, проживающих на планете Земля. В статье рассмотрены основные возможности такого общения, проведён анализ особенностей общения в Интернет-сети, обозначены цели такого общения, выявлены причины, побуждающие человека использовать Интернет, как современный и основной способ общения.

Ключевые слова: общение, Интернет, сеть, информация.

Communication is the process in which public and social relations of people are realized. The modern world can't be imagined without such way of communication as the Internet. It has its advantages and drawbacks but nevertheless, it is quite common way of the communication among people living on the Earth. In article the basic possibilities of such dialogue are considered, the analysis of features of the communication in the Internet is carried out, the purposes of such communication are detected, the reasons inducing the person to use the Internet as a modern and main way of communication are established.

Keywords: communication, the Internet, a network, information.

Одним із великих досягнень - науково-технічного прогресу ХХ ст. по праву вважається поява глобальної мережі - Інтернету. Інтернет (від англ. Internet, Interconnected Networks - об'єднані мережі, глобальна телекомунікаційна мережа інформаційних і обчислювальних ресурсів. Є фізичною основою для Всесвітньої павутини. Часто згадується як Всесвітня мережа, Глобальна мережа, або просто Мережа. [3] На сьогодні можливості Інтернету досить великі, особливо це стосується такого процесу, як обмін інформацією, тобто спілкування.

Аналіз публікацій, присвячених даній проблемі, дозволяє виділити наступні моменти щодо можливостей Інтернету.

По-перше, це стосується швидкості і часу передачі інформації. Там можлива передача відео- і аудіо інформації в реальному часі і інші види обміну інформації, що вимагають постійного підключення учасників обміну. Знаходячись в мережі, можна поспілкуватися з людиною, що живе в будь-де у світі за умови, що він сам знаходиться в мережі. Листи ж в Internet ходять з незрівнянною швидкістю, найбільше за хвилину, навіть якщо лінії переобтяжені. Можливості пошти в Internet набагато ширші, ніж переадресування простих текстів. Можна пересилати факси, листи, які містять одночасно текст, малюнки і навіть звуки, наприклад, власну мову, звернену до адресата і багато що інше.

Інша можливість - це здійснювати процес спілкування з великою кількістю людей, при цьому не обов'язково те, що географічно вони можуть розташовуватися достатньо близько або далеко.

Окрім телеконференцій і груп листування, що працюють асинхронно з різними користувачами, є клуби, так звані чати (chat), що ведуть обговорення в реальному часі: люди, що знаходять в різних куточках Землі, говорять один з одним, неначе вони сидять в одній кімнаті. По великому рахунку ситуація спілкування в Інтернеті відрізняється від живого спілкування лише тим, що між співбесідниками відсутній фізичний контакт.

По-третє, Інтернет дає можливість - встановлення дружніх контактів, забезпечує розширення дружнього круга і знаходження в мережі друзів – однодумців.

Internet дозволяє знайти собі безліч друзів, яких об'єднують загальні інтереси, де можна знайти розуміння і підтримку, якщо раптом людина не отримує її в реальному світі.

Якщо ж людина взагалі не може говорити, але володіє руками, тоді, навчившись ними "говорити" на мові клавіатури комп'ютера, що незрівнянно легше, він може стати повноправним жителем віртуального світу Internet. Для інвалідів комп'ютер часто залишається єдиним засобом спілкування з іншими людьми.

Сьогодні сотні тисяч людей бачать в своїх віртуальних спілтовариствах цілком реальну нитку, що пов'язує їх з життям, - люди, чия хвороба або інвалідність не дають їм нормально спілкуватися з іншими; люди, які хочуть піклуватися про інших або страждають від будь-якої з сотень хвороб; люди, які живуть у віддалених ізольованих районах.

І нарешті, можна виділити емоційну прихильність Інтернет - мережі, яка виступає тут двоюко: з одного боку, задоволення, отримане від спілкування, позитивно впливає на процес спілкування в ній, а з іншої - негативно, нав'язлива потреба знаходитися в Інтернеті.

Діти, які не можуть усидіти спокійно і десяти хвилин при поясненні нового матеріалу в школі,

буквально годинами залишаються приклеєними до комп'ютера, граючи в комп'ютерні ігри. В світі дорослих те ж саме. Люди, що почали користуватися комп'ютерами, щоб прискорити виконання рутинної повсякденної роботи, настільки зачаровані можливостями машини, що проводять за нею все більше часу. У основі задоволення, що отримується від користування комп'ютерами, лежить, мабуть, його чуйність. Комп'ютери відповідають миттєво і недвозначно, і це приносить задоволення, яке часто відсутнє в спілкуванні з людьми.

Крім того, якщо говорити про цілі спілкування, яким в психології приділяється багато уваги, треба зауважити, що особливості Інтернету, дозволяють змінювати цілі спілкування.

Так, головними цілями спілкування вважаються:

- надання допомоги іншій людині;
- пошук партнера для бесіди, спільної гри, діяльності й тощо;
- пошук людини, від якої можливо отримати розуміння, співчуття, емоційний відгук, похвалу;
- самовираження;
- залучати інших до своїх або загальнолюдських цінностей;
- зміна думки, поведінки, наміру іншої людини .

Спілкування в Інтернеті присліджує більш за всього цілі, які пов'язані з особистим наміром. Це в першу чергу цілі які спрямовані на пошук партнерів по спілкуванню та самовираз.

Сьогодні існує дуже багато способів спілкування в Інтернеті, основними з яких є електронна пошта, форуми, різноманітні конференції, чати, мережеві ігри і багато що інше.

Найбільш універсальний засіб комп'ютерного спілкування це - електронна пошта (Е-мейл), яка є аналогом добре відомої системи спілкування через листи, що відправляються в конвертах, що відрізняється тим, що лист існує у вигляді електронного повідомлення, яке відправляється з комп'ютера адресанта на поштовий сервер, а потім доставляється адресатові на його поштову скриньку. Вся процедура відправки такого листа за сприятливих умов займає не більше 3-5 хвилин. Електронний лист, як і звичайний лист в конверті, може містити різні вкладення у вигляді графічних (фотографії, малюнки, картинки, схеми, таблиці), аудіо (музика, мова) і інших видів файлів.

Електронному листуванню властиві деякі особливості, які пов'язані з характером, формою спілкування, а також стилем мови, що використовується під час спілкування.

Тут багато що залежить від рівня розвитку співрозмовників, їх взаємин та цілей, які ними переслідуються.

Електронна пошта в порівнянні з паперовою поштою має чимало переваг: мінімальні витрати часу та грошей на пересилання, можливість відправки одного листа відразу декільком адресатам, можливість відправки разом з листом звукових матеріалів.

Разом з позитивними рисами, які властиві листуванню в Інтернеті, існують і його обмеженість, яка полягає у обов'язковій наявності комп'ютера, виходу в Інтернет, електронної поштової скриньки, а також елементарних знань з управління програмним забезпеченням ПЕВМ. Іноді, при відправці великої кількості прикріплених файлів, або файлів великого розміру, буває доцільнішим скористатися звичайною поштою.

Ще один спосіб спілкування в Інтернеті - це форуми, тобто організація обміну інформацією і спілкування між великою кількістю співрозмовників, яким цікава тема обговорення, яка і є причиною концентрації цих людей в одному місці для винесення її на загальне обговорення. Їх головна відмінність полягає в тому, що при організації Інтернет форумів не існує суворих обмежень на контингент учасників – ними можуть стати будь-які користувачі, зареєстровані на тому або іншому форумі, не існує також і тимчасових рамок обговорення теми – процес продовжується до тих пір, поки тема цікава для співрозмовників.

Існують різні з тематики, контингенту учасників і переслідуваних цілей форуми: одні є Інтернет - аналогами зборів, що раніше проводилися, з яких-небудь тем, що вимагають подальшого обговорення, інші існують для організації спілкування людей (що як правило мають дружні відносини поза Інтернетом, тобто в звичайному житті), з різних причин не здатних зібратися в одному місці для жвавого неопосередкованого спілкування. Форуми першого типу зазвичай мають наукову або соціально-політичну тематику і переслідують відповідні цілі, в якості яких може виступати рішення яких-небудь проблем, пов'язаних з цією тематикою. Таким форумам властиві деяка офіційність і офіційно-діловий, науковий або науково-публіцистичний стиль мови.

Форуми другого типу відрізняються, перш за все, тематикою – обговорюватися можуть різні побутові сфери життя, суспільні події або ж роботи творців в області мистецтва (в т.ч. музики, живопис, поезії і проза і так далі), а також неофіційністю спілкування. Крім того, залежно від контингенту учасників, без обмежень використовуються всі засоби мови. Спілкування йде переважно в розмовному стилі мови, але жорстких рамок тут немає. За цілі можна вважати отримання учасниками різних знань, досвіду спілкування, а також отримання якоїсь істини в суперечках щодо того або іншого явища, або індивідуальних переваг.

Всім форумам властиві неписані правила: обговорення будь-якої теми починається з монологу автора у вигляді статті (відгуку/рецензії, думки з якої-небудь теми, що цікавить), що містить суть проблеми і аргументовані доводи автора на користь тієї або іншої точки зору. Далі до обговорення теми з автором підключаються всі зацікавлені особи. Таким чином, спосіб взаємодії можна назвати вже або діалогом, або полілогом, якщо спілкування йде між декількома учасниками, які можуть звертатися до автора або один до одного. Цілі обговорень на форумах можуть носити інформативний, емотивний або ж змішаний характер. Тривалість обговорення однієї теми може складати як від декількох годин, так до декількох місяців або навіть років.

Таким чином можна виділити переваги Інтернет форумів перед живим спілкуванням: відсутність необхідності здійснювати переїзди до місця проведення форуму, заощадження часу, сил і грошей при участі у форумі, можливість брати участь відразу в декількох форумах та ін., а також недоліки Інтернет форумів: наявність комп'ютера, виходу в Інтернет, електронної поштової скриньки, реєстрації на форумі, а також елементарних знань з використання програмного забезпечення ПЕВМ, часта відсутність візуального уявлення про співрозмовників з причини їх небажання виставляти свої фото на загальний огляд.

Різновидом форумів, що відрізняються від них відсутністю якої-небудь певної наукової або соціальної тематики, є чати. Створюються вони безпосередньо для стимуляції живого групового спілкування в основному молодих людей. Таке спілкування проходить у вигляді полілогу часто незнайомих людей, переслідуючих мету – заклад знайомств.

Подібно до живого знайомства, для реалізації вказаної мети, як правило, існує декілька етапів: учасники, читаючи різні вислови, знаходять близьку або цікаву їм людину, з яким, спочатку, обмінюються загальною інформацією про себе, або відкрито пропонують йому познайомитися. Далі йде діалог, який існує для «прощупування» співрозмовника, і, зрештою, якщо співрозмовники зацікавлені один в одному, вони домовляються про зустріч на «великій землі». При цьому всі учасники, що знаходяться в чаті мають можливість спостерігати за їх спілкуванням або приєднуватися до них. Відмінною особливістю є відносна короткочасність (в порівнянні з форумами) яких-небудь дебатів між опонентами. Переваги і недоліки спілкування в чаті аналогічні перевагам і недолікам спілкування на форумах.

Іншим способом спілкування в Інтернеті є конференція, її облаштування нагадує дошку оголошень і газету одночасно. Ніякого списку учасників конференції не існує. Отримувати і відправляти повідомлення може будь-хто, чий комп'ютер пов'язаний з яким-небудь іншим комп'ютером, який отримує повідомлення конференції. Всі повідомлення, що розсилаються, розділені на групи по темах, і для того, щоб отримувати повідомлення групи, треба на цю групу підписатися, тобто включити ім'я цієї групи в список на своєму персональному комп'ютері (ПК). Така побудова конференції дозволяє отримувати всі повідомлення з тем, що цікавлять, незалежно від того, хто їх написав, і розсилати повідомлення, не турбуючись про адреси одержувачів - його прочитають ті, кого воно може зацікавити.

Основні учасники конференцій – люди, яким важливе не стільки міжособове спілкування, скільки інтелектуальне. Як правило, це професіонали, які шукають тут відповіді на свої професійні питання. Такі люди, якщо і вступають в мережеву розмову, - те найчастіше для того, щоб отримати корисну інформацію з предмета, що цікавить їх. Через конференції найпростіше знаходити однодумців, організувати Фан-клуби, або наукові співтовариства, а також конференція незамінна для наукових дискусій. За допомогою конференції можна обговорювати тему, що цікавить, в такій компанії, зібрати яку в одному місці для особистої бесіди коштувало б сказані гроші і непередбачувані витрати часу і сил.

Існує і такий спосіб спілкування в Інтернеті як «Ай Сик Ю» (ICQ - «I Seek You» - «Я тебе шукаю» або просто «аська») - це програма, що дозволяє спілкуватися зі своїми друзями в «он-лайн», - тобто в режимі реального часу. Вона діє за принципом електронної пошти, тільки принцип її роботи ще швидший. Такий спосіб спілкування чимось нагадує перекидання записками. Можна посилати їм повідомлення, різноманітні файли, викликати на чат, посилати запрошення для запуску мережевих програм і т.д.

Існує і багато інших способів віртуального спілкування в Інтернеті – це і мережеві ігри (стратегічні і інтелектуальні), і віртуальний світ (як співтовариство людей, які будують інтерактивне віртуальне життя), і клуби (які схожі на суміш конференції і чату) і ін.

Всі форми Інтернет-спілкування, у зв'язку з його опосередкованістю комп'ютером, мають деякими особливості.

1. Анонімність - не дивлячись на те, що інколи є можливість отримати деякі відомості анкетного характеру і навіть фотографію віртуального співрозмовника, це недостатньо для реального і більш - менш адекватного сприйняття особи. Крім того, при віртуальному спілкуванні спостерігається замовчування або презентація помилкових відомостей про себе. Унаслідок подібної анонімності і безкарності в Мережі виявляється і інша особливість, пов'язана із зниженням психологічного і соціального ризику в процесі спілкування, – афективна розкутість, ненормативність і деяка безвідповідальність учасників спілкування. Людина в мережі може проявляти і проявляє велику свободу висловів і вчинків (аж до образ, нецензурних виразів, сексуальних домагань), оскільки ризик викриття і особистої негативної оцінки оточуючими мінімальний.[1]

2. Своєрідність протікання процесів міжособового сприйняття в умовах відсутності невербальної інформації - як правило, сильний вплив на уявлення про співрозмовника мають механізми стереотипізації і ідентифікації, а також установка бажаних якостей у партнерові.

3. Добровільність і бажаність контактів - користувач Інтернету добровільно зав'язує всілякі контакти або йде від них, а також може перервати їх у будь-який момент.

4. Складність емоційного компоненту спілкування і, в той же час стійке прагнення до емоціонального наповнення тексту, яке виражається в створенні спеціальних значків для позначення емоцій або в описі емоцій словами (у дужках після основного тексту послання).

5. Прагнення до нетипової, ненормативної поведінки - часто користувачі Інтернету презентують себе з іншого боку, чим в умовах реальної соціальної норми, програють ті, що не реалізуються в діяльності поза мережеву ролі, сценарії ненормативної поведінки.

У зв'язку з особливостями, що обговорювались, можна зробити висновок про те, що анонімність спілкування спричиняє за собою цілий ряд наслідків. Так в комунікації за допомогою Інтернет втрачають своє значення невербальні засоби спілкування. Не дивлячись на те, що в текстовій комунікації існує

можливість виражати свої відчуття за допомогою «смайликів», фізична відсутність учасників комунікації в акті спілкування приводить до того, що відчуття можна не лише виражати, але і приховувати, рівно, як і можна виражати відчуття, які людина в даний момент не відчуває.

У Інтернеті в результаті фізичної непередставленості партнерів з комунікації один одному, втрачає своє значення цілий ряд бар'єрів спілкування, обумовлених такими характеристиками партнерів з комунікації, які виражені в їх зовнішньому вигляді: стать, вік, соціальний статус, зовнішня привабливість, комунікативна компетентність людини.

Інше важливий наслідок фізичної непередставленості людини в текстовій комунікації — це можливість створювати про себе будь-яке враження на власний вибір. Дійсно, в текстовій комунікації в мережі Інтернет люди часто створюють собі так званих «віртуальних осіб», описуючи себе певним чином. Віртуальна особі дають ім'я, часто псевдонімом (який ще називають – «нік»). Існує точка зору, згідно якої конструювання віртуальних осіб в Інтернеті, — це віддзеркалення змін структури ідентичності людини є віддзеркаленням соціальних змін. Якщо людина повністю реалізує всі аспекти свого «Я» в реальному спілкуванні, мотивація конструювання віртуальних осіб у нього, швидше за все, відсутня, тоді спілкування в Інтернеті носить характер доповнення до основного виду спілкування.

Віртуальне спілкування може мати і компенсаторний характер, це відбувається в разі формування Інтернет - залежності. З погляду поведінки така залежність виявляється в тому, що люди настільки віддають перевагу життю в Інтернеті, що фактично починають відмовлятися від свого реального життя, проводячи до 18 годин в день у віртуальній реальності. Інтернет-залежні отримують в Інтернеті різні форми соціального визнання. Їх залежність може говорити про те, що в реальному житті соціального визнання вони не отримують, а також про те, що в реальному житті у цієї групи людей можуть існувати певні труднощі в спілкуванні, які знижують їх задоволеність реальним спілкуванням.

Як будь-яке співтовариство, культура спілкування в Інтернеті володіє своїм власним набором цінностей, стандартів використовуваної мови, символів, до якого пристосовуються окремі користувачі. Входячи в таку групу, людина отримує можливість підтримки позитивного образу «Я» за рахунок позитивної соціальної ідентичності.

Отже, в цілому можна сказати, що основними причинами звернення до Інтернету, як інструменту спілкування, може бути:

- недостатнє насичення спілкуванням в реальних контактах - в подібних випадках користувачі швидко втрачають інтерес до Інтернет-спілкування, якщо з'являються нові можливості для задоволення відповідних потреб в реальному житті;

- можливість реалізації якостей особи, програвання ролей, переживання емоцій, по тих або інших причинах фрустрованих в реальному житті - подібна можливість обумовлена особливостями спілкування за допомогою мережі - анонімністю, нежорсткою нормативністю, своєрідністю процесу сприйняття людини людиною. Бажанням переживання тих або інших емоцій пояснюється і прагнення до емоційного наповнення тексту.

Література

1. Андреева, Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. - М., 2004
2. Богомолова, Н.Н. Социальная психология печати, радио и телевидения/Н.Н. Богомолова. - М., 1991
3. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Интернет>.

УДК 316.475

Феноменология нарушений межличностных отношений

Кочарян А.С., Фролова Е.В., Бару И.А.

В статье рассматриваются различные формы нарушения межличностных отношений: межличностная зависимость, страх психологической интимности, одиночество, синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях. В структуре нарушений межличностных отношений выделены когнитивный, мотивационный, эмоциональный, поведенческий компоненты. Высказывается гипотеза о том, что нарушения межличностных отношений в своем генезисе связаны с психологической травматизацией при прохождении стадий слияния и сепарации и могут быть соотнесены с преимущественной фиксацией на одной из этих стадий развития.

Ключевые слова: межличностная зависимость, страх психологической интимности, одиночество, синдром «эмоционального холода».

У статті розглянуто різні форми порушення міжособистісних стосунків: міжособистісна залежність, страх психологічної інтимності, самотність, синдром «емоційного холоду» у міжособистісних стосунках. У структурі порушень міжособистісних стосунків виділено когнітивний, мотиваційний, емоційний, поведінковий компоненти. Висловлюється гіпотеза про те, що порушення міжособистісних стосунків у своєму генезисі пов'язані із психологічною травматизацією при проходженні стадій злиття й сепарації й можуть бути співвіднесені з переважною фіксацією на одній з цих стадій розвитку.

Ключові слова: міжособистісна залежність, страх психологічної інтимності, самотність, синдром «емоційного холоду».

The various forms of interpersonal relations infringement are considered in article: interpersonal dependency, fear of psychological intimacy, loneliness, «emotional cold» syndrome in interpersonal relations. In structure of interpersonal relations infringement cognitive, motivational, emotional, behavioural components are allocated. The hypothesis that interpersonal relations infringements in the genesis are connected with psychological traumatic at passage of merge and separation stages speaks out and can be correlated to primary fixing on one of these development stages.

Key words: interpersonal dependency, fear of psychological intimacy, loneliness, «emotional cold» syndrome.

Актуальность. В последние годы в психологической литературе появляется значительное количество исследований, посвященных интимно-личностным темам. Такой интерес обусловлен значимостью сферы межличностного взаимодействия для поддержания психологического здоровья личности, поскольку расстройства межличностной коммуникации в партнерских отношениях являются фактором снижения качества жизни и генезиса неврозов.

Конец двадцатого века ознаменован появлением и быстрым распространением альтернативных форм брачных отношений (гомосексуальные, открытые, дистантные браки и др.), повышением толерантности к различным девиациям партнерских и семейных отношений, отделением сексуальности от пространства любви, что сопровождается трансформацией незрелых форм межличностных отношений (невротическая любовь, одиночество, межличностная зависимость и т.п.) в культурную норму. Поэтому направление работы, связанное с анализом структурных и функциональных характеристик указанных нарушений, может обеспечить базу для разработки программ психологической коррекции стиля межличностного взаимодействия современной молодежи.

Анализ проблемы. В современной психологической литературе выделяется ряд феноменов, описывающих различные формы нарушения межличностных отношений, которые зачастую рассматриваются как тождественные. Вместе с тем, каждый из них имеет специфическую симптоматику и генезис. Далее мы рассмотрим эти нарушения более подробно.

Межличностная зависимость – это расстройство поведения и отношений с фиксацией на окружающих людях или конкретном человеке, в основе которого лежит сильная потребность в определенном лице с целью получения его поддержки и помощи и неспособность индивида к самостоятельному поведению.

Межличностная зависимость взрослого человека развивается в форме генерализованной зависимости как от окружения в целом, так и от конкретного лица. Межличностная зависимость может быть описана симптомокомплексами зависимой любви: невротическая потребность в любви (К. Хорни), токсическая любовь (P. Mellody), любовь-зависимость (В. Сатир), любовь-мания (S. Peele, A. Brodsky), любовь-привязанность (P. Shaver, C. Hazan, D. Bradshaw), зависимые отношения в браке (Н. Г. Гаранян и А. Б. Холмогорова; О. Ф. Бондаренко и А. Е. Левенец) [1].

Подробный анализ двух форм межличностной зависимости представлен в работах американских психологов Берри Уайнхолда и Джены Уайнхолд [2, 3], которые описывают их в терминах созависимости и противозависимости.

В концепции созависимости Б. Уайнхолд и Дж. Уайнхолд [2] приведены ее ключевые характеристики, которые рассматриваются как черты инфантильности в разных сферах жизни. Подобно ребенку созависимый человек не ощущает собственной автономности и сфокусирован на другом значимом объекте, с которым устанавливаются зависимые отношения. «Фиксированность на другом» – это ключевая черта созависимой личности, по словам Б. Уайнхолда, «вы узнаете о том, что вы зависимый человек, тогда, когда, умирая, увидите, что перед вами промелькнет не ваша собственная, а чья-то чужая жизнь» [2, с. 9].

Противозависимость (контрзависимость) по своим внешним признакам отражает противоположный полюс таких нарушений межличностного взаимодействия. По мнению Б. Уайнхолд и Дж. Уайнхолд [3], люди с контрзависимым поведением внешне проявляют себя как сильные и уверенные в себе личности. При этом они испытывают внутреннюю слабость, страх и потребность в участии. Личности такого типа

будут довольно успешными в профессиональной сфере (быстрый карьерный рост, занятость на работе вплоть до трудоголизма). Но при этом часто испытывают неудачи во взаимоотношениях с другими и сопротивляются установлению близких доверительных связей, не имея сформированных навыков формирования и поддержания искренних отношений и ощущая устойчивый страх сближения с другими.

Для наглядности сравнения этих двух форм межличностной зависимости рассмотрим поведенческие паттерны в парных характеристиках:

Таблица 1

Сравнительная характеристика двух форм межличностной зависимости [2, 3]

Созависимость	Противозависимость
Слияние с другими	Отталкивание других
Уязвимость и ранимость	Сила и твердость
Подавленность своими чувствами	Отрезанность от своих чувств
Направленность на других	Направленность на себя
Зависимость от значимых людей	Зависимость от какой-либо активности или веществ
Конформность	Автономность, самостоятельность
Низкое чувство самоуважения	Неадекватно раздутое самоуважение
Некомпетентность	Нормативность, перфекционизм
Сниженный тонус, подавленность	Высокий тонус, активность, «маниакальность»
Склонность к сомнениям и неуверенности	Ощущение защищенности и уверенности
Слабость	Сила
Чувство вины, направленное на себя	Стремление к обвинению других
Потребность в близости	Избегание близости
Пассивность	Демонстративность
Роль «жертвы»	Стремление делать жертвами других
Фиксированность на других, готовность «служить»	Контроль потребностей и поведения других
Стиль социализации – «пренебрежение»	Стиль социализации – «жестокое обращение»

Анализируя концепцию Б. Уайнхолд и Дж. Уайнхолд следует отметить, что предлагаемые характеристики со- и контрзависимости носят описательный характер (представлены набором качеств) и укладываются в монопараметрическую модель приведенных расстройств. Каждый из этих параметров имеет уровневые характеристики (больше/меньше) и авторы не дают пояснения относительно того, являются они взаимоисключающими, взаимодополняющими или же независимыми характеристиками в структуре личности.

В работах западных психологов можно отметить также и модели, описывающие межличностную зависимость как полипараметрическое нарушение. Так Гиршфильд совместно с коллегами в 1977 г. [цит. по 4] предложил модель межличностной зависимости, которая включает в себя три признака: эмоциональная опора на других; неуверенность в себе; стремление к автономии. Межличностная зависимость определяется как сумма первых двух параметров (эмоциональная опора на других и неуверенность в себе) минус третья характеристика (стремление к автономии). В виде формулы это может быть представлено следующим образом:

$$MЗ = ЭО + Н - А.$$

В работах Р. Борнштейна и его коллег [цит. по 4] явление межличностной зависимости рассматривается как сложное и многоплановое нарушение, в связи с чем исследователи разграничивают зависимость как нормативное явление, чрезмерную зависимость и деструктивное отделение, вызывающие личностные нарушения.

Таким образом, последние две концепции межличностной зависимости расширяют представления о феноменологии данного нарушения и включают в его структуру те аспекты межличностной коммуникации, которые рассматриваются как самостоятельные феномены.

Страх психологической интимности представляет собой нарушение межличностной коммуникации, при котором наблюдается неспособность человека устанавливать доверительные, стабильные отношения и испытывать удовлетворение и радость от них. Противоположным полюсом является эмоциональная близость в межличностных отношениях. Как было показано выше, страх психологической интимности может рассматриваться как один из признаков контрзависимости, отражающий эмоциональные аспекты данной проблемы. Вместе с тем, ряд авторов выделяет данный феномен как самостоятельную форму нарушения межличностных отношений.

Firestone R. W. и Catlett J. [5] приводят такие характерные черты поведения, мотивации и эмоциональных черт людей, с выраженным страхом интимности: тенденция к изоляции; самоотрицание и поиск удовлетворения в фантазиях, гиперкритическое отношение к себе и другим; пассивность, роль жертвы; субстантная или поведенческая зависимость; использование паттернов удержания партнера, «цепляние»; безличность, непричастность и т.п. Во многом, приведенные характеристики действительно повторяют паттерны противозависимости и даже вопреки названию данного феномена, среди его основных признаков фактически нет собственно эмоциональных проявлений (страх, отсутствие радости и т.п.),

скорее это поведенческие модели, описывающие определенный стиль межличностного взаимодействия.

Способность к установлению отношений психологической интимности является новообразованием юношеского возраста и одной из характеристик зрелой личности [6]. Юношеский возраст, согласно эпигенетической концепции Э. Эриксона, строится вокруг кризиса идентичности, состоящего из серии социальных и индивидуально-личностных выборов, идентификаций и самоопределений. Неспособность решить эти задачи приводит к формированию неадекватной идентичности, реализация которой может включать, в том числе, и уход от психологической интимности, избегание тесных межличностных отношений [6].

Продолжая идею Э. Эриксона о развитии идентичности, канадский психолог Джеймс Марша [цит. по 6] выделил четыре этапа развития идентичности, измеряемые степенью профессионального, религиозного и политического самоопределения личности: I этап – «неопределенная, размытая идентичность»; II этап – «досрочная, преждевременная идентификация»; III этап – «мораторий»; IV этап – «зрелая идентичности». Выделенные статусы идентичности представляют собой этапы развития личности и типологические понятия. Сопоставление психологической интимности, глубины и взаимности межличностных отношений юношей и девушек с их статусами идентичности показало, что интимность наиболее характерна для «моратория» и «зрелой идентичности», тогда как «досрочность» и «диффузность» обычно характеризуется стилем стереотипных контактов. Среди юношей и девушек с «диффузной идентичностью» оказалось больше всего изолированных. В число людей, чье общение характеризовалось как интимное, не попал ни один человек с «размытой» и только 18 % с «досрочной» идентичностью [6]. Таким образом, при повышении уровня зрелости идентичности наблюдается и становление способности к поддержанию отношений психологической интимности.

Одиночество – субъективно ощущаемое явление, эмоциональное состояние человека, возникающее чаще всего по причине отсутствия положительных отношений с другими лицами и, как правило, имеющее негативные последствия. В понятие одиночества включаются также изоляция или уединение, то есть недостаток контакта с другими людьми. Главный акцент приведенного определения феномена одиночества сделан именно на субъективной стороне чувства одиночества. В русском языке сосуществуют два языковых обозначения одиночества [7]: экзистенциальная одинокость, уникальность человеческого существования, выражаемое английским словом *solitude*, и чувство пустоты, вызванное субъективно воспринимаемым недостатком присутствия в жизни значимых людей – *loneliness*. Состояние одиночества (*solitude*) может субъективно оцениваться положительно и иметь семантическую нагрузку уникальности, неповторимости личности. Чувство одиночества (*loneliness*) представляет собой источник негативных переживаний и угрозу для психического и физического здоровья человека [7].

Л. В. Белова [7] анализируя феномен одиночества, обсуждает модели одиночества (одномерную и многомерные), которые отражают количественную сторону данного явления. В рамках одномерной модели одиночества представление о последнем сводится к некому унитарному чувству, интенсивность которого может зависеть от комбинации дефицитов разнообразных межличностных отношений. Данная модель легла в основу концепции одиночества Д. Рассел, Л. Пепло, М. Фергюсон [8].

Многомерные модели одиночества рассматривают и количественно оценивают различные относительно независимые компоненты многомерного чувства одиночества. В основе гипотезы о многомерности одиночества лежит предположение R.S. Weiss [7] о том, что чувство одиночества возникает как реакция на неудовлетворенность одной или нескольких социальных потребностей человека. R.S. Weiss связал одиночество социальной изоляции с дефицитом в реализации потребности в социальной интеграции (вовлеченности человека в общественную жизнь), которая реализуется через отношения с друзьями, с коллегами по работе, через общение с другими людьми в процессе социального взаимодействия. В основе одиночества эмоциональной изоляции лежит дефицит в реализации социальной потребности в привязанности, которая может быть удовлетворена в интимных отношениях (супругов, влюбленных или любовников) и/или отношениях мать-дети. При отсутствии объективной внешней причины (смерть близкого, расставание) причиной эмоционального одиночества являются нарушения в формировании типа привязанности [7].

В интегративной модели одиночества У. Садлера [8] изучаемый феномен раскрывается через внутренний мир личности, или мир «Я», как динамический процесс, обусловленный переживаниями индивида в контексте жизненных отношений и связей человека. По У. Садлеру, такие «связи» могут быть разных уровней, и для успешного их установления человек должен осознавать свои возможности и реализовывать их на межличностном, социальном, глобальном уровнях. Утрата основополагающих связей, лично значимых для человека в его внутреннем мире ведет к переживанию чувства одиночества. У. Садлер определяет одиночество как субъективное переживание, которое вызывает комплексное и острое чувство, выражающее определенную форму самосознания, и показывает раскол основной реальной сети отношений и связей внутреннего мира личности. Одиночество может затрагивать несколько уровней.

Среди различных типов (уровней) одиночества У. Садлер [8] выделяет межличностное одиночество, связанное с потерей глубокого общения с другим человеком. Неумение общаться, устанавливать доверительные отношения с другими людьми ведут к данному типу одиночества. При этом автор не анализирует причин утраты такой связи. Можно предположить, что такое одиночество зачастую является следствием какого-либо из нарушений межличностной коммуникации: контрзависимость, страх психологической интимности, и представляет его внешнюю (феноменологическую) сторону.

Синдром эмоционального холода – феномен нарушения интимно-личностной сферы, отражающий различные аспекты ее эмоционального «повреждения». Данный синдром является неклиническим и,

как термин, был введен А. С. Кочарян и Н. Н. Терещенко [9] для интегративного обозначения стилиевой характеристики поведения и личности, определяющей устойчивые паттерны невротического супружеского взаимодействия и адаптационных процессов, различные деформации эмоциональных структур, такие как изоляция, аддикция избегания, интимнофобия, одиночество, трудности вступления в отношения психологической интимности, патологический нарциссизм и т.п. Важнейшей характеристикой синдрома «эмоционального холода», по мнению авторов, является избегание (отсутствие) подлинных, искренних чувств и эмоций.

Экспериментальное исследование структуры синдрома «эмоционального холода» [10] позволило установить его более обобщенный характер по сравнению с феноменами межличностной зависимости и страха психологической интимности. Как отдельные признаки нарушения межличностного взаимодействия оба эти параметра являются недостаточными для объяснения всего спектра возможных расстройств. В работе [10] показано, что указанные параметры находятся скорее в ортогональных отношениях. Это позволило выделить четыре типа структурной организации симптомокомплекса «эмоционального холода» на выборке женщин [Асланян арэф] на основе сочетания параметров межличностной зависимости и страха психологической интимности: 1) зависимый; 2) контрзависимый; 3) амбивалентный; 4) нормативный или диффузный.

Автором также показано [10], что отношения психологической интимности обеспечиваются треугольной эмоциональной структурой, включающей: эмоциональность; псевдоэмоциональность (контрзависимость, страх психологической интимности, одиночество); «эмоциональный холод» (псевдочувства, режетные чувства, псевдосотрудничество, токсическая любовь). Организация такой структуры представлена континуумом, полюсами которого является «Эмоциональный холод» – «Псевдоэмоциональность» и параметром «Эмоциональность», который находится вне вышеприведенного континуума и составляет отдельное измерение.

Вместе с тем, анализ приведенных феноменов нарушения межличностных отношений (межличностной зависимости, страх психологической интимности, одиночество, синдром «эмоционального холода») показывает, что в каждом из них акцент сделан на каком-то определенном компоненте в структуре отношений. Концепция созависимости/противозависимости Б. и Дж. Уанхолд в большей мере описывает поведенческие проявления указанных нарушений. Феномены страха психологической интимности и синдрома «эмоционального холода» преимущественно отражают эмоциональную сторону подобных нарушений. Одиночество рассматривается либо как нарушение в системе потребной (акцент сделан на мотивационной стороне), либо же, как эмоциональное переживание пустоты и изоляции. В концепциях межличностной зависимости Р. Борнштейна и Гиршфильда представлена компонентная структура данного нарушения, включающая поведенческие и эмоциональные проблемы личностей с подобными расстройствами.

В работе О.П. Макушиной [11] приведены компоненты в структуре межличностной зависимости: а) когнитивный, включающий представление о себе как о слабой, бессильной личности; б) мотивационный, отражающий выраженную потребность в поддержке и руководстве со стороны значимых лиц; в) эмоциональный, связанный с тенденцией испытывать тревогу и страх в ситуациях требующих независимого поведения или при угрозе утратить поддержку значимого лица; г) поведенческий, проявляющийся в поисках помощи, одобрения или тенденции поступаться своими интересами в процессе межличностного взаимодействия.

Исходя из этой предложенной структуры, нами предпринята попытка компонентного анализа нарушений межличностных отношений, в структуре которых могут быть выделены полярные характеристики для каждого из четырех компонентов. Обобщенная модель структуры нарушений межличностных отношений представлена в таблице 2.

Таблица 2

Структура нарушений межличностных отношений

Компоненты межличностных отношений	Полярные характеристики отношений	
	Полюс слияния	Полюс сепарации
Эмоциональный	Страх одиночества, «эмоциональный холод», эмоциональная сверхблизость	Страх психологической интимности, псевдоэмоциональность
Когнитивный	Убеждение в собственной беспомощности, слабости, неценности	Убеждение в собственной самодостаточности, силе, компетентности
Мотивационный	Потребность в привязанности, безопасности, слиянии	Потребность в сепарации, автономии, независимости
Поведенческий	Созависимые модели поведения	Контрзависимые модели поведения

Мы предполагаем, что такие нарушения в своем генезисе могут быть соотнесены с психологической травматизацией при прохождении первых двух стадий развития личности – стадии слияния и стадии сепарации. Такая гипотеза опирается на данные экспериментальных исследований межличностной зависимости Е. В. Фроловой, М. Е. Жидко и др., выполненных под руководством профессора А. С. Кочаряна [12, 13]. Поэтому выделенные полюсы можно соотнести с фиксациями на одной из этих стадий развития. Данная гипотеза нуждается в уточнении и расширении представлений о структуре и социализационных факторах, специфических межличностной зависимости, страхе психологической интимности, субъективному чувству одиночества, что определяет вектор дальнейшего эмпирического исследования.

Выводы

1. нарушения межличностных отношений описываются рядом психологических феноменов, описывающих различные их формы: межличностная зависимость, любовные аддикции, страх психологической интимности, субъективное чувство одиночества, интимофобия, аддикция избегания. Для интегративного обозначения стилевой характеристики поведения и личности, определяющей устойчивые паттерны невротического партнерского взаимодействия, различные деформации эмоциональных структур вводится новый термин «синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях;

2. в структуре нарушений межличностных отношений можно выделить когнитивный, мотивационный, эмоциональный, поведенческий компоненты, которые имеют полярные проявления, специфические каждому из анализируемых нарушений;

3. нарушения межличностных отношений в своем генезисе связаны с психологической травматизацией при прохождении стадий слияния и сепарации в развитии личности и могут быть соотнесены с преимущественной фиксацией на одной из этих стадий развития.

Литература

1. Кочарян А. С. Синдромы невротической любви / А.С. Кочарян, А.В. Коцарь // Вісник Харківського національного університету. Серія психологія. – 2000. – № 498. – С. 68 – 72.
2. Уайнхолд Б. Освобождение от созависимости / Б.Уайнхолд, Дж.Уайнхолд / Перевод с англ. А.Г. Чеславской. – М.: Независимая фирма "Класс". – 224 с.
3. Уайнхолд Б. Противозависимость: бегство от близости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд / пер. с англ. Е. Бабенко, Г. Смолин. – Каменец-Подольский: Аксиома, 2009. – 328 с.
4. Макушина О.П. Методы психологического изучения девиантного поведения: Учебное пособие по специальности 020400 (030301) Психология / О.П. Макушина. – Воронеж, 2006. – 80 с.
5. Firestone R. W. Fear of Intimacy / Firestone R. W., Catlett J. – Washington, DC: American Psychological Association. – 2006. – 358 p.
6. Кон И.С. Психология ранней юности. / Игорь Семенович Кон. – М.: Просвещение, 1989, – 256 с.
7. Белова Л.В. Одиночество: попытки измерить пустоту / Л. В. Белова – Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.goarinfo.ru/article_06.doc.
8. Лабиринты одиночества / Пер. с англ.; составление, общая редакция и предисловие Н. Е. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – 624 с.
9. Кочарян А. С. Синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях: аддиктивный контекст / А. С. Кочарян, Н. Н. Терещенко, Т. С. Асланян, И. В. Гуртовая // Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія. – 2007. – № 771. – С. 115-119.
10. Асланян Т.С. Структурні та функціональні характеристики симптомокомплексу «емоційного холоду» у жінок – Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2010 – 19 с.
11. Макушина О. П. Психология зависимости: Учебное пособие для вузов / О.П. Макушина. – Воронеж, Воронежский гос. ун-т. – 2007. – 79 с.
12. Фролова Є.В. Психологічні чинники і динаміка формування стосунків міжособистісної залежності у жінок – Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01/ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2008 – 19 с.
13. Жидко М.Є. Особистісні чинники формування відносин подружньої співзалежності у чоловіків: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2006 – 19 с.

УДК 159.922.4

Феномен етноменталітету: психологічний аналіз

Москаленко В.В.

Статья посвящена актуальной проблематике теоретико-методологического анализа феномена «этноменталитет». Были проанализированы теоретические подходы зарубежных и отечественных авторов к изучению понятий «этноменталитет», «ментальность», «национальный характер», «национальный темперамент», а также был проведен психологический анализ данных категорий. Были исследованы особенности украинского этноменталитета и выделены основные черты современного украинского менталитета.

Ключевые слова: этноменталитет, национальный характер, национальный темперамент, ментальность, структура ментальности.

Стаття присвячена актуальній проблематиці теоретико-методологічного аналізу феномена «етноменталітет». Були вивчені теоретичні підходи зарубіжних і вітчизняних авторів до вивчення понять «етноменталітет», «ментальність», «національний характер», національний темперамент», а також був проведений психологічний аналіз даних категорій. Були досліджені особливості українського етноменталітету та виділені базові риси сучасного українського менталітету.

Ключові слова: етноменталітет, національний характер, національний темперамент, ментальність, структура ментальності.

The article is devoted to the problematic of theoretical and methodological analysis of category "etnomentalitet". Were analyzed by the theoretical approaches of foreign and domestic authors to explore the concepts of "etnomentalitet", "mentality" national character", national temperament" and held a psychological analysis of these categories. Were investigated features of Ukrainian etnomentalitet and highlights the main features of the modern Ukrainian mentality.

Keywords: etnomentalitet, national character, national temperament, mentality, the mentality of the structure.

Сьогодні науковий інтерес до проблематики етнічної психології відроджується, як це було на початку ХХст. у працях українських мислителів. Дослідників цікавили питання національної ідеї, її розвитку та утвердження. Сучасний спектр проблем в рамках етнопсихології залишився майже незмінним, тільки розширився понятійний апарат і в науковому обігу з'явилися нові терміни: національний характер, етнічна свідомість, самосвідомість, національна самоідентифікація, національний менталітет, ментальність, психічний склад українців, етноменталітет.

Питання етноменталітету у наш час в умовах світової глобалізації набуває все більшої актуальності. Дослідження етноменталітету окремого народу дозволяють більш глибоко вивчити взаємини представників певних соціальних груп усередині одної країни, принципи формування менталітету в цілому.

Цілеспрямоване дослідження проблем етнопсихології та етноменталітету починається в Новий час, коли об'єктом вивчення стали «дух народу», «душа народу», «національний характер» [6] і коли вперше було зафіксовано, що на формування етнічних особливостей впливають клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, вдачі і звичаї. З перших кроків становлення етнопсихології найвідоміші її представники вивчали саме менталітет, хоча і по-різному це називали. У роботах учених ХVIII-XIX ст. Ж.Бюффона, В.Вундта, Г.В.Гегеля, І.Г.Гердера, Е.Дюркгейма, І.Канта, М.Лацаруса, Г.Лебона, К.Ліннея, Ш.Монтеск'є, І.Г.Фіхте, З.Фрейда, А.Фул'є, Х.Штейнталь, К.Юнга зроблені спроби виявити суть національного характеру, особливості його прояву в соціальному житті і культурній творчості народів.

За мету нашої роботи ми обрали саме психологічний аналіз феномену етноменталітету. Ми проаналізуємо наукові теорії та підходи даної проблематики, висвітливо психологічний аналіз понять «ментальність», «менталітет», «етноменталітет», «національний характер» і «національний темперамент» та розглянемо особливості сучасного українського етноменталітету.

Етноменталітет як предмет етнічної психології почав вивчатися на початку ХХ ст., до цього питання етносів вивчалися філософією, соціологією та етнографією. Першими, хто запропонував вивчати етноси з психологічної точки зору, були німецькі вчені – філософ Г. Штейнталь та лінгвіст М. Лацарус. Вони намагалися обґрунтувати поняття етнічної психології та сформулювати її завдання. Спираючись на психологію І. Гербарта, вони намагалися довести на сторінках заснованого ними в 1859 р. журналу «Психологія народів і мовознавство» (Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft), що мова, релігія, право, мистецтво, наука побут, риси характеру і тому подібне отримують кінцеве пояснення в психології народу, який є носієм колективного розуму, волі, відчуттів, характеру, темпераменту. Згідно з таким розумінням усі явища соціального життя є своєрідною формою «еманції народного духу». Завдання психології народів як окремої науки – пізнати психологічно суть духу народу, відкрити закони, за якими відбувається духовна діяльність народів[4].

Далі німецький психолог В. Вундт піддав критиці інтелектуалізм переконань Г. Штейнталь і М. Лацаруса і висунув настільки ж ідеалістичне волонтаристське розуміння суті і завдань етнічної психології. Він відмовився від невизначеного поняття «Дух цілого» і надав психології народів реалістичнішого вигляду, запропонувавши програму емпіричних досліджень мови, міфів і звичаїв – своєрідну соціологію буденної свідомості. У його варіанті психологія народів – це описова наука, що не претендує на відкриття і створення законів, але що фіксує особливості «глибинних шарів» духовного життя людей. Для В. Вундта народна свідомість була «творчим синтезом» індивідуальних свідомостей, що породжував якісно нову реальність, що виявляється в продуктах надіндивідуальної діяльності [4]. Наступним, хто вніс великий вклад у розвиток етнічної психології був французький філософ та етнограф Л. Леві-Брюль, який вважав, що людям різних етнічних спільнот властивий специфічний тип мислення. Він стверджував, що основою мислення окремих людей є колективістські здобутки, що відбиваються у звичаях, обрядах, мові, культурі,

соціальних інститутах і т.д.

У цей самий час у Європі набирають потужності такі молоді вчення, як психоаналіз та біхевіоризм. Більшість західних учених-етнопсихологів початку ХХ ст. дотримувалися так званого психоаналітичного підходу. Запропонований у кінці ХІХ століття З. Фрейдом, психоаналіз зі своєрідного способу вивчення підсвідомої сфери психіки людини поступово перетворився на «універсальний» метод дослідження і оцінки складних соціальних явищ, у тому числі психічного складу етнічних спільностей. Представники однієї етнічної спільноти впливають один на одного за допомогою своїх ідей, настроїв і відчуттів, що співвідносяться з їх «культурою» якимсь смутним і абстрактним способом, що не має нічого спільного з їх усвідомленням і осмисленням, а також з практичною діяльністю. Очевидно, що деякі етнопсихологи розглядали соціальне середовище не як історично певні стосунки людей в системі суспільного виробництва, а як результат прояву психологічних потягів, відчуттів, емоцій, абсолютно відірваних від основи, що породила їх. [4;124]

Інше молоде психологічне вчення «біхевіоризм» має об'єктом вивчення різні аспекти поведінки людей як учасників суспільного життя. Етнічний менталітет виявляється на індивідуальному рівні через стереотипи поведінки людини, через норми його реакції на зовнішні подразники. Аналіз людської поведінки може дати значний матеріал для пояснення ментальних процесів, оскільки свідомість і поведінка нерозривно між собою зв'язані. Однією з особливостей біхевіоризма є етологічні дослідження поведінки вищих ссавців (етологія – наука про поведінку тварин). У 1939 році угорський психолог Д. Сонді експериментально встановив, що основні типи міжособових стосунків у людей уходять своїм корінням в реакції приматів.

У Росії проблематика вивчення поняття етноменталітету саме з психологічної точки зору набула актуальності на початку ХХ ст. і пов'язана з ім'ям відомого психолога та психіатра В.М. Бехтерева. Він дійшов висновку, що кожна нація має свій темперамент і своєрідні риси характеру, а також специфічні особливості розумової діяльності, які закріплюються і відповідно передаються біологічним шляхом. Етнопсихологічні характеристики мають соціокультурну природу і залежать, на думку В. Бехтерева, від суспільного розвитку та устрою життя, що склався в ході культурного генезису. На протипагу В. Вундту, що вважав основним джерелом уявленнє про національну психологію того або іншого народу вивчення його міфів, звичаїв і мови, В. Бехтерев закликав досліджувати колективну і індивідуальну психологію і діяльність людей як представників конкретних етнічних спільнот. У своїх роботах В. Бехтерев одним з перших у Росії звернувся до питання про роль і значення символіки у різних народів. Згідно з його поглядами, життя будь-якої етнічної групи, в тому числі нації повне символізму. Як національні специфічні символи можуть використовуватися предмети і явища: мова і жести, прапори і герби, герої війни, подвиги історичних осіб, видатні історичні події тощо [12].

У 30-х роках ХХ ст. вивчення етноменталітету стало темою досліджень двох видатних радянських психологів Л. С. Виготського та О. Р. Лурії.

Основним методом дослідження в етнічній психології Л.С. Виготський запропонував вважати інструментальний метод, сутність якого полягає в дослідженні поведінки людей в тісному взаємозв'язку з тенденціями історичного, соціокультурного і національного розвитку, в аналізі структури і динаміки «інструментальних актів» психіки людини. До об'єкту етнічної психології Л. Виготський пропонував відносити і «психологію примітивних народів», маючи на увазі зіставлення психічної діяльності сучасної «культурної» людини і первісного «примітиву». З позицій культурно-історичної концепції Л. Виготського на кінці 20-х рр. ХХ ст. була підготовлена програма науково-дослідної роботи по педології національних меншин. Її особливість полягала в тому, що замість широко поширених тестових досліджень переважно досліджувалося національне середовище, його структура, динаміка, всього того, що і визначає етнічну своєрідність психічних процесів.

Учень Л. Виготського О.Р. Лурія висунув і довів гіпотезу, згідно з якою зміни суспільно-історичного устрою, характеру суспільного життя конкретного народу викликають корінну перебудову пізнавальних процесів людей. У нових умовах функціонування норм и правил поведінки, що не закріпилися ще в суспільній свідомості, опосередковано традиційними формами психічної діяльності людей, властивими їм як представникам конкретної етнічної спільноти. Проведені О. Лурією експерименти по вивченню пізнавальних процесів, а також вміст форм самоаналізу і самооцінки (зокрема, узбеків) виявив певну трансформацію психіки людей під впливом нових соціальних стосунків. Проте змінювалися при цьому не закономірності психічної діяльності людини, а механізми впливу на неї зовнішніх чинників.

Таким чином, у середині ХХ ст. у радянській науці сформувалися два підходи вивчення етноменталітету: теоретико-аналітичний підхід, серед представників якого переважали філософи, історики, соціологи (Г.В.Вернадський, Г.Т.Шпет, И.Герbart, М. Лацарус), які прагнули вивчати етнопсихологічні феномени, як правило, лише на теоретичному рівні осмислення соціальних явищ. Вони зробили великий внесок у розробку та уточнення понятійного апарату етнічної психології як науки.

Прибічники функціонально-дослідницького підходу, який розробляли і використовували в основному вітчизняні психологи і етнографи (Леви-Брюль, Леви-Строс, А.А.Потебня), навпаки, приділяли головну увагу емпіричному вивченню власне психологічних характеристик представників різних національних спільнот і формулюванню на цій основі конкретних теоретичних і методологічних положень. Цінність функціонально-дослідницького підходу полягала в тому, що він був направлений на виявлення специфіки прояву національно-психологічних особливостей людей в їх практичній діяльності. Це дозволяло по-новому поглянути на багато теоретичних і методологічних проблем цього надзвичайно складного суспільного феномену.

Особливості національного характеру українців описують у своїх працях В.Павленко і С.Таглін [7,8]. До найхарактерніших рис українського національного характеру вони відносять: розвинене особистісне начало, що виявляється у почутті власної гідності, незалежності та індивідуалізму; відсутність різкого розмежування між інтелігенцією та простим народом; акцент на багатий духовний світ особистості; любов до природи; толерантність та природжений індивідуалізм. Дослідник В.Янів ще додає таку важливу рису українського народу як волелюбність, яка спричиняє негативне ставлення до будь-якої влади [13].

У праці В.Чигринова та І.Поліщука «Політична ментальність українського суспільства: історія і модерн», яка є однією із ґрунтовніших з аналізу цієї проблеми, автори, досліджуючи політичну ментальність нації, виділяють три базові парадигми до визначення цього феномену серед вітчизняних дослідників. Перша парадигма пояснює український менталітет як певну універсальну, що має постійні ознаки, котрі детермінують увесь розвиток української історії (В.Бєбік, В.Кизима, Н.Корнієнко О.Кульчицький, С.Таран, О.Рудакевич, Н.Хамітов, В.Янів, В.Ярема). Друга парадигма: розгляд української ментальності як принципово однорідної категорії, змінювану у часі. Дослідники М.Шлемкевич, Л.Овчаров виділяють історичні типи української ментальності. В межах третьої парадигми Є.Бистрицький, О.Фільц, О.Невелюк, С.Макеєв, С.Оксамитна, В.Потульницький, Б.Цимбалістичний та інші розглядають суттєві регіоналістичні розбіжності у ментальності етнічних українців та інших мешканців в Україні [10;С.9-11].

Поряд з поняттям «національний характер» виділяють поняття «національний темперамент». Якщо національним характером І.Поліщук називає сукупність найбільш сталих особливостей сприймання навколишнього світу, то національний темперамент він визначає як емоції, почуття, швидкість та інтенсивність реагування на аналогічні події. Психічним складом нації він вважає національну ментальність, яка складається з національного характеру, національної свідомості (повсякденної та ідейно-теоретичної) та етнічного підсвідомого. Етнічне підсвідоме – це психічні явища, подібні юнгівським архетипам, які є наслідками філогенетичного розвитку етносу і передаються у спадок [10]. Поліщук, аналізуючи основні риси національної ментальності українців зауважує, що в політичній ментальності українців сформувався специфічний синдром психічних реакцій і станів, який умовно називають «комплекс унтер-офіцера», за яким переживання національної меншовартості (порівняно з росіянами) поєднуються з почуттям зверхності над іншими народами: екзистенціальний індивідуалізм; еґоцентризм; еґалітаризм (прагнення до рівності); ескапізм (прагнення до ілюзорного мрійництва); інтроверсивність (спрямованість психіки на внутрішній світ); громадоцентризм; кордоцентризм (превалювання емоцій над розумом); локальна обмеженість мислення; анархічність; загальна аполітичність; провінційність[9].

Прикметно, що в науковій літературі поняття «менталітет» і «ментальність» вживаються як рівнозначні терміни, із тієї причини, що спеціальних досліджень, в межах яких би розрізнялись сфери їх вживання, поки ще мало. В результаті, на думку Н.Маєвської, обидва терміни вже не задовільняють дослідників, про що свідчить поява поряд із ними таких нових понять і відповідних їм термінів, як «соціетальна психіка» (О.А.Донченко), «психокультура ментальності» (А.В.Фурман), «національний характер» і «національна психологія» (Е.А.Баграмов, П.І.Гнатенко, Н.Д.Джандільдін, Г.Г.Шпет та інші)[5;С.1].

Ментальність – поняття, яке увійшло у психологічну науку в середині 50-х років ХХ ст. за ініціативою істориків школи «Анналів» та французьких гуманітаріїв другої половини ХХ століття, особливо Ж. Дюбі і Р. Мандру.

Р. Мандру спочатку почав вивчати бачення світу у історичному контексті, згідно з його роз'ясненням, «бачення світу яке охоплює сукупність психічних кадрів – як інтелектуальних, так і етичних – за допомогою яких індивіди і групи щодня будують своє мислення і дії». За словами Ж. Дюбі, ментальність – «це система образів, уявлень, які в різних групах або країнах складають суспільну формацію, поєднуються по-різному, але завжди лежать в основі людських уявлень про світ і про своє місце в світі і, отже, визначають вчинки і поведінку людей. Вивчення цих чітких контурів, що не мають, і змінних з часом систем скрутно, необхідні відомості доводиться збирати по крихітках в різних джерелах. Але ми були переконані, що всі взаємини усередині суспільства настільки ж безпосередньо і закономірно залежать від подібної системи уявлень, як і від економічних чинників [12;с.175].

У радянській науці поява поняття «ментальність» з'явилося завдяки працям Арона Яковлевича Гуревича, який розглядав ментальність як дещо спільне для усього суспільства [1;28]. Основними «спільними» властивостями ментальності А. Гуревич вважав мову та релігію.

В Україні політико-психологічний аналіз питань психології ментальності здійснили сімферопольські дослідники Н.Каліна, Т.Левченко, Є.Чорний, О.Шоркін. Під ментальністю вони розуміють спосіб відображення і сприймання об'єктивної політичної реальності [2]. Ментальність розглядається вченими як новоутворення психіки на основі даних та закономірностей психосемантики, соціальної психології та філософії культури. Політична ментальність конкретизується ними як сукупність свідомих і несвідомих настанов у галузі політики [2;С.19].

В.Г. Нестеренко вважає, що ментальність є «певна сукупність сталих неусвідомлених форм світосприйняття, властивих певній групі людей, які визначають загальні межі відношення і поведінки цих людей стосовно феноменів їх буття – життя й смерті, здоров'я й хвороби, праці й вжитку, природи, дитинства й старості, сім'ї й держави, минулого й майбутнього» [1; с. 35]. За думкою Ф.Селліна, ментальність – це «наповнені глибоким сенсом структури колективного пояснення дійсності» [1;с.35]. Таким чином, ментальність – важливий етнопсихологічний феномен, і саме вона виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою особистості, народу, нації.

Отже, ментальність розглядають як систему, що створена трьома компонентами – емоційним, пізнавальним і поведінковим.

Емоційний (емотивний) компонент ментальності складається з емоційних станів і переживань. Емоційний компонент дає певний енергетичний заряд ментальності, стимулює пізнавальну та поведінкову діяльність, мотивує її певним чином.

Пізнавальний (когнітивний) компонент ментальності складається зі знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, які є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду (навчання). Пізнавальний компонент ментальності значною мірою дає можливість народові орієнтуватися в певних історичних ситуаціях.

Поведінковий (конативний) компонент – це той компонент, що виражається у діях, вчинках етносу. Завдяки поведінковому компоненту реалізуються ціннісні орієнтації етносу.

У результаті проведеної роботи ми дійшли наступних висновків:

1. Проблематика психологічного аналізу етноменталітету є дуже актуальною. В наукових дослідженнях етноменталітет визначають як сукупність своєрідних проявів і функціонувань психіки представників різних етнічних спільнот. Етноменталітет за своєю структурою включає до себе такі поняття як «національний характер», «національний темперамент», «ментальність» тощо.

2. Були розглянуті різноманітні підходи до вивчення етноменталітету, зокрема біхеоризм і психоаналіз - у західній психології та соціокультурний підхід В. М. Бехтерева - у вітчизняній психології. Спираючись на вказані підходи, ми вважаємо, що етноменталітет – це особливості світосприйняття окремого народу чи нації, зумовлені культурною, економічною, релігійною, політичною ситуацією, яка була сформована протягом багатьох століть на територіях проживання цього народу чи нації.

3. Було досліджено поняття «ментальність» і виділено три групи визначень цього поняття. Перша група обмежується лише описувальними визначеннями ментальності, друга група онтологічних визначень спрямована на пошук фізичних основ даного феномену і третя група у визначенні ментальності домінують психологічні ознаки.

4. Ментальність розглядається як система, що створена трьома компонентами – емоційним, пізнавальним і поведінковим. Ментальність - це певні соціально-психічні явища, які формують поведінку та світосприйняття окремих народів чи етносів.

5. Були вивчені особливості українського етноменталітету, формування якого відбувалось на різних етапах історичного розвитку України. Основними рисами українського етноменталітету є інтровертійність, індивідуалізм, любов до природи, терпимість, кордоцентризм, перевага емоцій та почуттів над мисленням, прагнення до свободи та незалежності, аполітичність.

Література

1. Додонов Р.А. Теории ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов Запорожье: Тандем-У, 1999. – 264 с.
2. Калина Н.Ф., Черный Е.В., Шоркин А.Д. Лики ментальности и поле политики. К.: Агропромвидав України, 1999. – 183 с
3. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України: <http://www.social-science.com.ua>
4. Крысько В.Г. Этническая психология: Учеб. пособие для студ. высш. Учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 320 с.
5. Маєвська Н.А. Психологічні ознаки культури українців на сучасному етапі розвитку суспільства: Автореф. дис. канд. психол. наук. – Х., 2003. – 20 с.
6. Нікітіна Е.В. Специфика менталитета чувашского народа: Философский аспект исследования этнического менталитета» (електроний ресурс: <http://www.dissercat.com>)
7. Павленко В.М. Таглин С.О. Етнопсихологія: навчальний посібник. – К., 1999. – 408 с.
8. Павленко В.Н. Таглин С.А. Факторы этнопсихогенеза: Уч. Пособие. – Харьков: ХГУ, 1993. – 160с.
9. Поліщук І.О. Синдром радянськості//Нова політика. – 2001, №3. – С.58-62.
10. Поліщук І.О. Українська ментальність у контексті процесу державотворення: Автореф. дис.канд.політ.наук. – Х., 1998. – 18 с.
11. Чигринов В.І, Поліщук І.О. Політична ментальність українського суспільства: історія і модерн. – Х.: ХІБМ, 2001. – 202 с.
12. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. — СПб., 1996.
13. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: Вид-во УВУ, 1993. – 217 с.

УДК 159.923:316.6

Сформированность социальной идентичности как показатель уровня личностной зрелости

Цокота В.Р., Толстая Е.И.

В статье проанализированы различные подходы к определению сущности и взаимосвязи понятий личностной зрелости и социальной идентичности, рассмотрена взаимосвязь их критериев и функций. Представлены основные типологии личностной зрелости и социальной идентичности, и их ключевые характеристики. Разработана структура «общественно-профессионального» функционального блока социальной идентичности, как основного детерминанта личностной зрелости. Сформированный «общественно-профессиональный» функциональный блок социальной идентичности включает три компонента: возрастную, профессиональную и гражданскую идентичности.

Ключевые слова: личностная зрелость, социальная идентичность, «общественно-профессиональный» функциональный блок, возрастная идентичность, профессиональная идентичность, гражданская идентичность.

В статті проаналізовані різні підходи до визначення суті і взаємозв'язку понять особистісної зрілості і соціальної ідентичності, розглянуто взаємозв'язок їх критеріїв і функцій. Представлені основні типології особистісної зрілості і соціальної ідентичності, та їх ключові характеристики. Розроблена структура «суспільно-професійного» функціонального блоку соціальної ідентичності, як основного детермінанта особистісної зрілості. Сформований «суспільно-професійний» функціональний блок соціальної ідентичності включає три компоненти: вікову, професійну і цивільну ідентичності.

Ключові слова: особистісна зрілість, соціальна ідентичність, «суспільно-професійний» функціональний блок, вікова ідентичність, професійна ідентичність, цивільна ідентичність.

The different approaches of determination of essence and intercommunication of concepts of personality maturity and social identity, intercommunication of their criteria and functions is considered are analysed in the article. The basic are presented types of personality maturity and social identity, and their key descriptions. The structure of « public-professional» function box of social identity is developed, as a basic determinant of personality maturity. Formed « public-professional » function box of social identity, includes three components: age-dependent, professional and civil identity.

Keywords: personality maturity, social identity, «public-professional» function box, age-dependent identity, professional identity, civil identity.

Постановка проблемы. В связи с социальными изменениями в последние десятилетия на постсоветском пространстве наблюдается целый ряд феноменов, обусловленных трансформациями ценностно-смысловой сферы (девальвация зрелости, гендерная проблематика и т.д.), которые ряд исследователей трактует как разрушение социальной идентичности. Резкий переход от тотальной идеологии к отсутствию значимых социальных ориентиров привел к утрате коллективного основания идентичности. Это стало одной из детерминант, обусловивших широкую популяризацию различных субкультурных движений, таких как хипстеры и кидалты. Большинство авторов характеризует данные субкультуры как потерю личности и замену ее на вещи, аксессуары и модные тренды, нежелание взрослеть, распространение эгоизма и потребительства, как ключевых жизненных ценностей и ориентиров.

Также в современном обществе происходит виртуализация социальной идентичности. Это дает возможность дистанцироваться от реальных межличностных взаимоотношений, которые предъявляют к участникам определенный уровень социальных требований и ожиданий, и не подвергаться риску социальной депривации. Виртуальное пространство социальных сетей позволяет формировать деперсонализированный образ личности, оторванный от действительности и демонстрировать любые формы поведения, в том числе и аморальные, сохраняя при этом конфиденциальность и оставляя за пользователем безопасную возможность «переиграть» результат, путем «внедрения новой личности», в случае неудачи. Утрата чувства ответственности за свои действия, формирует тенденцию к увеличению доли человеческого фактора в различных деструктивных явлениях (техногенных катастрофах, увеличении преступности, наркомании и алкоголизма, количества аборт, отказе от детей) и тотальному нарушению общего процесса социализации в украинском обществе.

Несмотря на обширный круг работ, посвященных исследованию различных сторон феномена социальной идентичности, недостаточно раскрыты эмпирические критерии связи между идентификационными характеристиками и личностными параметрами в меняющихся социальных условиях. Малоизученными остаются многие вопросы, касающиеся особенностей взаимосвязи социальной идентичности и личностной зрелости, и их содержания в зависимости от сложившейся профессиональной и гражданской социализации и возрастной дифференциации, что обуславливает актуальность рассмотрения теоретических предпосылок и сущности этих понятий.

Анализ последних исследований и публикаций. Исходя из многоаспектности проблематики в психологической литературе отсутствует единое понятие зрелости личности. Как утверждал Б. Г. Ананьев понятие «зрелость» постепенно заменяется понятием «взрослость» [1], что обуславливает терминологическую путаницу и исключает из поля научных исследований проблему «зрелости» как таковую. Отождествление данных понятий ведет к утрате качественно важных аспектов становления личности.

Существует несколько подходов к определению парадигмы проблематики зрелости. Зрелость рассматривается на уровнях индивида, личности, субъекта деятельности и индивидуальности. Применительно к другой системе понятий подразумевается интеллектуальная зрелость, эмоциональная зрелость и личностная зрелость. И в той и в другой системе, существует объективная реальность,

очерчиваемая понятием «личностная зрелость», которая является наиболее сложным и неисследованным из всех аспектов зрелости.

Наиболее обобщенное психологическое определение гласит, что личностная зрелость – высший уровень развития человека, связанный с формированием и стабилизацией у нее определенных качеств.

Большинство авторов к ключевым аспектам личностной зрелости относят социальную направленность личности. Так как личностно зрелый человек характеризуется потребностью выходить за существующие пределы своей жизни и решать проблемы совершенствования и развития, как своего общества, так и всего человечества, активно владеет своим социальным окружением.

Исследователи выделяют следующие характеристики зрелой личности: развитое чувство ответственности; потребность в заботе о других людях; способность к активному участию в жизни общества и к эффективному использованию знаний и способностей, к конструктивному решению различных проблем; эмоциональная зрелость. Исследование Р. М. Шамионова, проведенное под руководством Л. А. Головей [3,4], показало, что личностная зрелость является сложным структурным образованием, включающим в себя характеристики ответственности в разных сферах деятельности, эмоциональной зрелости, самоконтроля поведения, самостоятельности, адекватности самооценки, высокого уровня реализованности событий жизни, адекватности целеполагания [3,4].

Личностная зрелость входит в общую структуру личности и оказывается взаимосвязанной с рядом личностных особенностей, таких как общительность, следование социальным требованиям, мягкость, доверчивость, радикализм, уверенность в себе, естественность. Личностная зрелость подчиняется общим законам онтогенетического развития и характеризуется гетерохронностью. Формирование параметров личностной зрелости проходит ряд этапов, в ее развитии чередуются сензитивные, критические периоды и периоды стабилизации. Формирование личностной зрелости обуславливают как внутренние (субъективные, объективные), так и внешние факторы. «Зрелость» и ее критерии исследовались Б. Г. Ананьевым, он рассматривал зрелость на уровнях индивида, субъекта деятельности, личности и индивидуальности.

В современной психологии в качестве одного из ключевых компонентов личности, в котором концентрируются и структурируются представления личности о месте в социальном мире, наряду с понятием личностной зрелости рассматривается понятие социальной идентичности. Этому феномену посвящены многие исследования (В.С.Агеев, Г.М.Андреева, Е.П.Белинская, Н.Л. Иванова, Г.У.Солдатова, Дж.С.Тернер, Л.Б.Штейнер, С.А. Хеслем, В.Ю. Хотинец, Э.Эриксон, D.Abrams, M.Hogg, H.Tajfel). Данные авторы подчеркивают, что идентичность является одним из факторов, образующих психологическую основу сознательного поведения.

Э. Эриксон определяет содержание идентичности как конфигурацию, которая постепенно объединяет конституциональные задатки, базовые потребности, способности, значимые идентификации, эффективные защиты, успешные сублимации и постоянные роли. Это определяет систему ценностей, идеалы, жизненные планы, социальную роль индивида, его включенность в конкретно-историческую жизнь общества. Данное описание содержания идентичности допускает его проникновение на все уровни социально-психологической и субъективно-психологической реальности, в этом смысле идентичность стягивает в себя все мыслимые множества функциональных и смысловых значений, что и проявляется в разнообразии других подходов (Дж. Марсиа, Г. Родригес-Томэ, А. Гидденс, Л. Ватерман, О. Н. Дериси, Б. Шефер, Б. Шлейдер, М. Завалони, Л. М. Путилова, Г. Брейкуэлл).

М. М. Кончаловская приводит свою типологию идентичности:

1. Социальная идентичность как типизация личности другими людьми на основе атрибутов социальной группы, к которой индивид принадлежит.

2. Личная идентичность, которая строится на основе индивидуальных признаков человека, включающих, во-первых, все уникальные признаки человека (например, отпечатки пальцев), и, во-вторых, уникальную комбинацию фактов и дат истории его жизни. Личностная идентичность также является и социальным феноменом, поскольку ее восприятие происходит при условии, что информация о фактах жизни человека известна его партнеру по взаимодействию.

3. Я - идентичность как субъективное ощущение индивидом своей жизненной ситуации, своей непрерывности и своеобразия [9].

Теория социальной идентичности (СИТ) была сформулирована в 70-е, 80-е годы А. Ташфелом [6,8]. Согласно данной теории, у человека есть рвение к отнесению себя к какой-то социальной категории. В объяснении формирования социальной идентичности прослеживается когнитивистская направленность теории. Категоризации, которые формируют базу нашего понимания воспринимаемого мира конструируются. Данные категории в большой степени даются нам через культуру, в которой мы родились. На широком уровне, формы и процессы и даже содержание воспринимаемого общественного мира, структурируются и лимитируются доминирующими социальными представлениями вокруг нас. Знания этих социальных структур приобретаются в раннем детстве и в дальнейшем изменяются в течение жизни.

Социальная идентичность представляет собой единство когнитивных, мотивационных и ценностных компонентов. Б. Шлейдер выделяет в структуре идентичности эпистемологический признак объективности-субъективности, относящийся к области самосознания и группового сознания. [8,9].

Взаимосвязь парадигм личностной зрелости и социальной идентичности обуславливает становление успешного формирования социальной идентичности, как одного из основных компонентов становления личностной зрелости.

Постановка задачи. Целью данной статьи является анализ различных подходов к определению понятий личностной зрелости и социальной идентичности, их взаимосвязи и основных детерминант.

Изложение основного материала. С нашей точки зрения, концепция личностной зрелости должна базироваться на представлении о единстве самоактуализации и самотрансценденции, о действии по отношению к ним принципа дополнительности. При этом уровень развития личности соотносится со степенью ее социализации. Критерии зрелости представленные в психологической литературе можно соотнести с критериями социализации. Как высшее личностное образование, зрелость выполняет сходные с социальной идентичностью функции.

В свою очередь идентичность рассматривается как сложный феномен, «многослойная» психическая реальность, включающая различные уровни сознания, индивидуальные и коллективные, онтогенетические и социогенетические основания.

Можно выделить следующие уровни описания термина «идентичность»:

- 1) уровень очевидности, или рационалистический (отражает целостность, неделимость, натуральность личности как интегральное свойство), человек таков, каким он кажется;
- 2) понятийный (отражает конкретно-научное содержание, определяемое исследователями, представляет степень соответствия человека группе, полу, этносу, роду и др.);
- 3) глубинный, или иррациональный (отражает самость, вещь в себе, «это такая драгоценность, которая оказывается ею не только по внешнему виду, но она такая по существу»).

Согласно определению А. Ташфеля, социальная идентичность - это, определяемая как личное знание, принадлежность к конкретным социальным группам, сопровождающаяся эмоциональной и ценностной определенностью группового членства. Это часть индивидуальной Я-концепции, которая происходит из знания себя как члена социальной группы (либо групп) совместно с оценкой эмоциональной значимости этого членства. Социальная идентичность характеризует то, членом каких социальных групп и общностей индивидум чувствует себя, по отношению к каким группам он себя описывает и соответственно какие группы выступают для него в качестве референтных. Социальная идентичность в норме рассматривается как категория индивидуальная в связи с социальной категорией, социальной позицией либо социальным статусом.

В большинстве концептуализаций социальная идентичность выступает целостным динамичным образованием, являющимся системой ключевых социальных конструктов личности. Она активно конструируется субъектом, оказавшимся в ситуации пересмотра своего места в социальной среде, в ходе взаимодействия, социального сравнения и является когнитивно-мотивационным основанием восприятия индивидом новых социальных ценностей.

При этом можно соотнести четыре основных, базовых составляющих личностной зрелости выделенных Н. Бордовской с функциями социальной идентичности как целостного образования:

Первый компонент личностной зрелости – ответственность. Она заключается в верности самому себе, доверии к нравственному содержанию собственных чувств, уверенность в своей правоте; способность отвечать не только за себя, но и за других людей, за их судьбы, за характер своих с ними взаимоотношений. На уровне социальной идентичности он выполняет структурную функцию – придания определенности, упорядоченности Я.

Второй компонент личностной зрелости – терпимость, которая в психологической литературе обозначается термином толерантность. В структуре общего феномена терпимости можно выделить [3,4]. два ее вида:

- сенсуальная терпимость личности связана с устойчивостью к воздействию социальной среды, с ослаблением реагирования на какой-либо неблагоприятный фактор за счет снижения чувствительности к его воздействию. Сенсуальная терпимость, таким образом, связана с классической (и даже психофизиологической) толерантностью, с повышением порога чувствительности к различным воздействиям социальной среды, в том числе воздействиям субъектов межличностного взаимодействия.

- диспозиционная терпимость личности имеет принципиально иной механизм, обеспечивающий терпимость личности при социальных взаимодействиях. В данном случае речь идет о предрасположенности, готовности к определенной «терпимой» реакции личности на среду. За диспозиционной терпимостью стоят определенные установки личности, ее система отношений к действительности: к другим людям, к их поведению, к себе, к воздействию других людей на себя, к жизни вообще.

На уровне социальной идентичности данная базовая составляющая выполняет адаптационную функцию приспособления к новым социальным условиям.

Третий компонент личностной зрелости – саморазвитие. Эта идея является чрезвычайно значимой для многих современных концепций о человеке (А. Маслоу, К. Роджерс, Э. Фромм, А. Брушлинский). Актуальная потребность в саморазвитии, стремление к самосовершенствованию и самореализации представляют огромную ценность, что является показателем личностной зрелости и одновременно условием ее достижения. С наличием выраженного стремления к саморазвитию связана и успешность профессиональной деятельности, и профессиональное долголетие (К. Роджерс). Проявляется самоактуализация различными способами - в служении делу, любви к другому человеку (В. Франкл), увлеченность значимой работой (А. Маслоу) или утверждение собственной жизни свободы и развития происходит через способность человека любить (Э. Фромм). [7].

На уровне социальной идентичности саморазвитие выполняет ориентировочную – поиск своего места в социальном пространстве и целевую функции – целеполагания, построение модели поведения.

Четвертый компонент личностной зрелости – позитивное мышление и позитивное отношение к миру. Этот компонент, имеющийся во всех других составляющих, выполняет на уровне социальной идентичности экзистенциальную функцию – осмысления своей сущности и прогнозирования.

Таким образом, составляющие личностной зрелости выполняют функции сформированной социальной идентичности, что демонстрирует их неразрывную связь.

В.М. Русалов определяет наступление истинной зрелости тогда, когда человек не только достигает вершины в своем развитии, но и способен передать плоды этого развития другому, становится образцом, эталоном гражданина, семьянина, профессионала и т. д. – идеалом, достойным подражания и тиражирования посредством обучения [5]. В свою очередь подлинная зрелость не может быть достигнута без прочного чувства идентичности. При этом достижения позитивной социальной идентичности является ключевым показателем личностной зрелости.

Исходя из данного принципа, определение личностной зрелости можно сформулировать, через понятие социальной идентичности. Таким образом личностная зрелость это эффект самостоятельно пережитого человеком кризиса идентичности, который характеризуется как психологическое новообразование определенного возрастного периода и представляет собой динамическую личностную структуру, проприум, важный для развития идентичности.

Личностная зрелость является одновременно интегральным критерием личностного роста и проявлением личностного потенциала человека, то есть ее жизнестойкости в осуществлении своей жизненной стратегии. Она характеризуется феноменом самодетерминации и в кризисных ситуациях обеспечивает человеку возможность выбора неких моральных и духовных ценностей как приоритетных.

В свою очередь необходимо учитывать, что динамика социальной идентичности имеет возрастную, половую и профессиональную специфику, что говорит о сложном личностном опосредовании влияния общественной среды на идентичность. В условиях общественных перемен у молодых поколений более выражены статусно-ролевые, гражданские и глобальные показатели идентичности.

Н.Л. Иванова [2] утверждает, что показателями кризиса социальной идентичности являются изменения в структуре идентичности, такие как увеличение веса «индивидуально-личностных» и «базисных» блоков идентичностей; изменение характера групп, имеющих значимость для человека; повышение роли мотивации самозащиты. При этом в процессе профессиональной подготовки в студенческий период происходит усиление «профессионально-делового» функционального блока, а также в переходе от нестабильной, диффузной, узко локализованной идентичности к более стабильной, осознанной, направленной на самореализацию в широком профессиональном сообществе идентичности, в сочетании с более высоким уровнем осознания своих профессиональных качеств. Этот процесс детерминируется комплексом социально-психологических и индивидуально-личностных факторов, таких как: направленность на саморазвитие, профессиональный рост; осознание требований социальной среды; самооценка профессиональных и личностных качеств; самопринятие.

В современных условиях, отсутствия значимых общественных ориентиров, социальным основанием для формирования личностной зрелости, с нашей точки зрения может выступать успешное формирование «общественно-профессионального» функционального блока социальной идентичности. Данный блок характеризует, как обеспечивающий истолкование и субъективную причастность к профессиональным, деловым, гражданским и подобным общностям и проявляется в мотивации самореализации, ценностях профессиональной и деловой жизни.

С нашей точки зрения структура данного функционального блока, может быть представлена через единство трех компонентов:

Первый компонент – возрастная идентичность, которая рассматривается как отождествление индивидом себя с определенной возрастной группой, с принятием норм поведения данной группы в качестве полностью или частично регулирующих собственное поведение или неосознаваемое соответствие по ряду психологических личностных черт набору психологических черт, характеризующих данную возрастную группу.

Второй компонент – профессиональная идентичность, которую Л. Б. Шнейдер определил как результат процессов профессионального самоопределения, персонализации и самоорганизации, проявляющийся в осознании себя представителем определенной профессии и профессионального сообщества, определенная степень отождествления-дифференциации себя с делом и «другими», проявляющаяся в когнитивно-эмоционально-поведенческих самоописаниях «Я» [9].

Третий компонент – гражданская идентичность, которую можно определить с одной стороны, как осознание принадлежности к сообществу граждан того или иного государства, имеющие для индивида значимый смысл, а с другой как феномен надиндивидуального сознания, признак (качество) гражданской общности, характеризующее ее как коллективного субъекта.

Таким образом, сформированность «общественно-профессионального» функционального блока социальной идентичности выступает ядром для формирования личностной зрелости.

Выводы. Личностная зрелость является психологическим новообразованием зрелого периода жизни человека, формирование которого начинается в подростковом и юношеском возрасте. Ярким показателем этого выступает психосоциальный кризис, связанный с построением многомерной системы идентичностей, который проявляется в острых переживаниях чувства взрослости, готовности к жизни во взрослом мире, самоопределении через переоценку системы семейных и социальных ценностей. В эти возрастные периоды уровни сформированности психической и социальной зрелости становятся основой для проявления личностной зрелости, показателем которой, в свою очередь, есть сформированность системы идентичностей.

Сформированный «общественно-профессиональный» функциональный блок социальной идентичности, структура которого включает три компонента: возрастную, профессиональную и гражданскую идентичности.

В дальнейшем планируется проведение эмпирических исследований составляющих социальной идентичности, являющейся психологическим диагностическим критерием зрелости личности в юношеском и молодом возрасте.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б.Г.Ананьев. – СПб: Питер,2007. – 288 с.
2. Иванова Н.Л. Психологическая структура социальной идентичности: дис. ... д. психол. наук : 19.00.05 / Иванова Наталья Львовна. - Ярославль, 2003. - 408 с.
3. Реан А. А Психология человека от рождения до смерти / А.А. Реана. – СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК,2006. – 651 с.
4. Реан А. А. Личностная зрелость и социальная практика. Теоретические и прикладные вопросы психологии. / А. А. Реан. – СПб: Питер, 1995. – 260 с.
5. Русалов В. М. Психологическая зрелость: единая и множественная характеристика? /В. М. Русалов // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 5. – С. 83-97.
6. Тэрнер Дж. С. Социальная идентичность, самокатегоризация и группа /Дж. С. Тернер., П. Дж. Оукс., С. А. Хэлем., В. Дэвид // Иностранная психология. – 1994. - № 2. С. 14-22.
7. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фром – Мск: АСТ, 2000. – 320 с.
8. Шеффер Б Социальная идентичность и групповое сознание как медиаторы межгруппового поведения / Б. Шеффер., Б. Шледер // Иностранная психология. Т. 1. - 1993. - № 1.
9. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: монография /Л. Б. Шнейдер. – Мск: НПО «МОДЭК», 2001. – 220 с.
10. Эриксон Э. Детство и общество /Э. Эриксон. – СПб: Летний Сад, 1993. – 416 с.

Розділ: Гендерна психологія

УДК. 159.9

Особливості становлення професійного інтелекту в умовах тренінгу з урахуванням гендерної специфіки

Бідюк І.А.

В даній статті розкриваються особливості тренінгової програми, складові та завдання, спрямовані на розвиток інтелектуальних якостей студентів аерокосмічної галузі. Показано ключові моменти експериментальної програми формування професійних якостей фахівців в період початкового формування професійного інтелекту.

Ключові слова: інтелект, професійний інтелект, інтелектуальний тренінг.

Статья рассматривает особенности тренинга, проведенного с целью развития профессиональных интеллектуальных качеств специалистов в аэрокосмической области. Показаны основные структурные единицы тренинга, влияющие не только на развитие профессиональных качеств но и на профессиональное становление личности.

Ключевые слова: интеллект, профессиональный интеллект, интеллектуальный тренинг.

The article considers some peculiarities of developing a student's intellectual abilities. It shows how training influences the formation of a student's professional intellectual abilities in the aerospacefield.

Key words: intelligence, professional intellectual, intellectual training.

Актуальність проблеми. У професійній діяльності особистість використовує професійно важливі здібності, які забезпечують ефективність, якість і надійність цієї діяльності. Професійно важливими якостями можуть бути властивості нервової системи, особливості психічних процесів, особистісні характеристики, спрямованість, знання та переконання [1, 2, 3].

Професійно важливі якості складаються з індивідуально-психічних та особистісних якостей суб'єкта, необхідних і достатніх для реалізації будь-якої продуктивної діяльності.

Підґрунтям професійних здібностей є властивості психічних процесів (сприйняття, пам'ять, увага, мислення, уява) і психомоторні функції (координація рухів, сенсомоторна координація). Професійно важливі якості залежать від специфіки професійної діяльності. Наприклад, для інженерів професійно важливими якостями є соціальна активність, розвинуте технічне, творче мислення, здібність самостійно приймати рішення в нестандартних ситуаціях, комунікативні здібності [4].

Аналіз проблеми. Професійно важливі якості – «це індивідуальні властивості суб'єкту діяльності, необхідні та достатні для реалізації цієї діяльності на нормативно заданому рівні» [5, с.9]. Становлення професіоналізму людини відбувається за дії двох груп факторів: об'єктивних і суб'єктивних. Об'єктивні – норми, вимоги, обмеження обраної професії; наявність визначених властивостей і особливостей (професійні знання й навички, професійно значущі якості). Суб'єктивні – можливості (здатки), здібності, мотиви і рівень домагань, самооцінка, психологічний захист від помилок та невдач.

Інтелектуальний тренінг буде спрямований на формування професійних якостей, умінь, навичок, професійне особистісне зростання студентів – майбутніх інженерів аерокосмічної галузі.

Професійно важливі якості визначені виявом інтелектуальних здібностей, які, на нашу думку, становлять професійний інтелект. Професійний інтелект – сукупність характеристик пізнавальних процесів, які відповідають за пізнавальні властивості людини (Холодна характеризує ці процеси як когнітивні) [6]. Професійний інтелект повно виявлений у професійній діяльності, де відбувається чітке спрямування особистісних, інтелектуальних, емоційних потенційних можливостей людини на безпосереднє розв'язання виробничих задач.

Високий рівень професіоналізму, пов'язаний «з володінням теоретичним мисленням, з розвинутою інтуїцією і практичним інтелектом. Своєрідність професійного інтелекту пов'язана з особливостями орієнтування фахівця у предметі своєї діяльності та з технологічною стороною професійної діяльності» [6, с.211].

Дослідження професійного інтелекту важливі для підтвердження факту, що між рівнем професійного інтелекту новачка (студент, молодий фахівець) і майстра (висококваліфікований спеціаліст, достатньо великий досвід роботи) існують суттєві принципові відмінності.

Становлення професійного інтелекту залежить від інтересу до відповідної сфери діяльності, рівня готовності до цієї діяльності, інтелектуальної творчої активності та інтелектуального потенціалу особистості, загального рівня розвитку інтелекту та всіх його складових. Студенти не можуть володіти професійними якостями, вони володіють якостями, рисами, що спрямовані на ту чи іншу професійну діяльність. Можна говорити про формування «зачатків» професійного інтелекту під час навчання у ВНЗ, отримання професійно-інтелектуальних теоретичних знань, умінь.

Мета дослідження. Визначити особливості впливу тренінгу на розвиток інтелекту студентів технічного ВНЗ механічних спеціальностей.

Опис вибірки та методів дослідження. Експериментальна вибірка складалася зі студентів ХАІ механічних факультетів (літакобудівний, двигунобудівний, систем керування літальними апаратами),

віком 20-21 р.

Результати дослідження. Професійний інтелект – поєднання дещо специфічне, досконалого визначення цієї категорії не існує. Серед студентів аерокосмічного ВТНЗ нами було проведене опитування – дати визначення «професійного інтелекту». На думку студентів, професійний інтелект це:

- «розумовий параметр, що властивий кожній людині, вимірний її професійно-орієнтованими пізнаннями у відповідному напрямку спеціалізації»;
- визначається як вузько спрямована інтелектуальна діяльність, пов'язана з професією; проявляється у володінні та використанні глибоких знань в окремій галузі;
- вузько спрямовані знання; професійний інтелект може бути високим, а загальний рівень освіти особистості може бути низьким;
- характеристика вузько спрямованого спектру захвачує особливості людини; характеризується розумовими і психофізіологічними особливостями фахівця в своїй професійній діяльності;
- здібність людини тверезо оцінити складність ситуації, що утворилася, обміркувати її і прийняти вірне рішення, що базується не на особистісних характеристиках, а на професійних знаннях;
- особливість, властивість людини вмінні реалізовувати накопичені знання в професійному напрямку; прагнення і «азарт» не тільки знати окремі аспекти професійної діяльності, але й вміння використовувати їх на практиці;
- вміння швидко знаходити рішення в нестандартних ситуаціях, пов'язаних з професійною діяльністю; розумові здібності, переважно спрямовані на професійну предметну діяльність;
- розумові професійно важливі здібності;
- професійна спрямованість інтелекту на вужчу сферу знань; потребує глибшого вивчення предмету і загальної інформованості; володіння необхідною сукупністю знань, відповідної поведінки, етики, культури; здібність приймати рішення, використовувати навички, з метою досягнення необхідного результату».

Вище подано найбільш яскраві визначення поняття «професійний інтелект» студентами аерокосмічного університету. Уявлення студентів про професійний інтелект співпадає із визначеннями учених професійно важливих якостей; які містять у своїй структурі професійний інтелект, його структурні одиниці (уява, увага, мова, мислення тощо); відповідно професійний інтелект може характеризувати вияв професійно важливих інтелектуальних здібностей, які залежать від розвитку пізнавальних процесів (мислення, увага, мова, уява тощо). Висловлювання студентів характеризували інтелект як категорію, що визначає рівень та показник професіоналізму, який не залежить від показників статі чи гендеру.

Для реалізації мети дослідження обрано груповий інтелектуальний тренінг. Цей вибір зумовлений такими особливостями:

- у результаті міжособистісної взаємодії виявляються та оптимізуються комунікативні здібності;
- проявляються вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, розуміти одне одного, вміння поставити себе на місце іншого;
- розкривається розуміння партнера, його думок, особливостей поведінки, розвиток емпатії;
- відбувається розвиток внутрішньої і зовнішньої свободи – можливість показати свої вміння та навички, свої потенційні можливості;
- підвищується рівень самооцінки, впевненості в своїх можливостях; оцінювання себе (адекватне) під час виконання чи розв'язання задач; вміння брати відповідальність на себе і приймати себе таким, як є;
- розвивається уява, вміння оригінально нестандартно міркувати;
- підвищується пошукова активність, орієнтування на активну позицію.

Тренінг формування інтелектуальних професійно важливих якостей характеризується своїми принципами, специфічними для нього. На нашу думку, такими принципами є:

- особиста зацікавленість і добровільна участь у програмі тренінгу
- використання завдань для самоперевірки, самодіагностики, групове прийняття рішення у розв'язанні задач, розраховані на розкриття учасників, усвідомлення ними своїх особистісних якостей;
- взаємодія в стилі аргументованого обговорення та стилі діалогу;
- принцип зворотного зв'язку – умова збагачення змісту уявлень про себе кожного учасника;
- поєднання прийняття та емоційної підтримки кожного учасника з одночасною проблематизацією, що виступає основою для самопізнання, самовивчення та самовдосконалення. Отримуючи інформацію, яка підкріплює образ «Я» індивіда, чи суперечить йому, особистість потрапляє у проблемну ситуацію, що підводить до переосмислення уявлень про себе, партнерів, змісту та задач діяльності;
- використання результатів тренінгу в життєвих, професійних, виробничих ситуаціях.

Тренінг формування та удосконалення професійно важливих інтелектуальних якостей було проведено у формі факультативних занять у межах навчальної програми з психології зі студентами технічних спеціальностей. Розроблена програма тренінгу «Оптимізація професійного інтелектуального потенціалу» складається із взаємопов'язаних тематичних блоків, які містять вправи на підвищення самооцінки учасників тренінгу, удосконалення професійно важливих інтелектуальних властивостей, знань, вмінь.

Перший блок програми тренінгу орієнтований на розвиток самопізнання, самоусвідомлення кожного учасника, усвідомлення учасниками себе в системі стосунків у розв'язуванні виробничих задач та об'єднує

ігри й методики: «Сніговий клубок», «Автопортрет», «Ті, що потерпіли корабельну аварію», «Повітряна куля», словесно – дидактичні ігри: «Складіть прислів'я», «Створіть порядок, склавши прислів'я», «Визначення послідовності рядків»; «Складання фігур із сирників», «Побажання».

Другий блок програми тренінгу орієнтований на формування професійно важливих особистісних та інтелектуальних властивостей майбутніх фахівців технічних галузей, об'єднує ігри та методики: «Сніговий клубок», «Король і троє в'язнів», «Словниковий лабіринт», «Порівняння понять», «Вилучення зайвого», «Вирішити анаграму та вилучити зайве слово», «Вставити слово, яке означає ті ж слова, що знаходяться за дужками», «Складання фігур із сирників», «Вилучення зайвої фігури», «Жук», «Тест Бенета», професійні конструкторські завдання.

У другому блоці програми акцент зроблено на відпрацюванні вправ, спрямованих на розвиток здібностей, навичок та вмінь, необхідних для майбутньої професійної діяльності фахівців – інженерів.

Кожне заняття тренінгу складається із кількох частин: 1. Привітання. 2. Оптимізація міжособистісного сприйняття учасниками одне одного, рефлексія своїх емоційних та фізичних станів, повідомлення своїх думок та сподівань стосовно цього заняття. 3. Групова дискусія. 4. Розминка. 5. Основна частина – практичні вправи та їх обговорення, рефлексія гендерних особливостей професійного інтелекту. 6. Підведення підсумків заняття – висловлювання учасників стосовно свого актуального стану, осмислення проробленої роботи. 7. Прощання.

У дослідженні ми працюємо з потенційними інтелектуальними можливостями кожного студента з метою розвитку професійного інтелекту. Під час групового інтелектуального тренінгу за допомогою завдань повноцінно розкривали важливі для даних спеціальностей інтелектуальні здібності з урахуванням гендерної специфіки.

Для досягнення мети дослідження – формування професійного інтелекту – ми об'єднували підгрупи за такими аспектами: окремо за маскулітністю / фемінітністю; за показниками рівня інтелекту високий / низький. Підгрупи формувалися не тільки на початку кожного тренінгового заняття, але й під час розв'язання відповідного інтелектуального завдання чи задачі; це дало можливість розглядати різноманітність і варіативність особливостей розв'язання виробничих завдань.

У процесі тренінгу використовувалися вербальні та невербальні методики: інтонаційна техніка, прийоми ведення діалогу, групові дискусії, способи надання та сприйняття зворотного зв'язку, ігри.

Дискусія (організована, спонтанна, поляризована, з обміном поглядами, із заборонаю на критику, з синтезуванням аргументів, у ролях одне одного) як психотехнічна процедура інтелектуального тренінгу спрямована на розвиток структурних компонентів інтелекту, які відповідають за можливість побачити проблему з різних боків, вміння прийняти інший (інші) погляд, аргументовано їх проаналізувати, збагатити свої власні погляди. Мета застосування групових дискусій полягала в наданні учасникам обговорення можливості навчитися використовувати свої знання та знання співбесідників для більш оптимального та продуктивного вирішення виробничих ситуацій.

Гра має багато можливостей для розвитку психологічних новоутворень – творчих, винахідницьких, інтелектуальних тощо. Інтелектуально-творчі ігри є одним з видів всіх існуючих ігор – розвивальних, імітаційних, інноваційних, проблемно-ділових, ділових, рольових тощо. Будь-яка гра може бути використана відповідно специфіки тренінгу, його програми та завдань, розв'язання яких потребує створення окремих умов.

На кожному занятті перед основною частиною практичних завдань проводилися методики, які відігравали «розігрівальну» та «розкривальну» роль. У групових дискусіях брали участь всі учасники тренінгу, кожна гра дозволяла відкритися та проявити себе кожному учаснику. Особистості, які мають проблему «розкриття перед іншими», зможуть за допомогою, наприклад, методики «Автопортрет» вирішити її. На перший погляд вправа досить легка, але існує етична сторона: уміння поставити запитання в контексті розповіді, не зачепивши інтимно-особистісної сфери людини. Юнаки (і маскулітні, і фемінітні) активніше приймали участь в обговоренні, ніж дівчата.

В обговоренні гри «Ті, що потерпіли корабельну аварію» активно брали участь всі студенти; учасники з високим інтелектуальним потенціалом брали роль лідера на себе. Студенти з показниками рівня інтелекту нижче середнього у розв'язанні ситуації себе проявляли невпевнено, мовчали. Якщо взяти до уваги статеворольові особливості учасників тренінгу, то суттєвої різниці між фемінітними й маскулітними юнаками не було; активніше (можливо навіть агресивніше) проявляли себе дівчата з маскулітними рисами. Групове розумове обговорення продуктивніше ніж індивідуальне, вільне обговорення рішення, результатів, відсутність тривоги, боязливості, напруження; рівноправне становище кожного учасника впливає на позитивність та ефективність показників розв'язання будь-яких завдань чи професійних задач, і можливість формування нових гіпотез, припущень, принципів вирішення.

Висновки. На швидкість розв'язання технічних завдань впливали особливості факультету, спеціальності, гендерні особливості. Успішно виконували завдання юнаки факультетів літакобудування та авіаційних двигунів тих напрямків підготовки, що пов'язані з виробництвом, експлуатуванням, обслуговуванням технічних пристроїв та механізмів.

Гендерний аспект розв'язання технічних завдань проявлявся в групах, де існували виражені маскулітні якості у дівчат та юнаків. Успішність вирішення була вищою там, де маскулітні юнаки та дівчата мали досить високі показники складових інтелекту (за Р.Амтхауером): математичні та просторові. Учасники з низькими показниками розвитку інтелектуальних комплексів до розв'язання технічних завдань спочатку поставилися досить насторожено, але спробували розв'язати поставлене завдання. Жіноча група в розв'язанні тестових завдань відрізнялася від чоловічої вибірковістю завдань для розв'язання від легких

до складних, особливо коли основною умовою була не тільки успішність, але й часовий показник. Чоловіча група розв'язувала завдання відповідно встановленого порядку завдань.

Дівчата, що мають маскулінний тип поведінки, розв'язуючи технічні завдання намагаються довести правильність прийнятого рішення, сперечаючись з іншими, емоційно наводять низку аргументів, щоб підтвердити свій вибір. Дівчата з фемінінними характеристиками активно беруть участь у розв'язанні завдань, особливо коли це рішення вони приймають самостійно. У групових дискусіях перевагу у висловлюванні надають іншим, а потім можуть внести свої пропозиції.

У вирішенні професійних завдань студенти використовували отримані під час навчання у ВТНЗ знання з професійних дисциплін. Відповідно до завдання потрібно не тільки створити новий ідеальний вид повітряних засобів пересування, але головне – зробити розрахунки всіх характеристик та всіх умов – зовнішніх і внутрішніх, особливості функціонування цього технічного засобу, розробити зовнішній дизайн.

Алгоритм рішення технічних задач співпадає з алгоритмом, отриманим В.О.Моляко у вивченні конструкторської діяльності, а саме: уточнення умов задачі, поправки цих умов відбувалися поступово. Студенти, які мають рівень розвитку інтелектуальних здібностей вище середнього та високий, уточнення умов та вимог до технічного механізму ставили відразу. При вирішенні будь-яких завдань (практичних, теоретичних) відбувається ставлення відповідних, уточнюючих питань, які дають змогу ефективно прийняти рішення.

Особливу увагу було звернено на взаємодію між учасниками тренінгу у вирішенні професійних завдань, групове вирішення було найбільш ефективним. У розрахунках нових повітряних засобів пересування студенти використовували отримані під час навчання, знання та вміння.

З цим професійним завданням майбутні спеціалісти впоралися досконало, з урахуванням математичних та технічних законів розрахунків усіх умов та технічних характеристик. Розв'язання професійних завдань – це творчий процес, який має певні стереотипи. Основними стереотипами у розв'язанні професійних завдань, на думку учасників тренінгу, є: ставлення до того, хто розв'язав завдання (позитивне чи негативне), до його професійних якостей, умінь вирішувати будь-які конфлікти (виробничі, групові, особистісні). Стереотипом у розв'язанні професійних завдань є показник статі та гендеру, тобто використання раціонального (чоловічого) чи ірраціонального (жіночого). Студенти відзначають, що існують професійні задачі, які можуть розв'язувати тільки чоловіки чи тільки жінки.

Для завершення тренінгу використовуються різноманітні вправи чи ігри, що дають змогу учасникам обговорити всі помилки чи успіхи і вийти з тренувального спроектованого середовища до природних умов взаємодії. У нашому тренінгу ми використовували гру «Побажання». Обирається перший (за бажанням) учасник, інші учасники по черзі висловлюють побажання стосовно його поведінки, відчуттів, емоційних реакцій на життєві ситуації, удосконалення особистісних професійних рис, вмінь, якостей. Єдина умова даної гри – методики: побажання, орієнтовані на подальше професійне та особистісне життя кожного учасника тренінгу, повинні бути обов'язково позитивними.

Ця методика дає можливість для розвитку індивідуальної, групової гендерної та професійної рефлексії, формує вміння сприймати особистісні риси, гендерні характеристики, сприймати та враховувати в професійній діяльності інтелектуальні можливості та потенціал кожного фахівця окремо, навчаче використовувати весь потенціал особистості для розв'язання виробничих завдань у реальних умовах.

Література

1. Шадриков В.Д. Психологический анализ деятельности как системы. / В.Д.Шадриков. // Психологический журнал. – 1980. – Т.1. – №3. – С.33-46.
2. Шадриков В.Д. О структуре познавательных способностей / В.Д.Шадриков // Психологический журнал. – 1985. – Т.6. – №3. – С.38-46.
3. Шадриков В.Д. Диагностика способностей и личностных черт учащихся в учебной деятельности /В.Д.Шадриков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та.- 1989.- 234с.
4. Моляко В.А. Творческая конструкторология (пролегомены) / В.А.Моляко. – К.: «Освіта України». – 2007. – 388с.
5. Батаршев А.В. Диагностика профессионально важных качеств / А.В.Батаршев, И.Ю.Алексеева, Е.В.Майорова. – СПб.: Питер – 2007 – 192 с – (Серия «Практическая психология»)
6. Смульсон М.Л. Психология развития интеллекту. Монографія. – 2-ге виправ., доповн. видання / М.Л.Смульсон – К.:Нора-Друк. – 2003. – 298с

УДК 159.922.1:17.022.1

Зв'язок ціннісної структури і гендерної ролі особистості

Борисенко Т.В.

В данной статье освещены результаты исследования, подтверждающие гипотезу о существовании связи между ценностными ориентациями и гендерной ролью. Описано распределение установленных гендерных ролей испытуемых, отражающее процесс демаскулинизации юношей и дефеминизации девушек. Определены особенности ценностных ориентаций и основные тенденции, характерные для современной студенческой молодежи. Выявлены и описаны сходства в иерархии ценностей маскулильных групп юношей и девушек, а также фемининных групп девушек и юношей.

Ключевые слова: гендер, демаскулинизация, дефеминизация, ценности, личность.

У даній статті висвітлені результати дослідження, що підтверджують гіпотезу про існування зв'язку між ціннісними орієнтаціями й гендерною роллю. Розподіл установлених гендерних ролей випробуваних відбиває процес демаскулізації юнаків і дефемінізації дівчат. Визначені особливості ціннісних орієнтацій і основні тенденції, що є характерними для сучасної студентської молоді. Виявлені й описані схожості в ієрархії цінностей маскулічних груп юнаків і дівчат, а також фемінічних груп дівчат і юнаків.

Ключові слова: гендер, демаскулінізація, дефемінізація, цінності, особистість.

The current article highlights the results of the research which confirms the hypothesis about connection between value orientations and gender role. It also describes the distribution of the defined gender roles of test subjects, which results in the process of demasculinization of young men and defeminization of young women. In this article we defined peculiarities of value orientations and main tendencies typical for modern students. We also explored and described the similarities in value hierarchy between masculine groups of young men and women, and also between feminine groups of young women and men.

Keywords: gender, demasculinization, defeminization, values, personality.

У психології проблема цінностей особистості із самого початку зайняла важливе місце, ставши предметом «вищої» (у термінології В. Вундта) психології. За словами В. Дільтея, головним предметом аналізу «описової» психології є «душевний життєвий зв'язок», що включає «як основні відносини наших уявлень, так і постійні визначення цінностей, навички нашої волі й пануючі цільові ідеї» і утримуючий, таким чином, «правила, яким, хоча ми часто це й не усвідомлюємо, наші дії підкоряються» [1, 336]. Е. Шпрангер вважає, що зміст людської душі не може бути зведений до суб'єктивних цінностей, обумовлених тільки емоційною регуляцією. За його словами, душа людини відбиває й об'єктивні цінності: «ці цінності, що виникли в історичній житті, які по своєму змісту й значенню виходять за межі індивідуального життя, ми називаємо духом, духовним життям або об'єктивною культурою» [6, 355—356]. Ціннісна сфера особистості, таким чином, має подвійний характер, включаючи як суб'єктивні оцінки, так і норми й уявлення, що існують у суспільній свідомості.

У роботах таких психологів як Б. Г. Ананьєв, Б. Д. Паригін, А. А. Бодальов, Г. М. Андреева, А. І. Донцов, Л. І. Анциферова ціннісна система суспільства розглядається не як зовнішня сукупність норм і правил для людини, а в аналізі соціально обумовленого характеру прийняття цінностей особистістю. В. Ф. Сержантов вважає, що кожна цінність характеризується двома властивостями — значенням і особистісним змістом. Значення цінності являє собою «сукупність суспільно значимих властивостей, функцій предмета або ідей, які роблять їх цінностями в суспільстві, а особистісний зміст цінностей визначається самою людиною» [5, 212].

У сучасних вітчизняних дослідженнях, зокрема, у роботах Б. С. Братуся, Г. Е. Залеського, Е. І. Головахи, Г. Л. Будинайте й Т. В. Корнілової, Н. І. Непомнящої, С. С. Бубнової особистісні цінності розглянуті як складна ієрархічна система, що займає місце між мотиваційно-потрібнісною сферою особистості та структурою світосприйняття, приймаючи на себе функцію регулятора активності людини.

Теоретичні концепції багатьох дослідників ціннісної сфери особистості (О. Г. Здравомислова, Д. М. Узнадзе, В. В. Сусленко, В. А. Отрута, Л. Є. Пробста та ін.) розкривають психологічну природу цінностей через введення практично тотожних понять «ціннісні орієнтації особистості» і «особистісні цінності», які відрізняються, по суті, лише віднесенням цінностей до мотиваційної або значеннєвої сфер [цит. по 4, 11]. Ш. Шварц, об'єднавши ці дві області, розвив новий теоретичний і методологічний підхід до вивчення цінностей, згідно з яким цінності особистості існують на двох рівнях: на рівні нормативних ідеалів і на рівні індивідуальних пріоритетів. Перший рівень є більш стабільним і відбиває уявлення людини про те, як потрібно діяти, визначаючи тим самим його життєві принципи поведінки. Другий рівень більш залежить від зовнішнього середовища, наприклад, від групового тиску, й співвідноситься з конкретними вчинками людини [4, 8]. Ціннісні пріоритети, що превалюють у суспільстві, Ш. Шварц вважає «ключовим елементом кожної культури», а ціннісні пріоритети індивідів – «втіленням центральних цілей, пов'язаних з усіма аспектами їх поведінки» [4, 7].

Дослідження відмінностей цінностей у різних культурах світу на міжнародному рівні виявили, що індивіди, які належать до однієї й тієї ж або до різних соціальних груп, досить значно відрізняються в ціннісних пріоритетах. Це дозволило зробити висновки, що зазначені відмінності відбивають генетичну спадковість індивідів, їх особистий досвід, соціальний статус і культурні властивості, але доволі припустимий вплив гендерних стереотипів та настанов на формування ціннісної структури індивідів

різних соціальних груп понині залишається маловивченим.

Вивчення схожостей і відмінностей у ціннісній структурі чоловіків і жінок, а також у їхніх перевагах і інтересах, що складала інтерес для вітчизняних і західних науковців ще з середини ХХ сторіччя, значно активізувалися в останні десятиріччя. Так, традиційно цінності досліджувалися залежно від статі, а не від типу гендерної ролі досліджуваних.

У ряді робіт (Ч. А. Шакеєва, С. Ф. Рибалко й Н. Г. Крогіус, А. А. Реан, А. І. Пенюков та ін. [цит. по 3, 214] виявлені відмінності в значимості тих або інших цінностей у суб'єктів чоловічої й жіночої статі. Однак отримані дані досить суперечливі й не укладаються в певну схему, адже вони залежать від багатьох факторів: від різного набору цінностей, що пред'являлися, від вікових і соціальних особливостей опитуваних, а також від соціальної ситуації в суспільстві в різний час.

Можливо, неоднорідність здобутих результатів зумовлена тим, що на структуру цінностей особистості безпосередній вплив може виявляти не власне стать, а тип гендерної ролі випробуваного, при цьому стать буде мати значення, але не пряме. Адже «гендерні очікування й емоційні «норми», що впроваджуються вже в дуже ранньому віці в ході соціалізації й у родині, і в середовищі однолітків...», «... впливають на формування рольових стилів і використовуваних дівчинками й хлопчиками зразків і моделей міжособистісної взаємодії» [2, 242], які трансформуються в процесі становлення особистості протягом життя. Водночас, ціннісні відносини особистості до різних сторін дійсності так само перетерплюють різні зміни разом із проходженням людиною різних вікових етапів, у процесі формування індивідуального досвіду: з розвитком особистості, з накопиченням і аналізом нових знань – про себе й про світ.

Система гендерних переконань, тобто знання й норми щодо очікуваної поведінки й особистісних якостей, властивих чоловікам і жінкам, виступає як одна з сенсоутворюючих складових у структурі цінностей особистості.

Адже здатність індивіда формувати ті або інші життєві сенси й настанови, проявляти їх у власних поведінкових моделях, апробувати в різних умовах і ситуаціях, відкидати неприйнятні й привласнювати потрібні, необхідні собі, – є потужним інструментом у створенні (конструюванні) власної соціальної й, зокрема, гендерної ролі.

Процес конструювання гендера, таким чином, уявляється як постійний рух до об'єднання в певну внутрішню структуру безлічі різних повсякденних виборів індивіда, його цінностей, уявлень і настанов. У результаті їх співвіднесення з соціальними настановами й стереотипами, існуючими у культурі, відбувається безперервне трансформування елементів цієї структури з метою приведення її в найбільшу відповідність до вимог зовнішнього середовища. Така зміна завжди випереджається ситуацією вибору, що виникає при жодній взаємодії внутрішнього (концепції особистості) і зовнішнього (соціальних очікувань), і завершується актом прийняття або відкидання індивідом будь-яких соціальних приписань, у даному випадку, гендерних.

Від чого залежить той або інший вибір? Що може бути критерієм для прийняття (або неприйняття) нового, сигналом (знаком) для розпізнавання прийнятного (або неприйнятного) для індивіда? Ми припускаємо, що ціннісна структура особистості може бути саме тою значеннєвою основою, яка зумовлює напрямок даних виборів і виступає в якості одного з базисних конструктів при будівництві індивідом власної гендерної ролі. Також особливості гендерної ідентичності впливають на вибір людиною ціннісних орієнтирів, співзвучних з його гендерною роллю, узгоджених з нею. Так, можна припустити, що існує зв'язок ціннісної структури і гендерної ролі особистості, який є актуальним для дослідження та потребує вивчення.

Метою даного дослідження стало виявлення особливостей зв'язку ціннісної структури і гендерної ролі особистості.

Об'єктом дослідження є ціннісна структура особистості.

Предмет дослідження: взаємозв'язок ціннісної структури і гендерної ролі особистості.

Завдання дослідження:

1. Виявити структуру цінностей випробуваних;
2. Установити гендерні ролі випробуваних;
3. Дослідити ціннісну структуру юнаків та дівчат в залежності від їхньої гендерної ролі;
4. Визначити зв'язок ціннісної структури і гендерної ролі випробуваних.

Як методи дослідження були використані наступні методики:

1. Методика Шварца для вивчення цінностей особистості (І частина – «Огляд цінностей»).
2. Методика С.Бем.
3. Методи математичної обробки даних (U-Критерій Мана-Уїтні, метод рангової кореляції Спірмена).

Вибірка: студенти (17 – 23 років): факультет економіки й підприємництва ХНАМГ, факультет електроосвітлення міст ХНАМГ (Харківської національної академії міського господарства), філологічний факультет ХНУ ім. В.Н. Каразіна, факультет цивільного захисту НУЦЗУ (Національного університету цивільного захисту України). Усього: 239 осіб (дівчат – 177, юнаків – 62).

Виявлення ціннісної структури досліджуваних було здійснене за допомогою Методики Шварца. Результати ранжирування кожного типу цінностей відповідно до величини середнього показника за групами юнаків і дівчат по всій вибірці відображено в Табл. 1.

Таблиця 1

Рангові значення типів цінностей на рівні нормативних ідеалів

Типи цінностей	Рангові значення типів цінностей								
	Дівчата			Юнаки			По всій вибірці в цілому		
	сума	середн.	ранги	сума	середн.	ранги	сума	середн.	ранги
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
конформність	650,9	3,68	6	250,7	4,04	7	901,6	3,77	6
традиції	413,8	2,34	10	158,8	2,56	10	572,6	2,4	10
доброта	730,6	4,13	3	254,2	4,1	5	984,8	4,12	4
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
універсалізм	560,9	3,17	9	206,3	3,33	9	767,15	3,21	9
самостійність	732,6	4,14	2	269,8	4,35	3	1002,4	4,19	2
стимуляція	598,4	3,38	8	226,6	3,65	8	825	3,45	8
гедонізм	718,4	4,06	4	255,8	4,13	4	974,2	4,08	5
досягнення	766,6	4,33	1	276,5	4,46	1	1043,1	4,37	1
влада	605,2	3,42	7	252,8	4,08	6	858	3,59	7
безпека	713,4	4,03	5	271,6	4,38	2	985	4,12	3

З таблиці 1 видно, що на рівні нормативних ідеалів (тобто на рівні переконань) для обстежуваної вибірки в цілому найбільш важливими є цінності досягнення (особистий успіх через прояв компетентності відповідно до соціальних стандартів), самостійність (самостійність мислення й вибору способів дії, творчість і дослідницька активність), безпека (безпека для інших людей і себе, гармонія, стабільність суспільства й взаємовідносин), а найменшу значимість мають такі цінності як традиції (повага, прийняття звичаїв та ідей, які існують у культурі), універсалізм (розуміння, терпимість, захист благополуччя всіх людей і природи) і стимуляція (прагнення до новизни й глибоких переживань).

Провідною цінністю для обох груп вибірки є цінність досягнення.

Цінність самостійність для групи дівчат є другою за значимістю, для групи юнаків – третьою, тобто спостерігається подібність в двох провідних цінностях для обох груп.

Результати обчислень за U-Критерієм Мана-Уїтні показали, що цінності досягнення, самостійність і безпека є однаково значимими для груп юнаків і дівчат ($p < ,05$); у той час як традиції, універсалізм, стимуляція – є в однаковій мірі малозначимими для обох груп ($p < ,05$).

Для групи дівчат цінність доброта (збереження благополуччя близьких людей) є однією з провідних цінностей, третьою за значимістю, на відміну від групи юнаків, де ця цінність має ранг 5. Ця відмінність підтвердилася розрахунками U-Критерію Мана-Уїтні ($p < ,1$).

Цінність гедонізм (прагнення до задоволень, насолоди життям) для обох груп займає за рівнем значимості 4 місце (відмінностей між групами немає, при $p < ,05$) і є загальною для вибірки в цілому.

Цінності конформність (прагнення до стримування й запобігання дій, які можуть заподіяти шкоду іншим) і влада (прагнення до досягнення соціального статусу або престижу, контролю або домінування над людьми й засобами) є цінностями середнього рівня (ранги 6 і 7) для обох груп.

Для визначення близькості й спрямованості кореляційного зв'язку між цінностями нами був використаний метод рангової кореляції Спірмена. Спостерігається двостороння позитивна кореляція між такими цінностями як: конформність і безпека ($,538$, $p < ,01$), конформність і доброта ($,497$, $p < ,01$), самостійність і досягнення ($,442$, $p < ,01$), доброта й безпека ($,418$, $p < ,01$).

Отримані результати, на наш погляд, дозволяють припустити наявність наступних тенденцій, характерних для юнаків і дівчат студентського віку:

- до роз'єднаності й індивідуалізму (адже провідними цінностями для загальної групи є самостійність і досягнення, у той час як цінність універсалізм посідає передостаннє за значимістю місце);
- до ослаблення спадкоємності між поколіннями (найнижчий показник значимості цінності традиції);
- до потреби у відчутті захищеності: високе прагнення до безпеки при низькому показнику цінності стимуляція може вказувати на цю існуючу потребу у юнаків та дівчат через відсутність соціальної стабільності в суспільстві.

Для встановлення гендерних ролей юнаків та дівчат була використана Методика С. Бем.

Результати розподілу досліджуваних обох статей за типом гендерної ролі представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Типи гендерних ролей юнаків і дівчат

Типи гендерної ролі	Група юнаків		Група дівчат		Група в цілому (юнаки+дівчата)	
	кільк., ос.	кільк., %	кільк., ос.	кільк., %	кільк., ос.	кільк., %
Маскулінний	10	16	47	27	57	24
Фемінінний	11	18	44	25	55	23
Андрогінний	24	39	43	24	67	28
Недиференційований	17	27	43	24	60	25
загалом	62	100	177	100	239	100

Так, у даній вибірці ми одержали досить рівномірний в кількісному вираженні розподіл по всіх чотирьох гендерних типах у дівчат і нерівномірний розподіл – у юнаків, де більша частина досліджуваних (39%) належить до андрогінного типу.

Звертає на себе увагу той факт, що дівчат, які належать до фемінінного типу гендерної ролі, на 2% менше в даній вибірці, ніж дівчат маскулінного типу, а юнаків маскулінного типу на 4% менше, ніж юнаків фемінінного типу. Це є, імовірно, свідченням існування в нашому суспільстві тенденції до фемінізації чоловіків і маскулінізації жінок.

Високий відсоток юнаків (27%) і дівчат (24%) недиференційованого гендерного типу (низька андрогінія) також ілюструє, на наш погляд, таку тенденцію, що бере свої джерела в розмиванні сталих меж в настановах сучасного суспільства щодо традиційних моделей жіночої й чоловічої поведінки. У самоописах юнаків і дівчат даного типу гендерної ролі дійсно спостерігається якась невизначеність: для них властиві відповіді «завжди або майже завжди невірно», «звичайно невірно», «вірно дуже рідко» і практично не властиві певні відповіді «часто вірно», «звичайно вірно», що є характерними для респондентів інших типів. Враховуючи те, що при аналізі самоопису ми знайомимося з суб'єктивним уявленням людини про себе, відповіді юнаків і дівчат недиференційованого типу дивують своєю невизначеністю: вони з помірною байдужістю констатують слабку виразність будь-яких характеристик у процесі самоопису, і виникає відчуття, що для них власні характеристики не є значимими.

Високий відсоток (39%) юнаків андрогінного типу (при 18% юнаків фемінінного й 16% юнаків маскулінного типу) ілюструє так звану кризу маскулінності, що має місце в сучасному світі.

Криза фемінінності відбита в результатах кількісного розподілу вибірки за гендерними типами у групі дівчат, де найвищий відсоток (27%) належить дівчатам маскулінного типу (при 25% дівчат фемінінного типу).

Можливо, ці обидва явища – демаскулінізація юнаків і дефемінізація дівчат – взаємозалежні, і є відбиттям процесу трансформації самої структури гендерних ролей, який полягає в розширенні функцій і форм поведінки жінок і чоловіків у сучасному суспільстві, у поступовому досягненні рівних прав і можливостей у діяльності в багатьох соціальних сферах.

Поступова трансформація існуючих гендерних настанов свідчить про спрямованість розвитку нашого суспільства до нових, не обмежених минулими стереотипами, засобів самореалізації особистості.

З метою визначення особливостей взаємозв'язку ціннісної структури і гендерної ролі досліджуваних, вибірка була розподілена на 8 груп юнаків та дівчат по кожному з 4 існуючих типів гендерної ролі. Далі були визначені показники значимості цінностей для кожної з цих груп. Достовірність результатів порівняння значущих цінностей між групами перевірена за допомогою U-Критерія Мана-Уїтні.

Для юнаків маскулінного гендерного типу високу значимість мають цінності: досягнення, безпека, самостійність, влада. Для юнаків фемінінного типу високу значимість мають цінності доброта, безпека, конформність, універсалізм. При порівнянні юнаків маскулінного й фемінінного типів ми одержали підтвердження значущості між даними відмінностями ($p < ,05$) за всіма значимими цінностями, крім безпеки, яка є загальною цінністю для обох груп.

Для групи юнаків андрогінного гендерного типу цінностями високої значимості є такі ж цінності, як і для юнаків маскулінного типу: досягнення, безпека, самостійність, влада ($p < ,05$). Розбіжність у цінностях в цих групах спостерігається в різному ступені значимості цінності доброта: для юнаків андрогінного гендерного типу ця цінність за важливістю посідає 5 місце, у юнаків маскулінного типу – 7 місце ($p < ,05$).

Юнаки андрогінного типу відрізняються від юнаків фемінінного типу високою значимістю таких цінностей як досягнення, самостійність і влада при подібності інших показників значимості цінностей.

Для групи юнаків недиференційованого типу гендерної ролі (низький рівень андрогінії) за результатами ранжирування значимими цінностями є гедонізм, самостійність і влада. При порівнянні юнаків недиференційованого типу з юнаками інших трьох груп за допомогою U-Критерію Мана-Уїтні виявилось, що достовірні відмінності існують за всіма типами цінностей ($p < ,05$).

Для групи дівчат маскулінного типу гендерної ролі високу значимість мають такі цінності як досягнення, гедонізм і самостійність. Для дівчат фемінінного типу гендерної ролі високу значимість мають цінності доброта, безпека й самостійність (достовірність відмінностей: $p < ,05$).

За ранговими й середніми значеннями для групи дівчат андрогінного типу гендерної ролі високу

значимість мають цінності досягнення, самостійність і доброта. Для дівчат недиференційованого типу гендерної ролі (низька андрогінія) високу значимість мають такі цінності як самостійність, досягнення й безпека.

При порівнянні груп юнаків і дівчат одного типу гендерної ролі були отримані такі результати (Табл. 3)

Таблиця 3

Порівняльна таблиця рангових значень типів цінностей груп чоловіків і жінок одного типу гендерної ролі

Назви груп за гендерними типами	Стать	Типи цінностей									
		безпека	влада	досягнення	гедонізм	стимуляція	самостійність	універсалізм	доброта	традиції	конформність
маскулінний тип	юнаки	3	4	1	5	8	2	9	7	10	6
	дівчата	5	4	1	2	7	3	9	6	10	8
фемінінний тип	юнаки	2	8	6	7	9	5	4	1	10	3
	дівчата	2	10	4	6	8	3	7	1	9	5
андрогінний тип	юнаки	3	4	1	7	8	2	9	5	10	6
	дівчата	4	7	1	6	8	2	9	3	10	5
недифференц. тип	юнаки	5	3	4	1	8	2	9	6	10	7
	дівчата	3	8	2	4	7	1	9	5	10	6

Для груп юнаків і дівчат маскулінного гендерного типу ієрархія цінностей є схожою: значимими цінностями для обох груп є досягнення, самостійність, гедонізм і безпека, у той час як цінності стимуляція, універсалізм, традиції не є значимими для обох груп ($p < .05$).

Для груп юнаків і дівчат фемінінного типу структура цінностей також є подібною: значимими цінностями для обох груп є доброта, безпека і самостійність, високу значимість має також цінність конформність.

В ціннісних структурах груп юнаків та дівчат андрогінного типу гендерної ролі за середніми й ранговими значеннями високу значимість мають такі цінності як досягнення й самостійність.

При порівнянні груп юнаків та дівчат недиференційованого типу гендерної ролі ми спостерігаємо схожість за однією цінністю: високу значимість для двох груп має самостійність ($p < .05$); достовірна відмінність спостерігається в показниках цінності влада ($p < .05$).

Так, результати дослідження свідчать, що між типом гендерної ролі і структурою цінностей особистості існує зв'язок, а саме: цінності фемінінних груп юнаків і дівчат є схожими; цінності маскулінних груп дівчат і юнаків також є схожими.

Загальні висновки.

При вивченні ціннісної структури юнаків та дівчат були визначені основні особливості, що є характерними для молоді студентського віку: наявність тенденцій до роз'єднаності та індивідуалізму, до потреби у відчутті захищеності, до ослаблення спадкоємності між поколіннями. Цінність досягнення є провідною як для групи юнаків, так і для групи дівчат. Встановлені гендерні ролі випробуваних (меншість дівчат фемінінного типу й меншість юнаків маскулінного типу) відбивають процеси дефемінізації жінок і демаскулінізації юнаків, що мають місце у сучасному суспільстві. Маскулінні юнаки та дівчата й фемінінні дівчата та юнаки схожі за своїми ціннісними структурами: найбільш і найменш значимі цінності для вказаних груп є однаковими.

Результати проведеного дослідження показують наявність зв'язку між ціннісною структурою і гендерною роллю особистості. Однак особливості даного зв'язку потребують вивчення і є актуальними для подальшого дослідження.

Література

1. Дильтей В. Описательная психология // История психологии (10-е - 30-е гг. Период открытого кризиса): Тексты / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 2-е изд. – С.319-346.
2. Иванова Е.Ф. О гендерных особенностях памяти // Гендерные исследования, 1999. - №3, С.242-252.
3. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчин и женщин. – 2003. – 367 с.
4. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. – СПб.: Речь, 2004 – 70 с.
5. Сержантов В. Ф. Человек, его природа и смысл бытия. – М., 1990, – 360 с.
6. Шпрангер Э. Два вида психологии // История психологии (10-е - 30-е гг. Период открытого кризиса): Тексты. – 2-е изд. / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С.347-361.

УДК 159.922.1055.26

Особенности организации психосемантического пространства у беременных женщин с разным типом гендерной идентичности

Кожина М.Ю

Социально – психологические исследования свидетельствуют о том, что современные молодые люди крайне мало ориентированы на выполнение материнских и отцовских ролей. Функции матери не занимают центрального места в самосознании современной женщины. В современных условиях, когда возросла социальная нагрузка на женщину, ей стало значительно сложнее, чем раньше, сочетать трудовую, общественно-полезную деятельность и материнство, это сочетание всё больше приобретает социальный характер. Помимо возникновения потребности в повышении родительской компетентности, происходит осознание недостаточности в эмоциональных переживаниях, неготовности к возникновению материнских чувств. Возможность гармоничного сочетания женщиной профессиональных и семейных ролей в значительной мере определяют ее практической готовностью к семейной жизни и к материнству.

Ключевые слова: готовность к материнству; гендерная идентичность; диффузная идентичность; гендерная идентичность по типу «мораторий»; преждевременная идентичность.

Анотація. Сучасні соціально психологічні дослідження свідчать про те, що сучасні молоді люди вкрай мало орієнтовані на виконання материнських ролей. Функції матері не займають центрального місця у самосвідомості сучасної жінки. У сучасних умовах, коли зросло соціальне навантаження на жінку, їй стало значно складніше, ніж раніше, поєднувати трудову, суспільно-корисну діяльність і материнство, це поєднання все більше набуває соціального характеру. Крім виникнення потреби у підвищенні батьківської компетентності, відбувається усвідомлення недостатності в емоційних переживаннях, неготовність до виникнення материнських почуттів. Можливість гармонійного поєднання жінкою професійних і сімейних ролей в певній мірі визначаються її практичною готовністю до сімейного життя і до материнства.

Ключові слова: готовність до материнства; гендерна ідентичність; дифузна ідентичність; гендерна ідентичність за типом «мораторій»; передчасна ідентичність.

Abstract. Social - psychological studies show that modern young people not focus on implementation of maternal and parental roles. Mother's function does not occupy a central place in the consciousness of modern women. In modern conditions, when increased social pressure on women, it was much harder than before, to combine work, general utility work and motherhood, this combination is more social. Also a need to increase parental competence, there is insufficient awareness of emotional distress and the unwillingness of maternal feelings.

The possibility of a harmonious combination of female professional and family roles to a large extent determine its practical willingness to family life and motherhood.

Keywords: willingness to motherhood; gender identity; diffuse identity, gender identity type «moratorium»; premature identity.

Актуальность. Психологическое изучение материнства обусловлена остротой демографических проблем, связанных с падением рождаемости, огромным числом распадающихся семей, увеличением числа детей-сирот при живых родителях, ростом числа случаев жестокого обращения с ребенком, увеличением случаев инфантицида и девиантного материнского поведения, и не разработанностью программ социальной и психологической помощи семье и, в первую очередь, женщине [1].

Всё чаще родители в преддверии рождения ребёнка оказываются неосведомлёнными об элементарных особенностях развития ребёнка и своих функциях и в уходе за ним. Кроме того, уменьшение количества детей ведёт к тому, что часто первый младенец, с которым встречается женщина, став матерью, - это её собственный ребёнок. В этих условиях помимо возникновения потребности в повышении родительской компетентности, происходит осознание недостаточности в эмоциональных переживаниях, неготовности к возникновению материнских чувств [11].

Все это происходит в условиях, когда наблюдается существенное падение рождаемости и резкое ухудшение физического и психического здоровья новорожденных [9]. Основной причиной этого является изменение отношения к ролям женщины и матери в обществе, обусловленное идеологическими и социально-экономическими трансформациями в постсоветский период [1]. В результате этого гендерное равенство зачастую принимает искаженные формы, которые приводят к нарушению структуры семьи, детско-родительских отношений, процесса полоролевой социализации [10, 12]. Материнство в современном обществе психологически обесценивается и отходит на «задний план» в сравнении с материальными ценностями или ценностями социального успеха. Игнорирование этих вопросов приводит к проблеме психологической неготовности к материнству [7].

Аналитический обзор. Психологическая готовность к материнству (ПГМ) трактуется как способность матери обеспечивать адекватные условия для развития ребенка, проявляющаяся в определенном типе материнского отношения [3] и как специфическое личностное образование, стержневой образующей которого является субъектная ориентация в отношении к ребёнку

Центральным механизмом в процессе формирования ПГМ является изменение отношения женщины к материнству, надделение субъективного содержания материнства новым смыслом [7].

Выделены следующие факторы в определении психологической готовности к материнству: доброжелательное отношение женщины к ребёнку, готовность создать для ребёнка оптимальные условия развития, положительное отношение женщины к идеи родоразрешения через естественные родовые пути, уверенности в своих способностях, умение управлять собой и своими эмоциями [7]. Определена структура и содержание компонентов ПГМ: потребностно-ценностного, эмоционально-волевого, духовного, когнитивного [5, 8,11].

В комплексных исследованиях состояния женщины во время беременности, связанные с успешностью ее адаптации к материнству и обеспечением адекватных условий для развития ребенка, учитываются разнообразные факторы: личностные особенности; история жизни; адаптация к супружеству; особенности личностной адаптации как свойство личности; удовлетворенность эмоциональным отношением со своей матерью; модель материнства своей матери; культурные, социальные и семейные особенности; физическое и психическое здоровье [11].

В психологических аспектах материнства выделяются такие периоды: беременность, младенчество, школьный возраст [5]. Для дальнейшего исследования брались особенности психологического состояния женщины во время беременности.

В современной психологии личности и психотерапевтически ориентированных направлениях материнство изучается в аспекте удовлетворенности женщины своей материнской ролью, как стадия личностной и половой идентификации [13]. В рамках этого направления можно выделить следующие аспекты. Материнство как стадия половозрастной и личностной идентификации: в исследованиях этого направления материнство анализируется с точки зрения личностного развития женщины, психологических и физиологических особенностей разных периодов репродуктивного цикла (в отличие от других периодов жизни). Одной из наиболее важных фаз считается беременность, которая рассматривается как критический период жизни женщины, стадия полоролевой идентификации, особая ситуация для адаптации. В этот период актуализируются неизжитые детские психологические проблемы, личностные конфликты, проблемы во взаимодействии со своей матерью, в переживаниях беременности играют роль особенности модели материнства своей матери, адаптация к супружеству. В динамике личностных изменений отмечается инфантилизация, обострение внутрличностных конфликтов, повышение зависимости, уровня тревожности. Беременность понимается как острый переходный период, который нередко сопровождается кризисными переживаниями [13].

В ходе беременности существенно изменяются сознание женщины и ее взаимоотношения с миром. Необходимой является перемена образа жизни, вживание в роль «матери». Для многих женщин исход беременности и родов может быть громадным сдвигом к подлинной зрелости и потенциально нагруженным чувством вины ранних материнско-детских отношений. Беременность можно считать критической точкой в развитии женской идентичности [13].

В психологии готовность к материнству рассматривается как комплексное образование в полоролевой сфере личности. Полоролевая идентичность возникает на базе половой идентичности и включает в себя гендерные роли и, связанные с ними, модели социального поведения. Кроме того, она включает в себя ряд связанных с ролями женских качеств, которые девочка должна освоить. Принятие и освоение девочкой этих ролей и качеств определяет структуру полоролевой идентичности, с которой, в дальнейшем, соотносятся самосознание личности и характер ее поведения [13]. В этом смысле роль матери встроена в систему других женских ролей. В зависимости от своего места она может по-разному присутствовать в жизни женщины.

Проблематизация. Последние годы женщина активно осваивает новые возможности на направлении гендерной идентичности. Кризис маскулинности создал и кризис фемининности: женщина не может формироваться по старым лекалам фемининности. Простроить свою гендерную идентичность означает освоить полоролевое пространство фемининности, сделать его своим. Вместе с тем фемининная активность в своем негативном аспекте несет отказ от материнства, от вынашивания плода, от вскармливания грудью, - составляет бремя женщины, а не ее достоинства, как доказывали психоаналитики. В работе Н.В. Дармостук выявлено разные типы готовности к материнству, а также описаны полоролевые детерминанты становления разных форм готовности к материнству. Работа Дармостук была выполнена на девочках перед которыми не стояла задача выполнить материнскую функцию в ближайшее время (они не были беременны и не состояли в браке). В данном случае готовность понимается, как личностное образование, которое открывается по мере взросления женщины и ассимиляции её архетипа матери. В работе автора говорится, что психологическая готовность к материнству является сложным личностным образованием, несводимым к дихотомической модели «готовность-неготовность». В работе выявлено четыре типа готовности к материнству: 1) отсутствие готовности к материнству (отказ от материнства); 2) готовность к функциональному материнству; 3) готовность к ретрофлексивному материнству; 4) готовность к нуминозному материнству. Каждый тип готовности к материнству характеризуется специфической полоролевой организацией структуры личности, особенностями гендерного и ролевого функционирования, жизненных сценариев и условий ранней социализации. Вместе с тем указанные закономерности не могут распространяться на беременных женщин, перед которыми стоит активная задача осуществления материнской роли.

Цель исследования выявить особенностей структуры материнства у беременных женщин с разным типом полоролевой идентичности.

Исходя из цели, были поставлены следующие задачи исследования:

1) изучить типы гендерной идентичности у беременных женщин;

2) изучить особенности организации психосемантического пространства у беременных женщин с разным типом гендерной идентичности.

Результаты исследования и их обсуждение. Для решения поставленных задач использовались следующие методики: методика изучения гендерной идентичности (МИГИ) и методика «Семантический дифференциал».

Исследование проводилось на выборке общим объемом 60 человек, которую составили беременные женщины Харьковского родильного дома №6 и Шевченковской ЦРБ.

В результате применения методики МИГИ было сформировано 3 основных группы:

- 1 группа с преждевременной идентичностью (12 человек);
- 2 группа с диффузной идентичностью (31 человек);
- 3 группа беременных с выраженным типом гендерной идентичности мораторий (15 человек).

Особенности соотношения ролей жизни женщины у беременных женщин с разным типом гендерной идентичности субъективно представлены в особенностях организации психосемантического пространства. На основании результатов кластерного анализа женских ролей были выделены кластеры в каждой из трех групп.

У женщин с гендерной идентичностью по типу «мораторий» образовались определенные кластеры. В первый из кластеров вошли такие роли, как: «мой ребенок», «мой муж», «я мать», «я жена», что указывает на объединения ролей, формирующих семью, на принятие и сочетание ролей матери и жены этими женщинами, на правильное формирование структуры семьи женщинами из этой группы и предполагает высокую готовность к материнству. Следующий кластер объединяет такие роли, как «мой муж», «я мать», «я жена», «я». Объединение ролей «я мать» и «я» при отсутствии роли «мой ребенок», может говорить о том, что в состоянии беременности, когда ребенок находится в утробе матери, и когда ребенок не воспринимается женщинами отдельно от них самих, роль матери ими уже воспринимается. Это предполагает готовность женщин из этой группы к материнству, которое сочетается с ролями «мой муж» и «я жена», т.е. эт связывается с семейной жизнью. Следующий кластер объединяет роли «я мать», «я жена», «я», «я женщина», выражающие все роли женщины, что указывает на целостное восприятие женщинами с гендерной идентичностью по типу «мораторий» образа женщины, который находится наряду с ролями «мой муж» и «мой ребенок». Следующий кластер объединяет роли: «я жена», «я», «я женщина», «моя мать», что может предусматривать влияние матери на функции женщины в роли жены. Кластер, в котором объединяются роли «я», «я женщина», «моя мать», «мой отец» может выражать жизни женщины к супругам, когда еще не произошла сепарация с родителями, где отдаленными являются роли «мой муж», «мой ребенок». Кластер, объединяющий роли «я женщина», «моя мать», «мой отец», «я работник» может выражать период, когда женщина сама зарабатывает на жизнь, но еще не имеет собственной семьи, и для нее еще остаются актуальными роли отца и матери. В целом можно сказать о принятии женщинами из группы № 1 ролей, которые они должны занимать в семье, сочетание этих ролей с ролью мужа говорит о формировании тесных отношений с партнером и предполагает высокую готовность к материнству.

У женщин с преждевременной гендерной идентичностью сформировались такие кластеры. В первом объединяются роли «мой отец» и «мой муж», отдаление этих ролей от ролей «я жена», «я мать», «мой ребенок» указывает на нарушение структуры семьи этими женщинами, что указывает на определенные трудности с противоположным полом. Мы можем предположить определенные проблемы в отношениях с отцом у этих женщин, сравнение отца с мужем, что вызывает определенные трудности в отношениях с последним. При этом объединяются роли «я жена», «моя мать», «я мать», «я», «я женщина», то есть женские роли разобщены с мужскими, возможно, определенные расстройства между родителями женщины провоцируют расстройства в отношениях с мужем. Объединенные в кластер роли «я мать» и «моя мать» по нашему мнению выражают желание женщин быть похожими на своих матерей, при этом эти роли разобщены с ролями мужа и ребенка. Следующий кластер объединяет роли «я рабочий» и «мой ребенок», что может говорить о профессиональной направленности женщин из этой группы, главной мотивацией чему служит ребенок, это указывает об избегании роли матери. Разъединение этих ролей с ролью мужа говорит об ориентации этих женщин самостоятельно воспитывать ребенка. Следовательно, можно говорить о трудностях в отношениях с партнером женщин с преждевременной гендерной идентичностью, и о низкой готовности в них к материнству.

У женщин с диффузной гендерной идентичностью выделяются следующие кластеры: первый объединяет роли: «мой ребенок», «я мать», «мой муж», то есть близких женщинам людей, составляющих ее семью выражает принятия женщиной роли матери с появлением ребенка, который уже для нее актуален, возможно, выражает стремление женщины о попечительстве мужем ребенка. Рядом находятся объединенные в кластер роли «я», «я женщина». В общем, это рисует ситуацию принятия женщинами роли матери, и удаления роли «я жена», может говорить о пренебрежении женщинами с появлением ребенка определенных обязанностей, которые должен выполнять жена. Это может провоцировать ситуацию разлада в семье. Объединены в кластер роли «моя мать» и «мой отец» символизируют родительскую семью женщины, господствующую в ней ситуацию комфорта. Этот кластер отдален от кластера, который объединяет роли членов семьи женщины, это говорит о сепарации женщины с родителями, и позволяет ей строить свою семью. Объединение ролей «я жена» и «я рабочий» и удаления их от ролей «я мать», «мой ребенок» может символизировать период, когда женщина работала до появления ребенка.

Следовательно, у женщин с диффузной гендерной идентичностью наблюдается ситуация психологического комфорта, когда муж находится рядом с появлением ребенка, и удаления роли жены проявляет пренебрежение женщинами своих обязанностей жены, что не исключает ситуацию разлада в семье. Не объединение в единый кластер ролей «мой ребенок» и «я», когда объединяются роли «мой ребенок» и «я мать» символизирует не полное восприятие роли матери, и говорит о недостаточной готовности к материнству.

Выводы:

1. Готовность к материнству коррелирует с типом гендерной идентичности. Так, у женщин с преждевременной и диффузной идентичностью низкая готовность к материнству, что связано с их инфантилизмом, отсутствием сформированной ценностной сферы, внутриличностными конфликтами, которые переносятся на отношение к будущему ребенку. У беременные женщины с гендерной идентичностью по типу «мораторий», не смотря на выявленный кризис идентичности и высокий уровень

тревожності, виявлена висока готовність к материнству, що може бути пояснено більш розвитою рефлексивністю і здатністю к установленню глибоких, інтимних відносин.

2. У жінок з гендерною ідентичністю по типу «мораторій» виявлено ситуацію прийняття ролей, які вони повинні займати в сім'ї. Сполучення цих ролей з роллю чоловіка говорить про формуванні тесних відносин з партнером і передбачає високу готовність к материнству. У вагітних жінок з преждевременною гендерною ідентичністю виявлено порушення структури сім'ї і віддалення ролі чоловіка від таких ролей вагітної: «я-жінка», «я-мати», «я-жінка», що вказує на труднощі в відносинах з партнером жінок з преждевременною гендерною ідентичністю, і говорить про низьку їх готовність к материнству. У вагітні жінки з гендерною ідентичністю по типу «мораторій», незважаючи на виявлений кризис ідентичності і високий рівень тривожності, виявлена висока готовність к материнству, що може бути пояснено більш розвитою рефлексивністю і здатністю к установленню глибоких, інтимних відносин.

Перспективи дальшого дослідження пов'язані з необхідністю розробки методів діагностики і критеріїв оцінки отримуваних даних, опираючись на які можна прогнозувати особливості протікання вагітності, психологічну готовність жінки бути матір'ю, і будувати індивідуально орієнтовану психологічну допомогу.

Література

1. Алексеева А.В. Трансформація сімейних ролей чоловіка і жінки в сучасному українському суспільстві // Сімейна психологія і сімейна терапія. – 2003 – №4.
2. Бендас Т.В. Гендерна психологія: Учебне посібник – СПб.: Пітер, 2005. – 431 с.
4. Джонсон Р.А. Она. Глибокі аспекти жіночої психології. М., 1999. – 187 с.
6. Кочарян А.С. Личність і статеву роль. - Харків: «Основа», 1999.- 127 с.
7. Мещерякова С.Ю. Вивчення психологічної готовності к материнству як фактора розвитку наступних взаємовідносин дитини і матері // Соросівські лауреати: Філософія. Психологія. Соціологія. М., 1999. // Мещерякова С.Ю, Авдеева Н.Н., Ганошенко Н.И.
9. Овчарова Р.В. Родительство як психологічний феномен: учебне посібник. - М.: Московський психо-соціальний інститут, 2006г – 496с.
10. Олиферович Н.И. Психологія сімейних кризисів / Олиферович Н.И., Зинкевич-Куземкіна Т.А., Велента Т.Ф. – СПб.: Реч, 2006г.-360с.
11. Филиппова Г.Г. Психологія материнства: Учебне посібник – М.: Изд-во Ин-та психотерапії, 2002. – 239с.
12. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: Психоанализ и социология гендера/ Пер. с англ.-М.: «Російська політична енциклопедія» (РОССПЭН), 2006.-496с.
13. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная ідентичність: теорія і методи діагностики – М.: Московський психологічний соціальний інститут, 2007. – 128с.
14. Эйдмиллер Э.Г. Психологія і психотерапія сім'ї. – СПб.: Издательство «пітер», 1999ю – 656 с. // Эйдмиллер Э.Г., Юстицкіс В.

УДК 159.922.1

Коннотативные особенности восприятия мужчины девушками, склонными к поведению зависимого типа

Литвинова В.Я.

В статье изучены эмоциональные особенности мужского образа в представлении девушек, склонных к поведению зависимого типа. В статье зависимые межличностные отношения рассматриваются как интегральное системное качество, которое определяет функциональные характеристики личности во многих сферах жизнедеятельности. Описано исследование, которое выявило психосемантическую структуру мужских типов в сознании девушек-расщепление мужских типов на кластеры и анализ кластерной структуры. В результате исследования выделены основные линии поведения при выборе партнера у девушек, склонных к поведению зависимого типа.

Ключевые слова: поведение зависимого типа, психосемантическая структура, кластеры, кластерная структура.

Дана стаття присвячена вивченню емоційних характеристик особливостей чоловічого образу у дівчат, схильних до поведінки залежного типу. В статті залежні відносини розглядаються як інтегральна системна якість, яка визначає функціональні характеристики особистості у багатьох сферах життєдіяльності. Описано дослідження, яке показало психосемантичну структуру чоловічих типів у свідомості дівчат – розподіл чоловічих типів на кластери та аналіз кластерної структури. В результаті дослідження виділені головні напрямки поведінки у виборі партнера у дівчат, схильних до поведінки залежного типу.

Ключові слова: поведінка залежного типу, психосемантична структура, кластери, кластерная структура.

This article is devoted to the emotional characteristics of the male image in girls, inclined to behaviour dependent type. Article dependent relationships are treated as integral system quality, which defines the functional characteristics of the individual in many spheres of life. It describes a study that revealed the structure of psychosemantic types in the mind of girls – division of the male type to clusters and cluster analysis of the structure. As a result of research main lines of behavior are distinguished at the choice of dependent girl's partner.

Key words: behaviour dependent type; psychosemantic types; a cluster, cluster structure.

Актуальность исследования. Проблема межличностной зависимости в последние годы активно обсуждается как в отечественной [3,4,7], так и зарубежной психологии [5,6,8,9]. Короленко Ц.П. [3] отмечает ведущую роль семьи в формировании отклоняющегося поведения личности и его преодолении. Также особенности личности с аддиктивным поведением влияют на построение собственной семьи. Современный институт брака отличается крайней неустойчивостью, что обуславливает повышенный интерес психологов к проблеме выбора партнера, проблеме формирования отношений между мужчиной и женщиной. Однако проблема выбора партнера зависимой личностью остается неисследованной.

Несмотря на внешнюю относительную безопасность феномена межличностной зависимости, его просоциальность и адекватность женской личности; последний имеет выраженное патогенное значение в развитии невротических и психосоматических расстройств, нарушении психической адаптации, супружеских конфликтах, нестабильности брака [3,4].

Анализ проблемы. Особенности зависимой личности и зависимые межличностные отношения представляют собой не некоторую парциальную проблему личности, а являются стержневой ее характеристикой, интегральным системным качеством, которое определяет функциональные характеристики личности во многих сферах жизнедеятельности [4]. Одним из важных параметров зависимых отношений является их социально-перцептивный контекст, а именно, психосемантические особенности формирования образа партнера; который не получил достаточного анализа в литературе.

Представления о будущем супруге изучались преимущественно с позиции функциональных характеристик, таких как любовь к жене, отсутствие вредных привычек, любовь к детям, проявление заботы о семье, понимание жены, учет ее интересов, деловая активность, доминирование (Н. Ф. Федотова, В. Е. Каган, Н. В. Ляхович) или предпочитаемому образу приписывались определенные качества, такие как честность, скромность, красоту-привлекательность, чистоплотность, воспитанность, образованность, широту взглядов, чуткость, правдивость, искренность, умеренность в употреблении спиртного (И. Г. Станиславская, М. В. Захарова, О. В. Шишкина) [1]. Однако, для глубинного изучения образа брачного партнера (далее-ОБП) необходимо его раскрытие на другом уровне - уровне психосемантического пространства.

Цель – изучить особенности коннотативных характеристик брачного партнера у девушек, склонных к поведению зависимого типа.

Выборка и методы исследования.

Исследовательская выборка состояла из двух групп девушек 17-20 лет, которые не находятся в браке и не живут в фактическом браке. Первая группа - экспериментальная (группа зависимых девушек) - 78 человек, вторая – контрольная (группа независимых девушек) - 70 человек.

Методы исследования. Для выявления уровня зависимости - опросник Уайнхолд Б., адаптированный на украинской выборке Кочаряном А. С., Фроловой Е. В., Смайтиной Н. А.; для определения эмоциональной структуры образа брачного партнера – методика семантического выбора.

Для статистической обработки материала – кластерный анализ.

В данной работе для оценки психосемантического наполнения представлений о брачном партнере была разработана специализированная матрица, где оцениваемыми понятиями являлись наиболее часто выделяемые девушками в предыдущих исследованиях типы мужчин (неудачник, весельчак, хитрец, добряк, романтик, интеллигент, мачо, неуверенный, садист и ботаник) и базовые эмоции (страх, гнев,

интерес, радость, удивление, горе, отвращение, пренебрежение, стыд и вина), и любовь (данное понятие хоть и не является эмоцией, однако отражает отношение к партнеру), а словами-ассоциациями, с помощью которых перечисленные понятия оценивались, являлись некоторые символы верхнего, среднего и нижнего бессознательного в понимании Ассаджиоли. Девушки должны были отметить наличие/отсутствие ассоциации каждого понятия из первого столбика и каждым символом Ассаджиоли. Данная процедура позволила избежать вербальных, и, соответственно, осознанных оценок ОБП.

Протокол исследования

	маяк	огонь	источник	алмаз	болото	дом	вулкан
Неудачник							
Веселый							
Хитрец							
...							

Результаты исследования и их интерпретация.

Для анализа представлений о различных типах мужчин нами был проведен кластерный анализ типов мужчин через эмоциональную структуру каждого типа.

В дендрограмме (рис.1) представлена иерархическая кластерная структура типов мужчин в субъективном психосемантическом пространстве зависимых девушек.

На основании психосемантических представлений девушек группы 1 образуются несколько кластеров: интеллигент-ботаник, добряк-романтик, веселый-мачо, хитрец-садист и неудачник-неуверенный. При этом кластер неудачник-неуверенный менее всего связан с другими мужскими типами и наиболее насыщен такими эмоциями, как страх, горе, отвращение, пренебрежение. Кластер интеллигент-ботаник характерен тем, что эти типы мужчин преимущественно не вызывали эмоций у девушек, т.е. являются эмоционально нейтральными. Кластер добряк-романтик в большей степени насыщен эмоцией радости, чем другими. Наиболее часто приписываемые эмоции кластеру хитрец-садист это страх и гнев. Основой любой зависимости, в том числе и межличностной, является страх, который может проявляться в любой из сфер жизнедеятельности личности, начиная от частных межличностных отношений и заканчивая общим восприятием мира. Наравне со страхом в эмоциональной сфере зависимой личности роль, определяющую особенности поведения, играют стыд и вина [5,6,7]. В теориях зависимости эти эмоции рассматриваются как результат неспособности зависимой личности совладать со своими неконтролируемыми желаниями [8]. К.Изард [2] отрицал возможность делить эмоции на положительные и негативные, хотя определенные эмоции склонны быть положительными, а другие - отрицательными, эти термины не могут применяться жестко к каким-либо эмоциональным переживаниям без рассмотрения их в жизненной ситуации.

У независимых девушек по эмоциональной структуре типы мужчин разделяются на более логичные кластеры.

В психосемантическом пространстве девушек представления о типах мужчин формируются в следующие кластеры: неудачник-неуверенный, к которому несколько отдаленнее примыкает тип «садист»; хитрец-ботаник, добряк-романтик-интеллигент представлены тесной связью, однако вместе они входят в кластер с веселым и мачо. В представлениях девушек на уровне психосемантического пространства наблюдается разделение предложенных для оценки мужских типов на три больших кластера, которые можно условно обозначить как положительные (мачо, веселый, интеллигент, романтик, добряк), промежуточные, неопределенные типы (хитрец и ботаник) и отрицательные (садист, неуверенный и неудачник). Мужским типам хитрец и ботаник не приписывали преимущественно ни положительных ни отрицательных эмоций, поэтому они вошли в данный кластер.

Проведенный анализ позволяет заключить, что интеллигент является эмоционально нейтральным типом для всех испытуемых, он не похож ни на один из остальных типов и не вызывает каких-нибудь сильных эмоций у большей части девушек. Семантическое значение типов «веселый» и «добряк» у зависимых девушек различно, данные типы имеют различную эмоциональную структуру, тогда как для независимых девушек эти типы входят в одну корреляционную плеяду. Веселый и мачо создают тип социально успешного, востребованного у женщин и активного мужчины, а добрый и романтик - душевного, теплого, отзывчивого и спокойного. По всей видимости, в восприятии зависимых девушек «веселый» является социальным типом, и поэтому он близок к типу «мачо». Социальные качества не являются значимыми для зависимой личности, в отличие от качеств, которые дают ощущение теплоты и принятия. Для независимых девушек «мачо» оказался отдельно стоящим от всех типом мужчины, по всей видимости, из-за своей неопределенности.

Кластерный анализ показал более четкое расщепление внутри класса отрицательных типов мужчин. Наиболее неприемлемыми мужскими типами для независимых девушек оказались неудачник, неуверенный, и садист. По-видимому, именно эти типы мужчин представляют для девушек потенциальную угрозу. При этом, отдельно стоящим кластером для зависимых девушек являются лишь неудачник и неуверенный.

Выводы.

1. Для аддиктивной личности наиболее неприемлемой является ситуация отсутствия стабильности. Одной из центральных линий поведения зависимой личности является сохранение иллюзии существующего, построенного ими мира. Аддиктивная личность, обладая низкой самооценкой, стремится к поиску партнера, который обеспечит спокойствие и комфорт, заполнит ту внутреннюю пустоту, которая

существует внутри. Для зависимых девушек неудачник и неуверенный являются отражением собственных отрицаемых частей личности и, соответственно, эти типы мужчин являются наименее желаемыми для таких девушек.

2. Мужские типы хитрец и садист, являясь в обыденном сознании отрицательными и опасными типами, для зависимых девушек не являются таковыми. Страх и гнев, по данным В. Москаленко [7], являются преобладающими в эмоциональной сфере зависимой личности, они привычны и не ведут за рамки привычного поведения. Кроме того, описанные в литературе [8] ролевые позиции аддиктов варьируют в рамках треугольника С. Карпмана: спасатель-преследователь-жертва, и именно хитрец и садист позволяют реализовывать данные ролевые позиции.

Литература

1. Здравомыслова Е. А., Темкина А. А. Исследования женщин и гендерные исследования на Западе и в России// *Общественные науки и современность*. – 1999. - № 6. – с. 177 – 185.
2. Изард К.Э. Психология эмоций/ Перев. с англ. — СПб.: Издательство «Питер», 2000. — 464 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
3. Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение: общая характеристика и закономерности развития // *Обзор психиатрии и медицинской психологии им. В.М. Бехтерева*.- 1991, №1 - С. 8 - 15.
4. Кочарян А.С, Федоренко Р.П. Токсическая любовь как форма патологии супружеских отношений//*Вісник Харківського університету. Серія психологія*. – 1998, № 419.- С. 87-91.
5. Любовь и зависимость: (Монография)/Пил С., Бродски А.– М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2005, – 384 с.
6. Майер Ф. Выбираем любовь. (Борьба с созависимостью) /Майер Ф. Минирт П., Хемфелт Р.;пер. с англ. А.Имашева – М.:Триада, 2004 - 302 с.
7. Москаленко В. Созависимость: характеристики практика преодоления. Интернет: <http://www.reshma.com.ru/psychology/family/sozavisimost.htm>
8. Освобождение от зависимости: (Монография)/ Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. М.: М.: Независимая фирма «Класс», 2003. – 242 с.
9. Психология и лечение зависимого поведения / Под ред. С. Даулинга / Пер. с англ.. Р.Р. Муртазина. – М.: Независимая фирма „Класс“, 2000. – 240 с.

УДК 305:316.614: [159.923.2]

Гендерна соціалізація як процес формування гендерної ідентичності особистості

Мирошнеченко А.В.

На основі теоретичного аналізу в статті представлені основні підходи та наукові погляди до визначення понять соціалізації, гендерної соціалізації як процесу формування гендерної ідентичності особистості. Проаналізовані феноменологічні аспекти гендерної соціалізації, її структура, стадії, психологічні механізми. Описані соціальні чинники цього процесу, такі як сім'я, школа, література, ЗМІ. Розкривається роль гендерних стереотипів і соціальних очікувань в реалізації гендерної поведінки і самореалізації особистості.

Ключові слова: соціалізація, гендерна соціалізація, гендерна ідентичність, ідентифікація, гендерна роль, диференціальне підсилення, наслідування, гендерні стереотипи, гендерно-рольовий конфлікт.

На основе теоретического анализа в статье представлены основные подходы и научные мнения к определению понятий социализации, гендерной социализации как процесса формирования гендерной идентичности личности. Проанализированы феноменологические аспекты гендерной социализации, ее структура, стадии, психологические механизмы. Описаны социальные факторы этого процесса, такие как семья, школа, литература, СМИ. Раскрывается роль гендерных стереотипов и социальных ожиданий в реализации гендерного поведения и самореализации личности.

Ключевые слова: социализация, гендерная социализация, гендерная идентичность, идентификация, гендерная роль, дифференциальное усиление, подражание, гендерные стереотипы, гендерно-ролевой конфликт.

The major approaches and scientific opinions to the determination of the concepts of socialization and gender socialization as a process of forming of personal gender identity on the basis of theoretical analysis are presented in the article. The phenomenon aspects of gender socialization, its structure, stages, psychological mechanisms, are analysed. The social factors of this process such as family, school, literature, MASS-MEDIA are described. The role of gender stereotypes and social expectations in realization of gender behavior and self-realization of person opens up.

Key words: socialization, gender socialization, gender identity, authentication, gender role, differential strengthening, imitation, gender stereotypes, conflict of gender role.

Постановка проблеми. Процес розвитку особистості як представника певної статі, відбувається в контексті досить важливого для її життя процесу, який називається соціалізацією. Статеву належність — це перша категорія, в якій дитина усвідомлює своє «Я» та інших людей в ході соціалізації. Усвідомлення власної статевої належності і становлення гендерної ідентичності людини — один із напрямків її соціалізації. Саме соціалізація, виступаючи як осягнення в процесі взаємодії з оточенням прямих (виражених в законах, нормах), і непрямих (неявних, безсвідомо засвоєних із казок, пісень, жестів і т.д.) вимог культури щодо людей з різною статтю — дає можливість вирішити проблему гендера взагалі та гендерної ідентичності зокрема. Узагальнюючи, можна сказати, що процес гендерної соціалізації відбувається як формування у людини образу Я, де перше місце посідає гендерне Я.

Актуальність дослідження проблеми гендерної соціалізації полягає у важливості даного питання для змісту освіти та виховання, які в свою чергу закладають фундамент неупередженого ставлення до особистості незалежно від її статі. Розв'язання проблеми формування гендерної ідентичності як основної задачі соціалізації статі дає можливість особистості позбутися внутрішніх конфліктів, краще адаптуватись до соціального середовища, сформувати адекватні стосунки з батьками, однолітками як своєї, так і протилежної статі. Якщо ж людині не вдається справитись із цією задачею, то вона відчуває тривогу, не отримує соціального схвалення і не здатна функціонувати як зріла особистість.

Аналіз стану наукової розробки проблеми гендерної соціалізації в психологічній літературі свідчить про існування суперечностей між сучасними процесами демократизації суспільного життя та неспроможністю сім'ї, школи, ЗМІ, відповідати на розширення поінформованості дітей впровадженням нових освітньо-виховних технологій, гендерного підходу в освіті. Такий стан практики процесу освіти привертає увагу науковців до розв'язання теоретико-методологічних та методичних проблем гендерної соціалізації в рамках різних напрямків психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відзначено вище, на сьогодні проблеми, пов'язані з гендерною соціалізацією є досить актуальними. Для психолого-педагогічних досліджень особливого значення набувають роботи, присвячені різним аспектам гендерної ідентичності та соціалізації. Це дослідження Ш.Берн, С.Бовуар, С.Бем, Т.Бендас, О.Воронина, І.Грабської, О.Здравомислової, М.Кімела, І.Кльоциної, Л.Малес, Н.Дж. Смельзера, О.Ярської-Смирнкової та ін. Окрім наукових праць, які всебічно розкривають проблеми гендерної соціалізації (І.С.Кльоцина, О.І. Ключко), існують дослідження, присвячені більш конкретним аспектам даної проблеми. Так, вивчена проблема засвоєння і відтворення гендерних ролей (В.В. Абраменкова, Ю. Є. Альошина, А.С. Волович, Ю.Є. Гусева), є роботи, присвячені гендерній соціалізації в системі освіти (Ю.Є. Гусева, А.В. Смирнова, Л.Г. Шалаева, О.Р. Ярская-Смирнова), часто автори звертаються до вивчення питання ЗМІ як інституту гендерної соціалізації (Н.І. Ажгіхіна, А. Альчук, Ю.Є. Гусева, Є. Здравомислова, Є. Герасимова, Г. Ротаєнко). Вітчизняні та зарубіжні вчені в рамках соціально-психологічного напрямку досліджують соціокультурний аспект процесу гендерної соціалізації (Ш. Берн, Д.М. Ісаєв, В.Ю. Каган, Я.Л. Коломинський, І.С. Кон, М.Х. Мелтсас, Т.А. Репіна та ін.). Сучасні дослідження фундаментальних і прикладних проблем психології статі стосуються питань соціалізації статі як фактору розвитку Я-концепції особистості (Т.В. Говорун); становлення гендерної ідентичності в дитячому віці (О.М. Кікінежді); вивчення особливостей статевої соціалізації підлітків (В.Г. Романова, В.В. Москаленко); визначення ролі соціально-психологічних чинників становлення

статеворольової ідентифікації підлітків (Н.М. Городнова); формування гендерної ідентичності студенток педагогічного коледжу (Т.В. Кубриченко), формування статевої ідентичності у дітей старшого дошкільного віку (О.І. Іванова, А.М. Щетиніна).

Мета статті: на основі теоретичного аналізу дослідити зміст, структуру, фактори, стадії та психологічні механізми гендерної соціалізації як процесу формування гендерної ідентичності особистості.

Основний матеріал теоретичного аналізу дослідження. Поняття «соціалізація» є одним із центральних понять таких дисциплін, як соціологія, психологія, політологія. І хоча кожна з них вкладає в це поняття особливий зміст, в цілому можна сказати, що під соціалізацією розуміється сукупність всіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює соціальний досвід і в результаті спілкування і діяльності набуває певних норм і цінностей, що дозволяє йому функціонувати в якості члена суспільства.

В.В. Козлов і Н.А. Шухова відзначають, що гендерна соціалізація є однією з найменш досліджених проблем через низку причин. По-перше, складність вивчення процесів гендерної соціалізації пов'язана з біосоціальною природою гендера і, отже, вимагає міждисциплінарного біолого-психолого-соціологічного підходу. По-друге, гендерологія як відносно самостійна галузь наукового знання з'явилася тільки в 1970-х рр. По-третє, до цих пір не склалися методологія дослідження даного феномену [8].

Якщо соціалізація – це процес засвоєння соціальних норм, правил, особливостей поведінки, то відповідно гендерна соціалізація є процесом засвоєння норм, правил поведінки, установок, що відповідають культурним уявленням про ролі, положення і покликання чоловіка і жінки в суспільстві [6; 9].

Г.М. Андрєєва розглядає соціалізацію як двосторонній процес і виділяє два основні аспекти соціалізації: присвоєння (процес засвоєння соціального досвіду, тобто вплив середовища на індивіда) і опредметнення (процес відтворення соціального досвіду, тобто вплив людини на середовище) [1]. В рамках гендерної соціалізації під присвоєнням мається на увазі, що дитина з самого початку засвоює, що означає бути хлопчиком і дівчинкою, чоловіком і жінкою. Тобто відбувається засвоєння соціально прийнятних моделей поведінки, які в даному суспільстві розглядаються як чоловічі і жіночі. Таким чином, суспільство впливає на людину, пропонуючи їй для відтворення жорсткі стевотипізовані моделі поведінки. Засвоївши ці моделі поведінки, людина відтворює їх на практиці [6; 9].

П.П. Горностаї визначає гендерно-рольову соціалізацію як засвоєння людиною гендерних ролей, суспільних очікувань до цих ролей, а також гендерний розвиток особистості, тобто формування психологічних характеристик, що відповідають гендерним ролям [5].

Основою гендерної соціалізації є гендерні стереотипи. Вони допомагають підтримувати існування гендерних ролей, норм, моделей поведінки і мислення, прийнятих в культурі. Тому гендерна соціалізація — це процес засвоєння індивідом культурної системи гендера, своєрідне соціокультурне конструювання відмінностей між чоловіками і жінками того суспільства, в якому він живе [8].

Соціальні психологи також використовують термін «диференційована соціалізація», підкреслюючи цим, що в процесі соціалізації чоловіки і жінки формуються в різних соціально-психологічних умовах. Зміст гендерної соціалізації розкривається через дві взаємопов'язані сторони: а) засвоєння прийнятих моделей поведінки чоловіків і жінок, відносин, норм, цінностей і гендерних стереотипів; б) вплив суспільства, соціального середовища на індивіда з метою засвоєння ним певних стандартів поведінки, що є соціально прийнятними для людей тієї ж статі. Засвоюються, перш за все, колективні норми, які стають частиною особистості і підсвідомо визначають її поведінку [8; 9].

В процесі гендерної соціалізації індивід засвоює, перш за все, колективні, загально визнані норми, які стають частиною його особистості і на підсвідомому рівні спрямовують його поведінку. Вся інформація, що стосується диференційованої поведінки, відображається в свідомості людини у вигляді гендерних схем [8].

В літературі процеси гендерної соціалізації вивчаються як в теоріях, що є розробленими на основі психоаналізу, необіхевіоризму, когнітивізму (теорії соціального научіння, моделювання, статевої типізації, когнітивного розвитку), так і в концепціях, що спеціально створені з метою трактування механізмів гендерної соціалізації (теорія нової психології статі; теорія гендерної схеми) [7].

При цьому представники названих теорій по-різному визначають механізми гендерної соціалізації, статевої ідентифікації, фактори гендерного розвитку дитини.

Відзначено, що гендерна соціалізація здійснюється завдяки таким факторам, як: а) диференціальне підсилення, коли прийнятна гендерно-рольова поведінка заохочується, а неприйнятна – карається соціальним несхваленням; б) диференціальне наслідування, коли людина обирає статевої ідентифікації моделі в значимих для нього групах – в сім'ї, серед однолітків, в школі і т.д. і починає наслідувати прийнятну там поведінку [7; 9]. Як правило, суспільство, що формує гендерну роль і ідентичність, у вихованні чітко орієнтується на стандарти фемінності і маскуліності, при цьому воно більш терпимо ставиться до маскуліної поведінки дівчинки, але засуджує фемініну поведінку хлопчика.

Одним із основних питань в області соціалізації статі є питання про психологічні механізми цього процесу. В рамках різних теорій виділяють наступні психологічні механізми гендерної соціалізації: процес ідентифікації (психоаналітична теорія); соціальні підкріплення (теорія соціального научіння і статевої типізації); усвідомлення, розуміння статевої соціальної ролі (теорія когнітивного розвитку); соціальні очікування (нова психологія статі); гендерні схеми (теорія гендерної схеми).

Інші автори до основних механізмів соціалізації також відносять: наслідування, навіювання, переконання, конформність та ідентифікація [6]. В процесі ранньої гендерної соціалізації найбільш сильними механізмами є наслідування та ідентифікація з батьком своєї статі. Дівчата намагаються бути схожими на маму, хлопчики, відповідно, на тата. Надалі дитина може обрати для наслідування як реальну людину, так і кіногероя або героя книги.

Навіювання і переконання часто використовуються батьками як способи дії на дитину. Навіювання впливає на емоційну сферу. Батьки часто нав'язують дитині гендерно-типові моделі поведінки, не апелюючи до логіки. Вони просто вибудовують систему заборон. Наприклад, слова батьків «будь акуратною, ти ж дівчинка» не що інше, як навіювання, тому що немає ніякого логічного доводу, чому дівчинка має бути акуратною, а хлопчик ні. Переконання, навпаки, апелює до логіки. «Допоможи мамі, – говорять дівчинці, – ти повинна вчитися готувати для того, щоб бути хорошою господинею, коли у тебе буде своя сім'я». В цьому випадку як даність подається думка, що саме жінка повинна вести господарство, і дівчинку переконують в тому, що вона повинна вчитися бути справжньою жінкою.

Конформність як механізм гендерної соціалізації більш властива дорослим, ніж дітям. Дорослі люди часто (інколи неусвідомлено) підстроюються під загальноприйняті гендерні норми. Так, наприклад, чоловіки носять коротку зачіску не тому, що вона їм пасує або подобається, а тому, що так прийнято, саме так повинен виглядати чоловік. Жінки виконують велику частину домашньої роботи знову ж таки тому, що так прийнято в суспільстві і вважається, що жінка має бути хорошою господинею.

Виділяють дві форми гендерної соціалізації: 1) адаптивна (зовнішнє пристосування до існуючих гендерних відносин, норм і ролей); 2) інтеріоризація (внутрішнє засвоєння чоловічих і жіночих ролей, гендерних відносин і цінностей) [2].

Зміст адаптивної форми соціалізації можна виразити наступним чином. Індивід лише ззовні підкоряється гендерним нормам і очікуванням, тоді як внутрішньо він може їх не розділяти і не приймати. Він приводить свою поведінку у відповідність з ними, щоб уникнути покарання і отримати схвалення. Інтеріоризація — це внутрішнє схвалення чоловічих або жіночих ролей, гендерних відносин і цінностей та дотримання їх в практиці повсякденного життя. Під дією інформаційного тиску, тобто інформації про гендерні норми і ролі, що постійно надається людині, індивід не лише підкоряється цим нормам, але і беззастережно вірить в них. Як правило, інтеріоризовані стереотипи, норми і моделі поведінки меншою мірою піддаються трансформації, навіть при зіткненні з інформацією, що їх заперечує [8].

Процес гендерної соціалізації, в результаті якої народжується гендерна ідентичність, дослідники представляють як тріступінчастий процес, пов'язаний з дозріванням особистості. Він включає три стадії:

1. Ідентифікація, що досягається до 3 років («усвідомлення статевої приналежності» або «гендерна ідентифікація»);
2. Компетентність в поведінці в 7–12 років («статева диференціація поведінки» або «соціалізація Я»);
3. Становлення первинної ідентичності, описаною Е. Еріксоном («переоцінка гендерної ідентичності» або «саморегуляція Я») [7].

Відзначено, що процес гендерної соціалізації починається з раннього дитинства, продовжується довгі роки і проходить декілька стадій. Дослідники виділяють первинну і вторинну гендерну соціалізацію [4]. Період первинної гендерної соціалізації охоплює декілька вікових стадій: від народження до початку навчання в школі і від початку навчання до соціальної зрілості. У відповідності з роллю провідної діяльності дитини, а також інституціями, які відіграють вирішальну роль у гендерній соціалізації, виділяють два важливих етапи в первинній гендерній соціалізації: по-перше, дитинство, в якому домінуючим інститутом є сім'я, а провідною діяльністю – гра, і, по-друге, підлітковий період, особливістю якого є те, що до сім'ї приєднується такий інститут, як школа, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками.

Вторинна гендерна соціалізація починається з періоду соціальної зрілості і продовжується все життя. Цей період теж має декілька стадій, які відповідають переходу від одного соціально-вікового статусу до іншого [4; 7].

В ході гендерної соціалізації відбувається становлення гендерної ідентичності під впливом розвитку біологічних передумов, закономірностей статевої диференціації. Серед її найважливіших елементів виділяють особистісні та гендерні характеристики батьків, у тому числі їх гендерна ідентичність і рольові моделі, стать дитини, уявлення батьків про те, якою має бути дитина даної статі, особливості інститутів соціалізації. Як було відзначено вище, гендерна соціалізація починається буквально з моменту народження дитини, хоча очікування народження дитини певної статі також передбачає певне ставлення до неї батьків.

В передачі дітям статево-рольових якостей надзвичайно велика роль стереотипів, сформованих в суспільстві і культурі, щодо чоловіків і жінок.

Як відзначає П.П. Горностай, процеси гендерно-рольової соціалізації чоловіків і жінок мають багато відмінностей. Для жінки, згідно з історично сформованими патріархальними стереотипами, які, попри суспільний прогрес, ще трапляються, переважає орієнтація на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства тощо. Для чоловіка, згідно з тими ж стереотипами, нормативно бажаною є більша активність поза межами сім'ї: професійна діяльність, суспільна активність [5].

Джерела, що передають інформацію про гендерну роль дошкільникам, обмежені спостереженням дітей за різними формами поведінки оточуючих, використанням іграшок, ігор, читанням дитячих книжок, переглядом телепередач. Вже на цьому етапі дослідники (Л.В. Поп, Р. Келлі та ін.), відзначають асиметрію джерел гендерної інформації на користь маскулітних тенденцій. Зокрема, аналіз дитячої літератури показує, що: а) чоловіки зображуються в них набагато частіше, ніж жінки; б) більшість чоловіків представлені такими, що діють активно; в) дорослі жінки – виступають в ролі матері або дружини, а чоловіки зайняті найрізноманітнішими справами в різних професіях. У сучасних дитячих телепередачах також домінують чоловічі персонажі [3].

У шкільні роки джерела, що транслюють гендерні стереотипи, доповнюються уявленнями вчителів про гендерну роль, інформацією, що міститься в шкільних підручниках, книгах, телевізійній і рекламній продукції. Ігри хлопчиків стають все більш конкурентними, а спокійні хлопчики, що уникають суперництва стають мішенню для кепкування. Сльози і нарікання дівчаток, їх безпорадність не викликають негативного ставлення до них. Процес навчання базується на гендерних стереотипах, вітчизняна педагогіка наскрізь

«фемінінна» і страждає відсутністю прикладів чоловічої поведінки. У підлітковому віці орієнтація на виконання тієї або іншої статевої ролі стає реальністю, а вимоги до дітей щодо виконання ними соціальних норм зростають. І хлопчики, і дівчатка переживають певні труднощі при входженні в доросле суспільство, тобто процес становлення особистісної ідентичності взаємозв'язаний зі становленням гендерної ідентичності.

Ш. Берн до основних агентів гендерної соціалізації відносить наступні соціальні групи і контексти: сім'я, однолітки, інститут освіти, ЗМІ, робота, клуби за інтересами, церква. До позасімейних джерел гендерної соціалізації також відносяться дитяча література та іграшки [2].

Аналіз впливу різних інститутів соціалізації на процес формування гендерної ідентичності особистості свідчить про те, що чоловіки і жінки зростають в диференційованих за статевою ознакою психологічних контекстах, що не сприяє їх повноцінному особистісному розвитку (недостатність самореалізації жінок в професійній сфері, а чоловіків – в сімейній) [7].

Психологи Н. К. Радина і Е. Ю. Терешенкова звертають увагу на те, що зміст гендерної соціалізації може розглядатися як біполярний конструкт, на одному полюсі якого знаходиться «традиційна (патріархальна) соціалізація», а на іншому – «сучасна (альтернативна) соціалізація». Традиційна соціалізація передбачає жорстку гендерну диференціацію чоловічого і жіночого, ієрархічно складені статуси чоловіків і жінок. Ця модель соціалізації має давню історію, що дозволяє їй бути досить поширеною і сьогодні. Сучасна соціалізація, навпаки, передбачає відсутність гендерної диференціації і поляризації. Полярні варіанти соціалізації зустрічаються рідко, проте загалом в суспільстві існує прагнення до традиційної соціалізації [10].

В межах традиційної соціалізації в суспільстві має місце схвалення гендерно-типізованих форм поведінки і осуд гендерно-нетипових. Таким чином, прагнення до заохочення підштовхує людину до реалізації поведінки, яка відповідає біологічній статі. Якщо очікувана поведінка, що реалізується, не відповідає внутрішнім потребам індивіда, то виникає гендерно-рольовий конфлікт. Так, від жінки чекають реалізації в ролі матері. Якщо ж жінка не прагне бути матір'ю, вона відчуває осуд з боку суспільства і в неї виникають почуття провини, сором, внутрішні чи зовнішні рольові конфлікти [9]. Щоб уникнути неприємних переживань, людина прагне задовольнити суспільні очікування, засвоюючи більш-менш адекватні суспільним вимогам форми гендерно-рольової поведінки [5].

Висновки. Отже, як відзначається дослідниками, проблема гендерної соціалізації є однією з найважливіших і актуальних проблем психології, а також – міждисциплінарною проблемою, інтерес науковців до якої зростає. Гендерна соціалізація вивчається дослідниками як багатоаспектне явище, що здійснюється через інтеріоризацію відповідних статі настанов, норм, правил поведінки, зумовлюється соціальним контекстом, гендерними стереотипами, традиціями, символікою; а також визначається як система кроків з набуття та збагачення гендерної ідентичності.

На кожному віковому етапі в ході становлення гендерної ідентичності вирішальними стають різні соціально-психологічні чинники соціалізації, вплив яких не завжди є позитивним. Так, проблеми гендерного розвитку взагалі та суперечності гендерної соціалізації, зокрема, є причиною багатьох гендерних дисгармоній та рольових конфліктів. Зокрема, суспільні стереотипи стосовно жіночих і чоловічих гендерних ролей впливають на гендерний розвиток особистості, накладаючи багато обмежень на її самореалізацію. Розуміння закономірностей цього процесу допоможе знайти способи його оптимізації та уникнути численних проблем і суперечностей на шляху до гармонійного розвитку особистості. Тому предметом нашого подальшого дослідження є аналіз впливу соціально-психологічних чинників на процес формування гендерної ідентичності особистості та психолого-педагогічних умов розвитку її компонентів.

Література

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Галина Михайловна Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 364 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология / Шон Берн. — СПб.: Прайм ЕВРОЗНАК, 2001. — 320 с.
3. Введение в гендерные исследования: Учеб. пособие / Под общ. ред. И.В. Костиковой. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 255 с.
4. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія / Тамара Василівна Говорун, Оксана Михайлівна Кікінежді. – К. : Либідь, 2004. – 308 с.
5. Горностаі П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / В. П. Агєєва, В. В. Близнюк, І. О. Головашенко та ін. // Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – С. 132 – 157.
6. Гусєва Ю.Е. Гендерная социализация // Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.С. Клещиной. – СПб.: Питер, 2003. С.85 – 90.
7. Клещина И.С. Гендерная социализация: Учебное пособие / Ирина Сергеевна Клещина. – СПб. 1998. – 77 с.
8. Козлов В.В. Гендерная психология: Учебник для вузов / Владимир Васильевич Козлов, Наталья Александровна Шухова. – Речь. 2010. – 270 с.
9. Малкина-Пых И.Г. Гендерная терапия (Справочник практического психолога) / Ирина Германовна Малкина-Пых. – М.: «Эксмо», 2006. – 928 стр
10. Радина Н. К. Возрастные и социокультурные аспекты гендерной социализации подростков / Надежда Константиновна Радина, Екатерина Юрьевна Терешенкова // Вопросы психологии. 2006. № 5. С. 49 – 59.

УДК: 159.9:[351.743:331.101.3]

Психологічні особливості професійної мотивації правоохоронців в гендерному аспекті в залежності від стажу службової діяльності

Нежуга А.В.

Досліджено психологічні особливості професійної мотивації працівників ОВС в гендерному аспекті та в залежності від професійного досвіду. Визначено психологічний зміст проблеми, розглянуті основні типи професійної мотивації правоохоронців. По результатам дослідження показано, що показники типів професійної мотивації знижуються від малого до більшого стажу службової діяльності незалежно від статі правоохоронця.

Ключові слова: професійна мотивація, професіоналізм, професійна адаптація, професійне самовизначення, службова діяльність.

Исследовано психологические особенности профессиональной мотивации сотрудников ОВД в гендерном аспекте и в зависимости от профессионального опыта. Определено психологическое содержание проблемы, рассмотрены основные типы профессиональной мотивации правоохранителей. По результатам исследования показано, что показатели типов профессиональной мотивации снижаются от малого к большому стажу служебной деятельности независимо от пола правоохранителя.

Ключевые слова: профессиональная мотивация, профессионализм, профессиональная адаптация, профессиональное самоопределение, служебная деятельность.

Study psychology of professional staff motivation ATS in terms of gender and, depending on professional experience. Defined psychological content of the problem, the basic types of professional motivation of law enforcement. In a study shows that the performance of professional types of motivation are reduced from small to larger length of service activities regardless of gender police officer.

Key words: professional motivation, professionalism, professional adaptation, professional self-determination, service activities.

Актуальність проблеми та її зв'язок з важливими теоретичними і практичними завданнями. В межах концепцій професіоналізму психологами доведено, що однією з найважливіших сторін професіоналізму є його мотиваційна сторона. На сучасному етапі реформування системи органів внутрішніх справ в Україні істотного значення набуває вивчення проблеми професійної мотивації правоохоронців. Сьогодні, як показує практика, в системі МВС у працівників не виникає палкого бажання підвищувати свій професійний рівень, професійна мотивація розвинена на недостатньому рівні.

Льїн Є.П. вказує, що професійна мотивація - це дія конкретних мотивів, які обумовлюють вибір професії та тривале виконання обов'язків, пов'язаних з цією професією, вибір місця роботи та інші аспекти професійного життя [3]. В юридичній психології запропонована класифікація мотивів вибору професії юриста, в тому числі – юриста в системі МВС. Як вказує Васильєв В.Л., ці мотиви в подальшому впливають на професійну адаптацію працівника ОВС, ефективність виконання ним оперативного-службових завдань, успішність службової діяльності в цілому, задоволеність професією [2].

Аналіз останніх публікацій з проблеми. В сучасній психології професійну мотивацію в правоохоронних органах вивчали такі вчені як О.М. Бандурка, О.В. Тимченко, С.І. Яковенко, В.Г. Андросюк та ін.. Більшість науковців відмічає, що ефективність діяльності правоохоронця залежить як від об'єктивних факторів (соціально-політичних, організаційних та ін.), так і від суб'єктивних (стійкої мотивації до обраної професії). Однак проблема професійної мотивації правоохоронців сьогодні стоїть гостро в системі МВС і потребує більш ретельного практичного вивчення.

Мета дослідження – вивчити психологічні особливості професійної мотивації правоохоронців в гендерному аспекті в залежності від стажу службової діяльності.

В дослідженні взяли участь 257 правоохоронців: курсанти 1-го курсу факультету слідства та дізнання ХНУВС у віці 17-18 років, група чоловіків – 69 осіб, група дівчат – 30 осіб; курсанти 4-го курсу факультету слідства та дізнання ХНУВС у віці 20-21 років, група чоловіків – 48 осіб, група дівчат – 43 осіб; слідчі районних відділів міліції м. Харкова зі стажем роботи від 1 до 5 років, середній вік 26-27 років, група чоловіків – 30 осіб, група дівчат – 37 осіб.

Для дослідження типу професійної мотивації курсантів та працівників ОВС ми використовували анкету «Вивчення професійної мотивації кандидатів на службу в органи внутрішніх справ» А.П. Москаленка [5]. Результати дослідження професійної мотивації курсантів першого курсу з урахуванням гендерної ознаки представлено на рис. 1.

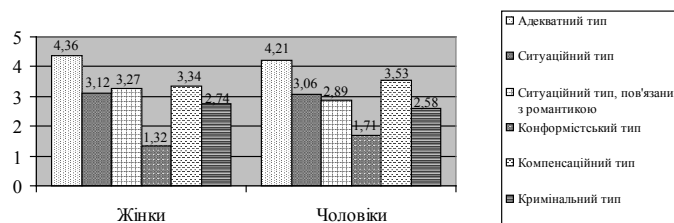

Рис. 1. Показники вираженості типів професійної мотивації курсантів 1 курсу (x).

Як бачимо з рис. 1, в групі дівчат рівня значущості досягають наступні типи професійної мотивації: адекватний ($4,36 \pm 0,7$), компенсаційний ($3,34 \pm 0,83$) та ситуаційний тип, що пов'язаний з романтичною привабливістю професії ($3,27 \pm 0,87$) та з престижем професії та матеріальними стимулами ($3,12 \pm 0,86$). Конформістський та кримінальний типи не досягають в групі дівчат-першокурсниць рівня значущості (середні бали за цими типами менше 3-х балів), тобто не характерні для них при виборі професії.

В групі курсантів – першокурсників чоловічої статі зареєстровано схожі результати: найбільш значущими при виборі професії виявилися адекватний ($4,21 \pm 0,72$), компенсаційний ($3,53 \pm 0,76$) та ситуаційний тип, що пов'язаний з престижем професії та матеріальними стимулами ($3,06 \pm 0,84$).

Тобто і дівчата, і хлопці при виборі професії правоохоронця перш за все зорієнтовані на боротьбу зі злочинністю, захист інтересів громадян, тобто такі мотиви, які повністю узгоджуються з реальною, суспільно значущою поведінкою особистості й відповідають вимогам професійного та етичного характеру. В той же час, курсанти – першокурсники незалежно від статі обрали професію працівника ОВС й як галузь діяльності, в якій є можливість подолати в собі слабкі риси характеру (завдяки оволодінню професією, що вимагає прояву мужності, самостійності і т.д.). Вони певною мірою зорієнтовані й на престиж цієї професії та на ті матеріальні стимули, які надає робота в міліції (заробітна платня, певні пільги тощо).

Ситуаційний тип професійної мотивації, пов'язаний з романтичною привабливістю професії вірогідно більш притаманний дівчатам – першокурсницям, ніж хлопцям ($3,27 \pm 0,87$ і $2,89 \pm 0,81$; $p < 0,05$). Цей факт є цілком зрозумілим, бо підвищена романтичність притаманна всім представникам жіночої статі, незалежно від віку [1]. А ось для хлопчиків вірогідно більш характерним виявився конформістський тип мотивації, коли вибір професії працівника ОВС відбувається під впливом референтної групи, норми якої для людини є головним регулятором поведінки (значущих дорослих та однолітків - батьків, друзів і т.д.). Показники за цим типом є вірогідно вищими в групі хлопців ($1,32 \pm 0,56$ та $1,71 \pm 0,83$; $p < 0,05$). Як відомо, конформістський тип якості особистості більшою мірою залежить не стільки від гендерних ознак, скільки від індивідуально-психологічних особливостей людини. Зокрема, багаточисленні дослідження в галузі соціальної психології показали, що індивід тим менше виявляє конформізм, чим вище його рівень інтелекту, соціальної активності, чим більш розвинена в нього толерантність до стресів, потреба у лідерстві, здатність брати на себе відповідальність [4].

Однак, треба зазначити, що конформістський тип вибору професії в жодній досліджуваній групі не досягає рівня значущості. Показники професійної мотивації курсантів четвертого курсу наведено на рис. 2.

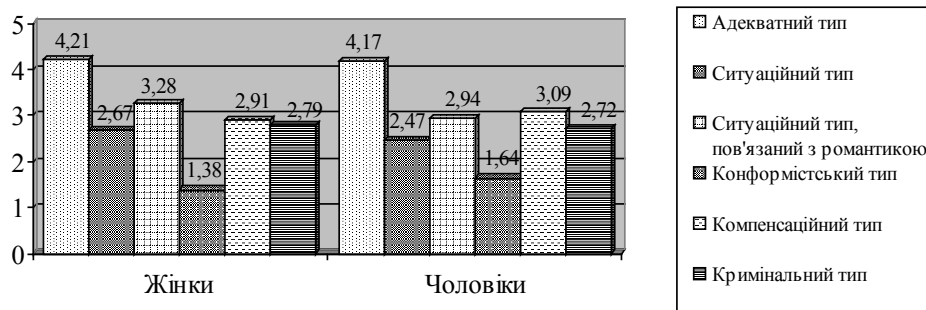

Рис. 2. Показники вираженості типів професійної мотивації курсантів 4 курсу (x).

Як бачимо з рис. 2, в групі дівчат – курсантів 4 курсу найбільшу значущість має адекватний тип професійної мотивації, середній бал за яким склав ($4,21 \pm 0,73$). Ще один тип досяг рівня значущості в першій групі – це ситуаційний тип, пов'язаний з романтичною привабливістю професії ($3,28 \pm 0,91$). Середні значення за іншими типами є менше 3-х балів, що вказує на їх слабку значущість у виборі професії працівника ОВС.

В групі хлопців – курсантів 4 курсу також адекватний тип професійної мотивації є найбільш значущим ($4,17 \pm 0,81$), що вказує на відповідність їх професійних мотивів змісту та цілям професії правоохоронця. Друге місце в цій групі займає компенсаційний тип, середнє значення якого також перевищує рівень значущості ($3,09 \pm 0,87$). Це вказує на бажання хлопців 4 курсу завдяки роботі в міліції подолати в собі слабкі риси характеру. Інші типи професійної мотивації не є значущими для досліджуваних цієї групи.

Порівняльний аналіз показав, що найбільш значущим для четвертокурсників незалежно від статі є адекватний тип професійної мотивації (без вірогідних відмінностей), а найменш характерним – конформістський тип, показники за яким є найменшими в обох групах. В той же час, дівчата четвертого курсу при виборі професії працівника ОВС вірогідно більше орієнтовані на ситуаційні чинники: матеріальні стимули, престиж цієї професії ($2,67 \pm 0,98$ та $2,47 \pm 0,89$; $p < 0,05$) і на романтичну привабливість професії ($3,28 \pm 0,91$ та $2,94 \pm 0,93$; $p < 0,05$), ніж їх однокурсники чоловічої статі.

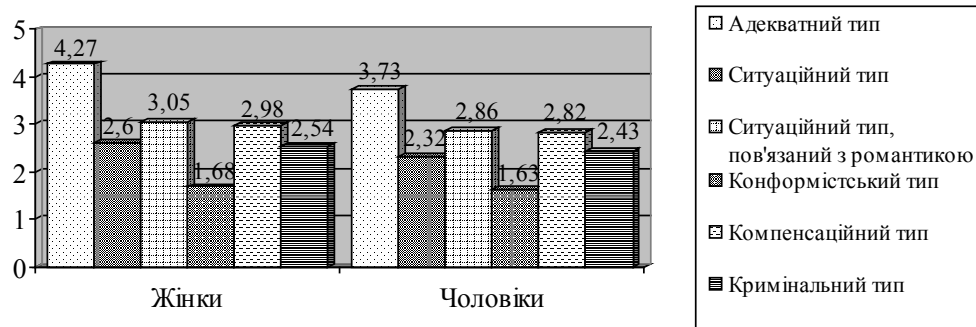

Рис. 3. Показники вираженості типів професійної мотивації слідчих (х).

Щодо дослідження професійної мотивації працівників слідчих підрозділів (рис.3), то найвищі показники також було зареєстровано за адекватним типом мотивації в обох групах. При цьому ступінь вираженості даного типу в групі жінок є вірогідно більшою, ніж в групі чоловіків ($4,27 \pm 0,69$; $3,73 \pm 1,13$; $p < 0,05$).

Середні показники за іншими типами професійної мотивації є схожими у чоловіків та жінок слідчих. Зокрема, друге місце в обох групах займає ситуаційний тип, пов'язаний з романтичною привабливістю професії ($3,05 \pm 0,89$ та $2,86 \pm 0,98$), а третє – компенсаційний тип ($2,98 \pm 0,91$ та $2,82 \pm 0,85$). Найменші середні бали в групах працівників слідчих підрозділів має конформістський тип професійної мотивації ($1,68 \pm 1,09$ та $1,63 \pm 1,02$).

Таким чином, дослідження гендерного аспекту професійної мотивації працівників ОВС показало, що для всіх досліджуваних незалежно від статі найбільш значущим є адекватний тип професійної мотивації. При цьому курсанти жіночої статі (як перший, так і четвертий курс) більш орієнтовані при виборі професії правоохоронця на ситуаційні чинники, пов'язані з її романтичною привабливістю. Для дівчат четвертого курсу більш значущими виявилися також й матеріальні стимули та престиж професії, а хлопці першого курсу виявляють при виборі професії більшу конформність, ніж дівчата.

Адекватний тип є більш характерним для жінок-слідчих, ніж для чоловіків.

Порівняльний аналіз типів професійної мотивації чоловіків правоохоронців наведено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Показники типів професійної мотивації чоловіків - правоохоронців ($\bar{x} \pm \delta$)

Типи професійної мотивації	Курсанти 1 курсу (n=69)	Курсанти 4 курсу (n=48)	Слідчі РВ (n=30)	P_{1-2}	P_{2-3}	P_{1-3}
Адекватний	$4,22 \pm 0,72$	$4,17 \pm 0,81$	$3,73 \pm 1,13$	-	0,05	0,05
Ситуаційний, пов'язаний з престижем професії та матеріальними стимулами	$3,07 \pm 0,84$	$2,47 \pm 0,90$	$2,32 \pm 0,90$	0,05	-	0,05
Ситуаційний тип, пов'язаний з романтичною привабливістю професії	$2,89 \pm 0,82$	$2,94 \pm 0,93$	$2,86 \pm 0,98$	-	-	-
Конформістський	$1,71 \pm 0,83$	$1,64 \pm 0,90$	$1,63 \pm 1,02$	-	-	-
Компенсаційний	$3,53 \pm 0,76$	$3,10 \pm 0,87$	$2,82 \pm 0,85$	0,05	-	0,05
Кримінальний	$2,58 \pm 1,03$	$2,72 \pm 0,98$	$2,43 \pm 0,72$	-	-	-

З таблиці 1 бачимо, що вірогідні відмінності між групами зареєстровано за трьома типами: адекватним, ситуаційним (пов'язаним з матеріальними стимулами і престижем професії) та за компенсаційним типом професійної мотивації. Зокрема, середні значення за адекватним типом професійної мотивації в групі слідчих чоловічої статі є вірогідно нижчими, ніж в групах курсантів ($4,22$; $4,17$ та $3,73$; $p_{1-3} < 0,05$; $p_{2-3} < 0,05$). Значущість ситуаційного типу, пов'язаного з престижем професії та матеріальними стимулами також знижується зі збільшенням стажу служби чоловіків в ОВС ($3,07$; $2,47$ та $2,32$; $p_{1-2} < 0,05$; $p_{1-3} < 0,05$), причому в групі курсантів-першокурсників вона є вірогідно більшою. Аналогічна «картина» реєструється стосовно

компенсаційного типу, вплив на вибір професії якого вірогідно зменшується зі збільшенням службового стажу чоловіків (3,53; 3,10 та 2,82; $p_{1-2} < 0,05$; $p_{1-3} < 0,05$). Тобто, курсанти першокурсники чоловічої статі насамперед обирають професію правоохоронця за адекватними мотивами, спираючись на матеріальні стимули і престиж даної професії та з метою компенсації своїх слабких рис характеру, що вірогідно відрізняє їх від працівники ОВС з більшим стажем. І навпаки, слідчі, які працюють в ОВС 5 років, при дослідженні не виявляють значущих типів вибору професії, крім адекватного. А значущість компенсаційного, ситуаційного і адекватного типів в цій групі є вірогідно меншою, ніж в першій групі.

Порівняльний аналіз типів професійної мотивації жінок правоохоронців наведено в таблиці 2.

Таблиця 2.

Показники типів професійної мотивації жінок - правоохоронців ($x \pm \delta$)

Типи професійної мотивації	Курсанти 1 курсу ($n=30$)	Курсанти 4 курсу ($n=43$)	Слідчі РВ ($n=37$)	p_{1-2}	p_{2-3}	p_{1-3}
Адекватний	4,36±0,70	4,21±0,73	4,27±0,70	-	-	-
Ситуаційний, пов'язаний з престижем професії та матеріальними стимулами	3,12±0,86	2,68±0,98	2,60±0,89	0,05	-	0,05
Ситуаційний тип, пов'язаний з романтичною привабливістю професії	3,28±0,87	3,28±0,91	3,05±0,89	-	-	-
Конформістський	1,32±0,57	1,38±0,64	1,68±1,09	-	-	-
Компенсаційний	3,34±0,83	2,91±0,87	2,98±0,71	0,05	-	0,05
Кримінальний	2,74±1,08	2,80±0,89	2,54±0,94	-	-	-

Як бачимо з таблиці 2, жінки-правоохоронці з різним стажем службової діяльності практично не відрізняються за типами професійної мотивації. В усіх групах домінуючим є адекватний тип (4,36; 4,21 та 4,27 відповідно), а найменшу значущість має конформістський тип професійної мотивації, який є не характерним для досліджуваної категорії працівників (1,32; 1,38 та 1,68 балів). В той же час, курсантки першого курсу при виборі професії вірогідно більшою мірою керуються ситуаційними мотивами - матеріальними стимулами, престижем професії (3,12; 2,68 і 2,60; $p_{1-2} < 0,05$; $p_{1-3} < 0,05$) та обирають професію працівника міліції з метою подолання своїх слабких рис характеру (3,34; 2,91 та 2,98; $p_{1-2} < 0,05$; $p_{1-3} < 0,05$).

Висновки.

Таким чином, незалежно від статі першокурсники при виборі професії правоохоронця вірогідно більш орієнтовані на подолання труднощів завдяки професії і своїм рисам характеру (тривожності, невпевненості, нерішучості та ін.), а також на матеріальні стимули (заробітну платню, премії, певні пільги) і престиж професії. Зі збільшенням стажу служби ці професійні мотиви відіграють все меншу роль. Це яскраво показано в четвертому курсі та в групах слідчих. А у чоловіків знижується й орієнтація на адекватні мотиви професійного вибору (що пов'язані з боротьбою зі злочинністю, захистом інтересів громадян), які в групі слідчих хоч і є значущими, але вірогідно меншою мірою.

Література

1. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие / Т.В. Бендас. – СПб.: Питер, 2005. – 431 с.
2. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник для вузов / В.Л. Васильев. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2006 – 656 с.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
4. Крысько В.Г. Социальная психология: Курс лекций / В.Г. Крысько. – 3-е изд. – М.: Омега-Л, 2006. – 352 с.
5. Москаленко А.П., Кобзін Д.О., Стародубцев А.А. Професійна мотивація працівників органів внутрішніх справ: вивчення та корекція: Науково-практичний посібник / А.П. Москаленко, Д.О. Кобзін, А.А. Стародубцев. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. – 96 с.

Розділ: Психологія психічного здоров'я та клінічна психологія

УДК: 159.923: 316.6: 001.8: 614.253

Дослідження психометричних характеристик методики оцінки довіри/недовіри в системі відносин «лікар – пацієнт»

Бородавко О.О.

В статті представлено результати розробки психодіагностичної методики для визначення особливостей ставлення довіри та недовіри в системі відносин «лікар-пацієнт» (модифікований варіант методики оцінки довіри/недовіри особистості іншим людям (А. Б. Купрейченко, 2008)). Наводяться дані щодо психометричних характеристик даної методики: валідності та надійності. Надається описання шкал опитувальника та їх змістовна інтерпретація.

Ключові слова: терапевтичний альянс, ставлення довіри та недовіри, психодіагностична методика, валідність, надійність.

В статье представлены результаты разработки психодиагностической методики для изучения особенностей отношения доверия и недоверия в системе взаимоотношений «врач-пациент» (модифицированный вариант методики оценки доверия/недоверия личности другим людям (А. Б. Купрейченко, 2008)). Приводятся данные относительно психометрических характеристик данной методики: валидности и надежности. Представлено описание шкал опросника и их содержательная интерпретация.

Ключевые слова: терапевтический альянс, отношение доверия и недоверия, психодиагностическая методика, валидность, надежность.

The article presents the results of the development of psychodiagnostic methods for determining of relations of trust and distrust of system of relationship "doctor-patients" (modified version of the methods method of estimating the trust/distrust of personality to other people (A. B. Kupreychenko, 2008)). The data regarding the psychometric characteristics of this methodology: validity and reliability. Small description of the questionnaire scales and their meaningful interpretation.

Key words: therapeutic alliance, relations of trust and distrust, psychodiagnostic methods, validity, reliability.

Дослідження особливостей взаємин лікаря і пацієнта в ході лікування є однією з найбільш актуальних проблем сучасної медичної психології. В роботах багатьох авторів показана висока значущість терапевтичного альянсу (ТА) між лікарем і хворим в ході лікувально-реабілітаційного процесу [1, 3, 6, 8]. При цьому відзначається, що одним з найбільш значущих чинників формування конструктивних форм ТА, а також продуктивного комплаєнсу хворих є довіра між лікарем і пацієнтом [1, 3, 5, 6, 8]. Дане поняття здебільшого аналізується як один з компонентів взаємин «лікар-хворий» і досліджується, передусім, рівень довіри [1, 5]. Проте, детальне вивчення не лише рівневих, а й структурних характеристик довіри та недовіри між лікарем і хворим може суттєво поглибити уявлення щодо формування та функціонування терапевтичного альянсу в цілому.

В сучасній соціальній психології існує широкий спектр різноманітних підходів для вивчення феномену довіри та недовіри. В різних дослідженнях дані поняття розглядаються як очікування, установка, ставлення, стан, почуття, процес соціального обміну, особистісна та групова властивість та ін. [4, 7]. В даній роботі за основу було взято визначення А. Б. Купрейченко [4; с. 153], де довіра розглядається як «психологічне ставлення, що включає інтерес та повагу до партнера; уявлення щодо потреб, які можуть бути задоволені в результаті взаємодії з ним; емоційні оцінки партнера; розслабленість у відносинах; готовність здійснювати певні дії, що сприятимуть успішній взаємодії». Недовіра, в свою чергу, включає: «усвідомлення ризиків; відчуття небезпеки, страху в поєднанні з негативними емоційними оцінками партнера та можливих результатів взаємодії; настороженість, напруженість у відносинах та готовність перервати взаємодію» [4; с. 153]. В дослідженнях останніх років показано, що поняття «довіра» та «недовіра» є достатньо автономними феноменами. В залежності від широкого спектру умов вони можуть як співіснувати, так і виключати один одного [4]. В даному дослідженні поняття «довіра» та «недовіра» розглядатимуться як взаємозалежні, дихотомічні явища.

На цей час існує достатньо велика кількість методик, що дозволяють оцінити різноманітні види, форми довіри та її рівневі характеристики [4, 7]. Проте, більшість з них розроблена в рамках соціальної психології та психології організації. Це, певною мірою, ускладнює використання існуючого інструментарію в незмінному вигляді для досліджень в області медичної психології, адже в ньому не враховується специфіка даної сфери. Отже, можна сказати, що на сьогодні досить актуальною є розробка нових та модифікація існуючих методик, які були б спрямовані на дослідження довіри та недовіри в системі взаємин «лікар-пацієнт».

Метою даної роботи було розробити методику для дослідження довіри/недовіри в системі відносин «лікар – пацієнт» (модифікований варіант методики оцінки довіри/недовіри особистості іншим людям (А. Б. Купрейченко, 2008)) та оцінити її психометричні характеристики.

В дослідженні взяли участь 210 чоловік, які на момент обстеження не проходили лікування, проте мали досвід спілкування і взаємодії з лікарем. 135 (64,20 %) жінок та 75 (35,80 %) чоловіків, віком від 18 до 69 років (середній вік 34,67±13,28 роки). Вищу освіту мали 90 (42,80 %) респондентів, незакінчену вищу – 103 (49,04 %) та середню – 17 (8,16 %) опитуваних. Також в дослідженні брали участь 30 лікарів: 14 (46,66 %) неврологів та 16 (53,34 %) психіатрів. Серед них 13 (43,33 %) чоловіків та 17 (56,76 %) жінок, віком від 30 до 69 років (середній вік 45,75±8,85 років). Стаж роботи лікарів за фахом знаходився в діапазоні

від 4 до 40 років.

Методи дослідження. Психодіагностичний метод був реалізований за допомогою методики оцінки довіри/недовіри в системі відносин «лікар – пацієнт» (варіант для лікарів та пацієнтів) (модифікований варіант методики оцінки довіри/недовіри особистості іншим людям (А. Б. Купрейченко, 2008)). Метод експертних оцінок застосовувався для дослідження змістовної валідності методики. Експертами були шість спеціалістів з вищою психологічною освітою четверо з яких є кандидатами наук за спеціальністю 19.00.04 – медична психологія, троє працюють в медичних закладах психоневрологічного профілю. Стаж роботи експертів за фахом знаходився в діапазоні від 3 до 21 року.

Статистична обробка даних здійснювалась за допомогою методу Кронбаха (коефіцієнт α), кореляційного аналізу (коефіцієнт кореляції r_s – Спірмена), факторного аналізу методом головних компонент. Обчислювання отриманих даних проводилось за допомогою статистичного пакету SPSS 17.0 for Windows.

Розробка методики для оцінки довіри/недовіри в системі відносин «лікар– пацієнт» здійснювалась в декілька етапів. На першому етапі було сформульовано твердження опитувальника. За основу було прийнято структуру оригінальної методики оцінки довіри/недовіри особистості іншим людям (А. Б. Купрейченко, 2008), яка включає наступні параметри довіри/недовіри. Передбачуваність (знання) – уявлення суб'єкта про те, як добре він знає людину, стосовно якої оцінює ступінь довіри, та на скільки він здатен передбачити її поведінку в ситуації невизначеності. Надійність – уявлення суб'єкта про те, здатна чи ні інша людина допомогти, підтримати його в складній ситуації. Єдність – уявлення суб'єкта про наявність у нього з іншою людиною спільних цілей, принципів або світогляду. Приязнь – ставлення симпатії, приязні до іншої людини. Розрахунок – ставлення суб'єкта до іншої людини, засноване на об'єктивній інформації, що передбачає можливість контролювати ситуацію та зменшує її невизначеність. Останні два параметри, з позиції авторів, не є характеристиками власне довіри/недовіри, проте часто виступають заміною подібного ставлення. Також, виділяється такий параметр довіри/недовіри, як «Недоліки», що характеризує негативне ставлення суб'єкта до людини стосовно якої оцінюється рівень довіри [4]. Базуючись на вищеописаній моделі було сформовано шкали модифікованого варіанту методики які, поряд з особистісними характеристиками довіри/недовіри, включали параметри, що відображають специфіку взаємин в системі «лікар-пацієнт» (з позиції пацієнта – уявлення щодо професійної компетентності лікаря, з позиції лікаря – уявлення щодо комплаєнтності хворих).

Таким чином, було розроблено два варіанти методики оцінки довіри/недовіри в системі відносин «лікар – пацієнт» для лікарів (включав 30 тверджень) та пацієнтів (включав 33 твердження). Визначені пункти, як і в оригінальному варіанті опитувальника, мають оцінюватись стосовно двох категорій людей: людини (пацієнта або лікаря), якій респондент довіряє найбільше та людини (пацієнта або лікаря), яка не виправдала довіри.

На наступному етапі проводилось дослідження психометричних характеристик двох варіантів даної методики.

Апробацію варіанту методики для пацієнтів було проведено на групі опитуваних 100 чоловік, які на момент обстеження не проходили лікування. Метою даного етапу було дослідити факторну структуру опитувальника, визначити її узгодженість з теоретичною моделлю та оцінити якість розроблених тверджень.

За допомогою факторного аналізу методом головних компонент було визначено факторну структуру методики, яка включала 6 практично симетричних факторів довіри та недовіри пацієнта до лікаря. Результати дослідження показали, що виявлені фактори в цілому узгоджуються з теоретичною моделлю та структурою оригінальної методики оцінки довіри/недовіри особистості іншим людям.

Оцінка якості тверджень опитувальника здійснювалась шляхом визначення індексу їх ефективності та дискримінативності [2]. Результати дослідження показали, що із 33 тверджень 27 є ефективними та 30 – дискримінативними для показників довіри і недовіри. Таким чином, для остаточного варіанту методики було відібрано 27 ефективних і дискримінативних тверджень.

Враховуючи дані факторного аналізу, а також індекс ефективності та дискримінативності тверджень було сформовано наступні 6 шкал методики: «Обізнаність» - характеризує уявлення пацієнтів про те, наскільки добре вони обізнані щодо професійних та особистісних якостей лікаря; «Уявлення щодо професійної компетентності лікаря» - відображає уявлення пацієнтів про те, наскільки повною та компетентною може бути професійна допомога з боку лікаря; «Єдність у поглядах з лікарем» - характеризує уявлення хворих про наявність у них з лікарем спільних поглядів, життєвих принципів, світогляду; «Приязнь до лікаря» - описує ставлення симпатії, приязні пацієнта до лікаря; «Рольові очікування» - відображає уявлення пацієнтів щодо відповідності медичного спеціаліста стереотипному образу, соціальній ролі лікаря; «Недоліки» - відображає негативну оцінку пацієнтами професійних якостей лікаря.

На останньому етапі розробки методики було здійснено перевірку її змістовної валідності та надійності. Дослідження було проведено на вищеописаній групі опитуваних (210 чоловік).

Змістова валідність методики визначалась за допомогою факторного аналізу методом головних компонент. Результати дослідження підтвердили правомірність виділення вищеописаних 6-и шкал методики. Було визначено 6 факторів довіри пацієнта до лікаря, які в сумі пояснюють 63,22 % дисперсії та 6 факторів недовіри, що пояснюють 57,02 % дисперсії.

Факторна структура довіри включає наступні фактори. Фактор 1 – «Уявлення щодо професійної компетентності лікаря» (16,19 % дисперсії). До нього увійшли наступні пункти¹: «Я выяснил, что врач - надежный человек, особенно в тех случаях, что важны для меня» (0,66), «Информацию (о лекарствах, перспективах лечения и т.п.), которую дает мне врач, всегда необходимо тщательно проверять в других

¹ Текст опитувальника наведено на тій мові, на якій було розроблено методику та здійснено її психометричну оцінку.

источниках»^{*2} (0,68), «Врач всегда может поддержать меня» (0,69), «На такого человека, как этот врач, можно полностью положиться» (0,75), «Врач всегда делает все возможное, чтобы мне помочь» (0,75), «Профессионализм этого врача не вызывает сомнений» (0,68).

Фактор 2 – «Обізнаність» (14,34 % дисперсії), включає твердження: «Мне кажется, я хорошо знаю этого врача» (0,78), «Трудно сказать, какой врач человек»* (0,76), «Я хорошо представляю, насколько профессионален этот врач» (0,76), «Тяжело судить о том, какой специалист данный врач»*(0,62).

Фактор 3 – «Єдність у поглядах з лікарем» (11,63 % дисперсії), включає пункти: «Думаю, что у нас с врачом похожее восприятие мира» (0,77), «Думаю, я достаточно точно могу предсказать поведение таких людей, как этот врач» (0,69), «Похоже, мы с врачом отстаиваем одни и те же принципы» (0,77), «Думаю, что с таким человеком, как этот врач, у меня могут быть общие интересы» (0,67), «Думаю, что могу кое-чему научиться у этого врача» (0,65).

Фактор 4 – «Приязнь до лікаря» (8,46 % дисперсії). До нього увійшли твердження: «По отношению к врачу я испытываю приязнь» (0,72), «Такие люди, как этот врач, вызывают у меня симпатию» (0,68), «Не могу сказать, что врач мне нравится»* (0,76).

Фактор 5 – «Недоліки» (6,86 % дисперсії), включає пункти: «Врач может допускать ошибки (часто)» (0,78), «В процессе лечения бывают ситуации, когда я не могу полагаться на врача (часто)» (0,75), «Бывает, что врач не в силах чем-либо мне помочь (часто)» (0,66), «Врач не всегда может предсказать результат лечения» (0,72).

Фактор 6 – «Рольові очікування» (6,76 % дисперсії). «Врач пытается создать себе репутацию человека, выполняющего обещания» (0,68), «К сожалению, врач не понимает, что ему выгодно выполнить свои обязательства передо мной»* (0,66), «Врач понимает, что оправдать доверие выгоднее, чем потерять его» (0,76), «Врач осознает, что если обманет доверие, то потеряет больше, чем выиграет» (0,69).

Факторы недовіри пацієнта до лікаря: Фактор 1 – «Уявлення щодо професійної компетентності лікаря» (14,23 % дисперсії). До нього увійшли твердження: «Я выяснил, что врач - надежный человек, особенно в тех случаях, что важны для меня» (0,71), «Информацию (о лекарствах, перспективах лечения и т.п.), которую дает мне врач, всегда необходимо тщательно проверять в других источниках»* (0,59), «Врач всегда может поддержать меня» (0,62), «На такого человека, как этот врач, можно полностью положиться» (0,68), «В процессе лечения бывают ситуации, когда я не могу полагаться на врача (часто)»* (0,57), «Врач всегда делает все возможное, чтобы мне помочь» (0,62), «Профессионализм этого врача не вызывает сомнений» (0,57).

Фактор 2 – «Обізнаність» (10,55 % дисперсії), включає пункти: «Мне кажется, я хорошо знаю этого врача» (0,67), «Думаю, я достаточно точно могу предсказать поведение таких людей, как этот врач» (0,77), «Трудно сказать, какой врач человек»* (0,66), «Я хорошо представляю, насколько профессионален этот врач» (0,63), «Тяжело судить о том, какой специалист данный врач»* (0,63).

Фактор 3 – «Приязнь до лікаря» (10,55 % дисперсії), включає твердження: «По отношению к врачу я испытываю приязнь» (0,67), «Такие люди, как этот врач, вызывают у меня симпатию» (0,78), «Не могу сказать, что врач мне нравится»* (0,72), «К таким людям, как этот врач, я отношусь с большим уважением» (0,67).

Фактор 4 – «Єдність у поглядах з лікарем» (7,94 % дисперсії). До нього увійшли пункти: «Думаю, что у нас с врачом похожее восприятие мира» (0,67), «Похоже, мы с врачом отстаиваем одни и те же принципы» (0,74), «Думаю, что с таким человеком, как этот врач, у меня могут быть общие интересы» (0,76), «Думаю, что могу кое-чему научиться у этого врача» (0,65), «К таким людям, как этот врач, я отношусь с большим уважением» (0,63).

Фактор 5 – «Недоліки» (7,36 % дисперсії), включає твердження: «Врач может допускать ошибки (часто)» (0,67), «В процессе лечения бывают ситуации, когда я не могу полагаться на врача (часто)» (0,59), «Бывает, что врач не в силах чем-либо мне помочь (часто)» (0,68), «Тяжело судить о том, какой специалист данный врач» (0,58), «Врач не всегда может предсказать результат лечения» (0,74).

Фактор 6 – «Рольові очікування» (6,38 % дисперсії), включає пункти «Врач пытается создать себе репутацию человека, выполняющего обещания» (0,67), «К сожалению, врач не понимает, что ему выгодно выполнить свои обязательства передо мной»* (0,58), «Врач понимает, что оправдать доверие выгоднее, чем потерять его» (0,68), «Врач осознает, что если обманет доверие, то потеряет больше, чем выиграет» (0,69).

Визначена факторна структура досить сильно узгоджується з результатами попереднього факторного аналізу опитувальника та структурою оригінальної методики оцінки довіри/недовіри особистості іншим людям. Це вказує на правомірність виділення вищеописаних 6-и шкал методики. Слід зазначити, що деякі твердження входили до різних факторів в залежності від оцінок довіри та недовіри. Задля збереження симетричності шкал довіри/недовіри дані пункти було виключено з остаточного варіанту опитувальника. Таким чином, даний варіант методики є змістовно валідним.

Визначення внутрішньої узгодженості шкал опитувальника здійснювалось за допомогою розрахунку коефіцієнту α Кронбаха. За даними дослідження, показники коефіцієнту α Кронбаха для окремих шкал довіри та недовіри знаходяться в діапазоні 0,61 – 0,84, що вказує на досить високу внутрішню узгодженість виділених параметрів.

Дослідження ретестової надійності даної методики проводилось на групі опитуваних 60 чоловік з інтервалом у часі 2-2,5 місяці. За результатами аналізу показники ретестової надійності розробленого опитувальника є досить високими (коефіцієнти кореляції для параметрів довіри і недовіри знаходились в діапазоні 0,48-0,68, $p \leq 0,01$). Це свідчить про те, що ставлення довіри/недовіри до лікаря є досить стійким

2 * – Твердження, які за ключем методики мають зворотні оцінки.

психологічним утворенням.

Дослідження психометричних характеристик методики оцінки довіри/недовіри в системі відносин «лікар-пацієнт» (варіант для лікарів) проводилось на вищеописаній групі медичних спеціалістів.

Дослідження змістовної валідності методики було здійснено за допомогою методу експертної оцінки (групу експертів описано вище). Метою експертної оцінки було встановлення відповідності змісту кожного завдання опитувальника тим параметрам, які мають діагностуватися за його допомогою. Для оцінки відповідності тверджень використовувалась п'ятибальна шкала, де 1 бал – «повністю не відповідає»; 2 бали – «скоріше не відповідає»; 3 бали – «в цілому відповідає»; 4 бали – «майже повністю відповідає»; 5 балів – «повністю відповідає». Результати експертних оцінок показали, що розроблені твердження в цілому відповідають цілям діагностики (середні показники оцінок знаходились в діапазоні $4,03 \pm 0,40$ – $4,91 \pm 0,12$). Також відзначалась досить висока узгодженість відповідей експертів (α -коефіцієнт Кронбаха – 0,63), що підкреслює точність проведеної експертизи.

Для оцінки якості розроблених тверджень було визначено індекси їх ефективності та дискримінативності за показниками довіри та недовіри окремо. Результати дослідження показали, що із 30 тверджень 26 є ефективними та 22 – дискримінативними. Для остаточного варіанту методики було обрано 22 ефективних і дискримінативних тверджень.

Таким чином, на підставі вищеописаної теоретичної моделі, результатів експертної оцінки та показників ефективності і дискримінативності розроблених тверджень було сформовано 5 симетричних шкал для оцінки показників довіри/недовіри лікаря до пацієнтів: «Передбачуваність поведінки пацієнта» – описує уявлення лікарів про те наскільки передбачуваною для них є поведінка пацієнта; «Уявлення щодо комплаєнтності пацієнта» – відображає оцінку лікарів рівня комплаєнтності пацієнта, «Єдність у поглядах з пацієнтом» – характеризує уявлення лікарів про наявність у них з пацієнтом спільних поглядів, життєвих принципів, світогляду; «Приязнь до пацієнта» - відображає ставлення симпатії, приязні лікаря до пацієнта; «Недоліки» - описує негативну оцінку лікаря особистісних якостей та комплаєнтності хворого.

Аналіз надійності (внутрішньої узгодженості) визначених шкал здійснювався шляхом підрахунку коефіцієнту α Кронбаха. Результати дослідження показали, що для шкал довіри і недовіри показники α -коефіцієнту знаходяться в діапазоні 0,61 – 0,89, що свідчить про достатньо високу внутрішню узгодженість виділених параметрів.

Таким чином, методика оцінки довіри/недовіри в системі відносин «лікар-пацієнт» (модифікований варіант методики оцінки довіри /недовіри особистості іншим людям (А. Б. Купрейченко, 2008)) розроблена в двох варіантах – для пацієнтів та лікарів. Варіант опитувальника для пацієнтів дозволяє дослідити такі параметри довіри/недовіри до лікаря в процесі лікування, як обізнаність пацієнтів щодо професійних та особистісних якостей лікаря, суб'єктивні оцінки хворих рівня професійної компетентності медичного спеціаліста, єдність у поглядах з ним, приязнь до лікаря, ролі очікування у взаєминах з ним, уявлення щодо професійних недоліків медичного спеціаліста. Варіант методики для лікарів дозволяє визначити такі параметри довіри/недовіри лікаря до пацієнта, як передбачуваність поведінки хворого, уявлення щодо його комплаєнтності, єдність у поглядах з ним, приязнь до нього та уявлення щодо недоліків пацієнта. Також даний опитувальник дозволяє виявити найбільш значущі компоненти ставлення довіри/недовіри в системі відносин «лікар-пацієнт» шляхом підрахунку різниці (Δ) між оцінюваними параметрами за шкалами довіри та недовіри (за аналогією з оригінальною методикою оцінки довіри/недовіри особистості іншим людям). Проведене дослідження психометричних характеристик даної методики переконливо свідчить про змістовну валідність та високу надійність розроблених варіантів опитувальника.

Література

1. Артюхова, В. В. Особливості формування терапевтичного альянсу в медичному закладі психоневрологічного профілю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.04 «Медична психологія» / В. В. Артюхова. – Харків, 2011. – 20 с.
2. Бурлачук, Л. Ф. Психодіагностика: Учебник для вузов / Л. Ф. Бурлачук. – СПб.: Питер, 2006. – 351 с.
3. Клиническая психология: учебник / Под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб.: Питер, 2002. – 960 с.
4. Купрейченко, А. Б. Психология доверия и недоверия / А. Б. Купрейченко. – М.: Изд-во «Институт психологи РАН», 2008. – 571 с.
5. Лесная, Н. Н. Типы комплаенса больных с алкогольной зависимостью / Н. Н. Лесная // Вісник Харківського університету. Сер. «Психологія». - 2007. - №771. - С.155-159.
6. Шестопалова, Л. Ф. Психологія лікувального процесу: сучасні проблеми та перспективи дослідження / Л. Ф. Шестопалова // Медицинская психология. – 2006. – Т.1, № 4. – С.30-32.
7. Скрипкина, Т. П. Психология доверия: Учебное пособие / Т. П. Скрипкина. – М.: Изд. Центр «Академия», 2000. – 264 с.
8. Chaplin, R. How can clinicians help patients to take their psychotropic medication? / R. Chaplin // *Advances in psychiatric treatment*. – 2007. – Vol. 13. – P. 347-349.

УДК 159.923-053.81:613

Ставлення до свого здоров'я залежно від особистісних особливостей і специфіки освіти в осіб молодого віку

Габелкова О. С., Веретельник Г. С.

Стаття посвячена аналізу взаємозв'язку стосовно до здоров'я з тривожністю, суггестивністю та захисними механізмами у молодих людей з різною специфікою освіти. Використані тест «Індекс стосовно до здоров'я», методика «Оцінка суггестивності», методика «Індекс життєвого стилю» і Шкала особистісної тривожності. Виявлено, що всі досліджувані особи незалежно від специфіки освіти перебувають в «зоні ризику», тобто висока ймовірність того, що вони не будуть вести здоровий образ життя і турбуватися про своє здоров'я, а це рано або пізно приведе до погіршення здоров'я. Захисні механізми «інтелектуалізація» і «компенсація» пов'язані з більш конструктивним ставленням до свого здоров'я.

Ключові слова: молодь, освіта, ставлення до здоров'я, тривожність, суггестивність, захисні механізми

Стаття присвячена аналізу взаємозв'язку ставлення до здоров'я з тривожністю, суггестивністю та захисними механізмами в молодих людей з різною специфікою освіти. Використані тест «Індекс ставлення до здоров'я», методика «Оцінка суггестивності», методика «Індекс життєвого стилю» і Шкала особистісної тривожності. Виявлено, що всі досліджувані особи незалежно від специфіки освіти перебувають в «зоні ризику», тобто висока ймовірність того, що вони не будуть вести здоровий спосіб життя та піклуватися про своє здоров'я, а це приведе до погіршення здоров'я. Захисні механізми «інтелектуалізація» і «компенсація» пов'язані з більш конструктивним ставленням до свого здоров'я.

Ключові слова: молодь, освіта, ставлення до здоров'я, тривожність, суггестивність, захисні механізми

This article is about the analysis of intercommunication of attitude towards the health with an anxiety, suggestiveness and defense mechanisms of young people with different specific education. The test "Index of attitude towards health", method "Evolution of suggestiveness", method "Index of lifestyle" and Scale of personality anxiety were used. We found out that all investigated individuals regardless the specific education are in the "zone of risk", which means that there is a high probability that they will not live a healthy lifestyle and take care of their health, and this sooner or later will result a bad health. Defense mechanisms "intellectualization" and "compensation" are related to more structural attitude towards their health.

Key words: youth, education, attitude towards health, anxiety, suggestiveness, defense mechanisms

Вступ. Для більшості людей поняття «здоров'я» асоціюється в головному з тілом і фізичним станом. Для того щоб бути здоровішими, люди прагнуть правильно харчуватися, відмовляються від шкідливих звичок, займаються спортом. І, як правило, не враховують культуру думок, емоцій, взаємин з навколишнім світом. Але часто саме руйнівні думки, почуття, неправильне відношення до себе, до оточення, до самого життя є причиною більшості захворювань. Тимофєєва М.П. і Двіжона О.В. відзначають, що психосоматична й поведінкова медицина, психологія здоров'я при всій специфічності власних підходів сходяться на тому, що здоров'я й хвороба – це результати взаємодії біологічних, психологічних і соціальних факторів [10].

Одним із критеріїв суспільного прогресу є спосіб життя людини. Багато авторів підкреслюють, що спосіб життя ґрунтується на особливостях поведінки людини, характеристиках особистості, а також їх взаємодії із соціальним середовищем, економічними умовами й середовищем проживання. Індивідуальні стереотипи поведінки можуть вплинути на здоров'я, як самої людини, так і людей, що її оточують. До основних факторів, які визначають спосіб життя, належать: рівень загальної культури людини та її освіта, матеріальні умови життя, стать, вікові й конституціональні особливості людини, стан здоров'я, екологія середовища проживання, особливості трудової діяльності, особливості сімейних стосунків і сімейного виховання, звички людини, можливості задоволення біологічних і соціальних потреб [2, 3, 7, 11].

Як пише Сумрач М.Ю. і Журавльова І.В., потреба в здоров'ї актуалізується у випадку його погіршення, здорова людина не помічає свого здоров'я, сприймає його як факт. Людина не завжди робить які-небудь спрямовані дії по збереженню і зміцненню здоров'я, оскільки й так все добре. Ставлення до здоров'я є системою індивідуальних, вибіркового зв'язків особистості з різними явищами навколишньої дійсності, що сприяють або, навпаки, що загрожують здоров'ю людей. Таким чином, ставлення до здоров'я - один з елементів самозберігаючий поведінки [5, 9].

Ставлення до здоров'я може бути адекватним або неадекватним. Критеріями ступеня адекватності відносини до свого здоров'я можуть виступати: на когнітивному рівні - міра проінформованості людини в галузі фізіології й інших сфер, пов'язаних із забезпеченням здоров'я, знання основних факторів ризику погіршення здоров'я, розуміння ролі здоров'я в забезпеченні довголіття; на поведінковому рівні - ступінь відповідності дій і вчинків людину вимогам здорового способу життя; на емоційному рівні - оптимальний рівень тривожності стосовно здоров'я, уміння насолоджуватися станом здоров'я й радіти йому; на ціннісно-мотиваційному рівні - висока значимість здоров'я в індивідуальній ієрархії цінностей [1]. Таким чином, вивчення ставлення до здоров'я, виявлення впливу освіти на формування здоров'язберігаючий поведінки являє собою актуальну наукову проблему.

Метою статті є відображення результатів дослідження зв'язку ставлення до здоров'я з особистісними особливостями й специфікою освіти. Гіпотезами дослідження передбачалося, що неадекватне ставлення до здоров'я супроводжується, по-перше, більшою виразністю захисних механізмів, по-друге, ступенем

сугестивності, по-третє, низькою тривожністю. Також припускалося, що в групі зі спеціальною медичною освітою ставлення до здоров'я буде більш адекватне, здоров'язберігаюче й здоров'яформує.

Завданнями дослідження стали:

1. Визначення особливостей ставлення до здоров'я, тривожності, сугестивності й захисних механізмів в осіб молодого віку.

2. Виявлення зв'язків між ставленням до здоров'я, тривожністю, сугестивністю й захисними механізмами.

3. Визначення особливостей ставлення до здоров'я в людей з різною специфікою освіти.

Методи й вибірка. Для виявлення рівня й особливостей ставлення до здоров'я була використана методика «Індекс ставлення до здоров'я» розроблена С. Дерябо і В. Ясневим [3]. Методика включає чотири шкали: емоційна шкала – спрямована на визначення того, наскільки людина чутлива до різних проявлень свого організму, наскільки вона сприйнятлива до естетичних аспектів здоров'я, здатна одержувати насолоду від свого здоров'я; пізнавальна шкала – діагностує, з одного боку, наскільки людина готова сприймати інформацію із проблем здоров'я, одержувану від інших людей і з літератури, а з іншого – наскільки вона до цього прагне; практична шкала – виявляє, наскільки людина готова включитися в різні практичні дії, спрямовані на турботу про своє здоров'я; шкала вчинків – вимірює, у якому ступені людина прагне змінити своє оточення або вплинути на нього відповідно до існуючого в нього ставлення до здоров'я. Показник інтенсивності ставлення утворюється шляхом підсумовування балів по чотирьом шкалам і показує, наскільки в цілому сформоване ставлення до здоров'я і як сильно воно проявляється. Для методики має переведення сирих балів у процентілі.

Для виявлення механізмів психологічного захисту був використан Опитувальник Келлермана-Плутчика «Індекс життєвого стилю» [6], який вимірює виразність восьми основних захисних механізмів: заперечення, витиснення, регресія, компенсація, проєкція, заміщення, інтелектуалізація, реактивне утворення.

Для визначення рівня тривожності була використана Шкала особистісної тривожності Ч. Д. Спілбергера, Ю. Л. Ханіна [8].

Для визначення схильності до сугестивності була використана методика «Оцінка сугестивності» [4].

Вибірка досліджуваних осіб складалася з 40 людей, з них 11 чоловіків і 29 жінок. Серед них: 21 людина з вищою медичною і фармацевтичною освітою (1 група), і 19 осіб з вищою гуманітарною і технічною освітою (2 група). Основний розкид віку досліджених 22 – 35 років. Середній вік 26 років.

Усі досліджувані особи добровільно й з інтересом взяли участь у дослідженні.

Для формування бази даних і графічного аналізу використовувалася програма MS Excel 2007, перевірка статистичних гіпотез зроблена в програмі STATISTICA 6.1. Для пошуку зв'язків між змінними використався кореляційний аналіз Спірмена, а для порівняння двох груп – U критерій Манна - Уїтні.

Обговорення результатів. Пошук зв'язку між рівнем тривожності й ставленням до здоров'я не виявив значимих кореляцій, тобто незалежно від ступеня тривожності людини вона може як адекватно, так і неадекватно ставитися до власного здоров'я.

Перевірка другої гіпотези дала позитивний результат – знайдений значимий зв'язок між одним з показників ставлення до здоров'я «пізнавальною шкалою» і ступенем сугестивності: $r_s=0,33$, $p=0,037$. Прямий зв'язок між пізнавальним компонентом ставлення до здоров'я й сугестивністю означає, що при високій навіюваності людина виявляє велику цікавість до проблеми здоров'я й сама активно шукає відповідну інформацію, любить спілкуватися з іншими людьми на дану тему й т.п. Це говорить нам, що сугестивність, яка відображає сприйнятливість і чутливість молодих людей до нової інформації, показує наявність розвитої уяви, сприяє більш допитливому й уважному ставленню до свого здоров'я.

Подальший аналіз був присвячений з'ясуванню, яким чином ставлення до здоров'я пов'язане з використанням захисних механізмів. Кореляційний аналіз показав, що найбільш залученим у ставлення до здоров'я захисним механізмом є «інтелектуалізація»: він прокорелювал із трьома шкалами методики «Індекс ставлення до здоров'я»: з емоційною шкалою ($r_s=0,52$, $p<0,001$), практичною шкалою ($r_s=0,37$, $p=0,019$) і загальним показником інтенсивності ставлення до здоров'я ($r_s=0,47$, $p<0,001$).

Пряма кореляція з механізмом «інтелектуалізація» означає, що адекватне ставлення до здоров'я як у цілому, так і в плані емоційного й практичного ставлення, пов'язане з більш інтенсивним використанням «розумового», раціонального способу пояснення будь-яких ситуацій і проблем. Тому що це найбільш прогресивний і зрілий захисний механізм, він не приводить до ігнорування проблем, як наприклад, незрілі механізми заперечення й витиснення, а сприяє їхньому інтелектуальному проробленню.

Практична шкала обернено пов'язана з механізмом «заміщення» ($r_s = -0,34$, $p=0,031$), що свідчить про те, що чим менше людина займається оздоровчими процедурами, своєю фізичною підготовкою, веде здоровий спосіб життя, тим більше вона схильна шукати винних у погіршенні свого здоров'я. І навпаки, чим більше індивідуум практично поліпшує ресурси свого організму, тем менше він потребує пошуку «козла відпущення» через незадоволеність своїм здоров'ям.

Пізнавальна шкала прямо пов'язана з механізмом «компенсація» ($r_s=0,33$, $p=0,036$). У цьому випадку спрямованість людини на пошук інформації про здоров'я супроводжується схильністю до

«компенсаторної» поведінки, тобто «відходом у роботу», прагненням до досягнення високих цілей, подоланню труднощів. Це виявляється конструктивним способом пророблення проблем і позитивним механізмом відновлення й збереження здоров'я, яке необхідно при енерговитратному способу життя.

Таким чином, підтвердилася наша гіпотеза про зв'язок ставлення до здоров'я з використовуваними захисними механізмами.

Останнє завдання нашого дослідження присвячено вивченню ролі спеціальної інформованості в галузі здоров'я/хвороби, для чого у вибірку досліджуваних були включені особи зі спеціальною медичною/фармацевтичною освітою і слабо інформовані в цих питаннях люди («гуманітарії й техніки»).

Порівняння груп проводилося за методикою «Індекс ставлення до здоров'я» (див. табл. 1). Табличні дані переведені в процентильну шкалу.

Табл. 1

Виразність ставлення до здоров'я в молодих людей з різним ступенем інформованості в галузі здоров'я

Група	Емоційна шкала	Пізнавальна шкала	Практична шкала	Шкала вчинків	Загальна інтенсивність ставлення до здоров'я
1 - інформовані особи	0	23	4	23	23
2 - неінформовані особи	0	11	4	23	23

Виходячи з наведених даних бачимо, що вся вибірка проявляє недостатньо конструктивне ставлення до свого здоров'я: найвищі процентілі становлять 23, що перебуває в нижній третині розподілу щодо всіх людей (вибірки стандартизації). Про уважне й турботливе ставлення до здоров'я говорили б процентілі 50-60 і вище, що означає більш високий результат по тесту, чим в 50-60% усіх людей. Особливо низькі результати спостерігаються по емоційній і практичній шкалі.

По пізнавальній шкалі в групі з мед./фарм. освітою середній процентиль складає 23, що значить 23% усіх людей (вибірки стандартизації) мають результати гірше цих наших випробуваних. Група без фахової освіти має ще більш низький середній процентиль (11), тобто тільки 11% вибірки стандартизації мають гірші результати в пізнавальному ставленні до свого здоров'я. Ці результати показують, що хоча обидві групи мають досить низьке пізнавальне ставлення до свого здоров'я, спеціальна інформованість у цій галузі грає позитивну роль. Розходження між групами по цій шкалі значимі: $U=124,5$, $p=0,042$ (критерій застосований до сирих балів).

По всіх інших шкалах (емоційної, практичної, шкалі вчинків і загальної інтенсивності ставлення до здоров'я) значимих відмінностей між групами немає.

В обох групах середній процентиль по шкалі емоційності максимально низький (0). Це говорить про те, що ставлення до здоров'я у всіх досліджуваних осіб носить скоріше розумовий характер, мало торкається їхньої емоційної сфери. Турбота про здоров'я для них просто необхідність, а не радісне й захоплююче заняття, вони глухі до життєвих проявлень свого організму й не бачать естетичного аспекту здоров'я.

Не набагато вище в обох групах середній процентиль по практичній шкалі (4). Можна сказати, що всі досліджувані люди в дуже незначному ступені включаються в практичну діяльність по турботі про своє здоров'я, як організовану іншими людьми (секційні, спортивні й оздоровчі заняття), так і самостійно. Власні активні дії вони роблять тільки в крайніх випадках, коли цього вимагає ситуація.

Шкала вчинків показує вагу вплива на своє оточення для зміни умов життя, поведінки інших людей убік турботи про здоров'я. Показник по цій шкалі в обох групах (23 процентіля), це означає, що всі досліджені не прагнуть вплинути на ставлення до здоров'я в оточуючих їх людей, не стимулюють їх проповідувати здоровий спосіб життя, тому що вважають, що ставлення до здоров'я є «особистою справою» кожного.

Загальний показник інтенсивності ставлення до здоров'я в обох групах перебуває на такому ж низькому рівні (23 процентіля), тому досліджувані як з вищою медичною і фармацевтичною освітою, так і без неї, знаходяться в «зоні ризику», тобто висока ймовірність того, що вони не будуть вести здоровий спосіб життя й піклуватися про своє здоров'я, а це рано чи пізно приведе до його погіршення, хронічних захворювань, зниження працездатності й задоволеності життям у цілому.

Висновки

1. Пізнавальний компонент ставлення до здоров'я в молодих людей обумовлюється ступенем сугестивності, який сприяє проявленню інтересу до інформації, пов'язаної зі здоров'ям. Тривожність не грає ролі відносно турботи про своє самопочуття.

2. Захисні механізми «інтелектуалізація» і «компенсація» пов'язані з більш конструктивним ставленням до свого здоров'я, тим самим забезпечуючи одержання задоволення від здорової поведінки, реалізацію практичних ініціатив по підтримці й розвитку потенціалу здоров'я, формування

енергозберігаючих стратегій життєдіяльності. Механізм «заміщення», навпаки, підтримує неоптимальне відношення до здоров'я, тому що дозволяє уникати практичних дій і шукати винних у погіршенні свого стану.

3. Усі досліджувані незалежно від освіти перебувають в «зоні ризику», тобто висока ймовірність того, що вони не будуть вести здоровий спосіб життя й опікуватися про своє здоров'я, а це рано чи пізно приведе до погіршення здоров'я.

4. Фактор спеціальної інформованості в галузі медицини й фармацевтики грає роль у плані підвищення когнітивного компонента ставлення до здоров'я, що, швидше за все, пов'язане з необхідністю оперувати цією інформацією з роду здійснюваної діяльності. Відсутність відмінностей цієї групи по інших компонентах ставлення до здоров'я – емоційному, практичному, спонукальному – доводить формальність їх виділення з основної маси людей за критерієм інформованості й вимагає додаткових досліджень глибинних причин порушення здорової поведінки.

Література

1. Андреев СИ., Боровков М.И. Здоровье в системе ценностных ориентации личности// Преимущество поколений: диалог культур/ Матер.межд.научно-практ.конф. Вып.2. СПб, Изд-во СПб ун-та, 1996.
2. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Академия, 2001. – 352с.
3. Диагностика здоровья. Психологический практикум /Под ред. Г.С.Никифорова. – СПб.: Речь, 2007. – 950 с.
4. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. – СПб.: Питер, 2001. – 560 с.: ил. – (Серия «Практикум по психологии»).
5. Журавлева И.В. Здоровье и самосохранительное поведение // Население и общественное развитие / Отв. ред. Т.Д. Иванова. М.: Ин-т социологии РАН, 1998.
6. Малкина-Пых И.Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. – М.: Эксмо, 2005. – 992 с.
7. Психология здоровья: Учебник для вузов/ Под ред. Г.С.Никифорова. – СПб.: Питер, 2003. – 607с.: ил. – (Серия «Учебник для вузов»)
8. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ-М», 2001. – 672 с.
9. Сурмач М.Ю. Здоровьесберегающее поведение: установки и возможности реализации // Ломоносов–2008: Материалы Пятнадцатой междунар. конф., Москва 8–11 апреля 2008 г. / Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. М., 2008.
10. Тимофієва М.П., Двіжона О.В. Психологія здоров'я: Навчальний посібник. – Чернівці: Книги – XXI, 2009. – 296с.
11. Health and Health Behaviour among Young People. WHO Policy Series: Health policy for children and adolescents Issue 1. International Report / Editors C.Currie, K.Hurrelmann, W.Settertobulte, R.Smith, J.Todd. – Copenhagen: World Health Organization Regional Office for Europe, 2000. – 132 p.

УДК 616.891.6

Застосування діагностики афективних розладів для підвищення ефективності лікування соматичних пацієнтів (на прикладі хворих на ішемічну хворобу серця)

Коваль І.А.

Застосування діагностики афективних розладів для підвищення ефективності лікування соматичних пацієнтів (на прикладі хворих на ішемічну хворобу серця)

З метою клініко-діагностичної оцінки непсихотичних психічних розладів проведено обстеження 123 пацієнтів з діагнозом ішемічна хвороба серця. Психічні розлади були виявлені у 93 пацієнтів. Доклінічні розлади у астеничній, субдепресивній та тривожній формі. Клінічні розлади – у астеничній, кардіофобійній, тривожно-депресивній, іпохондричній та істеричній формі. Виявлено особливості реагування хворих на тривалість і важкість перебігу хвороби. Запропоновано заходи, спрямовані на профілактику та лікування непсихотичних психічних розладів при ішемічній хворобі серця.

Ключові слова. Ішемічна хвороба серця, психічні розлади, непсихотичні розлади, астения, субдепресія, тривожність, кардіофобія, іпохондрія, істерія, тривожно-депресивний розлад, діагностика, лікування, профілактика.

Применение диагностики аффективных расстройств для повышения эффективности лечения соматических пациентов (на примере больных ишемической болезнью сердца)

С целью клинико-диагностической оценки непсихотических психических расстройств проведено обследование 123 пациентов с диагнозом ишемическая болезнь сердца. Психические расстройства были выявлены у 93 пациентов. Доклинические расстройства в астенической, субдепрессивной и тревожной формах. Клинические расстройства – в астенической, кардиофобической, тревожно-депрессивной, ипохондрической и истерической формах. Выявлено особенности реагирования больных на продолжительность и тяжесть течения заболевания. Предложены мероприятия, направленные на профилактику и лечение непсихотических психических расстройств при ишемической болезни сердца.

Ключевые слова. Ишемическая болезнь сердца, психические расстройства, непсихотические расстройства, астения, субдепрессия, тревожность, кардиофобия, ипохондрия, истерия, тревожно-депрессивное расстройство, диагностика, лечение, профилактика.

Application of diagnoses of mood disorders in order to improve the efficiency of treatment somatic patients (for example, patients with coronary heart disease)

The examination of 123 patients (diagnosed with coronary heart disease) were conducted in order to give diagnostic evaluation to mental disorders. Mental disorders were found in 93 patients. Preclinical disorders in asthenic, anxious and subdepression form. Clinical disorders - in asthenic, cardiophobic, anxious-depressive, hypochondriacal and hysterical manner. The features of patients' response to duration and severity of disease were found. Some measures aimed at prevention and treatment of non-psychotic mental disorders of patients with ischemic heart disease were proposed.

Key words. Ischemic heart disease, mental disorders, non-psychotic disorders, asthenia, subdepression, anxiety, cardiophobia, hypochondria, hysteria, anxiety-depressive disorder, diagnosis, treatment and prevention.

Постановка проблеми. Здоров'я – безцінний капітал не тільки окремої людини, але й народу, нації, держави. Однак у сучасному українському суспільстві цінність здоров'я домінує радше як ідеальна, а не дійсна цінність. У значній мірі це обумовлене тим, що незважаючи на вражаючі досягнення медицини, сьогодні не можна не відзначити, що кількість пацієнтів не зменшується, і рівень їхнього життя не покращується. Саме тому сучасна медицина повинна демонструвати багаторівневий підхід до пацієнта з будь-якою патологією, але в першу чергу соматичною та забезпечувати співпрацю з таким пацієнтом на рівні його особистості, соматичної та психологічної, або психічної проблеми та бути орієнтованою на кінцеву мету – зміни стратегії та якості життя пацієнта, його соціалізацію, а не лише позбавлення пацієнта якогось соматичного захворювання.

Сучасний комплексний підхід до лікування хворої людини повинен поєднувати три основні види терапевтичної діяльності: біологічний, психологічний та соціальний. Пам'ятаючи, який взаємовплив існує між психікою та функціонуванням внутрішніх органів людини, зрозуміло, що кожна хвороба дезорганізує психічну рівновагу та обмежує соціальне функціонування особистості. Цей взаємовплив можна спостерігати навіть при незначних порушеннях здоров'я: при застуді відзначається підвищена дратівливість та ознаки дистимії; незначні психотравмуючі ситуації викликають такікардію, тахіпное, розлади шлунку – та особливо важливо пам'ятати про це працюючи з пацієнтами, які страждають від психічних, психосоматичних розладів, а також хронічних соматичних хвороб, оскільки у цих пацієнтів взаємовпливи більш тривалі, а отже й наслідки їх більш виражені.

Аналіз останніх досліджень. Проблема взаємовпливу між психікою та функціонуванням внутрішніх органів людини, а також патології афективної сфери, особливо депресивних і тривожних розладів, є однією з найбільш актуальних для теорії та практики сучасної медицини [1]. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), більш ніж у 110 млн. осіб у світі (3-6 % популяції) діагностовано клінічно значущі прояви таких розладів (Д. Голдберг, С. Бенджамин, Ф. Крид, 1999). Н.Г. Гойда, М.П. Жданова, О.К. Напреенко, В.В. Домбровська (2002) відзначають подібну ситуацію й в Україні. Особливо зросла кількість депресій, що істотно впливає як на перебіг хвороби, так і на якість життя й соціальне функціонування людини, а також найбільшим серед психічних розладів рівнем детермінованих нею суїцидів (Н.А. Марута,

В.В. Мороз, 2002; И.К. Сосин, Ю.Ф. Чуев, О.В. Друзь, 2003; В.Д. Мишиев, 2004).

У цілому велика кількість існуючих уявлень про психопатологічну структуру депресій і тривоги, вплив психотравмуючих факторів на їх генезу, нейрофізіологічні та біохімічні механізми формування хвороби в сукупності із труднощами сучасних класифікаційних градацій створюють умови для діагностичних помилок і розбіжностей, перешкоджають своєчасному проведенню патогенетичної терапії й адекватній реабілітації (Дж. Зохар, 1998; І.І. Сергеев, 2001; В.Я. Пішель, Ф.О. Здорик, І.А. Марценковський, Л.О. Булахова, В.Б. Літвінов, М.Ю. Полив'яна, Ю.А. Блажевич, 2003).

Метою даної статті є спроба на основі комплексного аналізу закономірностей формування, клініко-психопатологічної й феноменологічної структури афективних розладів у соматичних пацієнтів теоретично обґрунтувати методи диференційної діагностики і прогнозу тривоги та депресії, що дозволить підвищити якість діагностики і уточнити прогноз цих станів у соматичних пацієнтів.

Виклад основного матеріалу. Науковці уже давно намагаються визначити новий комплекс критеріїв оцінювання ефективності лікарської діяльності. Б.Д. Карвасарський адекватним для комплексної оцінки ефективності лікування вважає підхід, що враховує усі три площини розгляду терапевтичної динаміки: соматичну, психологічну та соціальну, і закликає не обмежуватися традиційними лікарськими симптоматичними критеріями: одужання, покращання, без змін, погіршення.

Це обґрунтовує погляд на людину як на унікальну єдність біологічного і соціального, що об'єктивно виступає як багатовимірне, ієрархічно організоване, динамічне ціле, як система, функціональні компоненти якої нероздільні та мають різнорівневі властивості і підкоряються системним та мета-системним принципам субординації. Такий набір властивостей включає загально-соматичні, нейродинамічні та функціонально-морфологічні властивості організму (первинні властивості людини як індивіда); органічні потреби, задатки і темперамент (вторинні властивості людини як індивіда); особистісний комплекс властивостей, що включає соціальні, психологічні і психофізіологічні особливості людини (характер, соціальні ролі, настановлення, ціннісні орієнтації, інтелект, психомоторні, вегетативні і біохімічні функції); властивості людини як суб'єкта діяльності (праці, пізнання і спілкування). Біологічне у цій єдності виступає як одна з підструктур природної організації людини. Організм, як біологічна підструктура, може перебувати у стані норми або ж у патологічному стані. Що стосується особистості, як соціальної підструктури, то тут теж простежуються два визначальні моменти: людина може бути психологічно здоровою або ж хворою.

Здавна виникнення психічних розладів розглядали з позицій тісної взаємодії причин біологічного і соціального характеру: біологічну природу і соціальну сутність людини та взаємодію в її будові двох складних підсистем (організму і особистості), двох рівнів організації психічної діяльності (психофізіологічної і соціально-психологічної); тісний взаємозв'язок людини і оточуючого середовища в визначенні її основних властивостей, безпосередній або опосередкований вплив на них постійно змінюваних соціально-економічних і екологічних умов.

Соматопсихічний напрямок медицини, в центрі уваги котрого було питання про вплив соматичної хвороби на особистість закладено у працях психіатрів С.С. Корсакова, П.Б. Ганнушкіна, В.А. Гіляровського, В.М. Бехтерева.

Принцип психосоматичної та соматопсихічної єдності є основним як для нормального функціонування організму, так і для всіх форм патології. Відмовляючись від традиційної для вітчизняної медицини дихотомії „психіки та соматіки” і переходячи до „холізму” (цілісності) особистості, можна виявити їхні взаємовпливи при захворюваннях [3]. Адже ще Платон стверджував, що всякий розлад психіки чи соми є «наслідком диспропорції та порушення рівноваги між ними».

Актуальність даної теми зумовлена потребами сучасного життя, особливо це стосується питань профілактики (в т.ч. психопрофілактики), визначення етіологічних і патогенетичних факторів у розвитку як соматопсихічних, так і психосоматичних захворювань, що зазвичай визначаються як соматичні, ускладнені невротичними реакціями. Вивчення механізмів формування невротичних реакцій у соматичних хворих дасть змогу розробити методи валідної та надійної діагностики, соматичної терапії, психологічного консультування, психокорекції та психотерапії, соціальної реабілітації таких пацієнтів, а також розмежувати соматичні хвороби, ускладнені невротичними реакціями від психосоматичних захворювань та соматопсихічних розладів. Актуальність диктується як логікою наукових досліджень в галузі клінічної психології та психіатрії, так і потребами практичної медицини та практичної психології [7].

Було проведено обстеження 123 пацієнтів, які перебували на стаціонарному лікуванні у терапевтичних відділеннях Дорожньої клінічної лікарні м. Києва з діагнозом ішемічна хвороба серця (ІХС) із застосуванням клінічних та медико-психологічних методів. Крім огляду, збору анамнезу та бесіди використовувалася опитувальник нервово-психічної дезадаптації, розроблений Ленінградським психоневрологічним науково-дослідним інститутом ім. В.М. Бехтерева у 1989 р., який дає змогу з високим ступенем достовірності ($p < 0,01$) виявляти пацієнтів, у яких основне захворювання (ІХС) було або не було ускладнене психічними розладами. Для підтвердження психічних розладів пацієнтам проводили подальше клінічне обстеження.

В результаті обстеження психічні розлади було виявлено у 93 пацієнтів, яких умовно можна було поділити на дві групи: у першу віднести 27 пацієнтів, у яких спостерігалися до клінічної психічної розлади [2], у другу – 66 пацієнтів, у яких відзначалися стійкі клінічні прояви, що виникли після початку тривалого соматичного розладу.

Таблиця 1

Розподіл пацієнтів з ІХС в залежності від наявності психічних розладів

123 пацієнти						
Без ознак психічних розладів		З ознаками психічних розладів				
Абс.пок.	%	Абс.пок.		%		
30	24	93		76		
		З доклінічними психічними розладами	З клінічними психічними розладами			
		27	66	29	71	

У пацієнтів з першої групи симптоми були неспецифічними (скарги на загальну слабкість, порушення сну, дратівливість, порушення пам'яті та уваги), що дало підстави умовно поділи їх у три групи залежно від провідних симптомів неспсихотичних розладів: астеничний, субдепресивний та тривожний [6].

Таблиця 2

Розподіл пацієнтів з ІХС з доклінічними психічними розладами

Форма психічного розладу	Абс.пок.	%
Астенична	13	48
Субдепресивна	11	41
Тривожна	3	11

У пацієнтів з астеничною формою доклінічних психічних розладів перелічені неспецифічні прояви відзначались лише періодично, і пацієнти не пов'язували їх із соматичною хворобою. Астенія загалом виступала як основний або наскрізний синдром соматичного захворювання і у зв'язку з патоморфозом виступала єдиним проявом психічних змін. У випадку виникнення психотичного стану астенія може бути як його дебютом, так і завершенням. Спостерігалися типові проявами астенії: підвищена втомлюваність, іноді з самого ранку, труднощі у концентруванні уваги, сповільнене сприйняття, емоційна лабільність, підвищена вразливість і образливість, швидке відволікання. Деякі пацієнти відзначали гіперестезію, що виражалася в непереносимості різких подразників у вигляді голосних звуків, яскравого світла, запахів, дотику, яка іноді була настільки вираженою, що хворі скаржилися навіть на тихі голоси, звичайне світло, дотики білизни до тіла. Часто відзначали різноманітні порушення сну. Глибина астеничних розладів зазвичай пов'язана із важкістю основного захворювання.

У пацієнтів з субдепресивною формою доклінічних психічних розладів основними симптомами легкого виступали: знижений (депресивний) настрій, зниження активності та зменшення інтересу до діяльності, нерізка туга, надмірна емоційна і психічна чутливість зі сльозливістю, емоційна лабільність, байдужість, млявість, апатія, сонливість, втрата почуттів (особливо любові) до близьких, гіпобулія, тривога, деперсоналізація-дереалізація. Спостерігаючи за хворим, на фоні досить жвавої міміки та модульованої мови, відзначався сумний вираз обличчя та тужливі інтонації у голосі, що з'являються час від часу та ситуативно зникали або змінювалися. Оскільки вираженість симптомів є незначною, самі хворі та їх оточення часто сприймають цей стан як своєрідну замріяність, екзистенційну замисленість, філософські роздуми та навіть нудьгу, спровоковану психотравмуючим впливом. Хворі зберігаючи критичне ставлення до стану свого здоров'я та ситуації, дуже рідко звертаються за медичною допомогою, оскільки за умови зменшення впливу психотравмуючих факторів самотужки намагаються подолати прояви розладу, продовжуючи виконувати професійні та інші соціальні функції.

У пацієнтів з тривожною формою доклінічних психічних розладів відзначалися розлад настрою, з переважанням сумного, адинамії, нерідко з нав'язливими ідеями і сенестопатично-іпохондричними проявами, що триває постійно або періодично повторювалися з нетривалими періодами стабільного настрою. Зниження настрою хворі переважно пов'язували з конфліктом, а не з соматичним станом. Основні симптоми: зниження активності, головний біль вранці, розлади сну (безсоння, труднощі засинання, тривожне прокидання), невпевненість у собі та нерішучість, знижена самооцінка, труднощі у концентрації уваги, плаксивість з ідеями несправедливого ставлення до себе, зниження статевого потягу, зменшення або відсутність задоволення від діяльності, що раніше його давала, відчуття безнадії, соціальна ізоляція. У зв'язку з постійним напруженням і неможливістю розслабитися відзначалося компульсивне вживання психоактивних речовин, в п.ч. алкоголю.

Усі пацієнти з доклінічними психічними розладами недооцінювали і применшували важкість власного соматичного стану та демонстрували байдуже і легковажне ставлення до стану власного здоров'я і прогнозів.

Друга група пацієнтів сформована на підставі наявності стійкої клінічно диференційованої симптоматики і чіткої залежності між тривалістю та важкістю хвороби і клінічної психічної патології [5].

Розподіл пацієнтів з ІХС з клінічними психічними розладами

Форма психічного розладу	Абс.пок.	%
Астенічна	8	12
Кардіофобійна	11	17
Тривожно-депресивна	32	49
Іпохондрична	12	18
Істерична	3	4

У пацієнтів застенічною формою клінічних психічних розладів відзначалися: підвищена стомлюваність, ослаблення або втрата здатності до тривалого фізичного та розумового напруження, дратівлива слабкість, виражене виснаження, афективна лабільність з переважанням зниженого настрою, слізливість, гіперестезія, образний ментизм, метеопатія. Прогностично несприятливим є не лише стійке зниження активності пацієнтів, а й наростаюча безініціативність, відчуття неспроможності до тих або інших дій, що може призводити до пізніх звернень за медичною допомогою. На відміну від пацієнтів із доклінічними психічними розладами у них спостерігалась структурованість і завершеність симптоматики, що вказувала на зв'язок з ІХС, а також схильність до агравації як соматичної, так і психопатологічної симптоматики.

У пацієнтів з кардіофобійною формою клінічних психічних розладів спостерігався стійкий страх щодо роботи серця або ситуацій, що можуть, на їхню думку, загрожувати їх життю (напр. стресові ситуації, поїздки у місця, де немає спеціалізованої медичної допомоги, перенапруження). У хворих відзначалась підвищена дратівливість, коливання настрою з тенденцією до його зниження, зменшення рухової та ідеаторної активності. До нав'язливих страхів часто приєднувались «захисні» ритуали: психологічно зрозумілі, обгрунтовані, конкретні символічні дії пасивно-захисного характеру (напр. нав'язливе прагнення постійного лікарського і інструментального контролю за серцевою діяльністю). Критичність до нав'язливих страхів була збережена.

У пацієнтів з тривожно-депресивною формою клінічних психічних розладів спостерігався виражений неспокій та песимістичний погляд на майбутнє та стан власного здоров'я, пригнічений, тужливий настрій (особливо вранці), зниження самооцінки і впевненості у собі, ідеї самоприпинення і винуватості, думки і вчинки, що можуть призвести до суїциду, знижена здатність до зосередженості та уваги, психомоторна загальмованість, порушення сну (переважно, ранне прокидання), ангедонія, зниження апетиту та статевого потягу. Хворі нехтували своїм зовнішнім виглядом і правилами гігієни, прагнули до соціальної ізоляції, що дає йому змогу менше звертати увагу на себе як на особистість, що, в свою чергу, призводить до проявів депресивної деперсоналізації та дереалізації. Окрім перелічених симптомів самі хворі висловлювали скарги на неможливість належного соціального функціонування, тривожність, млявість, неприємні відчуття в тілі. Вираз обличчя хворого та його поза наче втілювали тужливість та смуток: опущені плечі, винуватий погляд (часом посмішка), погляд скерований донизу, на джерело світла або у простір, зітхання, слезливість. Власний стан та ситуацію вважали безнадійними, не бачили шляхів та перспективи одужання. Відволікти хворого від його думок вкрай важко.

У пацієнтів з іпохондричною формою клінічних психічних розладів відзначались стійке переконання в наявності у себе одного й більше важких соматичних захворювань, щонайменше на одне з яких конкретно вказував пацієнт (не обов'язково ІХС), постійна заклопотаність у зв'язку із симптомом призводила до затяжного страждання та багаторазових (3 рази й більше) консультацій і обстеження в поліклінічній службі й у фахівців. У разі недоступності консультативної допомоги відбувалося постійне самолікування або багаторазове звернення до представників парамедицини; наполеглива відмова прийняти медичний висновок про відсутність достатніх соматичних причин, наявних соматичних симптомів або лише короточасна згода з ним (до кількох тижнів). Також виявлялась ригідність, що характеризується стійкою фіксацією на медичних процедурах, й «іпохондрія здоров'я» з негативним ставленням до медичних рекомендацій і пов'язаними з ними обмежень.

У пацієнтів з істеричною формою клінічних психічних розладів відзначалися: скарги на алгічні відчуття у різних частинах тіла, періодичне заніміння кінцівок, відчуття холоду або жару, брак повітря, «клубок» у горлі, порушення ковтання тощо. Усі скарги пред'являлися з надмірною драматизацією, театральністю і виявом емоцій.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що у значній кількості пацієнтів з ішемічною хворобою серця супутніми захворюваннями виступають психічні розлади, що потребують не лише проведення діагностичних процедур, а й передбачають проведення чіткої диференційної діагностики для подальшого спеціалізованого медикаментозного, психотерапевтичного та психокорекційного втручання.

Психічні розлади при ІХС відзначає значний клінічний поліморфізм. Субклінічні психічні розлади при ІХС характеризувались неспецифічними нечіткими симптомами, відсутністю суб'єктивного почуття психічної хвороби. Слід відзначити у пацієнтів своєрідний варіант «поведінки подолання» [4], що виявляється у гіпнозогностичному ставленні до хвороби.

Клінічні психічні розлади не лише були клінічно структуровані, а й чітко відзначалось їх посилення у пацієнтів з важчим і тривалішим перебігом хвороби. Оскільки у формуванні психічних розладів при ІХС значну роль відіграє внутрішньоособистісний конфлікт, у пацієнтів відбувається руйнування усталених життєвих стереотипів та виникає необхідність пристосування до нових умов життя.

Визначення етіологічних і патогенетичних факторів у розвитку як соматопсихічних, психосоматичних, а також соматичних захворювань, ускладнених невротичними реакціями, вивчення механізмів формування невротичних реакцій у соматичних хворих дасть змогу розробити методи валідної та надійної діагностики, соматичної терапії, психологічного консультування, психокорекції та психотерапії, соціальної реабілітації таких пацієнтів, а також розмежувати соматичні хвороби, ускладнені невротичними реакціями від психосоматичних захворювань та соматопсихічних розладів.

Значний рівень супутніх психічних розладів у хворих на ІХС передбачає тісну взаємодію кардіологічних і медико-психологічних методів лікування, а також запобігання формування ускладнених форм хвороби і скорочення терміну лікування.

Література

1. Абрамов В. А. Диагностика состояний психической дезадаптации: методические рекомендации / В. А. Абрамов, И. И. Кутько и др. – Донецк, 1992. – 19 с.
2. Банкрофт Д. Вмешательство в кризис. // В кн.: «Введение в психотерапию» / Д. Банкрофт. – Амстердам-Киев: Сфера, 1997. – С. 116-135.
3. Сидоренко Б. А. Психоэмоциональное напряжение и ишемическая болезнь сердца / Б. А. Сидоренко, В. Н. Евенко. – Кишинев: Штиинца, 1988. – 149 с.
4. Смулевич А.Б. Психическая патология и ишемическая я болезнь сердца (к проблеме нозогений). // В кн.: Психические расстройства и сердечно-сосудистая патология. – М.: Либрис, 1994. – С.12-19.
5. Смулевич А. Б. Клинические и психологические аспекты реакции на болезнь / А. Б. Самулевич, А. Ш. Тхостов и др. // Неврология и психиатрия. – 1997. – №2. – С.4-9.
6. Kahn J.P., Kornfeld D.S., Frank K.A. et al. Type a behaviour and blood pressure during coronary arthery bypass surgery. // Psychosomat. Med. – 1980. – Vol.42. – N.4. – P. 407-414.
7. Prevention of coronary heart disease. Report of WHO expert committee. // Technical report series 678. World Health Organization. – Geneva, – 1982. – P.53.

УДК 155.9:615.851

Пути преодоления сопротивления в психодраме, центрированной на протагонисте

Мозговой В.И.

В статье представлен опыт психодраматической работы психодраматерапевта с протагонистом. Рассмотрены методы и техники преодоления личностного сопротивления протагониста индивидуальному и групповому терапевтическому процессу. Выявлены наиболее эффективные техники преодоления сопротивления в психодраматерапии: анализ, нейтрализация, дублирование, конкретизация, максимизация, обмен ролями, монолог, зеркало.

У статті представлено досвід психодраматичної роботи психодраматерапевта з протагонистом. Розглянуто методи і техніки подолання особистісного опору протагониста індивідуальному та груповому терапевтичному процесу. Виявлено найбільш ефективні техніки подолання опору в психодраматерапії: аналіз, нейтралізація, дублювання, конкретизація, максимізація, обмін ролями, монолог, дзеркало.

In the article experience of psychodrama work of psychodramatherapist is presented with protagonist. Methods and techniques of overcoming of personality resistance of protagonist are considered to the individual and group therapeutic process. The most effective techniques of overcoming of resistance are educed in psychodramatherapy: analysis, neutralization, duplication, specification, maximization, exchange by roles, monologue, mirror.

Актуальность темы. Преодоление сопротивления клиента психотерапевтическому процессу является важной составляющей в установлении ответственного, а значит позитивного терапевтического альянса между клиентом и терапевтом. Фасилитация сопротивления в групповом процессе это всегда момент истины для психотерапевта, это пик проявления его творчества, его инсайта, спонтанности и импровизации, его подлинного контакта с группой, когда нет готовых заготовок и штампов, а есть реальное переживание, требующее подлинных теле-отношений с группой и протагонистом. Успешное разрешение сопротивления это та лакмусовая бумажка, которая определяет качество доверия к ведущему, со стороны участников группы и протагониста в частности. Поэтому неудачное разрешение сопротивления часто приводит к поверхностному групповому процессу, где опыт переживаний подменяется «разговорным жанром», советами и т.п. «Непроработка» (иногда, из-за отсутствия супервизии) не осознаваемого, собственного сопротивления ведущего при его работе в группе или с протагонистом, приводит к «закрытости» терапевта, консервации его спонтанности и творчества, лишает чувства ответственности перед группой и личностью протагониста. Протагонист и группа также чувствуют это и в свою очередь могут «сопротивляться» терапевтическому процессу.

Анализ базовых психологических теорий, описывающих защитное поведение человека, которое можно интерпретировать и как сопротивление терапевтическому процессу, позволяет выделить три основных направления. Первое связано с анализом роли защитных механизмов и совладающих стратегий в школе психоанализа, второе с когнитивным подходом, а третье с эмоционально-личностным направлением. В контексте последнего развивается и психодраматический подход, в рамках которого можно выделить сопротивление терапевтическому альянсу, как со стороны протагониста, так и со стороны группы. Под сопротивлением протагониста мы понимаем как пассивное, так и активное нежелание выражать свои чувства в группе, посредством разговора, так и посредством игры. Под сопротивлением группы мы понимаем межличностное сопротивление, когда не только протагонисты, но также и вспомогательные лица и вся группа могут выражать сопротивление психодраме. Например, когда вспомогательные лица отказываются играть роли определенных

антогонистов. В концепции ролевого развития Морено процесс ролевого развития личности состоит в том, что личность способна одновременно действовать на соматическом, психическом, социальном и трансцендентно-интегративном ролевых уровнях. Патологическое развитие личности связано с нарушениями в процессе освоения ролей, застытием на одном или регрессией к более низкому ролевому уровню развития. В отличие от психоанализа Морено связывает это не с сексуальной сферой, а именно с нарушением ролевого развития человека и определяет его как возвращение/перескакивание к другой ролевой категории. Например, скачок с соматического на социальный ролевой уровень без освоения на достаточном уровне психического приводит к психопатическому развитию, а скачок с психического ролевого уровня на трансцендентный без достаточного овладения социальным ролевым поведением приводит к нарушениям шизоидного круга личности. В групповой психодраматической работе это особенно проявляется в индивидуальной игре протагониста. В частности, когда протагонист в связи с недостаточным ролевым развитием оказывает сопротивление терапевтическому процессу. Для исследования феномена сопротивления в групповом психодраматическом процессе и путей его преодоления методом и техниками психодрамы была сформирована экспериментальная группа из десяти человек.: четверо мужчин и шесть женщин, Группа прошла 8 сессий общей длительностью 64 часа. Сессии проводились с частотой два раза в неделю. Все сессии были проведены на базе Черниговского центра медико-социальной реабилитации детей-инвалидов «Возрождение». Анализируя сопротивление в групповом психодраматическом процессе, мы исходили из концепции трех фаз развития группового психодраматического процесса 1) фазы «детства» группы, 2) фазы ее «подростничества» и 3) фазы «взросления» группы. Естественно, что переход участников группы от одной фазы к другой сопровождается преодолением соответствующего каждому «возрастному» уровню сопротивления и освоения соответствующих ролей. В психодраме выделяют

следующие эффективные методы работы с сопротивлением: анализ, нейтрализация, дублирование, конкретизация, максимизация, обмен ролями, монолог, зеркало и др. Так, естественное сопротивление группы, возникающее на первой сессии, было успешно разрешено методом «дублирования», когда члены группы, после работы в парах, представляли друг друга, выражая скрытое содержание своих коммуникативных сообщений, помогая каждому осознать свое сопротивление в начале группы, а также методом «нейтрализации». С помощью этой техники ведущий разогревал активность участников группы с помощью различных динамических игр (“паровозик” и “ловля рыбы” и т.п.), а также техники “психорисунка”, уменьшая тревогу и увеличивая спонтанность участников терапевтической группы, «расшатывая» позицию сопротивления, позволяя избавиться от страха личного вовлечения в групповой терапевтический процесс. В результате постепенно группа превратилась в своего рода модель «семьи», где ведущие находятся в роли «родителей», а остальные участники - в роли «детей». Регрессивная позиция участников группы, таким образом, уменьшает сопротивление процессу терапии и соблазняет участников группы на индивидуальную игру.

На второй сессии, после проведения упражнения «Социальный атом» – значимые люди в моей жизни и их влияние на меня» не только расширило ролевой репертуар, но и обозначило темы будущих протагонистов. Так, в разыгрывании виньетки «социального атома» одной из участниц группы Марины В. проявилась будущая тема другого участника группы Александра С., который сыграл роль мужа Марины в двух качествах: мужа активного, бодрого и мужа, сдавшегося, покорившегося жизненным обстоятельствам. Уже на третьей сессии группа выбрала тему Александра, которая называлась “Хочу научиться реагировать в ситуациях выбора”. В первой сцене Александр поставил диалог в офисе со своим директором, в ходе которого у него возникло необъяснимое чувство вины, которое по его словам «сковывает и как бы держит за руки». Это блокировало дальнейшее продвижение протагониста. Абстрактное сопротивление протагониста стало осязаемым, после его преодоления методом «конкретизации». Ведущий, предложил показать Александру, как чувство вины сковывает и держит его за руки. Это позволило перейти к новой сцене - ситуации из детства, конфликту с матерью, когда Александру было 10 лет.

На пятой сессии другой участник группы Сергей презентовал тему «Господь, психология, социум». После представления четырех важных этапов своей жизни у протагониста возникло сопротивление, которое было разрешено с помощью метода «максимизации». Так, вдруг Сергею стали мешать, смотрящие на него члены группы. Ведущий предложил протагонисту одеть шарф и закрыть глаза, чтобы максимально сосредоточиться на своих чувствах и это позволило протагонисту продвинуться дальше в исследовании своей темы. Когда сопротивление протагониста достигло пика, и он остановился, и заявил, что “не знает, что говорить”, ведущий использовал технику “дублирования”. Он подошел к протагонисту сзади и проговорил как бы его “внутренним голосом”: “У меня есть свой внутренний мир, это моя духовность, которая помогает мне постигать Господа и весь внешний мир, который не понимает меня”. После этого стало возможным дальнейшее продвижение протагониста в заявленной теме, и возникла сцена, представленная Сергеем в виде скульптуры, проясняющая его взаимоотношения с женой и Духовностью. В диалоге с Духовностью у протагониста возникали телесные ощущения дискомфорта, которые также можно интерпретировать как сопротивление на уровне мышечного «панциря» личности протагониста. Впоследствии, благодаря технике «монолога» эти ощущения удалось вербализовать и они трансформировались в “чувство вины” перед духовным Учителем, что позволило поставить сцену диалога с Учителем и отреагировать это чувство. Впервые Сергей доверил группе свои слезы, свои чувства и избавился от чувства вины. После возвращения в первую сцену Сергей по-новому начал воспринимать свои взаимоотношения с женой. В финальной сцене, предложенной Сергеем Духовность уже играла не разделяющее, а интегрирующее начало. В шеринге он отметил «хороший день, напряжение должно отстояться, глубоко затронули. Приятное состояние единства и интеграции с группой».

Непрогрессирующие пациенты иногда могут вызвать сопротивление самого терапевта и тогда взаимоотношения между терапевтом и пациентом перерастают в «битву умов». Перенос может часто спровоцировать ведущего к бессознательному конфликту с кем-либо из участников группы и особенно проявиться в ведении игры этого участника в качестве протагониста. Так, например, в первой сессии участник группы Сергей занял позицию наблюдателя и оценивающего, продемонстрировав неосознанно внутриличностное сопротивление групповому процессу. Всякий раз, когда Сергей брал слово в шеринге его рациональные и интеллектуальные рассуждения перекрывали собственные глубинные чувства и это как-то “отодвигало” от него группу. Это в свою очередь вызывало внутреннее сопротивление ведущего группы, сопровождавшееся негативными эмоциями и раздражением к Сергею. Феномен переноса наиболее эффективно прорабатывается на супервизионной сессии, в которой принимают участие, как правило, оба тренера. Проработка переноса, тема которого была четко сформулирована ведущим, а именно “Что раздражает меня в моем протагонисте” была осуществлена через технику «обмена ролей». Это помогло ведущему преодолеть внутреннее сопротивление к Сергею, принять его и провести с ним важную психодраматическую игру, связанную с попыткой интеграции трансцендентной роли протагониста с социальной ролью мужа и отца. Динамика развития группового психодраматического процесса положительно повлияла на личностное развитие и расширение границ самопознания всех участников группы в целом и на динамику развития личности Сергея в частности: “Я недооценивал других людей”. Человек и его чувства стали важным открытием для него вместо абстрактных рассуждений и оценок людей. Работа с темой Сергея “Господь, психология и социум” подтвердила концепцию Морено о том, что отказ от социального ролевого поведения (в нашем случае, социальной роли мужа, отца) и “попытка” “перешагнуть” с психического ролевого уровня на трансцендентный приводит к нарушениям шизоидного круга.

Анализ сопротивления в психодраме в общих чертах может быть описан как процесс, который условно проходит три стадии:

1. Протагонист, во-первых, должен осознать свое сопротивление, оно должно быть идентифицировано и вербализовано. «Первый шаг на пути к достижению полноты чувств – это ощущение барьеров защиты, делающих то или иное чувство неполным. Например, «мне безразличны люди» должно уступить дорогу «мне небезразличны люди, быть безразличным больно».

2. Во-вторых, исследование протагонистом того от чего он защищается непосредственно в терапевтическом процессе по принципу «здесь и теперь».

3. Третье, ведущий должен уметь соблазнить, с помощью технических приемов, протагониста и участников группы к отказу от своего сопротивления и получению нового опыта через конкретное действие.

Для преодоления позиции сопротивления у протагониста, ведущим могут быть использованы самые различные психодраматические игры, упражнения, символические действия, а также конкретные техники. В проведенной психодраматической группе наиболее эффективными техниками оказались такие методы и приемы, как - анализ, нейтрализация, дублирование, конкретизация, максимизация, обмен ролями, монолог, зеркало.

Общей стратегией в работе с сопротивлением в группе и в работе с протагонистом могут стать слова самого Морено « Мы не разбиваем стены протагониста; мы просто дергаем за ручки некоторых из множества дверей и смотрим, какие из них открыты» [7] и тогда «...агрессивные чувства, разогретые в нужный момент, негативно настроенного и сопротивляющегося пациента можно превратить в продуктивного и искреннего человека» (Морено) [6].

Литература

1. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. Пер. с англ. \Общ. ред. Л.П. Петровкой. – М.: Прогресс, 1993. – 368 с.
2. Лейтс Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я.Л. Морено. Пер с нем. \Общ. Ред. И пред. Е.В. Лопухиной и А.Б. холмогоровой. – М.: Изд.гр. «Прогресс», «Универс», 1994 – 352 с.
3. Киппер Д. Клинические ролевые игры и психодрама. – М., 1993 – 222 с.
4. Келлерман П.Ф. Психодрама крупным планом: Анализ терапевтических механизмов. \Пер. с англ. И.А. Лаврентьевой. – М: Независимая фирма «Класс», 1998. – 240 с.
5. Бурлачук Л.Ф. и др. Основы психотерапии: Учебн. Пособие для студентов вузов, которые обучаются по спец. «Психология», «Соц. Педагогика» \Л.Ф. Бурлачук, И.А. Грабская, А.С. Кочарян. – К.: Ника-центр; М.: Алетейа, 1999. – 320 с.
6. Бурлачук Л.Ф., Кочарян А.С., Жидко М.Е. Психотерапия: Учебник для вузов. Издание 1. - СПб: Питер, 2003. – С. 370-394. Издание 2. - СПб: Питер, 2007. – С. 370-394. Издание 3. - СПб: Питер, 2009. – С. 370-394.
7. Психодрама: вдохновение и техника \Под ред. П. Холмса и М. Карп. \Пер. с англ. В.К. Мершавки и Г.М. Ченцовой. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 288 с.
8. Морено Я. Психодрама \Пер. с англ. Г. Пимочкиной, Е. Рачковой. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО- Пресс, 2001. – 528 с.

УДК 159.937.53:796.071.2

Особенности восприятия времени у спортсменов как один из показателей психического здоровья

Сокиржинская О.О.

Изучалось влияние особенностей восприятия времени на психическое состояние спортсмена, как одного из критериев психического здоровья. Установлено, что в предстартовом и постстартовом состоянии у профессиональных спортсменов воспроизведение временного промежутка достаточно точное. У начинающих – в постстартовом состоянии повышается количество испытуемых с «среднеточным» воспроизведением.

Ключевые слова: психическое здоровье, восприятие времени, метод воспроизведения.

Вивчався вплив особливостей сприйняття часу на психічний стан спортсмена, як одного з критеріїв психічного здоров'я. Встановлено, що в передстартовому та постстартовому стані у професійних спортсменів відтворення проміжку часу досить точне. У початківців - у постстартовому стані підвищується кількість випробовуваних з "середньоточним" відтворенням.

Ключові слова: психічне здоров'я, сприйняття часу, метод відтворення.

The influence of specific features of perception of time on the mental state, as one of mental health of the sportsman were studied. It is established that in a prestarting and poststarting condition at professional sportsmen reproduction of a time interval exact enough. At beginners – in a poststarting condition the quantity of examinees with middle exact reproduction raises.

Key words: the mental health, the perception of time, the method of reproduction of time.

Известно, что одним из наиболее важных компонентов здоровья человека является его психическое здоровье, которое, в свою очередь, взаимосвязано с духовным и физическим компонентами. Психическое здоровье являлось предметом исследования Б. Д. Карвасарского, А. М. Громбаха, А. Ш. Тхостова, В. В. Лебединского, С.С. Корсакова, Б. С. Братуся, И. В. Дубровиной и др. Рассматривая данный вопрос с точки зрения профессиональной сферы деятельности, а именно спортивной, которая протекает в достаточно экстремальных и напряженных условиях, изучение темы психического здоровья спортсменов является актуальной.

В психологической науке существуют различные подходы к определению понятия психического здоровья. По определению Н. Е. Бачерникова, В. П. Петленко и Е. А. Щербины, «психическое здоровье - это такой относительно устойчивое состояние организма и личности, позволяющий человеку осознанно, учитывая свои физические и психические возможности, а также окружающие природные и социальные условия, осуществлять и обеспечивать свои индивидуальные и общественные (коллективные) биологические и социальные потребности на основе нормального функционирования психофизических систем, здоровых психосоматических и соматопсихических отношений в организме» [2]. В.Я. Семке определяет психическое здоровье как состояние динамического равновесия индивида с окружающей естественной и общественной средой, когда все заложённые в его биологической и социальной сущности жизненные способности, проявляются наиболее полно, а все подсистемы организма функционируют с максимальной интенсивностью [9]. Б.Д. Петраков и Л.Б. Петракова дают определение психическому здоровью как динамическому процессу психической деятельности, которому свойственны детерминированность психических явлений, гармоничная взаимосвязь между отражением обстоятельств действительности и отношением индивида к ней, адекватность реакций на окружающие социальные, биологические, психические и физические условия, благодаря способности человека к самоконтролю поведения, планированию и осуществлению своего жизненного пути в микро- и макросоциальной среде [7]. М.Е. Андрос под понятием психического здоровья личности понимает такое функционирование психики индивида, которое обеспечивает ему гармоничное взаимодействие с окружающим миром [1].

Б. С. Братусь выделил три уровня психического здоровья: уровень психофизиологического здоровья (определяется особенностями нейрофизиологической организации психических процессов); уровень индивидуально-психологического здоровья (характеризуется способностью к использованию адекватных способов реализации смысловых устремлений); уровень личностного здоровья (это наивысший уровень, который определяется качеством смысловых отношений человека) [3].

И. В. Дубровина разделяет понятия психического (относится к психическим процессам и механизмам) и психологического здоровья (характеризует личность в целом в непрерывной связи с проявлениями человеческого духа). В работах данного автора установлено, что основу психического здоровья, его условие составляет полноценное психическое развитие на всех этапах онтогенеза [8].

К критериям психического здоровья по Н. Д. Лакошиной и Г.К. Ушакову относятся: причинная обусловленность психических явлений, их необходимость, упорядоченность; соответственная возврату человека зрелость чувства; постоянство места обитания; максимальное приближение субъективных образов к отражаемым объектам действительности; гармонию между отражением обстоятельств действительности и отношением человека к ним; соответствие реакций (как физических, так и психических), силе и частоте внешних раздражений; критический подход к обстоятельствам жизни, способность самоуправления поведением в соответствии с нормами, установившимися в разных коллективах; адекватность реакции на общественные обстоятельства (социальную среду); чувство ответственности за потомство и близких членов семьи; постоянство и идентичность переживаний в однотипных обстоятельствах; способность

изменяют способ поведения в зависимости от смены жизненных ситуаций; самоутверждение в коллективе (обществе) без ущерба для остальных членов; способность планировать и осуществлять свой жизненный путь [5].

Исходя из видов проявлений психического (процессы, состояния, свойства) выделяют следующие критерии здоровья. В сфере психических процессов: максимальное приближение субъективных образов к отражаемым объектам действительности (адекватность психического отражения); адекватное восприятие самого себя; способность концентрации внимания на предмете; удержание информации в памяти; способность к логической обработке данных; критичность мышления; креативность, управление мысленным потоком. В сфере психических состояний в их число обычно включают: эмоциональную устойчивость; зрелость чувств соответственно возрасту; совладание с негативными эмоциями; свободное, естественное проявление чувств и эмоций; способность радоваться; сохранность привычного (оптимального) самочувствия. В сфере свойств личности – оптимизм, сосредоточенность, уравновешенность, нравственность, адекватный уровень притязания, чувство долга, уверенность в себе, умение освобождаться от затаенных обид (необидчивость), не склонность к лени, независимость, естественность, чувство юмора, доброжелательность, самоуважение, адекватная самооценка, самоконтроль, воля, энергичность, активность, целеустремленность. Среди критериев психического здоровья личности особое значение придается степени ее интегрированности, гармоничности, консолидированности, уравновешенности, а также таким составляющим ее направленности, как духовность (доброта, справедливость, духовность и пр.), ориентация на саморазвитие, обогащение своей личности [6].

Теоретический анализ научной литературы позволил нам выдвинуть предположение о том, что особенности восприятия времени спортсменами, или адекватность психического отражения заданного промежутка времени и их эмоциональная устойчивость в зависимости от предстартового и постстартового состояния могут выступать одним из критериев психического здоровья спортсменов.

Известно, что восприятие времени, строится на различных вертикальных уровнях нервной системы, а уровень психофизиологического здоровья определяется особенностями нейрофизиологической организации психических процессов, согласно Б. С. Братуся, в частности воспроизведения, в сфере психических состояний обычно включают: эмоциональную устойчивость; зрелость чувств соответственно возрасту; совладание с негативными эмоциями; свободное, естественное проявление чувств и эмоций; способность радоваться; сохранность привычного (оптимального) самочувствия.

Вообще, восприятие времени относится к числу сложных аналитико-синтетических процессов. Восприятие времени, по Д.Г. Элькину, – это отражение в мозгу объективной длительности, скорости и последовательности явлений действительности [13]. В основе восприятия времени лежит ритмическая смена возбуждения и торможения, затухание возбудительного и тормозного процессов в ЦНС, в больших полушариях головного мозга [12]. Д.Г. Элькин, ссылаясь на собственные исследования и исследования Л.Я. Беленькой, указывает на два вида восприятия времени, тесно между собой связанных: 1) непосредственное восприятие времени, в котором определенное значение приобретает зрительный бугор, и 2) сложное восприятие времени, имеющее локализацию в коре большого мозга, процесс, опосредованный высшими гностическими функциями [14]. Фактический материал убедительно говорит о важности первосигнальных связей в отражении времени. С.Л. Рубинштейн, Б.И. Цуканов, П. Фресс, рассматривают способность человека к осознанной оценке времени. Основными методами исследования восприятия времени являются такие процедуры как словесная оценка, воспроизведение, отмеривание и сравнение интервалов различной модальности. По мнению Б.И.Цуканова наиболее достоверным является метод воспроизведения длительности, одним из преимуществ которого является то, что не возникает необходимости соотнесения с абстрактными единицами (П. Фресс). Суть метода воспроизведения длительности заключается в предъявлении испытуемому двух последовательных сигналов, ограничивающих начало и конец промежутка переживаемой длительности (t_0) с последующим его воспроизведением. Расхождение между заданным промежутком (t_0) и воспроизведенным промежутком (t_s) фиксируется в виде относительной ошибки воспроизведения [11]. С помощью этого метода Б.И. Цукановым были выделены критерии качества хода «собственных часов» индивида, которые, согласно полученным результатам, могут быть показателями врожденных возможностей индивида, в частности, предпосылки его интеллектуальных способностей. З.Киреевой установлено, что в процессе индивидуального развития улучшается степень точности воспроизведения длительности, что подтверждено статистически ($r = 0,55$, при $p \leq 0,01$) и отмечена следующая тенденция: при максимально точном воспроизведении временных промежутков репрезентация времени отражает сложную форму когнитивной деятельности подростков.

Исследование индивидуальных особенностей воспроизведения временного промежутка у спортсменов проводилось в пять этапов. Первый этап – 30 дней (месяц) до начала соревнования, второй – 14 дней (2 недели) до начала соревнования, третий – 7 дней (1 неделя) до начала соревнования, четвертый – 1 день до начала соревнования, пятый – 1 день после соревнования. Исследование проводилось с помощью экспериментального метода воспроизведения длительности. Стимулами являлись промежутки времени, ограниченные двумя короткими световыми сигналами, в количестве 20 проб. Временная ошибка была представлена как относительная величина

$$E = \frac{t_0 - t_s}{t_0}, \text{ где}$$

t_0 – заданная длительность,
 t_s – субъективный ответ.

Тогда средняя относительная ошибка для каждого спортсмена вычислялась по формуле:

$$E_{cp} = \Sigma (E_{cp}) / 20, \text{ где}$$

$\Sigma (E_{cp})$ – сумма относительных ошибок.

Исходя из полученных результатов, мы разделили спортсменов на три группы: «точную», «среднеточную» и «неточную» в зависимости от точности воспроизведения времени. Поскольку время возникновения предстартового возбуждения зависит от таких факторов как: специфика деятельности, мотивация, пол, развитие интеллекта, стаж в данном виде деятельности [4], мы рассмотрели показатели точности воспроизведения длительности с учетом соревновательного опыта спортсмена. Условно мы разделили каждую из трех основных групп на две подгруппы: профессионалы и начинающие.

Таблица 1

Показатели точности воспроизведения длительности, с учетом соревновательного опыта спортсменов

Этапы исследования	Группы по воспроизведению, %					
	«точная»		«среднеточная»		«неточная»	
	проф.	начин.	проф.	начин.	проф.	начин.
I	68	53	32	20	-	27
II	68	60	32	20	-	20
III	59	60	41	13	-	27
IV	64	60	36	13	-	27
V	91	40	9	47	-	13

Примечание: I – предстартовый этап – за 1 месяц (30 дней) до начала соревнования.
 II – предстартовый этап – за 2 недели (14 дней) до начала соревнования.
 III – предстартовый этап – за 1 неделю (7 дней) до начала соревнования.
 IV – предстартовый этап – за 1 день до начала соревнования.
 V – постстартовый этап – 1 день после соревнования.

При анализе полученных результатов (табл.1) с учетом соревновательного опыта спортсменов было выявлено, что в обоих выделенных нами подгруппах на предстартовых этапах (I - IV) отмечается стабильность. У профессиональных спортсменов не выявлено показателей «неточного» воспроизведения длительности и наиболее многочисленной является «точная» группа. В подгруппе начинающих – большинство составляет также группа «точного» воспроизведения, но нами выделена и группа «неточного» воспроизведения, что свидетельствует об аритмичности работы процессов возбуждения – торможения, которое вероятно связано с состояниями предстартовой лихорадки и стартовой апатии, а также с недостаточным соревновательным опытом. В постсоревновательный период (V этап) происходят изменения: у профессионалов увеличивается количество «точного» воспроизведения длительности, а у начинающих – снижается количество испытуемых в «точной» группе, возрастает количество показателей в «среднеточной» группе и снижается в группе «неточных» спортсменов (т.е. воспроизведение длительности становится у большинства среднеточным, что свидетельствует о недостаточно ритмичной работе нервной системы). Вероятно, что «среднеточное» воспроизведение у начинающих спортсменов обусловлено снижением эмоционального напряжения в постсоревновательный период.

С целью более детального изучения вопроса о психическом здоровье спортсменов мы также исследовали изменение уровня ситуативной тревожности (с помощью метода исследования тревожности, предложенного Ч.Д. Спилбергером в адаптации Ю.Л. Ханина) на всех стартовых этапах. Рассматривая показатели уровня ситуативной тревожности с учетом соревновательного опыта спортсмена, мы условно разделили каждую из трех основных групп с «низким», «умеренным» и «высоким» уровнем ситуативной тревожности на две подгруппы: профессионалы и начинающие.

Таблица 2

Показатели уровня ситуативной тревожности (СТ), с учетом спортивного опыта

Этапы иссл - я	СТ, %					
	«низкий»		«умеренный»		«высокий»	
	профи	начин	профи	начин	профи	начин
I	0	6,67	59,09	66,67	40,9	26,67
II	0	20	63,63	46,67	36,36	33,34
III	4,54	13,3	54,54	46,67	40,9	40
IV	0	13,3	63,63	53,34	36,36	33,34
V	4,54	6,67	45,45	53,34	50	40

Необходимо отметить, что у профессиональных спортсменов изменения показателей с различным (низким, умеренным, высоким) уровнем ситуативной тревожности одинаково происходят к III (1 неделя до старта) и V (после старта) этапам. Однако показатели ситуативной тревожности в предстартовый период

остаются без значительных изменений. В постстартовый период увеличивается уровень ситуативной тревожности. Можно предположить, что это связано с так называемым «прокручиванием» ситуации соревнования, а также анализом достигнутого спортивного результата самим спортсменом. Статистическая обработка данных начинающих спортсменов показала, что спортсмены с различным уровнем ситуативной тревожности по-разному реагируют на ситуацию соревнования в предстартовый и постстартовый период, что подтверждает наше предположение об отсутствии соревновательного опыта спортсменов.

Известно, что физические нагрузки достаточной продолжительности и интенсивности дают положительные психологические эффекты – снижение различных показателей стресса, таких, как нервно-мышечное напряжение, ЧСС в покое, содержание некоторых гормонов [10]. Так, спортсмены, длительное время занимающиеся спортом, достаточно точно воспроизводят временные промежутки, их нервная система работает ритмично в предстартовом и постстартовом состояниях, начинающие спортсмены сохраняют разные степени воспроизведения в предстартовом состоянии и увеличивают «среднеточное» воспроизведение в постстартовом состоянии.

Полученные нами результаты свидетельствуют как о подтверждении нашей гипотезы, что особенности восприятия времени являются одним из показателей психического здоровья личности, так и о том, что спортсмены-профессионалы в различных стартовых состояниях обладают более высоким уровнем психического здоровья, чем начинающие. У последних наблюдается среднеточное воспроизведение временного промежутка и повышенная тревожность.

Литература

1. Андрос М.Є. Психічне здоров'я особистості: психологічне консультування керівників шкіл // Освіта і управління. – Том 2. – 1998. – Число 2. – С.64
2. Бачерников Н.Е., Петленко В.П., Щербина Е.А. Философские вопросы психиатрии. – К., 1985. – С.35-36.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. М.: Мысль, 1988.- С. 67-74.
4. Ильин Е. П. Психология спорта. – СПб.: Питер, 2008
5. Лакошина Н.Д., Ушаков Г.К. Учебное пособие по медицинской психологии. Л., 1976
6. Никифоров Г.С. Психология здоровья. Учебное пособие. – СПб.: Речь, 2002. – 256 с
7. Петраков Б.Д., Петракова Л.Б. Психическое здоровье народов мира в XX веке // Медицина и здравоохранение. Серия: социальная гигиена и организация здравоохранения. – М., 1984. – 69с.
8. Психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / Под ред. И. В. Дубровиной. — 4-е изд. — Екатеринбург: Деловая книга, 2000. — 176 с. — (Руководство практического психолога).
9. Семке В.Я. Психическое здоровье и общество // Сибирский вестник психиатрии и наркологии. - 1996. - №1. – С.5-7.
10. Уэйнберг Р.С. Основы психологии спорта и физической культуры / Уэйнберг Р.С, Гоулд Д. - Киев: Олимпийская литература, 2001.
11. Цуканов Б.И. Время в психике человека. - О.: Изд-во «АстроПринт», 2000. - 217с.
12. Элькин Д.Г. Восприятие времени. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1962. - 311с.
13. Там же. - С. 15
14. Там же. - С. 22

Розділ: Психологія професійної діяльності

Проблема профессиональной деформации у пилотов гражданской авиации

Волошина Е.В.

В статье рассмотрены психологические особенности деятельности пилотов гражданской авиации, формирование профессиональной деформации, ее уровни и виды.

Проанализированы различные подходы к пониманию проблемы профессиональной деформации. Выделена классификация уровней профессиональной деформации. Показаны формы влияния профессии на человека.

Рассмотрен синдром эмоционального выгорания как один из основных видов профессиональной деформации. Выделены группы симптомов характерных для синдрома эмоционального выгорания, модели и стадии синдрома эмоционального выгорания. Намечены пути дальнейшего исследования.

Ключевые слова: психологические особенности летной деятельности пилотов гражданской авиации, профессиональная деформация, эмоциональное выгорание.

У статті розглянуто психологічні особливості діяльності пілотів цивільної авіації, формування професійної деформації, її рівні та види.

Проаналізовано різні підходи до розуміння проблеми професійної деформації. Виділена класифікація рівнів професійної деформації. Показано форми впливу професії на людину.

Розглянуто синдром емоційного вигорання як один з основних видів професійної деформації. Виділено групи симптомів характерних для синдрому емоційного вигорання, моделі та стадії синдрому емоційного вигорання. Намічені шляхи подальшого дослідження.

Ключові слова: психологічні особливості льотної діяльності пілотів цивільної авіації, професійна деформація, емоційне вигорання.

The article deals with the psychological characteristics of civil aviation pilots, formation of professional deformation, its levels and types.

Was analyzed different approaches of understanding of the professional deformation problem. Obtained classification of professional deformation levels. Indicated a forms of influence on the man by its profession.

We also consider the syndrome of burnout as one of the main types of professional deformation. Identified a group of symptoms that characterize syndrome of burnout, models and stages of emotional burnout. Also was planned some ways for further research.

Key words: psychological characteristics of flight operations of civil aviation pilots, professional deformation, emotional burnout.

Постановка проблемы. На сегодняшний день авиатранспорт является не только наиболее интенсивно развивающимся транспортом в мире, но так же и самым безопасным [1]. Однако не только высокий уровень современных технологий обеспечивает эту безопасность, не менее важную роль играет «человеческий фактор» - профессиональная надежность пилотов, которая обусловлена наличием тех или иных психологических характеристик и уровнем их сформированности. Прогрессивное усложнение форм взаимодействия человека и машины предъявляет все новые требования к этим характеристикам, особенно учитывая, что сама по себе деятельность пилотов характеризуется воздействием значительного числа стрессогенных факторов [2,3].

В связи с этим на протяжении всей истории авиации достаточное внимание уделялось изучению влияния психологических факторов и особенностей индивидуально-типологических различий пилотов на успешность их летной деятельности, сохранение профессионального здоровья [4,5]. Это нашло отражение в специализированных профессионально- психологических экспертизах, которые начали применяться в авиационной психологии в начале 1920-х годов (Н.П. Ильзин, С.Е. Минц, А.П. Нечаев, Н.М. Добротворский, Я. Ф. Самлер, К.К. Платонов и др.) [6]. Для проведения психологического обора изучались личностные качества летчика и особенности летной работы. Однако, как утверждает О.Н. Сиваш показатели и норма психологической экспертизы не всегда в полной мере адекватно отражают специфику профессиональных требований, которые предъявляются современной авиацией. Существующий набор методов и методик преимущественно направлен в основном на оценку когнитивных процессов и психомоторики, в научно-методических документах не предусматривается изучение личностных свойств, психических состояний и мотивации летчиков; отсутствует возможность диагностирования профессионально важных психологических качеств пилотов с учетом возрастных особенностей [7], которые в процессе летной деятельности могут ухудшаться и в итоге приводить к формированию профессиональной деформации. Однако подобных исследований в отечественной авиационной психологии не проводилось, что делает актуальным постановку исследовательского вопроса о психологических особенностях пилотов гражданской авиации и изучение динамики протекания и изменения этих свойств с учетом стажа деятельности, а именно изучение профессиональной деформации пилотов гражданской авиации (ГА).

Цель статьи – провести теоретический анализ литературы по проблеме профессиональной деформации и эмоционального выгорания у пилотов ГА.

Объект – психологические особенности летной деятельности пилотов ГА.

Предмет – профессиональная деформация и эмоциональное выгорание у пилотов ГА.

Задача – рассмотреть понятия профессиональной деформации и эмоционального выгорания пилотов ГА.

Анализ исследований. Понятие «профессиональной деформации» представляет значительный интерес и в теоретическом и в прикладном плане. Проблема воздействия профессии и служебной деятельности на личность на протяжении длительного времени привлекала к себе внимание и остается актуальной и сейчас. Первые упоминания об изменениях, сопровождающих профессиональную деятельность, встречаются еще в работе К. Маркса и П.А. Сорокина. Научное изучение профессиональной деформации началось в конце XX столетия (Р.М. Грановская, В.П. Подвойский). Профессиональная деформация личности изучалась через профессиональную астению, дезадаптацию, профессиональную усталость у представителей различных профессий [8]. Наиболее ярко профессиональная деформация выражается в среде «человек-человек» и заключается в изменении или нарушении в деятельности профессионала. Эти изменения могут носить как позитивный, так и негативный характер. Но, как правило, употребляя термин «профессиональная деформация» подразумевается негативное влияние некоторых изменений не только на профессиональную деятельность специалиста, но и на психологические особенности личности в целом.

Рассматривая профессиональные деформации в общем плане, Э.Ф. Зеер отмечает: «Многолетнее выполнение одной и той же профессиональной деятельности приводит к появлению профессиональной усталости, обеднению репертуара способов выполнения деятельности, утрате профессиональных умений и навыков, снижению работоспособности...»[9].

В литературе встречаются разные подходы к этой проблеме. Наиболее перспективным нам представляется подход, который определяет профессиональную деформацию как изменения личности, происшедшие под влиянием профессии и влияющие не только на профессиональное общение, но и на повседневную жизнь, личностное общение. Как утверждает А.К. Маркова[9], профессиональная деформация проявляется как в негативных изменениях в профессиональной деятельности, так и в поведении. Феноменология этих изменений крайне разнообразна. Однозначно связывается обсуждаемое явление с негативными изменениями социально-психологической структуры личности. Так, Грановская Р.М. считает, что профессиональная деформация проявляется прежде всего в стереотипных действиях [10]. Вначале стереотипы ускоряют и повышают эффективность деятельности, но когда они начинают доминировать, восприятие ситуации становится упрощенным, а уверенность в непогрешимости используемых методов – излишней, что понижает аналитические способности, гибкость мышления и умение взглянуть на вещи с другой позиции.

Грановская Р.М., Безносос С.П. и другие выделяют классификацию показателей профессиональной деформации по следующим признакам: глубина деформированности личности, степень широты деформированности личности, степень устойчивости проявлений деформации, скорость наступления профессиональной деформации[11].

Безносос С.П. предлагает рассматривать влияние профессии на личность с позиции «норма», которая в свою очередь должна рассматриваться с двух сторон. С одной стороны – это «норма деятельности»: цели, принципы, методы и т.д. С другой - норма «профессиональной этики». В этом проявляется единство двух подходов к исследованию феномена – деятельностного и личностного [12].

Зеер Э.Ф. выделяет следующую классификацию уровней профессиональных деформации [9, с. 158-159]:

1. Общепрофессиональные деформации, типичные для работников данной профессии.

2. Специальные профессиональные деформации, возникающие в процессе специализации.

3. Профессионально-типологические деформации, обусловленные наложением индивидуально-психологических особенностей личности на психологическую структуру профессиональной деятельности. В результате складываются профессионально и личностно обусловленные комплексы:

а) деформации профессиональной направленности личности (искажение мотивов деятельности, перестройка ценностных ориентаций, пессимизм, скептическое отношение к нововведениям);

б) деформации, развивающиеся на основе каких-либо способностей - организаторских, коммуникативных, интеллектуальных и др. (комплекс превосходства, гипертрофированный уровень притязаний, нарциссизм).

в) деформации, обусловленные чертами характера (ролевая экспансия, властолюбие, «должностная интервенция», доминантность, индифферентность).

4. Индивидуальные деформации, когда отдельные профессионально важные качества, как впрочем, и нежелательные качества, чрезвычайно развиваются, что приводит к возникновению сверхкачеств, или акцентуаций. Например: сверхответственность, трудовой фанатизм, профессиональный энтузиазм, и др. [9, с.158-159].

Можно выделить ряд профессий, для которых более характерно формирование профессиональной деформации, к ним, в частности, относятся профессии, подверженные стресс-факторам и несущие более серьезную эмоциональную нагрузку на личность специалиста (медицинские работники, специалисты профессий экстремального профиля(спасатели, работники правоохранительных органов), учителя, социальные работники и т.д.) [13]. Так же отмечается влияние профессиональной роли, особенно если она выполняется длительное время, на такие элементы структуры его личности как установки, ценностные ориентации, мотивы деятельности, отношение к другим людям и т.д. [12].

П. Сорокин выделяет некоторые формы влияния профессии на человека. И разделяет это влияние на: 1) деформация анатомического и соматического строения человека его профессией, 2) деформация его двигательных рефлексов в связи с деформацией его внешности - (облика-аспекта), 3) деформация психических переживаний и всей психической личности человека, 4) деформация всего образа жизни.

Одним из видов профессиональной деформации является синдром «эмоционального выгорания», который представляет собой процесс постепенной утраты эмоциональной, когнитивной и физической энергии. Эти изменения связаны с характером профессиональной деятельности, сопряженной с ответственностью за судьбу, здоровье, жизнь людей. Синдром эмоционального выгорания (СЭВ) может проявляться в симптомах эмоционального, умственного, физического утомления, личностной отстраненности и снижения удовлетворения работой, чувстве безразличия к работе, негативном самовосприятии в профессиональном плане. В Международной классификации болезней (МКБ-Х) синдром эмоционального выгорания отнесен к рубрике Z73 - «Стресс, связанный с трудностями поддержания нормального образа жизни» [16].

Термин «burnout» («эмоциональное выгорание», «эмоциональное сгорание» или «профессиональное выгорание») был предложен американским психиатром Дж.Фрейденом в 1974 г. Синдром эмоционального выгорания определяют также как выработанный личностью защитный механизм в форме полного или частичного исключения эмоций в ответ на избранные психотравмирующие воздействия, связанные с профессиональной деятельностью. Это, в свою очередь, отрицательно сказывается на выполнении профессиональных задач.

Одной из причин появления синдрома эмоционального выгорания считается наличие стрессогенных факторов, обуславливающих профессиональную деятельность.

Выделяют пять ключевых групп симптомов, характерных для синдрома выгорания [9]: 1) физические симптомы (усталость, физическое утомление, недостаточный сон, затруднение дыхания и т.д.); 2) эмоциональные симптомы (неэмоциональность, пессимизм, черствость в работе и личной жизни, безразличие и усталость, ощущения фрустрации и беспомощности, раздражительность, агрессивность, тревога, потеря идеалов, надежд или профессиональных перспектив, увеличение деперсонализации своей или других; 3) поведенческие симптомы (безразличие к еде, малая физическая нагрузка, оправдание употребления табака, алкоголя, лекарств); 4) интеллектуальное состояние (уменьшение интереса к новым теориям и идеям в работе, уменьшение интереса к альтернативным подходам в решении проблем (например, в работе), появление скуки, тоски, апатии, недостатка, вкуса и интереса к жизни, увеличение предпочтения стандартным шаблонам, рутине, нежелание творческому подходу, цинизм или безразличия к новшествам, нововведениям, малое участие или отказ от участия в развивающих экспериментах (тренингах, образовании); 5) социальные симптомы (нет времени или энергии для социальной активности, уменьшение активности и интереса к досугу, социальные контакты ограничиваются работой, скудные взаимоотношения с другими, как дома, так и на работе, ощущение изоляции, непонимания других и другими, ощущение недостатка поддержки со стороны семьи, друзей, коллег).

Из выделяемых факторов, способствующих эмоциональному выгоранию, одним из главных является организационный фактор, при котором развитие эмоционального выгорания как вида профессиональной деформации связано с наличием психоэмоциональной деятельности, к которой, в свою очередь, и относится деятельность пилотов. К ней относят: интенсивное общение со всем составом летного экипажа, интенсивное восприятие большого количества информации, дестабилизирующая организация деятельности.

В настоящее время существует несколько моделей эмоционального выгорания. Однофакторная модель, разработанная Пайнс и Аронсоном. Согласно ей, выгорание — это состояние физического, эмоционального и когнитивного истощения, вызванного длительным пребыванием в эмоционально перегруженных ситуациях.

Двухфакторная модель (Д. Дирендонк, В. Шауфели, Х. Сиксма). Синдром эмоционального выгорания сводится к двумерной конструкции, состоящей из эмоционального истощения и деперсонализации. Первый компонент, получивший название «аффективного», относится к сфере жалоб на свое здоровье, физическое самочувствие, нервное напряжение, эмоциональное истощение. Второй — деперсонализация — проявляется в изменении отношений либо к себе, либо к окружающим. Он получил название «установочного».

Трехфакторная модель (К. Маслач и С. Джексон). Синдром психического выгорания представляет собой трехмерный конструкт, включающий в себя эмоциональное истощение, деперсонализацию и редукцию личных достижений. Эмоциональное истощение рассматривается как основная составляющая эмоционального выгорания и проявляется в сниженном эмоциональном фоне, равнодушии или эмоциональном перенасыщении. Вторая составляющая (деперсонализация) сказывается в деформации отношений с другими людьми. Третья составляющая эмоционального выгорания — редукция личностных достижений — может проявляться либо в тенденции негативно оценивать себя, занижать свои профессиональные достижения и успехи, негативизме по отношению к служебным достоинствам и возможностям либо в преуменьшении собственного достоинства, ограничении своих возможностей, обязанностей по отношению к другим.

Четырехфакторная модель (Firth, Mims, Iwanicki, Schwab). В четырехфакторной модели выгорания один из его элементов (эмоциональное истощение, деперсонализация или редуцированные персональные достижения) разделяется на отдельные факторы.

Дж. Гринберг предлагает рассматривать эмоциональное выгорание как пятиступенчатый прогрессирующий процесс и выделяет в нем пять стадий.

Первая стадия эмоционального выгорания («медовый месяц»). В летной деятельности это может проявляться в том, что пилот доволен работой и заданиями, относится к ним с энтузиазмом. Однако по мере продолжения рабочих стрессов профессиональная деятельность начинает приносить все меньше удовольствия и пилот становится менее энергичным.

Вторая стадия («недостаток топлива»). Появляются усталость, апатия, могут возникнуть проблемы со сном. При отсутствии дополнительной мотивации и стимулирования теряется интерес к своему труду или исчезают привлекательность работы и продуктивность деятельности. Возможны нарушения трудовой дисциплины и отстраненность (дистанцирование) от профессиональных обязанностей. В случае высокой мотивации работник может продолжать гореть, подпитываясь внутренними ресурсами, но в ущерб своему здоровью.

Третья стадия (хронические симптомы). Чрезмерная работа без отдыха, особенно «трудоголиков», приводит к таким физическим явлениям, как измождение и подверженность заболеваниям, а также к психологическим переживаниям таким как: хроническая раздражительность, обостренная злоба или чувство подавленности, «загнанности в угол». Постоянное переживание нехватки времени (синдром менеджера).

Четвертая стадия (кризис). Как правило, развиваются хронические заболевания, в результате чего снижается желание работать. Усиливаются переживания неудовлетворенности собственной эффективностью и качеством жизни.

Пятая стадия эмоционального выгорания («пробивание стены»). Физические и психологические проблемы переходят в острую форму и могут спровоцировать развитие опасных заболеваний, угрожающих жизни человека.

Выводы. Профессиональная деятельность пилотов ГА, характеризующаяся воздействием значительного числа стрессогенных факторов, высоким уровнем нервно-психической напряженности и накладывает огромный отпечаток не только на профессиональные способности и навыки, но и на личность пилотов в целом. Воздействие профессии на личность на протяжении длительного времени может вызывать деформацию личности, проявляющуюся, прежде всего в СЭВ.

Однако в современной авиационной психологии отсутствуют исследования личностных особенностей пилотов ГА, динамики этих особенностей, эмоционального выгорания как вида профессиональной деформации. Это делает исследование динамики психологических особенностей пилотов ГА особо актуальным.

С нашей точки зрения исследование профессиональной деформации пилотов ГА в первую очередь должно осуществляться по следующим направлениям: 1) изучение профиля личности пилотов ГА, 2) изучение особенностей межличностных взаимодействий и коммуникации, 3) выявление структурных особенностей эмоциональной сферы, 4) изучение особенностей социально-психологической адаптации пилотов.

Литература

1. Крапивина О.В. Эмоциональное выгорание как форма профессиональной деформации у пенитенциальных служащих: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук : 19.00.04 «Медицинская психология» / О.В. Крапивина. — Тамбов, 2004. — 19 с.
2. Малхазов А.Р. Диагностический исследовательский комплекс для проведения профессионального отбора кадров ДИК 01.0 / А.Р. Малхазов, В.П. Харченко. - <http://www.lib.nau.edu.ua/press/statti/diagn.htm>
3. Зиньковская С.М. Системное изучение человеческого фактора в опасных профессиях: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора. психол. наук : 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / С.М. Зиньковская. — М., 2007.
4. Макаров Р.Н. психологическая подготовка летного состава средствами наземной подготовки (системно-функциональный подход) / Р.Н. Макаров. —МОНИНО 1976. — С. 4-69.
5. —Бодров В.А. Информационный стресс / В.А. Бодров — Учебное пособие для вузов. — М.: ПЕР СЭ, 2000. — 352 с.
6. Зиньковская, С.М. Рисковать профессионально: Системный взгляд на проблему человеческого фактора в опасных профессиях (монография) / С.М. Зиньковская - Урал. гос. пед. ун-т. — Екатеринбург, 2006. — 516 с.
7. Платонов К. К., Психология лётного труда / К.К. Платонов - М., 1960
8. Макаров Р.Н. Становление профессионально-психологического отбора в системе обучения специалистов сложных профессий / Р.Н. Макаров, Г.А. Пухальская, А.В. Селезнев. // Проблемы инженерно-педагогичної освіти. — 2002, № 3.
9. Зеер С.Ф. Психология профессий / С.Ф. Зеер. - М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2005. — 336 с.
10. Безносков С.П. профессиональная деформация личности / С.П. Безносков.- СПб: Речь, 2004. — 272с.
11. Майорова Т.Е. Формирование конфликтной компетентности педагогов имеющих профессиональную деформацию: Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук.. 19.00.07 — Санкт-Петербург, 2010. — 20 с.
12. Безносков С.П. Профессиональные деформации личности (Подходы, концепции, метод): Дис. на соискание ученой степени д-ра психол. наук : 19.00.03 : СПб., 1997 - 398 с.
13. Статистика авиакатастроф. <http://www.letaem-bez-straha.ru/table/stat-avia/>
14. Козлова А.В. Психологические особенности профессиональных деформаций личности преподавателя высшей школы: Автореф. дис.на соискание ученой степени канд. психол. наук: 19.00.13 — М., 2006. — 147 с.
15. Синдром эмоционального выгорания (конспект врача). - <http://health.mpei.ac.ru/>
16. Международная классификация болезней МКБ 10 (электронная версия) <http://www.mkb10.ru/>

УДК 159.923.3

Проблема изучения психологических детерминант профессиональной успешности спортсменов с ограниченными физическими возможностями

Досужая Т.А.

Рассмотрены основные теоретические подходы к проблеме исследования психологических закономерностей деятельности спортсменов с физическими ограничениями, обоснована необходимость изучения психологических детерминант профессиональной успешности в спорте спортсменов с ограниченными физическими возможностями, раскрыто содержание направлений исследования вопроса психологической составляющей спортивной деятельности спортсменов с физическими ограничениями, описаны перспективы применения полученных данных в работе со спортсменами, имеющими ограниченные физические возможности.

Ключевые слова: спортсмены с ограниченными физическими возможностями, психологические детерминанты профессиональной успешности, отношение спортсмена к тренировочному процессу, отношение спортсмена к соревнованиям, взаимодействие спортсмена с тренером.

Розглянуто головні теоретичні підходи до проблеми дослідження психологічних закономірностей діяльності спортсменів з фізичними обмеженнями, обґрунтовано необхідність вивчення психологічних детермінант професійної успішності в спорті спортсменів з обмеженими фізичними можливостями, розкрито зміст напрямів дослідження питання психологічної складової спортивної діяльності спортсменів з фізичними обмеженнями, описані перспективи впровадження отриманих даних у роботі зі спортсменами, що мають обмежені фізичні можливості.

Ключові слова: спортсмени з обмеженими фізичними можливостями, психологічні детермінанти професійної успішності, ставлення спортсмена до тренувального процесу, ставлення спортсмена до змагань, взаємодія спортсмена з тренером.

There are distinguished main theoretic approaches to problem of the study of psychological regularities of activity of the sportsmen with disability, is proved perforce of the study of the psychological determinants of professional success in sports of sportsmen with disability, is exposed maintenance of directions of research of the psychological constituent of sporting activity of sportsmen with disability, are described prospects of application of findings in work with sportsmen with disability.

Keywords: sportsmen with confined physical possibilities, psychological determinants factors of professional success, sportsman's relation to training process. sportsman's relation to competitions, sportsman's interaction with trainer.

Постановка проблемы. Возможность заниматься спортом на профессиональном уровне у людей с физическими ограничениями в Украине появилась сравнительно недавно (в 90-е гг. XX в.). Развитие спорта для людей с ограниченными физическими возможностями, прежде всего, связано со стремлением нашего государства присоединиться к европейскому сообществу, в странах которого процесс интеграции инвалидов в социум находится на весьма высоком уровне.

Число людей, вовлеченных в занятия данным видом спортивной деятельности, в нашей стране непрерывно растет. По всей видимости, это связано с популяризацией параолимпийского движения как в Украине, так и во всем мире. Спортсменами для людей с ограниченными физическими возможностями занимаются как профессиональные спортсмены, перенесшие тяжелую физическую травму и стремящиеся адаптироваться к новым условиям своей жизни после нее, так и люди, являющиеся инвалидами с рождения и ставящие для себя цель преодолеть собственные физические ограничения посредством спорта.

В рамках внедрения государственных программ по развитию спорта для людей с физическими ограничениями 21 марта 1991г. Верховной Радой был принят закон Украины «Об основах социальной защищенности инвалидов в Украине». В статье 36 части V данного закона делается акцент на необходимости организационных мероприятий для реализации спортивной деятельности людей с ограниченными физическими возможностями: «Местные органы государственной власти обязаны обеспечивать инвалидам необходимые условия для свободного доступа и пользования культурно-зрелищными заведениями и спортивными сооружениями, для занятий физкультурой и спортом, а также обеспечивать предоставление специального спортивного инвентаря»[2, С.252].

Однако для улучшения результатов деятельности спортсменов с ограниченными физическими возможностями (СОФВ) не достаточно лишь законодательной базы, регулярного финансирования и отлаженной системы организации тренировочного и соревновательного процессов. На успешность деятельности СОФВ значительное влияние также оказывают различные психологические детерминанты. Как показывает опыт тренеров, полученный в процессе тренировочных занятий и соревнований, знание этих психологических детерминант профессиональной успешности СОФВ позволит облегчить контакт тренера со спортсменом, оптимизировать отношение спортсмена к тренировочному процессу, регулировать эмоциональное состояние спортсмена на соревнованиях. Все это, безусловно, способствует повышению эффективности тренировок, выступлений на соревнованиях, а также превращению спорта в конструктивное средство преодоления собственных физических ограничений для спортсменов.

Объект исследования - профессиональная успешность спортсменов с физическими ограничениями.

Предмет исследования – психологические детерминанты профессиональной успешности спортсменов с физическими ограничениями.

Цель исследования: проанализировать литературу по проблеме изучения психологических детерминант профессиональной успешности спортсменов с ограниченными физическими возможностями.

Разработка проблемы. Вопросы психологических особенностей спортивной деятельности СОФВ

с 1960-х гг. занимались различные отечественные и зарубежные авторы. Так, С.С.Слотвинская рассмотрела процесс идентификации инвалида с ролью спортсмена [4, С.26]; Г.Н.Бойко сделал акцент на самооценке СОФВ [1, С.14]; Н.Ю.Стрига выделила индивидуально-психологические особенности личности СОФВ, которые связаны с успешностью спортивной деятельности [5, С.344]; А.Д.Черемных описала особенности спортивной карьеры СОФВ [6, С.161]; J.Stephen обратился к вопросу изучения факторов, лежащих в основе мотивации достижения у СОФВ [7, С.11]; Jeffrey J. Martin рассмотрел психосоциальные аспекты спорта для людей с ограниченными физическими возможностями [6, С. 3].

Спортивная карьера людей с ограниченными физическими возможностями имеет свои специфические особенности, которые влияют на профессиональную успешность СОФВ.

Так, А.Д.Черемных рассматривает общее и различное в спортивной карьере СОФВ и здоровых спортсменов. Общее, по мнению автора, заключается в следующем: а) сходство динамики и степени выраженности познавательных, эмоциональных и оздоровительных мотивов (познавательные и эмоциональные мотивы являются ведущими, а оздоровительные - подчиненными); б) наличие ряда общих трудностей в начале спортивной карьеры, конкретно, в освоении техники и тактики вида спорта, совершенствовании физической подготовленности и т.п.; в) возможность использования одних и тех же критериев (длительности, скорости продвижения, охвата видов спорта и др.) для классификации видов карьеры.

Особенное в спортивной карьере СОФВ проявляется в следующем: а) у данных спортсменов мотивы самоутверждения выражены сильнее, чем у спортсменов в начале спортивной карьеры, и при её продолжении; то же касается коммуникативных мотивов; б) им приходится приспосабливаться к выполнению технических требований вида спорта при наличии физического дефекта, что определяет высокую значимость формирования индивидуального стиля основных спортивных действий и индивидуального подхода в тренировочном процессе в целом; в) совпадение кризиса начала спортивной карьеры с посттравматическим порождает ряд специфических проблем, с которыми здоровые спортсмены не сталкиваются (транспортная проблема, протекание тренировочного процесса на фоне лечения и др.); г) тренировочный процесс спортсмена с ограниченными физическими возможностями может быть прерван для проведения курса лечения, медицинской реабилитации, обследования или протезирования на любой, установленный врачом период времени, независимо от желания спортсмена, этапа его подготовки и т.п., с чем связаны более существенные индивидуальные различия в структуре спортивной карьеры СОФВ по сравнению с обычными спортсменами; д) наличие опыта спортивной деятельности до получения травмы облегчает достижение высоких спортивных результатов в инвалидном спорте [6, С.16-17].

Итак, трудности, связанные с проблемами технического и медицинского характера, являются причинами барьеров, стоящих на пути к достижению профессиональных успехов спортсменами с ограниченными физическими возможностями. Однако данные сложности, по всей видимости, лишь способствуют увеличению потребности в самоутверждении у таких спортсменов, поскольку данная модель поведения уже привычна для них, так как была неоднократно испытана в других сферах жизнедеятельности.

Занимаясь спортом на профессиональном уровне, человек с ограниченными физическими возможностями стремится компенсировать собственные ограничения, самоутвердиться, получить признание со стороны окружающих.

С.С.Слотвинская делает акцент на идентификации СОФВ с ролью спортсмена, указывая на то, что в ходе спортивной карьеры у инвалидов формируется идентификация с ролью спортсмена, которая, конкурируя с идентификацией ролью инвалида, способствует вытеснению последней. Чем выше идентификация с ролью спортсмена, тем ниже с ролью инвалида [4, С.106].

Таким образом, человек, имеющий ограниченные физические возможности, пытается отмежеваться от роли инвалида, поскольку не желает смириться с ней. Роль спортсмена в данном случае дает ему возможность доказать обществу, что он вполне может быть полноценным его представителем. Поэтому профессиональная успешность в спорте в данном случае является средством достижения данной цели.

Для повышения уровня профессионального мастерства недостаточно лишь регулярных тренировок, необходимо также наличие определенных черт личности, способствующих достижению высоких результатов.

Н.Ю.Стрига выделила индивидуально-психологические особенности СОФВ, связанные с их профессиональной успешностью. В частности, по данным автора, у успешных спортсменов преобладает выраженность силы нервной системы по торможению, оптимальный уровень личностной тревожности, эмоциональная устойчивость, достаточный волевой самоконтроль, настойчивость, высокая мотивация, высокая степень стабильности-помехоустойчивости, экстравертированные черты характера, оптимальный уровень ситуативной тревожности [5, С.38].

Выводы. Рассмотренные теоретические подходы не раскрывают в полной мере проблему психологических детерминант профессиональной успешности спортсменов с ограниченными физическими возможностями.

По нашему мнению, исследование психологических детерминант профессиональной успешности СОФВ должно осуществляться по нескольким направлениям.

Прежде всего, это изучение особенностей отношения СОФВ к имеющимся у них физическим ограничениям, выбираемых ими стратегий преодолевающего поведения, способов принятия ответственности у данных исследуемых, их личностных черт.

Изучение данных аспектов позволит определить те индивидуально-психологические особенности спортсменов с ограниченными физическими возможностями, которые оказывают непосредственное влияние на степень успешности их спортивной карьеры в сравнении со здоровыми спортсменами.

Следующее направление включает исследование особенностей мотивационной сферы СОФВ, что

необходимо для построения эффективной мотивационной стратегии, наиболее выгодной для получения высоких спортивных результатов.

Изучение эмоционально-волевой сферы СОФВ позволит как спортивному психологу, так и тренеру подбирать адекватные методы работы со спортсменом, влияния на его эмоциональное состояние как во время тренировок, так и на соревнованиях, а также определять характер волевых качеств спортсмена и в зависимости от этого равномерно распределять физические нагрузки, переносимые спортсменом в его деятельности.

Исследование ценностных и смысложизненных ориентаций, а также особенностей самоактуализации личности СОФВ является необходимым, так как данные аспекты оказывают значительное влияние на успешность их спортивной деятельности, поскольку являются своего рода движущими силами, необходимыми для реализации личностного потенциала. Степень успешности спортивной деятельности в данном случае выступает своего рода показателем меры реализации личностного потенциала спортсменом с ограниченными физическими возможностями.

Определение особенностей психосемантической структуры личности и самоотношения СОФВ даст возможность выявить особенности самоотношения спортсменов-инвалидов, а также их отношения к различным аспектам спортивной деятельности и социальной жизни. Знание данных особенностей позволит определить то место, которое занимает спортивная деятельность в психосемантической структуре личности спортсмена, и обозначить характер влияния других сфер жизнедеятельности на отношение к спорту.

Изучение перечисленных психологических детерминант даст возможность осуществления комплексного подхода к проблеме профессиональной успешности спортсменов с физическими ограничениями.

Перспективы дальнейшего исследования. Полученные результаты позволят разработать программу психологического сопровождения спортивной карьеры таких спортсменов. Данная программа может быть полезной для спортивных психологов, а также тренеров, работающих со спортсменами, имеющими физические ограничения.

Литература

1. Бойко Г.М. Дослідження самооцінки спортсменів-інвалідів різних нозологічних груп / Г.М.Бойко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Наукова монографія за ред. проф. Єрмакова С.С. – Харків: ХДАДМ (ХХІІІ), 2006. – № 12. – С. 10–16
2. Ведомости Верховной Рады (ВВР) N 21, 1991. - 260 с.
3. Слотвинская С.С. Психологическое сопровождение спортивной карьеры спортсменов-инвалидов / С.С.Слотвинская // Воросы психологии – 2005. - №5. – С. 106
4. Стрига Н.Ю. Психолого-педагогические факторы формирования личности инвалидов в процессе спортивно-тренировочной деятельности // Научные труды Республиканского института высшей школы. Исторические и психолого-педагогические науки: сб. науч. ст.: в 2 ч. Ч.2. Вып.9 (14) / под ред. В.Ф.Беркова. - Минск: РИВШ, 2010. - 400 с.
5. Черемных А.Д. Психологические особенности спортивной карьеры спортсменов-инвалидов: диссертация кандидата психологических наук : СПб, 1998. - 166 с.
6. Martin Jeffrey J. The Psychosocial Dynamics of Youth Disability Sport / Jeffrey J. Martin. – London: BMJ Publishing Group, 2010 – 81 p.
7. Stephen J. A Qualitative Study of Factors Underlying Achievement Motivation among Athletes with Disabilities / J. Stephen. - New York City: Sage Publications, 2009 – 78 p.

УДК 159.9.346.548(477)

Адаптивность как важнейшая профессионально-психологическая характеристика работников таможенных органов

Иванченко Ю.С.

Осуществлен анализ факторов, обуславливающих адаптивные возможности специалистов грузового и пассажирского отделов таможи. Выявлена взаимосвязь между качествами личности, профессиональной успешностью и адаптивными возможностями работников грузового и пассажирского отделов таможи. Получены характеристики, которые определяют эффективность социально-психологической адаптации и служат составляющими личностного адаптационного потенциала специалистов таможи.

Установлено, что такие факторы как психическое утомление, тревожность, ослабление саморегуляции, снижение работоспособности детерминируют уменьшение уровня адаптивности и ухудшение успешности профессиональной деятельности работников таможи.

Показано, что перечисленные факторы в большей степени проявляются у работников пассажирского отдела таможи. У специалистов грузового отдела уровень проявления этих качеств ниже, вследствие чего успешность в профессиональной деятельности выше.

Полученные данные позволяют рекомендовать с целью прогнозирования уровня успешности профессиональной деятельности таможенников применять диагностику их адаптивных возможностей.

Ключевые слова: специалисты таможи, адаптивные возможности, качества личности, профессиональная успешность, профессионально-психологическая характеристика.

Виконано аналіз факторів, які характеризують адаптивні можливості спеціалістів вантажного і пасажирського відділів митниці. Виявлено взаємозв'язок між якостями особи, професійною успішністю та адаптивними можливостями працівників вантажного та пасажирського відділів митниці. Отримано характеристики, які визначають ефективність соціально-психологічної адаптації та є складниками особистісного адаптивного потенціалу спеціалістів митниці.

Встановлено, що такі фактори як психічне стомлення, тривожність, ослаблення саморегуляції, зниження працездатності детермінують зменшення рівня адаптивності і погіршення успішності професійної діяльності працівників митниці.

Показано, що перераховані чинники більшою мірою виявляються у працівників пасажирського відділу митниці. У фахівців вантажного відділу рівень прояву цих якостей нижче, внаслідок чого успішність у професійній діяльності вище.

Отримані дані дозволяють рекомендувати з метою прогнозування рівня успішності професійної діяльності митників застосовувати діагностику їх адаптивних можливостей.

Ключові слова: спеціалісти митниці, адаптивні можливості, якості особистості, професійна успішність, професійно-психологічна характеристика.

The analysis of the factors responsible for the adaptive abilities of freight and passenger departments of Customs. The dependence between person quality, professional success and adaptive capabilities of truck and passenger departments customs officials has been discovered. The characteristic of social and psychological adaptation as personal communicative potential of customs officials has been received.

It is established that factors such as mental fatigue, anxiety, self-control relaxation, decreased performance determines the level of reduction of adaptability and worsening the success of professional activity of customs officers.

It is shown that these factors are more affected workers in the passenger department of customs. Specialists freight department of the level of manifestation of these qualities below, as a result of success in professional activities above.

The data obtained allow to recommend in order to predict the level of success of professional activities of customs officers to apply the diagnosis of their adaptive capacity.

Key words: customs officials, adaptive capabilities, person quality, professional success, professional-psychological characteristic.

Постановка проблемы. Общеизвестно, что успешность в любой профессиональной деятельности зависит от адаптивных возможностей работников. Таможенное дело также не является исключением. Для специалистов таможи адаптивность – очень важная профессионально-психологическая характеристика. Очевидно также, что высокий уровень адаптивных способностей личности является одним из основных условий избежания возникновения негативных изменений в психике.

Именно поэтому, для решения вопроса отбора адаптивных и психически устойчивых кадров, необходимо оценивать степень личностного потенциала адаптивности работников таможи и выявлять его взаимосвязь с уровнем профессиональной успешности. Известно, что процесс адаптивности очень динамичный: его успех во многом зависит от целого ряда объективных и субъективных условий (функционального состояния работника, социального опыта, жизненных установок и др.). Тем не менее можно выделить ряд характеристик, которые отличаются относительной стабильностью и во многом определяют успех процесса адаптации в самых разнообразных условиях деятельности. Авторы многоуровневого личностного опросника (МЛЮ) на основе анализа литературных данных и взглядов специалистов-экспертов, а также по результатам экспериментальных исследований, к таким характеристикам относят следующие:

- уровень нервно-психологической устойчивости и поведенческую саморегуляцию;
- уровень развития коммуникативных качеств личности;
- степень ориентации на общепринятые моральные нормы поведения [8].

В связи с изложенным выше становится понятным, что изучение адаптивности инспекторов разных отделов таможи представляет собой актуальную проблему.

Анализ последних исследований и публикаций. Решением вопросов, которые касаются психологической и психофизиологической адаптации к профессиональной деятельности занимались многие ученые [1, 3, 8]. В работах ряда исследователей [4, 5] подчеркивается, что у лиц, чья трудовая деятельность осуществляется в экстремальных или особых условиях, возникают негативные изменения в психике, которые в свою очередь зависят от процесса адаптации. Показано, что степень проявления негативных изменений в психике напрямую зависит от уровня адаптивных способностей личности.

Одновременно анализ литературы свидетельствует, что изучением степени адаптивных возможностей работников таможенных органов занимались лишь некоторые ученые [2, 6, 7].

В связи с актуальностью проблемы и наличием лишь фрагментарных данных по данному вопросу было принято решение провести это исследование.

Цель работы – выявить степень адаптивных возможностей работников разных отделов таможни и установить их взаимосвязь с успешностью профессиональной деятельности.

Изложение основного материала. Исследование проведено на базе таможенных постов «Гоптивка» и «Казачья лопасть» Харьковской таможни. В работе приняли участие 97 специалистов грузового (n=49) и пассажирского (n=48) отделов таможни от 31 до 45 лет, которые имели стаж работы на таможне 7–10 лет. С целью выявления уровня адаптивных способностей личности таможенников и их влияния на успешность профессиональной деятельности, мы разделили всех исследуемых лиц по уровню успешности. Это осуществлялось с применением метода контрастных групп [3] и путем оценки их группой экспертов, в которую входили руководители таможни и специалисты-профессионалы с большим опытом работы в таможенных органах.

Таким образом, все исследуемые были разделены на две группы: с низким и высоким уровнем профессиональной успешности. В наших исследованиях использовался многоуровневый личностный опросник «Адаптивность» (1994 г.), предназначенный для изучения адаптивных возможностей индивида на основе оценки некоторых психологических и социально-психологических характеристик личности, отображающий интегральные особенности его психического и социального развития [8]. Эта методика успешно используется для решения задач профессионально-психологического подбора и психологического сопровождения профессиональной деятельности. Основой опросника «Адаптивность» является представление о адаптивности как о постоянном стрессе активного приспособления индивида к условиям социальной среды, который затрагивает все уровни функционирования человека.

Каждый человек по-разному относится к одним и тем же событиям, один и тот же действующий стимул у разных людей может вызвать разную ответную реакцию. Можно выделить некоторый интервал ответных реакций индивида, который будет отвечать представлению о психологической норме, а также можно определить некоторый интервал отношений людей к тому или иному явлению, которое касается, перво-наперво, общечеловеческих ценностей, не выходящих за рамки общепринятых моральных норм. По мнению Ю.Р. Александровского и соавторов [8], степень которая отвечает этому интервалу и обеспечивает эффективность процесса социально-психологической адаптации, определяет эффективность процесса социально-психологического развития личности. Характеристику личностного потенциала адаптации можно получить, оценив уровень поведенческой регуляции, коммуникативные способности и уровень моральной нормативности.

Поведенческая регуляция – это понятие, которое характеризует способность человека регулировать свою взаимосвязь со средой деятельности. Основными ее элементами является самооценка, уровень нервно-психологической устойчивости, а также наличие социального поощрения, однако все эти элементы не являются первоисточником регуляции поведения, а лишь отображают соотношение потребностей, мотивов, эмоционального фона, настроения, самосознания, «Я – концепции» и других составляющих компонентов. Только интеграция всех уровней этой сложной системы обеспечивает стойкость процесса регуляции поведения.

Другой характеристикой, которая определяет эффективность процесса социально-психологической адаптации и выступающая в качестве одной из главных составляющих личностного адаптационного потенциала, являются коммуникативные качества человека. Поскольку человек практически всегда находится в социальном окружении, его деятельность соединяется с умением строить отношения с другими людьми. Коммуникативные возможности, которые выражаются в умении достичь взаимопонимания с окружающими с помощью установления психологического контакта, у каждого человека разные. Они определяются, по мнению автора, наличием опыта и потребностью в общении, а также уровнем конфликтности данной личности.

Не менее важной стороной адаптации является выполнение морально-правовых норм поведения, которые обеспечивают способность адекватно воспринимать индивидом предлагаемую ему обществом социальную роль. В данном опроснике утверждения, которые характеризуют уровень моральной нормативности индивида, отображают два основных компонента процесса социализации: восприятие морально-правовых норм поведения и отношение к требованиям непосредственного социального окружения.

Исследование уровня моральной нормативности очень тяжело применять к исследованию профессиональной группы.

В нашем исследовании использовалась методика экспресс-оценки адаптивности в экстремальных условиях. Эта методика использовалась с целью определения степени адаптивности работников разных отделов таможни. Известно, что коэффициент адаптивности определяется, в основном, положением в ряду цветов четырех основных цветов и черного цвета и зависит от ряда показателей: суммарного отклонения от аутогенной нормы (СО), показателя нестабильности механизмов саморегуляции автономной нервной системы (Ср), психического утомления (ПУ), тревоги (Т) и показателя работоспособности (Р) исследуемых.

Показатель суммарного отклонения от аутогенной нормы является мерой гармоничности или внутренним оптимальным состоянием здоровья человека и выступает как условная константа его психического здоровья. Он рассчитывается как сумма отклонений положения цветов конкретного ряда от ряда цветов аутогенной нормы. Показатель нестойкости механизмов саморегуляции определяется контрастностью положения в ряде цветов наиболее ярких (красного и желтого) цветов с группой наиболее тяжелых (синего и черного) рассчитываются как сумма рангов желтого и красного цветов с отниманием суммы рангов черного и синего цветов.

Мера психического утомления количественно определяется положением в ряде цветов красного и зеленого цветов и рассчитывается как разница положения красного и зеленого цветов плюс 7.

Показатель тревоги определяется местом выбора желтого и синего цветов и рассчитывается как разница положения желтого и синего цветов плюс 7.

Уровень работоспособности показывает степень потенциальных возможностей субъекта деятельности и определяется соотношением красного, желтого и зеленого цветов (цветами «рабочей группы»). Он рассчитывается как сумма ранговых мест красного, зеленого и желтого цветов.

Показатели адаптивности, которые отвечают ряду цветов аутогенной нормы представлены в таблице 1.

Таблица 1

Нормативные показатели адаптивности

Показатель адаптивности					
СО	Ср	ПУ	Т	Р	КА
0	-9	5	5	6	>0

Опросник «Общее здоровье – GHQ-28» используется для диагностики психологического благополучия и эмоциональной стабильности лиц, которые тестируются. Примененный в нашем исследовании опросник GHQ-28 вмещает 4 шкалы: соматические симптомы, тревога, бессонница, социальные дисфункции и депрессия.

Все первичные количественные данные обрабатывались методами вариационной статистики, которые приняты в психологии [9].

Полученные данные приводятся в таблицах 2 и 3.

Таблица 2

Показатели адаптации у работников грузового отдела таможни с разным уровнем профессиональной успешности (в условных единицах)

Показатели адаптации	Норма	Уровень профессиональной успешности				t	p
		1 группа Низко успешные		3 группа Высоко успешные			
		X	m	X	m		
КВ	-	1,5	0,43	2,9	0,51	2,1	>0,05
СО	0	8,1	0,84	4,6	0,80	3,1	<0,01
СР	-9	-4,9	1,05	-8,3	0,98	2,4	<0,05
ПУ	5	9,2	0,37	8,0	0,30	2,6	<0,05
Т	5	6,9	0,31	5,6	0,36	2,8	<0,05
Р	6	4,8	0,37	5,9	0,33	2,2	<0,05
КА	>0	0,27	0,12	0,52	0,082	2,2	<0,05

Примечание: КВ - вегетативный коэффициент; СО - суммарное отклонение от аутогенной нормы; СР - саморегуляция; ПУ - психическая усталость; Т - тревожность; Р - работоспособность; КА - коэффициент адаптации.

Таблица 3

Показатели адаптации у работников пассажирского отдела таможни с разным уровнем профессиональной успешности (в условных единицах)

Показатели адаптации	Норма	Уровень профессиональной успешности				t	p
		1 группа Низко успешные		3 группа Высоко успешные			
		X	m	X	m		
КВ	-	1,7	0,24	2,5	0,24	2,5	<0,05
СО	0	10,2	1,76	4,5	1,40	2,6	<0,05
СР	-9	-5,1	0,83	-8,1	0,81	2,7	<0,05
ПУ	5	9,4	0,36	8,2	0,31	2,6	>0,05
Т	5	7,3	0,79	6,5	0,85	3,1	<0,01
Р	6	4,7	0,32	5,6	0,35	2,2	<0,05
КА	>0	0,23	0,081	0,48	0,09	2,2	<0,05

Примечание: КВ - вегетативный коэффициент; СО - суммарное отклонение от аутогенной нормы; СР - саморегуляция; ПУ - психическая усталость; Т - тревожность; Р - работоспособность; КА - коэффициент адаптации.

Анализ полученных данных свидетельствует, что по большинству показателей у лиц из обоих отделов таможни не был выявлен ряд, который полностью совпадает с аутогенной нормой. Так, например, суммарное отклонение от аутогенной нормы у низко успешных таможенников грузового отдела достоверно равняется 8,1 усл. ед, а в пассажирском - 10,2 усл. ед ($p < 0,05$). Такие высокие показатели отклонения от оптимального уровня можно трактовать как наличие у исследуемых лиц дезадаптивных состояний.

Эта мысль подтверждается показателями психической усталости и тревожности. При этом нужно учесть, что, во-первых, как психическая усталость, так и тревожность были наибольшими у низко успешных таможенников обоих отделов, а, во-вторых, количественно эти показатели у субъектов, которые работают в пассажирском отделе таможни во всех группах более высокие. Соответственно, показатели уровня саморегуляции также меньше отклоняются от аутогенной нормы у высоко успешных таможенников особенно тех, кто работает в грузовом отделе.

Дополняют представление о степени адаптации к условиям труда у исследованных лиц коэффициенты адаптации и вегетативный коэффициент. Наивысший вегетативный коэффициент, который свидетельствует об адекватной регуляции функций вегетативной нервной системы, выявлен у высоко успешных работников грузового отдела таможни: он равняется 2,9 усл. ед. ($p < 0,05$).

В то же время у этих исследованных выявлено минимальное количественное проявление и коэффициента адаптации - 0,52 усл. ед ($p < 0,05$). А по рекомендациям авторов методики: чем выше коэффициент адаптации, тем в большей степени субъекты приспособлены к конкретным условиям, в которых они выполняют свои трудовые обязанности.

При этом проявляется и связь между перечисленными показателями и данными уровня трудоспособности. Как оказалось, она увеличивается от низко к высоко успешным таможенникам и наибольшего уровня достигает у работников из грузового отдела - 5,9 усл. ед. ($p < 0,01$).

Выводы

1. Установлена взаимосвязь между уровнем адаптивности работников таможни и факторами, которые его снижают. К последним относится ослабление способности к саморегуляции, повышенная тревожность, психическое утомление, которые, в свою очередь, снижают трудоспособность таможенников и ведут к увеличению показателей суммарного отклонения от нормы.

Показано также влияние роста показателей перечисленных факторов на успешность профессиональной деятельности работников таможни, которая в условиях их роста снижается.

2. Выявлено, что специфика профессиональной деятельности в разных отделах таможни обуславливает не только влияние на степень проявления качеств личности, но и определяет успешность их деятельности. Так, полученные данные свидетельствуют, что работники грузового отделения таможни имеют более высокий уровень адаптации ($KA=0,52$) против таможенников пассажирского отдела ($KA=0,48$).

3. Наличие взаимосвязей между адаптивностью таможенников и уровнем их профессиональной успешности позволяет рекомендовать для прогнозирования последней использовать диагностику их адаптивных возможностей.

Перспективой дальнейших исследований может быть изучение проблемы повышения уровня адаптации к профессиональной деятельности работников таможенной системы.

Литература

1. Аверьянов В.С. Адаптация в профессиональной деятельности. Физиология трудовой деятельности / В.С. Аверьянов, А.Ж. Юрьев, А.В. Виноградова; под ред. В.И. Медведева. – СПб.: Наука, 1993. – С. 209–283.
2. Аграшников А.В. Психология в таможенном деле: Учеб.-практ. пособие / А.В. Аграшников; научн. редактор А.Н. Мягин; Рос. таможенная академия. СПб фил – СПб.: ПИК, 1995. – 624 с.
3. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урина. – СПб.: Интер, 2001. – 688 с.
4. Березин Ф.Б. Психическая и психофизическая адаптация / Федор Борисович Березин. – Л.: Наука, 1994. – 354 с.
5. Дикая Л.Г. Становление новой системы психической регуляции в экстремальных условиях деятельности / Л.Г. Дикая // Принципы системности в психологических исследованиях. – М.: Наука, 1990. – С. 103–114.
6. Корнеева Л.Н. Профессиональная психология личности / Л.Н. Корнеева // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности. – СПб., 1991. – С. 61–84.
7. Немирич В.В. Основы психологии таможенной деятельности: Курс лекций / Владимир Витальевич Немирич. – М.: РИО РТА, 1995. – 203 с.
8. Психологическая подготовка специалиста / [Косов Б.Б., Бирюков С., Валеева И., Шуранова И.] // Высшее образование в России. – М., 1999, №1. – С. 71–75.
9. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Елена Васильевна Сидоренко. – СПб.: «Речь», 2001. – 350 с.

УДК 316. 614

Соціально-психологічний аналіз діяльності по наданню соціальних послуг

Кривоконь Н.І.

В публікації здійснено соціально-психологічний аналіз надання соціальних послуг як професійної діяльності. Зокрема, визначені операційні, змістовні та мотиваційні складові даного різновиду діяльності, окреслюються загальні та специфічні характеристики, а також особливості функціонального наповнення соціального обслуговування в сучасних умовах.

Ключові слова. Соціальні послуги, соціальна робота, професійна діяльність, соціальні працівники, професійна взаємодія в соціальній роботі.

В публикации осуществлен социально-психологический анализ оказания социальных услуг как профессиональной деятельности. Кроме того, определены операционные, содержательные и мотивационные составляющие данного вида деятельности, очерчены общие и специфические характеристики, а также особенности функционального наполнения социального обслуживания в современных условиях.

Ключевые слова. Социальные услуги, социальная работа, профессиональная деятельность, социальные работники, профессиональное взаимодействие в социальной работе.

In the publication social-psychological analysis of providing social services is carried out as a professional activity. In addition, the operating, rich in content and motivational constituents of this type of activity are shown. General and specific descriptions and also features of the functional filling of social service in modern terms are outlined.

Key words. Social services, social work, professional activity, social workers, professional co-operation in social work.

Постановка проблеми. Надання соціальних послуг є частиною та важливою складовою професійної діяльності соціальних працівників і соціальних педагогів. Ми підтримуємо тезу про нетотожність соціальної роботи та соціальних послуг: тоді як соціальні послуги орієнтовані, передусім, на життєву ситуацію клієнта і подолання її негативного впливу, соціальна робота є більш широкою за значенням та сферою прояву. Однак, зважаючи на те, що більшу частину професійних обов'язків соціальних працівників різних рівнів складає саме надання різноманітних соціальних послуг, розглянемо цю діяльність у соціально-психологічному аспекті.

Важливість такого аналізу пояснюється тим, що вдосконалення системи соціальних послуг сприятиме створенню умов для поліпшення якості життя соціально незахищених громадян. В свою чергу, процес і результат надання соціальних послуг неможливо покращити без науково розробленого соціально-психологічного забезпечення цього виду діяльності, оскільки саме психологічне підґрунтя дозволяє спрямовувати послуги на конкретну особистість, враховуючи її індивідуальні потреби, життєву ситуацію, що склалася, а також можливості і ресурси даної особи та її оточення. І при цьому даний вид забезпечення не потребує великих інвестицій та вкладень. Відтак, актуальність проблеми соціально-психологічного забезпечення та аналізу особливостей розвитку соціальних послуг зумовлюється запитами з боку держави і соціально вразливих членів суспільства, підсиленням ролі адресності в соціальній допомозі, необхідністю поліпшення функціонування системи соціального захисту в цілому.

Варто відмітити, що в науковій літературі, представлені характеристики соціального обслуговування в соціально-правовому [9, 10, 12], соціологічному [наприклад, 2, 5] чи соціально-педагогічному [приміром, 3, 8] контекстах, тоді як у соціально-психологічній літературі зустрічаються, в основному, доробки, що стосуються або особливостей надання послуг певним групам клієнтів [3, 11], або ж просто містять опис окремих вимог, форм або груп методів, що використовуються при здійсненні обслуговування клієнтів соціальної роботи [наприклад, 7, 9]. Натомість доробки, які містять ґрунтовний соціально-психологічний аналіз надання соціальних послуг як практичної діяльності фактично відсутні.

Метою даної публікації є спроба здійснити стислий соціально-психологічний аналіз надання соціальних послуг. Зокрема, планується охарактеризувати структурні та функціональні компоненти даного виду соціально-корисної активності, що значно поглибить психологічні уявлення про соціальне обслуговування як професійну діяльність.

Теоретичний аналіз проблеми. Загальновідомо, що психологічний аналіз діяльності дозволяє описувати її з позиції структурних складових (операційного, мотиваційного та змістовного), характеру виконуваних функцій і якісних особливостей отриманих результатів цієї діяльності. Спробуємо конкретизувати ці положення з використанням основ діяльнісного та особистісного підходів, а також теоретичних моделей, розроблених вітчизняними науковцями [6] стосовно діяльності з надання соціальних послуг.

Перш за все, звернемося до визначення поняття «діяльність»: «це динамічна система активних взаємодій суб'єкта із зовнішнім світом, в ході яких суб'єкт цілеспрямовано впливає на об'єкт, за рахунок чого задовольняє свої потреби; відбувається поява та втілення в об'єкті психічного образу і реалізація опосередкованих їм відносин суб'єкта в предметній дійсності» [4, с.168].

Говорячи про надання соціальних послуг, варто відмітити, що цьому виду діяльності притаманні як загальні, так і специфічні риси людської діяльності. Зокрема, до загальних рис можна віднести: усвідомлений характер надання послуг, соціальна направленість та соціальна регламентованість цього виду діяльності, вмотивованість і цілеспрямованість, перетворюючий характер та ін.

Специфічними особливостями надання соціальних послуг як діяльності, на наш погляд, є наступні. Передусім, суб'єкт-суб'єктний характер взаємодії в процесі здійснення послуг. Йдеться про те, що

клієнт (чи група клієнтів) виступають не лише як об'єкти, на які спрямовується активність соціального працівника, але і самі можуть впливати на надавача послуг, на свою ситуацію, бути залученими до процесу «вироблення» послуг, тобто, - теж виступати суб'єктами діяльності.

Ще однією важливою особливістю обслуговування є те, що послуги надаються відповідно до запиту і спрямовані на задоволення певних потреб клієнтів. Інакше кажучи, без аналізу можливостей отримувачів послуг задовольняти ті чи інші потреби, без звернення з їх боку до соціальних служб, процес надання соціальних послуг не відбудеться. Стосовно ж послуг, які здійснюються з метою профілактики, із запитом виступає суспільство в цілому, або конкретна соціальна група, які прагнуть не допустити розвитку тієї чи іншої проблематики. Однак, в будь-якому випадку, послуги надаються відповідно до запиту та оцінки потреб.

Специфічною особливістю обслуговування є також і те, що самі послуги зазвичай носять нематеріальний характер, а тому результати (продукти) цього виду діяльності неможливо досягнути, спробувати, зберегти, заздалегідь визначити їх якість тощо. Тобто сама послуга має цінність не як матеріальний продукт, річ, а як діяльність, що створюється і споживається одночасно. Причому, сама послуга (навіть, якщо вона надається однією і тією ж людиною) може характеризуватися неоднорідністю, змінюваністю. Усе це пояснює необхідність високого рівня професійної кваліфікації та підготовки надавачів послуг, адже від їх досвіду залежатиме якість обслуговування, рівень задоволеності потреб клієнтів тощо.

Власне, нематеріальний характер послуг пояснює і ще одну специфічну особливість цього виду діяльності, - ключовим, центральним засобом праці в ході надання соціальних послуг виступає спілкування. Причому, важливе значення мають усі сторони спілкування: перцептивна, комунікативна та інтерактивна. Значимим є також і вплив, який здійснюють отримувачі та надавачі послуг один на одного.

Не менш важливим для психологічного аналізу надання послуг є окреслення основних компонентів цього виду діяльності, а також виділення цілей, продуктів і засобів діяльності. На нашу думку, їх можна охарактеризувати наступним чином.

Основною метою надання соціальних послуг є зміна життєвої ситуації клієнта (чи групи), в результаті чого відбувається покращання якості його (їх) життя. Варто відмітити, що ці зміни можуть досягатися різними шляхами: від елементарного отримання послуг (коли працівник тимчасово та/або одноразово задовольняє потребу клієнта), через формування одночасно з наданням послуг власних умінь та навичок у клієнта, спонування його до дій по подальшому вирішенню проблем самостійно, - до наснаження, формування нового ставлення до власної скрутної ситуації і опанування новим досвідом щодо її покращання. Таким чином, основними функціями надання соціальних послуг як діяльності є: підтримка та покращання якості життя людей, які перебувають у скрутних життєвих обставинах; допомога у задоволенні потреб особи; сприяння соціалізації та ресоціалізації особистості, її наснаження; профілактика негараздів, які можуть розвиватися як на рівні суспільства, так і на рівні групи чи конкретної особи та ін. Перелік функцій може змінюватися в залежності від виду наданих послуг та конкретних завдань, які ставляться в кожному випадку взаємодії з клієнтом.

Продуктом праці при наданні соціальних послуг, на наш погляд, виступає сама послуга. Причому, важливо відмітити, що дієвість її перш за все визначатиметься досягненням змін у ситуації клієнта, або ж опанування ним новим позитивним (з точки зору вирішення проблематики) досвідом (а накопичення нового досвіду також є зміною, або призводить до змін). Не меншої значимості в цьому аспекті набуває і якість послуги, точніше, можливість її вимірювання. З цією метою необхідно розробляти та впроваджувати стандарти надання послуг по кожному з їх видів. Дотримання стандарту і дасть змогу зрозуміти, наскільки якісними та доречними (такими, що відповідають запитам) є надані послуги.

Характеризуючи змістовну сторону надання послуг, передусім, варто зазначити, що їх різновиди і зміст визначено законодавством. Зокрема, згідно Закону України «Про соціальні послуги» [1], який регламентує основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам, що перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, основними формами надання соціальних послуг є матеріальна допомога та соціальне обслуговування.

Матеріальна допомога надається особам, що знаходяться у складній життєвій ситуації, у вигляді грошової або натуральної допомоги: продуктів харчування, засобів санітарії і особистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та інших предметів першої необхідності, палива, а також технічних і допоміжних засобів реабілітації.

Соціальне обслуговування – система соціальних заходів, яка передбачає сприяння, підтримку та послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності. Соціальне обслуговування здійснюється шляхом надання соціальних послуг: 1) за місцем проживання особи (вдома); 2) у стаціонарних інтернатних установах та закладах; 3) у реабілітаційних установах та закладах; 3) в установах та закладах денного перебування; 4) в установах та закладах тимчасового або постійного перебування; 5) у територіальних центрах соціального обслуговування; 6) в інших закладах соціальної підтримки (догляду).

Відповідно до законодавства можуть надаватися такі види соціальних послуг [1, ст. 5]:

- соціально-побутові послуги - забезпечення продуктами харчування, м'яким та твердим інвентарем, гарячим харчуванням, транспортними послугами, засобами малої механізації, здійснення соціально-побутового патронажу, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів тощо;

- психологічні послуги - надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад;

- соціально-педагогічні послуги - виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, заінтересованих осіб;

- соціально-медичні послуги - консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка та охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, працетерапія;

- соціально-економічні послуги - задоволення матеріальних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізуються у формі надання натуральної чи грошової допомоги, а також допомоги у вигляді одноразових компенсацій;

- юридичні послуги - надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо);

- послуги з працевлаштування - пошук підходящої роботи, сприяння у працевлаштуванні та соціальне супроводження працевлаштованої особи;

- послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями - комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію та підготовку, освіту, зайнятість;

- інформаційні послуги - надання інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації (довідкові послуги); розповсюдження просвітницьких та культурно-освітніх знань (просвітницькі послуги); поширення об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг, формування певних уявлень і ставлення суспільства до соціальних проблем (рекламно-пропагандистські послуги) та інші соціальні послуги.

Важливо додати, що перелік і зміст соціальних послуг на разі вдосконалюється, змінюється у відповідності до потреб громадян та враховуючи соціально-економічний стан держави і її соціальних інституцій. Тим не менше, говорячи про змістовний компонент процесу надання послуг на перший план виступає розуміння необхідності наснаження клієнта в ході взаємодії з ним. В соціальній роботі часто використовується приповідка про те, що для вирішення життєвих труднощів людині необхідно «дати вудочку, навчити її самостійно ловити рибу», а не робити це за неї, бо такий підхід лише примножує споживацькі підходи і формує соціально пасивну особистість. Відтак, йдеться про те, що основним завданням соціальних працівників є не лише надання соціальних послуг як таких (хоча ми не відкидаємо значення послуг як допомоги в задоволенні тих чи інших потреб), але, в першу чергу, виховання, навчання, коригування ставлення до життя з боку клієнта, формування в нього необхідних умінь та навичок, а також позитивного ставлення та прояву активності.

Стосовно операційної сторони процесу надання послуг, то способи дій фахівців із соціальної роботи визначаються з одного боку, відповідними посадовими інструкціями, а з іншого, - психологічними та соціальними методами, технологіями, методиками, підбір і розробка яких залежить від конкретної ситуації клієнта та професійності самого працівника. Якраз в аспекті операційного компоненту надання послуг особливе значення має соціально-психологічне забезпечення цього виду діяльності. Йдеться про те, що має бути розроблена система методів, прийомів, якими мають опанувати відповідні фахівці при їх підготовці чи підвищенні кваліфікації. Наявність такого методичного забезпечення допоможе працівникам у виборі необхідних форм і методів діяльності, а також зробить процес надання послуг більш дієвим. На наш погляд, соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи і соціального обслуговування може розглядатися як комплекс, що поєднує соціально-психологічні концепції і моделі, які пояснюють особливості розвитку та становлення особистості, проявів її поведінки, побудови життєвого шляху, самовпливу та впливу інших на саму особистість та її ситуацію, а також сукупність заходів, які покликані створити сприятливі умови як для виконання професійних обов'язків соціального працівника, так і для вирішення проблем клієнта та його наснаження.

Отже, при аналізі операційної складової надання послуг, потрібно пам'ятати, що вона також має відповідати цілям наснаження. Іноді кваліфікований спеціаліст, використовуючи прогресивні та начебто адекватні ситуації форми і методи роботи, але не слідує меті залучення клієнта до взаємодії, не досягає потрібних результатів. І тоді клієнт сприймає дії працівника лише як «слугування», «підпорядкування» йому, проявляючи зверхнє ставлення, висловлюючи постійне невдоволення, створюючи конфліктні ситуації тощо.

Мотиваційні складові надання послуг повинні, на наш погляд, розглядатися, принаймні, в двох площинах: мотивація працівника та мотивація клієнта.

Мотивація фахівця, який надає соціальні послуги, зумовлює перш за все якість наданого обслуговування, впливає на характер побудови взаємин із клієнтом, дозволяє запобігати професійним деформаціям спеціалістів і визначає дієвість самого процесу і результату. Більшість із тих, хто має великий досвід надання соціальних послуг і отримує задоволення від своєї роботи стверджують, що основним мотивом їх діяльності не можуть бути лише матеріальні чинники. Більшою мірою значимим для них є можливість спілкуватися, допомагати людям, альтруїстичні мотиви, бажання бачити позитивні зміни в житті людей тощо. Іноді згадується можливість саморозвитку та самореалізації, набагато рідше – кар'єрне зростання, прагнення впливати на долю інших, вдосконалюватися.

З іншого боку, мотивація клієнтів також значно впливає на результати надання соціальних послуг: якщо клієнт свідомий того, що допомога у вигляді послуг надається йому для покращення його ситуації і він навчається у подальшому самостійно вирішувати власні проблеми, або, принаймні, прагне цього, то

така соціальна допомога є набагато дієвішою та ефективнішою. В разі, коли мотивація клієнта включає лише споживацькі наміри, то і соціальні працівники, відчуваючи таке ставлення, в більшості випадків не налаштовані на ефективну взаємодію, і можуть здійснювати обслуговування не на належному рівні. За таких умов виникають конфлікти, може відбутися професійна деформація соціального працівника, дискредитується сама ідея соціальної підтримки.

Звичайно, в соціальній роботі трапляються випадки, коли послуги надають особі, яка є безнадійно хворою, зі складними функціональними (фізичними чи розумовими) обмеженнями, переживає невідворотну втрату тощо. Тим не менше, емоційна сфера особистості влаштована таким чином, що, не дивлячись на негативні переживання, біль, людина здатна відчувати і позитивне, світле, радісне, отримувати нехай маленькі, але задоволення від життя, реагувати на тепло близьких, оточуючих, відчувати доброту і душевність. Ось чому важливим завданням соціальних працівників у таких складних випадках є спонукання клієнтів до більш позитивного сприйняття світу, віднаходження отих «моментів радості», які уможливають ставлення до отримування послуг не лише як до задоволення якихось (нехай і нагальних) потреб, але і як людської взаємодії, спілкування, що збагачує кожного учасника позитивним досвідом чи відчуттями.

Висновки. Таким чином, надання соціальних послуг розглядається нами як діяльність (частіше професійна), наповнена певними цілями, мотивами, змістом, діями. Однак, не менш важливим виступає і результат цієї діяльності – зміна стану клієнта, його життєвої ситуації, набутий ним досвід, навіть, генеровані в процесі обслуговування емоції, відчуття та ін. Причому, зазначена діяльність повинна відповідати реальним потребам і можливостям індивіда, вивчення та оцінка яких складає важливу частину компетенції соціального працівника. Крім того, клієнт (отримувач соціальних послуг) є особистістю, яка перебуває у скрутних життєвих обставинах, іноді кризових. Він також має певні очікування та установки як стосовно надаваної допомоги і послуг, так і по відношенню до самого соціального працівника як окремої особистості чи як представника держави. Також в ході надання соціальних послуг відбувається взаємодія отримувача та надавача, яка обов'язково передбачає певний вплив одне на одного. В ідеалі цей вплив по відношенню до клієнта повинен призвести до його наснаження, отримання нового досвіду, зміни цінностей, поведінки, мобілізації потенціалу, подолання проблематики тощо. А стосовно соціального працівника, за негативних обставин, даний вплив може відобразитися у вигляді професійного вигорання, деформації, виснаження і т.д.

Розгляд надання соціальних послуг в категоріях діяльності визначає складові, цілі і мотиви даного процесу, а наукові аспекти діяльності дозволяють описувати зміст, структуру, конкретні операції, досвід, яким може опанувати людина, напрямки змін, активність в процесі обслуговування тощо. Зрозуміло, що надання соціальних послуг обов'язково передбачає безпосереднє спілкування, а тому значення даної категорії відображається у налагодженні стосунків, передачі інформації (наприклад, при інформаційних послугах), і, що особливо підкреслюється у соціальній роботі, – професійній взаємодії.

Зауважимо, що наведений нами стислий соціально-психологічний аналіз надання соціальних послуг не є вичерпним, він потребує уточнення і подальшого поглиблення, деталізації, що виступає перспективою подальших наукових пошукань.

Література

1. Закон України «Про соціальні послуги» (Із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради, 2003, №45, ст.358.
2. Апопій В.В., Олексин І.І., Шутовська Н.О., Футало Т.В. Організація і технологія надання послуг. Навч. посіб./ За ред. В.В. Апопія. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 312 с.
3. Беззубик К.В. Содержание и методика психосоциальной работы в системе социальной работы: Учебное пособие/ Под ред. проф. Е.А. Сигиды. – М.: ИНФРА – М, 2008. – 168с.
4. Головин С.Ю. Словарь психолога-практика/ Сергей Юрьевич Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест, 2007. – 976с.
5. Косуля И. Ю. Социальные услуги в системе социальной защиты: теоретико-методологические проблемы анализа// Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Випуск 15. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/Kosul.pdf
6. Машбиц Е.И. Психологические основы управления учебной деятельностью. – К.: Головное издательство издательского объединения «Вища школа», 1987. – 223 с.
7. Оцінювання потреб клієнтів соціальних служб: методичні рекомендації для закладів та установ, що працюють із вразливими групами населення [Авт.кол.: Бондарено Н.Б., Буднік О.В., Дума Л.П. та ін.: За ред. Сідельнік Л.Л.]. – К.: ТОВ «ЛДЛ», 2007. – 208 с.
8. Сагинова О.В. Природа и характеристики образовательных услуг// Маркетинг, - № 3 (82)/2005. – с.53-63.
9. Стандарти соціальних послуг: Збірка проектів документів. – Кн.2/ За ред. Л.Л. Сідельнік. – К.: ТОВ «ЛДЛ», 2007. – 232с.
10. Сташків, Б. І. Право соціального обслуговування: навчальний посібник. - К. : Знання, 2007. - 567 с.
11. Титаренко Т. Дитина з особливими потребами та її життєвий світ: напрямки психологічного консультування //Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник/ Ред. кол. Н.Софій (голова) - К.: Контекст, 2000. - 336 С.
12. Ярошенко І. С. Право соціального забезпечення: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2005. — 232 с.

УДК 004.946 : 316.6 : 37.015.3 : 159.9

Модернизация личности и социальных отношений в эпоху интернет или как становятся web-мастерами

Коваленко А.В.

У статті узагальнено досвід досліджень соціально-психологічних наслідків використання Інтернет та новітніх інформаційних технологій. У контексті осмислення процесів модернізації в епоху Інтернет, що відбуваються на макро- й мікро- рівнях соціальної організації запропоновано обґрунтування актуальності й ефективності оволодіння мистецтвом створення web-об'єктів (зокрема web-сайтів). Представлено аналіз функціональності персонального сайту у професійній діяльності. Розглянуто конкретні приклади, що мотивують до оволодіння мистецтвом web-майстерності. Запропоновано експеримент, який дозволяє спробувати власні сили у створенні web-сайту.

Ключові слова: Інтернет, віртуалістика, віртуальна самопрезентація, віртуалізація суспільства, нова комунікаційна система, web-майстер, соціальна мережа ВКонтакте, web-сайт.

В статье обобщен опыт исследований социально-психологических последствий использования Интернет и новейших информационных технологий. В контексте осмысления процессов модернизации в эпоху Интернет, протекающих на макро- и микро- уровнях социальной организации, предложено обоснование актуальности и эффективности овладения искусством создания web-объектов (в частности web-сайтов). Представлен анализ функциональности персонального сайта в профессиональной деятельности. Рассмотрены конкретные примеры, мотивирующие к овладению искусством web-мастерства. Предложен эксперимент, который позволяет попробовать собственные силы в создании web-сайта.

Ключевые слова: Интернет, виртуалистика, виртуальная самопрезентация, виртуализация общества, новая коммуникационная система, web-мастер, социальная сеть ВКонтакте, web-сайт.

In the article the researches experience of socially-psychological results of the Internet and new information technology influence is generalized. In the context of comprehending of the modernization processes during the Internet epoch proceeding on macro- and micro- levels of the social organization substantiations of an urgency and efficiency of mastering by art of web-objects creation (in particular web-sites) are offered. The analysis of functionality of a personal site in professional work is presented. The concrete examples motivating to mastering with art of web-skill are considered. The experiment which allows to check up own forces in web-site creation is offered.

Key words: Internet, virtualistica, virtual own presentation, virtualization of society, new communicative system, webmaster, social network VK, website.

Что для Вас Интернет? Какой первый отклик вызывает в душе этот символ? Среди возможных вариантов ответа: источник информации, самый большой по масштабам, быстрый по темпам прироста объемов, демократичный и комфортный в отношении доступа; территория общения, где круг знакомых не ограничивается географическим или социальным положением и возможно создание материальной истории взаимодействия; способ связи, конкретные сервисы, удовлетворяющие потребностям визуальной и аудио связи, быстрой передачи сообщений в режиме on line и без ограничений в объемах, формате информации; способ творческой реализации в создании сайтов или собственного виртуального образа и неограниченные возможности его изменения; развлечение, веселое, приятное, захватывающее проведение досуга; способ заработать деньги путем включения жизни в Сети в поле экономики; вся жизнь личности. (Присутствие в сознании пользователей Интернет выделенных (отмеченных курсивом) категорий смыслов (откликов) подтверждают результаты опроса проведенного в социальной сети ВКонтакте [1]).

Именно с Интернет, Всемирной паутиной, киберпространством связывает современный человек удовлетворение большинства потребностей своей личности: получение информации различного формата, проведение досуга и позитивные эмоции, расширение круга общения, установление деловых связей, удивительные возможности виртуального творчества. С каждым годом виртуальные блага становятся все доступнее. Это приводит к расширению аудитории пользователей Сети (порядка 2,1 миллиарда пользователей Интернета было зафиксировано по всему миру в 2011г. [2]) и увеличению времени, которое люди проживают в киберпространстве. Период последних трех-четырёх десятилетий с полным основанием можно считать началом эпохи Интернет.

Виртуальная реальность (киберсреда), порожденная Интернет и Всемирной паутиной, создает условия для формирования новых качеств личности и типов социальных отношений, нового мировоззрения. Одной из новых мировоззренческих систем является виртуалистика. В виртуалистике считается, что порожденное обладает таким же статусом реальности и истинности, как и порождающее, что временность существования не делает событие менее существенным, чем породившее его «начало» [3]. С возникновением виртуалистики (90-е годы XX ст.) формируется «подход, который позволяет интегрировать в единых моделях гуманитарные, естественнонаучные и технические знания и тем самым реализует идею комплексного, междисциплинарного подхода» [4].

Психологические последствия использования Интернет, пребывания в киберпространстве, применения информационных технологий – неоднозначны. К положительным влияниям Интернет можно отнести: стимулирование активности и раскрытие творческого потенциала личности (в процессе поиска информации); способствование смене авторитарного стиля на демократический (в обучении); изменения в структуре личности (Я-образ, locus контроля) за счет интенсивного анализа опыта собственных успехов и неудач (в компьютерных играх) [5]. Сетевая коммуникация предоставляет возможности выразить все стороны многогранного «Я» индивида; благодаря таким своим особенностям, как анонимность, невидимость и безопасность, порождает уникальную возможность экспериментирования с собственной идентичностью: создавать ее полностью по своему выбору (может отличаться от реальной), почти

абсолютно управлять впечатлением о себе (основная особенность виртуальной самопрезентации) [6; 7].

Возможны негативные последствия чрезмерного увлечения информационными технологиями: аутизация детей и подростков; сокращение семейного общения; разрыв социальных связей; возникновение депрессий; утрата ориентиров в мире: понимания, что реально, а что иллюзорно; компьютерный эскапизм (разновидность «интернет-зависимости») [5; 8; 9]. Однако, подчеркивает Н.А.Носов, «компьютерные виртуальные реальности представляют собой более безопасный вариант символического опыта, чем измененные состояния сознания, достигаемые при помощи наркотических средств» [5].

Сущность социальных трансформаций под воздействием инновационных информационно-технологических феноменов заключается в изменении роли информации в современном мире, способов и средств ее передачи, механизмов оперирования информационными ресурсами [10, с. 87]. Социальные последствия развития информационных технологий: виртуализация общества, то есть переход основных видов деятельности в Интернет; отчуждение сущности человека в виртуальную реальность (реальную виртуальность в концепции М.Кастельса), в результате которой отношения между людьми сменяют отношения между образами; формирование новой формы коммуникационной организации общества, основанной на сетевой логике [11]. В новой коммуникационной системе «все сообщения всех видов заключены в средстве, ибо средство стало настолько всеобъемлющим, настолько разнообразным, настолько послушным, что абсорбирует в одном и том же мультимедиа-тексте целостность человеческого опыта» [11, с. 5].

Современный контекст жизнедеятельности человека (новейшие информационные технологии, формы коммуникативных процессов) актуализирует поиск адекватных средств и способов, новых форм индивидуальной и групповой саморефлексии и самопрезентации. Из множества средств, способов, форм, которые предоставляет современный Интернет, отличительная особенность персонального web-сайта заключается в том, что он позволяет личности приобрести уникальный символический опыт владельца web-ресурса. Умение создавать web-сайты дает возможность перехода на новый (более свободный и независимый) уровень включенности в новейшие коммуникационные процессы. В социально-гуманитарных науках тема смыслообразования деятельности направленной на овладение искусством web-мастерства относительно нова и не получила пока достаточной разработки.

Цель статьи. Раскрыть механизм смыслообразования действий, направленных на овладение искусством создания web-объектов, в частности web-сайтов.

Содержание основных понятий.

Личность или самость (в интерпретации Дж.Мида – основателя парадигмы символического интеракционизма) – способность людей представлять себя в качестве объектов своей собственной мысли. Имеет двойственную природу: «самость» = «I» + «Me». I – понимается как внутренний стержень личности, с позиции которой формируются социальные требования; Me – это совокупность установок других, которые, будучи усвоенными, образуют личностные ценностные ориентации. [12, с. 228-229].

Социальные отношения – система социальных связей, образующая сложные и многоуровневые социальные контексты поведения индивида и символизации.

Интернет – глобальная компьютерная сеть, которая служит физической основой для Всемирной паутины или Web (распределенная система, предоставляющая доступ к связанным между собой документам, большинство из которых представляет гипертекст) [13; 14]. Интернет и Web являются фундаментом для формирования глобального информационного пространства и виртуальной реальности (киберпространства). Термины «Интернет», «Web», «киберпространство» могут употребляться как синонимы (чаще в повседневной речи).

Web-мастер – разработчик web-сайтов в Интернете, занимающийся этим профессионально или в качестве хобби. Термин впервые был использован праотцом Интернета, Тимом Бёрнерсом-Ли (в 1992 году), который подразумевал под web-мастером того, кто управляет сайтом и решает проблемы web-сервера [15]. С развитием информационных технологий соответственно увеличивается объем специальных знаний, которыми должен обладать web-мастер в области дизайна, программирования, системного администрирования, поэтому большинство крупных и средних компаний пользуется услугами целых команд web-мастеров [16].

Модернизация – (от франц. *moderne* — новейший, современный) усовершенствование, улучшение, обновление объекта, приведение его в соответствие с новыми требованиями и нормами, техническими условиями, показателями качества [17]. В более широком смысле модернизацию понимают как переход на новый уровень взаимоотношений между природой и обществом, который характеризует более высокая независимость общества от природы [18, с. 7]. Исследования модернизационных процессов свидетельствуют о том, что любой экономический, технологический скачок является следствием роста добровольной активности на микроуровне [18, с. 10]. В настоящее время использование этого термина не ограничивается социальными теориями модернизации (вторая половина XX ст.), которые связывают этот процесс с переходом от аграрного общества к индустриальному (аграрное => индустриальное => постиндустриальное или информационное). В заданном контексте содержания основных понятий термин «модернизация» интерпретируется как ценностно- и целе- ориентированная деятельность индивида направленная на формирование новых свойств собственной личности и социального контекста, которые выступают в качестве объекта для саморефлексирующего субъекта.

Основной тезис статьи: искусство создавать web-сайты – одно из наиболее ценных умений на современном этапе развития цивилизации, позволяющее личности более эффективно использовать современные информационные технологии.

Контраргумент к основному тезису: чтобы использовать Интернет с положительным эффектом, не обязательно уметь создавать web-сайты. Достаточно научиться, с максимальной выгодой, применять функционал уже созданных Интернет-ресурсов, который предлагается их разработчиками.

Социальные сети, поисковые службы, игровые порталы, службы ICQ и Skype, email и другие Интернет-сервисы успешно задействуются в повседневной жизни и профессиональной практике, в частности, исследовательской и консультативной. Собственный опыт наблюдений, опросов, анализа их результатов, консультационной (в рамках преподавательской деятельности) и организационной (группы, встречи) практиках в социальной сети ВКонтакте (на протяжении 2010-2011 учебного года) позволяет сделать вывод об эффективности ее использования в преподавании и социально-психологических исследованиях. В настоящее время по данным Интернет-статистики эта социальная сеть занимает лидирующую позицию в Рунете [19]. На протяжении последнего года администрацией сайта ВКонтакте проведена колоссальная работа в направлении совершенствования (создания идеального средства коммуникации) и модернизации всех сервисов сайта. Для реализации определенного круга преподавательских задач сайт ВКонтакте является идеальным ресурсом. Концептуализация опыта использования этой социальной сети в преподавании представлена в одной из последних публикаций [20].

Заданный контекст, описывающий доступность благ современного Интернета, может сформировать сомнения в целесообразности затрачивать усилия и время на овладение искусством создания web-сайтов. К тому же, создание и поддержание сайта формирует иную (более дифференцированную, сложную) мотивацию жизни в Сети: обеспечить уникальность, востребованность и, при необходимости, окупаемость web-ресурса. Наиболее предрасположены к такому пути модернизации те социальные группы и индивиды, которые владеют уникальной информацией; обладают реальной или потенциально реальной аудиторией, которая в ней заинтересована; видят смысл в расширении радиуса свободы действий в киберпространстве. В частности это относится к интеллигенции, перед которой, как отмечает Ж.Т.Тощенко, стоит актуальная задача эффективного использования современного коммуникационного пространства для трансляции знаний [21].

В обосновании целесообразности действий направленных на овладение искусством web-мастерства использован функциональный анализ, формирующий смысл полезности и эффективности персонального web-сайта.

Функции персонального сайта (на примере его использования в профессиональной деятельности преподавателя и учёного):

1. Современный, удобный и динамичный способ коммуникации со студентами. Современные студенты, в большинстве своем, воспринимают Интернет как неотъемлемое благо цивилизации. Страх зависимости и вытекающих нежелательных последствий, в частности депрессии (исследования это подтверждают) мало останавливают современную молодежь в процессах включения виртуального взаимодействия неотъемлемой составляющей повседневности. Поэтому возможность зайти на сайт преподавателя, уточнить задание на семинар, темы будущих лекций, требования к оформлению рефератов и контрольных, скачать учебник или статью студенты воспринимают как информационные удобства, которые органично влетаются в учебный процесс, улучшают его.

2. Способ коммуникации с коллегами. Сайт преподавателя, частично или полностью ориентированный на студентов, который доступен для просмотра всем желающим, в том числе коллегам близким и отдаленным, открывает и содержание дисциплины, и формы работы со студентами.

3. Способ проведения исследований и презентации их результатов. Персональный сайт открывает ученому широкие возможности анонсирования исследовательских проектов, презентаций, апробации новых идей, разработок, моделей, размещения текстов публикаций.

4. Способ самопрезентации. Поскольку личность преподавателя или ученого, в аспекте его интересов, как правило, не ограничивается учебными и исследовательскими делами, то персональный web-ресурс является одним из уникальных способов представить широкой аудитории идеи и интересы, которые выходят за рамки основной профессиональной деятельности.

Осознание преимуществ овладения каким-либо искусством не выступает гарантией того, что человек будет совершать действия в желаемом направлении. Препятствующим фактором может выступать сомнение, неуверенность в собственных силах и способностях. В его преодолении – несколько примеров и эксперимент.

Пример № 1 – вершина успешности, которой может достичь web-мастер. «ВКонтакте» и «Facebook» – имена самых популярных социальных сетей в Рунете и мире, посещаемость этих сайтов десятки и сотни миллионов посетителей ежедневно. Создатели этих сайтов Павел Дуров и Марк Цукерберг получили известность и разбогатели благодаря своему творческому web-продукту. История ВКонтакте (официальный старт проекта – октябрь 2006г.) притягательна волшебными превращениями, за которыми в реальности стоит упорный труд команды разработчиков. За 4-х летний период ВКонтакте превратился из сайта для студентов нескольких элитных вузов России в самый популярный сайт Рунета; из компании-команды в несколько человек, работающей в домашних условиях в компанию, предлагающую прекрасные условия труда для разработчиков. История создания социальной сети «Facebook» (начало – февраль 2004г.) легла на основу сценария А.Соркина и фильма Д.Финчера «Социальная сеть» (2010) [22].

Такие примеры являются источником вдохновения для web-мастера любого уровня. В одной из своих последних публикаций создатель ВКонтакте раскрывает секреты успешности, основываясь на информации, которой обладает в силу своего положения, мотивируя и стимулируя к творчеству начинающих разработчиков [23].

Пример № 2 – мой индивидуальный опыт. Первую web-страницу создала за 5-10 минут (март 2009г.), пользуясь простым алгоритмом (электронную книгу нашла в Сети). До момента появления сайта в Web (04.06.09.) – три месяца экспериментов с цветом, овладение HTML, работа над содержанием, выбор, покупка домена и хостинга. На момент создания сайта опыт программирования – уроки информатики в школе и компьютерные курсы 1990г. (еще до создания Всемирной паутины). Специализация в вузе: экономика, психология, лингвистика, социология. В настоящее время часть сайта включена в преподавательскую практику. Для интерактива со студентами и коллегами используется социальная сеть ВКонтакте, Facebook, email.

Пример № 3 – Ваш индивидуальный опыт. Для определенной группы людей наиболее веским аргументом является их собственный опыт. При определенных условиях и следуя простому алгоритму, создать web-сайт может каждый человек. Необходимые условия: Вы – уверенный пользователь ПК, наличие доступа в Интернет и опыта его использования, в частности скачивание информации. Электронное издание, содержащее алгоритм есть на сайте [24].

Эксперимент. Проведение исследования было включено в рассмотрение одного из вопросов изучаемой студентами дисциплины: «современный этап развития цивилизации: Интернет». Студентам 1-2-х курсов, 6-ти гуманитарных специальностей было предложено участвовать в опыте по созданию web-страниц; заявки на участие подали 24 студента. Образец электронного письма, которое получал студент можно посмотреть на сайте [25]. Обобщенные результаты студенческих отчетов об опыте по созданию web-сайта:

Отрицательный опыт: количество времени, затраченное на создание сайта 10-50 минут. Проблемы со вставкой картинки, с переходом, набором кода (пытались скопировать, а не набрать вручную).

Положительный опыт: количество времени, затраченное на создание 1-й страницы: от 5-ти минут до 3-х часов. Краски, шрифт, содержание: 5-15 минут. Создание 2-й страницы: 30-40 минут. Общее количество времени, затраченное на создание сайта: от 35 минут до 5-ти часов. Студентам, чей опыт оказался положительным, было предложено добавить на сайт содержание, связанное с будущей профессией или темами изучаемой дисциплины (успешные студенческие работы представлены на сайте преподавателя в специальном разделе [26]).

Выводы. В процессах модернизации в эпоху Интернет точкой отсчета все чаще выступает индивид, его система ценностей и целей, которые задают смысл его социальных действий. Те преимущества, которые предоставляет персональный web-ресурс в киберпространстве, позволяет интерпретировать действия, направленные на овладение искусством создания web-объектов, в частности web-сайтов, как актуальный и эффективный путь модернизации личности и социальных отношений на современном этапе развития цивилизации. Если попытаться выделить главный смысл овладения искусством web-мастерства, то, вероятнее всего, он заключается в расширении радиуса свободы и независимости действий в киберпространстве.

Литература

1. Опрос пользователей социальной сети ВКонтакте: Что для вас Интернет? [Электронный ресурс] : www.vkontakte.ru – веб-сайт. – Режим доступа: http://vkontakte.ru/wall70857498_2783
2. Количество пользователей Интернета в мире превысило 2 миллиарда [Электронный ресурс] : Подробности.UA - новостной проект телеканала “Интер” – веб-сайт. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/internet/2012/01/21/815850.html>
3. Носов Н.А. Манифест виртуалистики / Н.А.Носов. - М.: Путь, 2001.- 17 с. - (Тр. лаб. виртуалистики. Вып. 15.). [Электронный ресурс] : www.virtualistika.ru – веб-сайт. – Режим доступа: http://www.virtualistika.ru/vip_15.html
4. Носов Н.А. История создания Центра виртуалистики [Электронный ресурс] : www.virtualistika.ru – веб-сайт. – Режим доступа: <http://www.virtualistika.ru/centerhistory.html>
5. Смыслова О. Психологические последствия применения информационных технологий [Электронный ресурс] : «Флогистон: Психология из первых рук» – веб-сайт. – Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/hackers>
6. Жичкина А.Е., Белинская Е.П. Стратегии самопрезентации в Интернет и их связь с реальной идентичностью [Электронный ресурс] : «Флогистон: Психология из первых рук» – веб-сайт. – Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/strategy>
7. Фриндте В, Келер Т. Публичное конструирование Я в опосредованном компьютером общении [Электронный ресурс] : «Флогистон: Психология из первых рук» – веб-сайт. – Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/frindte>
8. Харитонов А. Основные направления изменения личности современного человека в условиях информационного общества [Электронный ресурс] : «Флогистон: Психология из первых рук» – веб-сайт. – Режим доступа: http://flogiston.ru/articles/netpsy/personaliti_changing
9. Нестеров В. К вопросу об эмоциональной насыщенности межличностных коммуникаций в Интернете [Электронный ресурс] : «Флогистон: Психология из первых рук» – веб-сайт. – Режим доступа: <http://flogiston.ru/articles/netpsy/netemotions>
10. Демина М.Н. Изменения в когнитивных практиках индивидов под влиянием новых

информационных технологий [Электронный ресурс] : Институт социологии РАН – официальный веб-сайт / Журнал «Социологические исследования» (СоцИс). – 2010. - № 6. – Режим доступа к журн.: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2010-6/Demina.pdf>

11. Коротникова Н.В. Виртуализация общества и Интернет (социальные последствия развития Интернет) как средства производства сетевых коммуникаций [Электронный ресурс] : Институт социологии РАН – официальный веб-сайт / Журнал «Социологические исследования» (СоцИс). – 2007. - № 2. – Режим доступа к журн.: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2007-02/Korytnikova%20-set%20kom.%281%29.pdf>

12. Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения: учебник для вузов / С.А.Кравченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Экзамен», 2004. – 624 с.

13. Интернет : Википедия [Электронный ресурс] : Википедия - свободная Интернет-энциклопедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Internet>

14. Всемирная паутина : Википедия [Электронный ресурс] : Википедия - свободная Интернет-энциклопедия. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Всемирная_паутина

15. Мастера веб (Веб мастера) - профессия : [Электронный ресурс] : Prof.BiografGuru.ru – справочник профессий – веб-сайт. – Режим доступа: <http://prof.biografguru.ru/about/web-mastera/?q=3000&dp=350>

16. Бабушкин М., Коростелев В. Web-мастер – новая профессия: [Электронный ресурс] : fforum.kr.ua - веб-сайт. – Режим доступа: <http://fforum.kr.ua/webmaster>

17. Модернизация : Википедия [Электронный ресурс] : Википедия - свободная Интернет-энциклопедия. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

18. Трубицин Д.В. «Модернизация» и «негативная мобилизация». Конструкты и сущность [Электронный ресурс] : Институт социологии РАН – официальный веб-сайт / Журнал «Социологические исследования» (СоцИс). – 2010. - № 8. – Режим доступа к журн.: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2010-5/Trubizin.pdf>

19. Рейтинг сайтов Рунета : LiveInternet [Электронный ресурс] : LiveInternet.ru - портал, предоставляющий услуги статистики сайтов и ведения онлайн-дневников (блогов). – Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/rating/ru/meeting/day.html>

20. Коваленко А.В. Социальные сети & информационное обеспечение преподавательских практик (На примере социальной сети ВКонтакте) [Электронный ресурс] : www.logicheads.com.ua – веб-сайт. – Режим доступа:

http://logicheads.com.ua/al_kovalenko_publicacij.html

[Электронный ресурс] : www.vkontakte.ru – веб-сайт. – Режим доступа: http://vkontakte.ru/page-24249423_36702355

21. Цапко М.С., Анисимов Р.И. Интеллигенция в мире современных коммуникаций [Электронный ресурс] : Институт социологии РАН – официальный веб-сайт / Журнал «Социологические исследования» (СоцИс). – 2009. - № 11. – Режим доступа к журн.:

http://www.isras.ru/files/File/Socis/2009-11/Zapko_Anisimov.pdf

22. Цукерберг Марк : Википедия [Электронный ресурс] : Википедия - свободная Интернет-энциклопедия. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Цукерберг_Марк

23. Дуров П. 5 мыслей об индустрии игр для социальных сетей [Электронный ресурс] : www.chaskor.ru – официальный веб-сайт / Журнал «Частный корреспондент». – Режим доступа к журн.:

http://www.chaskor.ru/article/5_myslej_ob_industrii_igr_dlya_sotsialnyh_setej_22808

24. Создать сайт за 5 минут. [Электронный ресурс] : www.logicheads.com.ua – веб-сайт. – Режим доступа: http://logicheads.com.ua/site_in_five_minutes.html

25. Образец электронного письма. Обобщенный отчет об опыте создания web-сайта [Электронный ресурс] : www.logicheads.com.ua – веб-сайт. – Режим доступа: http://logicheads.com.ua/wch_internet_23112.html

26. Дисциплина "История мировой цивилизации". Студенческие работы [Электронный ресурс] : www.logicheads.com.ua – веб-сайт. – Режим доступа:

http://logicheads.com.ua/world_civilization_history_internet.html

УДК 159.955.1

Особливості прояву ригідності у держслужбовців

Ніколаєва І.В.

У статті продемонстровані особливості прояву ригідності у держслужбовців, і вказано на те, що держслужбовці схильні проявляти помірно-високі рівні ригідної поведінки: вони вперті, педантичні, в поведженні і мисленні мають стереотипії. Показано, що високий рівень сенситивної ригідності притаманний держслужбовцям віковій групі 25-46 років.

Ключові слова: особистість, ригідність, державний службовець

В статье продемонстрированы особенности проявления ригидности в госслужащих, и указано на то, что госслужащие склонны проявлять средне- высокие уровни ригидного поведения: они упрямые, педантичные, в поведении и мышлении имеют стереотипии. Показано, что высокий уровень сенситивной ригидности присущий возрастной группе госслужащих 25-46 лет.

Ключевые слова: личность, ригидность, государственный служащий

The article demonstrates the features of public servants' manifestation of rigidity, and pointed out that civil servants tend to have medium high level of rigid behavior: they are obstinate, pedantic; they have stereotypes in behavior and in the way of thinking. It is shown that a high level of sensitive rigidity is common for 25-46 years old public servants.

Key words: rigidity, personality, civil servant

В умовах реформування системи державної служби зростає відповідальність кадрових служб за формування висококваліфікованого апарату виконавчої влади, ефективне використання кадрового потенціалу державних органів. Використання надбань психології управління кадрами передбачає урахування індивідуально-психологічних особливостей людей, соціально-психологічних закономірностей їхньої взаємодії в організації та вплив цих чинників на задоволеність працівників роботою та ефективність їхньої діяльності.

Специфіка вивчення психологом індивідуально-психологічних особливостей державного службовця полягає в тому, що діагностується загальноособистісна зрілість (інтелект, мислення, мова тощо) та якості особистості, які важливі для виконання професійної діяльності державного службовця. Професійні якості вивчають частіше, так С. Бочарова, М. Джаманова, Л. Карамушка, А. Леонтьєв, Р. Немов, Л. Орбан-Лембрик, В. Солоніна, Є. Таранова та інші. Присвятили свої дослідження цієї проблемі і визначили, що професійні якості - це індивідуально-психологічні властивості особистості людини, які відрізняють її від інших і відповідають вимогам даної професійної діяльності; вони є умовою її успішної виконання. М. Яристю вказував на те, що певні професійні якості обумовлюють професійну компетентність державного службовця. Головною якістю в роботі державного службовця, на думку М. Яристого, є коректність і порядність. До необхідних якостей було віднесено: відданість справі (56,5%), об'єктивність (51,7%), вміння аналізувати (50,9%). Щодо вивчення інтелектуальної діяльності, мислення і мови досліджень в психологічній науці недостатньо. Відомо, що для виконання інтелектуальної діяльності (опрацювання інформації, дослідження та освоєння нових дій) потрібен середній рівень мозкової активності, так званий стан готовності. Причому, для кожної людини існує свій оптимум активації (активності мозку й тіла), в ході якого реєструється зростання мотивації діяльності, виникають і утримуються позитивні емоції тощо [6]. Р. Френкін аналізує ряд досліджень, результати яких свідчать про залежність такого оптимуму від рівня тривоги, інтроверсії, нейротизму та багатьох інших психофізіологічних факторів. Враховуючи те, що для співробітників більшості державних установ ситуація невизначеності термінів виконання завдання або, навпаки, дефіциту часу, так само, як і брак інформації або нечіткість вимог, є нормою, то для державних службовців ускладнені умови діяльності – звичний виробничий контекст. Результати досліджень ефективності виконання виробничих завдань в ускладнених умовах не містять однозначної інформації. Дані окремих авторів (М. Дьяченко, Л. Кандибович) свідчать про порушення пізнавальної сфери, зокрема – сприймання, процесів мислення, емоційно-вольової регуляції. Б. Мелікова наводить фактологічні дані на доказ того, що в ситуації стресу відмовляють аналітико-синтетичні механізми свідомості, ті, що відповідають за семантичну переробку інформації. За даними А.С. Кондратевої суб'єкти які проявляють некомпетентність в професійній діяльності властива ригідність. Отже, вивчення особливостей прояву ригідності у держслужбовців є актуальним.

Теоретичний аналіз проблеми ригідності показує, що дослідники не мають однозначного визначення цьому поняттю. Історично ригідність розглядається як одна з форм фіксованої поведінки. Використання цього терміну в психології запропонував К. Левін в 1936 році. На думку Г.В. Залевського, К. Левін не надав чіткого визначення ригідності, але з останньою зв'язувалися такі поняття як стереотипія, педантичність, негнучкість волі і потреб, інтелектуальна тугоподвіжність.

Вивчаючи феномен ригідності, Н.Д. Левітов[3] вказував на те, що фізіологічний механізм ригідності був розкритий І.П. Павловим. Ригідність І.П. Павловим розглядалася як одна з форм фіксованої поведінки. І.П. Павлов надавав цьому стану більше значення, зближуючи його із стереотипністю і нав'язливістю. У основі ригідності лежить застійність або інертність нервових процесів, де «інертність, з одного боку, є нормальне явище, а з іншої - перехідне в патологічний стан при відомих мірах». У літературі висловлюються думки про необхідність розрізняти такі поняття як ригідність і інертність, що виражається в нездатності до швидких перемикань. Ригідність, на думку Г.В. Залевського, немає інертності. Ці поняття не тотожні і не зводяться до такого явища, яке вимірюється «швидкістю переходу від одного стереотипного способу

розумової або практичної дії до іншого».

У теорії ригідності, що розвивається Г.В. Залевським і його послідовниками, ригідність і крайня її міра (фіксовані форми поведінки), розуміються в їх обумовленості філогенезу (тобто мають коріння «філогенезу»). В теорії йдеться про цілісну людину, але використовується системний рівень дещо іншого порядку - людина розуміється в єдності з умовами її життєдіяльності, а фіксовані форми поведінки забезпечують момент переходу від одних умов життєдіяльності до інших, коли відбувається зіткнення старого досвіду з новим, таким, що лише зароджується.

На думку Е.В. Галажиського[1], ригідність фіксує позаситуативну диспозиційність, що стала стійкою властивістю людини («особистісна ригідність»). На сучасному етапі ригідність можна розглядати як позаситуативний особовий конструкт, що характеризує міру відвертості людини при взаємодії зі світом.

В роботі Г. Клаусса ригідністю є «психічна властивість, яка виражається у відсталості, негнучкості поведінкових тенденцій в нерухомості і малій готовності до перемикань». Вчений розділяє поняття ригідності і стійкості, а останню визначає як «особливість характеру, тісно пов'язана із завзятістю і твердістю принципів, реалізовується в стабільності переконань» [цит. по 2, с.16].

W. Lankes характеризує ригідність не тільки як стан протилежний мінливості, але і як стан, що виражає стійкість перед труднощами, вірність, сумлінність, тим самим, даючи ригідності позитивну оцінку [7].

Юган широко розумів ригідність, ототожнюючи її з установкою в розумових процесах, яка вивчалася психологами Вюрцбургської школи. Установка, в даному випадку, може бути інтерпретована як пасивний чинник інертності, застійності, як свого роду бар'єр до дії.

Ригідність як ефект установки, розглядають у своїх роботах А. і Е. Лачінси[7]. Вони відзначають відповідну установці стереотипність поведінки, її незмінність, непристосованість до нових умов, неперемиканість поведінки на новий напрямок, що нерідко є перешкодою для адекватної поведінки в нових умовах, джерелом перекручувань, помилок та ілюзій. На їхню думку, те, що присутнє в діях уявлень, можна виявити в діях всіх інших психічних функцій, оскільки воно є загальним фактором. Таке загальне значення Лачінси визначають, як ригідність, яка об'єднує всі види фіксованих дій, і проявляються всюди, де звичне завдання потрібно виконати новим способом (тобто перемикання установок) [7].

Про ригідності як властивості установки, пише в одному зі своїх праць Ш.А. Надірашвілі. Він вважає, що «стійкість або ригідність установки виражається в тому, як довго зберігає певна установка свою дію, як довго людині не вдається вийти з-під впливу дії певної фіксованої установки» [4, с.119].

Согласно Н.Л.Еліава, установка не завжди означає ригідність, і якщо мова йде про психологічну сутність установки, треба мати на увазі не особистість і її прояви, а той факт, що вона, будучи модусом самого суб'єкта і, відображаючи об'єктивну ситуацію його діяльності, являє собою внутрішні умови ефекту зовнішнього впливу: установка, сама змінюється і перебудовується під впливом об'єктивного світу [5].

При експериментальних дослідженнях вивчення ригідності у зарубіжній психології у нормальних піддослідних білі отримані наступні дані. Б. Питчер и С. Стэси у своєму дослідженні зіставили результати тестування ригідності з даними шкали з діагностики схильності до панування або підпорядкування. Отримані результати показали, що ригідні випробовувані більш схильні не панувати, а підкорятися. Д. Джексон, С. Мессік и К. Соллі також виявили у ригідних досліджуваних готовність підкорятися авторитету. Р. Кеттел отримав негативну кореляцію ригідності з прагненням до домінування і тим, що він назвав інтеграцією або цілісністю характеру. Зближення таких рис особистості як догматизм, авторитаризм, націоналізм та ін можна знайти в роботах Д. Креча и М. Рокіча. Причому, ці риси називають ригідністю вищого порядку. На думку Ж. Аткинсона і У.П. Літвіна, ригідність є узагальненою властивістю особистості, причому саме придбаною властивістю, а не властивістю нервових процесів [цит. по 2].

Аналіз як вітчизняного, так і зарубіжного дослідницького матеріалу свідчить про те, що до теперішнього часу не визначена єдина позиція зв'язку ригідності і віку. За одними даними, вона знаходиться у зворотній залежності, тобто з віком ригідність зменшується, на інших, з віком ригідність збільшується. Дані, отримані психологами Вашингтонського університету, свідчать про те, що в ході проведених досліджень проявилася тенденція до посилення ригідності з віком, і втрату так званої рухливості й пластичності.

Адекватним підходом до вивчення психічної ригідності, на думку Г.В. Залевського, може бути системна (структурно-рівнева) концепція психіки, що дозволяє розглядати психічну ригідність у взаємозв'язку особистісних особливостей і поведінки, а також у комплексі характеристик її феноменології і механізмів[2].

Таким чином, проведений теоретичний аналіз вказує на те, що вчені не визначилися з термінологічним полем поняття ригідність: одні з них розглядають ригідність як фіксовану поведінку, другі - як одну з характеристик установки особистості; вивчають особливості особистісної ригідності, її залежності від віку, але досліджень особистісної ригідності у держслужбовців не проводилося. Тому основним завданням першого етапу нашого дослідження полягало в розкритті особливостей психічної ригідності. Згідно структурно-рівневої концепції Г.В. Залевського психічна ригідність розглядається нами як складне, багатовимірне явище, яке можливо оцінити за сукупністю експериментальних та тестових методів. Зокрема їм розглядаються такі підструктури особистості як динамічна, практична, когнітивна, емотивна, психосоціальна і обґрунтовуються методи дослідження ригідності в цих підструктурах. При цьому ці методи розрізняються як змістовно, так і організаційно. Нами була використаний методика Г.В. Залевського «Томський опитувач ригідності» («ТОР»).

Дані, отримані за допомогою методики «ТОР» дозволяють констатувати, що держслужбовці схильні проявляти помірні й високі рівні ригідної поведінки. Дані отримані за методикою представлені в таблиці 1.

Таблиця 1.

Загальний розподіл за шкалами ригідності

Шкали	низький		помірний		високий		дуже високий	
	кіл-ть	%	кіл-ть	%	кіл-ть	%	кіл-ть	%
СКР	3	3	71	59	46	38	0	0
АР	11	9	69	57	39	33	1	1
УР	2	2	72	60	42	35	4	3
СР	9	7	54	45	51	43	6	5
РСТ	23	19	31	26	46	38	20	17
ПМР	2	2	44	37	69	58	5	4

Примітка: СКР – загальна ригідність, АР – актуальна ригідність, УР – установочна ригідність, СР – сенситивна ригідність, ПМР – преморбідна ригідність, РСТ – шкала ригідності як стану.

Як ми бачимо з таблиці 1 схильність до широких форм фіксованої поведінки притаманна 38% держслужбовців, тобто в них фіксуються високий рівень показників за шкалою загальної ригідності (СКР). Помірний рівень діагностувався у 59% випадків. Це означає, що майже третя частина від усіх учасників дослідження схильна до впертості, педантизму, стереотипії, персеверацій, нав'язливостей.

Значна доля держслужбовців (33%) має високий рівень прояву актуальної ригідності (шкала АР), яка визначається як нездатність за об'єктивної необхідністю змінити думку, ставлення, установку, мотиви поведінки, модус переживання і т. п.

Більш ніж у половині вибірки визначається високий рівень преморбідної ригідності (58%) – шкала ПМР. Тобто значна кількість учасників дослідження відмітила, що в підлітковому та юнацькому віці в них були труднощі у пристосуванні до змін і нових обставин, сором'язливість, впертість, недооцінку чи переоцінку власних можливостей, стеничність, педантизм. Лише 37% держслужбовців таких труднощів у зазначеному віці не визнають.

Достатньо висока частка держслужбовців має високий рівень прояву ригідності в емоційно-афективній сфері (шкала РСТ, 38%). Це означає, що в них довше ніж у помірноригідних, залишається почуття образи, досади, важче відбувається переключення від одного емоційного стану до іншого (мається на увазі довільність перемикавання, а не емоціональна лабільність); вони частіше фіксуються на будь-яких тривожних думках, довго звільнюються від почуття неспокою і тривоги. Стани страху, стресу, поганого настрою, втоми, хвороби посилюють ригідну поведінку.

Високий рівень сенситивної ригідності (СР) проявляється у значної частки держслужбовців (43%). Шкала сенситивної ригідності відображає рівень інтенсивності антипатії, тривоги, страху на які-небудь зміни чи нові події. Людям з високим рівнем даного виду ригідності притаманне чіпляння за звичне, відмова від пошуку нових рішень, тих чи інших проблем, підходів цілей.

Високий рівень усвідомленої позиції неприйняття змін і нового, яку відображає шкала установочної ригідності (УР) мають 35% держслужбовців.

Аналіз показників ригідності показав, що в досліджуваній вибірці значно високий процент осіб з високим рівнем різних форм ригідної поведінки. Він коливається від 33% (шкала АР- актуальна ригідність) до 58% (шкала ПМР). При цьому доля осіб високим загальним показником ригідної поведінки складає 38%. Ми припускаємо, що високі показники різноманітних форм ригідної поведінки обумовлені як специфікою діяльності держслужбовців, так і віковими змінами.

Для перевірки припущення про вплив вікових змін на прояви ригідної поведінки нами було проведено аналіз показників за віковими групами Розбіжності за показниками шкали УР (установочна ригідність) отримані на рівні статистичної значимості $p < 0.001$. Шкала УР відображає особистісний рівень прояву психічної ригідності, виражений в позиції, відношенні або установці на прийняття — неприйняття нового, необхідності змін самого себе — самооцінки, рівня домагань, системи цінностей, звичок і т.п. За значущими відмінностями в прояві установочної ригідності у різних вікових групах держслужбовців можуть лежати найрізноманітніші чинники, як організаційні (зовнішні), так і особистісні (внутрішні). За дослідженнями Г.В. Залевського на рівень УР також впливає вікові зміни, рівень освіти.

Розбіжності на рівні значимості $p < 0.01$ спостерігаються за шкалою СР. Шкала СР (сенситивна ригідність) відображає емоційну реакцію людини на нове, на ситуації, що вимагають якихось змін, зокрема відображає страх перед новим, антипатію до нового (свого роду неофобію). Цей особистісний рівень прояву психічної ригідності знаходить своє вираження в емоційному відношенні до відповідних вимог об'єктивної дійсності. У віковій групі 25-46 років частка осіб з низьким рівнем складала 7%, з помірним – 33%, з високим 54%, з дуже високим – 6%. У групі 47-64 роки — відповідно 8%, 63%, 25%, 4%. Отже частка осіб з високим рівнем сенситивної ригідності значно більша в молодшій віковій групі. Отже для них характерна втрата афективної гнучкості, переваження емоційної обмеженості.

Таким чином ми вивчили особливості ригідності у держслужбовців і визначили, що їм притаманна впертість, педантизм, стереотипії в поведженні і мисленні. У 58% з них виявлений високий рівень різних форм ригідної поведінки, який потребує корекційних вправ.

Література

1. Галажинский Э.В. Психическая ригидность как интегральный показатель степени открытости психологической системы (в контексте проблемы самореализации личности) // Сибирский психологический журнал. - 2002. - № 14. - С. 48-54
2. Залевский Г.В. Психическая ригидность в норме и патологии. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1993. - 272 с
3. Левитов Н.Д. Психические состояния персеверации и ригидности // Вопросы психологии. - 1971. - №5. - С. 133 - 141.
4. Надирашвили Ш.А. Установка и деятельность. — Тбилиси: «Мецниереба», 1987. - 362 с.
5. Элиава Н.Л. Мыслительная деятельность и установка /Исследование мышления в советской психологии. - М.: Наука, 1966. - С. 293-317.
6. Яристый М. В. Територіальна організація влади. // Ефективність державного управління в контексті глобалізації та євро інтеграції : Матер:н.- п. конф. / За ред. В. Лугового, В. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – Т.1. – С. 376-378
7. Luchins A. S., Luchins E. II. Rigidity of behavior. - Eugene Oregon, 1959. - 623 p.
8. Lankes W. Perseveration //Brit. Journ. Psych., 1951. - V.17.
- Pitcher B., Stacey C. Is einstellung rigidity a general trait? //Journ. Abnorm. Soc. Psych, 1954.
9. Jackson D., Messic S., Solley C. How rigid is the authoritarian //Journ. Abnorm. Soc. Psych, 1954. - V.17.

УДК 159.9

Тренінг емпатії як спосіб саморегуляції практичного психолога

Сухенко Я.В.

У статті представлено тренінгову програму розвитку емпатії як способу саморегуляції практичних психологів «Емпатійні джерела саморегуляції». Зокрема, визначено мету, основні завдання, описано базові принципи реалізації та логіку побудови тренінгової програми, а також наведено орієнтовну структуру окремої тренінгової сесії, розкрито особливості реалізації і проаналізовано результативність програми в цілому.

Ключові слова: емпатія, аутоемпатія, колективний суб'єкт, саморегуляція, модель розвитку емпатії і саморегуляції, профіцитарно-орієнтована група, теоретичний і практичний блоки програми.

В статье представлена тренинговая программа развития эмпатии как способа саморегуляции практических психологов «Эмпатийные источники саморегуляции». В частности, определены цели, основные задачи, описаны базовые принципы реализации и логика построения тренинговой программы, а также приведена ориентировочная структура отдельной тренинговой сессии, раскрыты особенности реализации и проанализированы результаты программы в целом.

Ключевые слова: эмпатия, аутоэмпатия, коллективный субъект, саморегуляция, модель развития эмпатии и саморегуляции, профичеситарно-ориентированная группа, теоретический и практический блоки программы.

The paper presents the development of empathy training program as a means of self-practice psychologists sources of self-empathy. In particular, the defined objectives, main tasks, described the basic principles of logic and building a training program and are approximate structure of a particular training session, the features and analyzed the effectiveness of the program as a whole.

Key words: empathy, autoempathy, collective entity, self-regulation, a model of empathy and self-regulation, profit-oriented group, theoretical and practical application blocks.

Постановка проблеми. Практичному психологу в навчальному закладі часто доводиться працювати з дітьми та дорослими, що опинилися у складних життєвих обставинах, перебувають у напруженому емоційному стані, песимістично налаштовані, розгублені, психічно та фізично знесилені. Для того щоб ефективно допомагати, з одного боку, психолог має розуміти та відчувати, те, що відбувається з його клієнтом, а з іншого – зберігати рівновагу у своїй душі, піклуватися про власний емоційний стан і, навіть більше - отримувати від професійної діяльності натхнення, можливість самореалізації. Зважаючи на цей факт, розробка тренінгової програми розвитку емпатії як способу саморегуляції практичного психолога набуває особливої актуальності. Дана програма може розглядатися в якості інструменту підвищення професійної майстерності та розвитку особистісного потенціалу практичних психологів.

Метою статті є презентація тренінгової програми розвитку емпатії як способу саморегуляції практичних психологів «Емпатійні джерела саморегуляції», розкриття особливостей її реалізації і аналіз ефективності.

Виклад основного матеріалу. Науково-теоретичним підґрунтям для розробки тренінгової програми стали основні положення гуманістичної психології К.Р.Роджерса, екофасилітативного підходу П. В. Лушина; теорії емпатії Л. П. Журавльової; теорії усвідомленої регуляції довільної діяльності, її закономірностей та механізмів О. О. Конопкіна; концепції стиля саморегуляції довільної активності людини В. І. Моросанової.

Метою тренінгу «Емпатійні джерела саморегуляції» є розвиток емпатії практичних психологів як спосіб їх саморегуляції засобами колективної суб'єктності.

Завдання тренінгу полягають у наступному:

1. Сформувати уявлення про сучасні тенденції розвитку психологічної науки на основі ознайомлення з існуючими науково-теоретичними підходами до вивчення феноменів емпатії і саморегуляції з позицій колективної суб'єктності та ознайомити з описовою моделлю вирішення проблемних ситуацій через призму емпатійності та саморегуляції.

2. Створити сприятливі умови для пізнання та усвідомлення власних особливостей емпатії і саморегуляції та їх використання у різних життєвих ситуаціях.

3. Забезпечити можливість для розширення діапазону емпатійних ставлень, апробації і усвідомлення його потенціальних ресурсів у плані розвитку особистісної та інтерсуб'єктної саморегуляції.

4. Сформувати навички визначення емпатійного профілю партнера(ів); продуктивного використання власного емпатійного діапазону в процесі комунікації і взаємодії на рівні колективного суб'єкта.

Науково-теоретичним підґрунтям для розробки тренінгової програми стали основні положення гуманістичної психології К.Р.Роджерса, екофасилітативного підходу П. В. Лушина; теорії емпатії Л. П. Журавльової; теорії усвідомленої регуляції довільної діяльності, її закономірностей та механізмів О. О. Конопкіна; концепції стиля саморегуляції довільної активності людини В. І. Моросанової.

Основним методом, який забезпечує реалізацію програми тренінгу виступає метод екологічної фасилітації, розроблений професором П. В. Лушиним. З позицій екологічної фасилітації тренінгова група, або проблемно-орієнтована група, розглядається як відкрита динамічна система, що має здатність до самоорганізації, самостійно визначає свої цілі та засоби їх досягнення.

Виходячи з цього, в основу організації і проведення програми закладено принципи, що відображають системне розуміння групового процесу з базовою тенденцією до самоорганізації і трансформації, а також враховують взаємообумовленість його елементів:

- Принцип абсолютного позитивного прийняття означає, що право на висловлювання своєї

позиції і її зміст – це справа спільного обговорення на рівні колективного суб'єкта.

- Принцип переходу «порядок через хаос» полягає в інтерпретації непередбачуваних і негативних реакцій з боку учасників як природних, та найчастіше, необхідних інтегруючих реакцій на певні моменти групової динаміки. У даному випадку хаос є свідченням можливості переходу на більш високі рівні розвитку колективного суб'єкта.

- Принцип невизначеності групового процесу свідчить про те, що швидкість, стиль та результати групового процесу не можуть бути заздалегідь передбачені, оскільки особистість, група та зміст програми є складовими єдиного цілого і елемент, який на певному етапі роботи стримує систему, згодом може взяти на себе конструктивну функцію та стимулювати виникнення неадитивних новоутворень.

- Принцип колективного суб'єкта як спільної групової ідентичності, взаємного включення та розподіленої відповідальності як засіб забезпечення «... єдності та різноманіття, автономії і взаємозалежності, індивідуального здоров'я як елементу та результату групового здоров'я» [5, с. 212-213].

- Принцип профіциту, згідно з яким кожна людина представляє собою безмежний і неповторний ресурс, члени групи у процесі взаємодії розглядаються «...не як клієнти-отримувачі, а як учасники системи «взаємовигідного інвестування», і зовсім не обов'язково у спільну справу, цілком допустимо кожен у свою» [4].

Тренінгова програма базується також на авторських моделях: моделі розвитку емпатії і саморегуляції практичних психологів та описовій моделі виникнення проблемних ситуацій (на основі емпатійних та аутоемпатійних ситуацій) та способів їх вирішення (на особистісному та соціальному рівнях). Модель розвитку емпатії і саморегуляції створена шляхом інтеграції результатів науково-теоретичних досліджень щодо проблематики формування емпатії засобами колективної суб'єктності та інтроспективно-рефлексивного аналізу власного досвіду емпатії і саморегуляції у проблемній життєвій ситуації її автора та представляє собою один з варіантів розгортання емпатійного та регуляторного процесів.

Описова модель виникнення та вирішення проблемних ситуацій через призму емпатійності та саморегуляції включає чотири специфічних її варіанти. Дана модель також задає альтернативні вектори вирішення проблемної ситуації у тих випадках, коли наявних емпатійних та регулятивних ресурсів видається недостатньо.

Логіка побудови тренінгової програми обумовлюється, насамперед, тим фактом, що загальним механізмом розвитку емпатії і саморегуляції є колективний суб'єкт і тому його психодинамічні особливості враховуються на 3-х рівнях: макрорівні – програма тренінгу; мезорівні – окрема сесія; мікрорівні – окремий вид роботи.

В екофасилітативній логіці психодинаміка колективного суб'єкта включає розгортання певних стадій на різних рівнях його розвитку: на потенційному рівні розвитку колективного суб'єкта - стадія директивності/ініціації; на реальному рівні – стадії конфронтації/антагонізму, фасилітації/використання, кооперації/співпраці; на рефлексивному рівні – стадії розширення можливостей/підпорядкування, завершення/індиферентності.

Зміст кожної зі стадій у загальній психодинаміці колективного суб'єкта полягає у наступному: стадія «директивності» - ініціація однією із сторін виходу на більш глибокі смислові рівні взаємодії; стадія «конфронтації/антагонізму» - створення необхідних умов для майбутнього розподілу відповідальності; на стадії «фасилітації/використання» фасилітатор використовує позиції учасників як джерело ресурсів – «склад» для побудови нової групової ідентичності; стадії «кооперації/співпраці» груповий процес спрямовується на визначення спільного смислового поля або групової ідентичності, супроводжується визначенням позиції кожного, прийняттям її іншими, виникненням групових катарсичних явищ та індивідуальних інсайтів; стадія «розширення можливостей/підпорядкування» по суті являється «початком кінця», оскільки дослідження особливостей нової ідентичності учасниками групи веде до розширення її меж, смислова єдність підтримується лише на емоційному рівні як згадки про пережитий позитивний спільний досвід; на стадії «завершення/індиферентності» учасники демонструють ознаки нової конфронтації, яка стимулює фасилітатора до більш директивної позиції, яка в свою чергу стимулює новий виток розвитку і якщо фасилітатор не сприймає виклик групи вона розпадається для того щоб відродитися на новому рівні або в іншому місці [5, с. 220 - 233].

Потенційний рівень розвитку колективного суб'єкта супроводжується такими видами роботи на різних рівнях побудови програми:

- макрорівень (програма тренінгу): привітання; презентація програми; знайомство; визначення очікувань практичних психологів від участі в програмі з метою формування спільного проблемного поля на визначений проміжок часу (5 сесій) та внесення учасниками уточнень і доповнень до програми з урахуванням індивідуальних стратегій розвитку емпатії і саморегуляції, спільне прийняття правил групової роботи;

- мезорівень (програма окремої сесії): привітання, рефлексія попередніх сесій, спільне формування плану роботи на основі узгодження очікувань учасників від даної сесії та запропонованої тренером програми;

- мікрорівень (окремий вид роботи): ініціація тренером, або одним, або групою учасників того, чи іншого виду роботи.

Реальний рівень розвитку колективного суб'єкта (стадії конфронтації/антагонізму, фасилітації/використання, кооперації/співпраці) на макро-, мезо- та мікрорівні побудови програми супроводжується такими видами роботи як групова дискусія; мозковий штурм, індивідуальна та групова консультація; робота у мікрогрупах, робота в парах, інформаційне повідомлення.

Рефлексивний рівень розвитку колективного суб'єкта передбачає: на стадії завершення/індиферентності - різні форми репрезентації учасниками особливостей групової динаміки, набуття власного досвіду емпатії і саморегуляції; на стадії розширення можливостей/підпорядкування - визначення особистісних і професійних перспектив на основі досвіду набутого впродовж участі в тренінгу.

- макрорівень: інтроспективно-рефлексивний аналіз тренінгової програми у форматі творчих письмових робіт, щоденника спостережень, малюнків, схем, які відображають динаміку формування особистих стратегій розвитку емпатії і саморегуляції впродовж тренінгу та містять орієнтири використання отриманого досвіду як у найближчих так і у віддалених життєвих перспективах;

- мезорівень: інтроспективно-рефлексивний аналіз в усній або письмовій формі в кінці кожної сесії; визначення та фіксація місця та ролі отриманих на ній ресурсів (на чуттєвому, знаннєвому та поведінковому рівнях) у розвитку власної системи емпатії і саморегуляції та орієнтовне визначення зони свого найближчого розвитку на наступну сесію;

- мікрорівень: рефлексія в усній формі після окремого виду роботи та формулювання власного запиту як способу узгодження подальших спільних дій.

Зважаючи на вищевикладену логіку побудови програми, орієнтовна структура окремої тренінгової сесії включає такі етапи:

1. Привітання.
2. Рефлексія учасниками значущих подій міжсесійного періоду.
3. Колективне планування роботи на день шляхом з'ясування актуальних запитів і очікувань учасників. Формування спільного проблемного поля.
4. Індивідуальні консультації, групові дискусії, презентації учасниками власних напрацювань з визначеної проблеми (інформаційні повідомлення), відпрацювання навичок емпатійної взаємодії.
5. Аналіз та систематизації отриманих у ході роботи знань, умінь і навичок.
6. Рефлексія.

Програма тренінгу і, відповідно, кожної сесії, включає теоретичний та практичний блоки. Метою теоретичного блоку є розширення уявлень учасників про емпатію як психологічний феномен. Її досягнення, насамперед, передбачає опрацювання фахової літератури, підготовку інформаційних повідомлень та організації групових тематичних дискусій.

Для підготовки інформаційних повідомлень і групових дискусій визначено орієнтовний перелік тем:

1. Сучасні тенденції в розвитку психологічної науки
2. Місце та роль емпатії у різних психотерапевтичних підходах.
3. Емпатія як професійна якість консультанта.
4. Визначення емпатії і складових емпатійного процесу, його динамічних особливостей.
5. Класифікація емпатійних відносин.
6. Особливості розвитку емпатії та аутоемпатії в онтогенезі
7. Засоби та механізми формування емпатії як професійної якості консультанта.

Метою практичного блоку є розширення діапазону емпатійних ставлень учасників та ефективного його використання; формування навичок визначення емпатійного профілю партнера(ів) у процесі комунікації і взаємодії на рівні колективного суб'єкта.

Для цього необхідно створити сприятливі умови для набуття власного досвіду емпатії і аутоемпатії учасниками програми, що забезпечується додержанням вищезазначених принципів розуміння групового процесу з базовою тенденцією до самоорганізації і трансформації, а також враховують взаємообумовленість його елементів.

Орієнтовний перелік вправ і завдань, які використовуються під час тренінгу, для розширення діапазону емпатійних ставлень, відпрацювання навичок ефективної емпатійної взаємодії і вирішення проблемних ситуацій:

1. Аналіз власних емпатійних ставлень та емпатійних ставлень інших (за класифікацією Л. П. Журавльової) на прикладах з літератури, художніх фільмів, відеозаписів і протоколів консультативних сесій, особистих наративів учасників тренінгу.
2. Аналіз учасниками динаміки емпатійного процесу на прикладах власних емпатогенних (аутоемпатійних) ситуацій.
3. Моделювання способів вирішення проблемної ситуації засобами емпатійності через призму описової моделі.
4. Індивідуальне консультування учасників за їх запитом.

Оцінка результативності програми має певну специфіку, що обумовлюється відсутністю запрограмованих заздалегідь параметрів розвитку емпатії. Цей факт має місце зважаючи на те, що: 1) колективний суб'єкт, який динамічно розвивається, виступає основним механізмом формування емпатії; 2) зміна емпатійного портрету, або розвиток емпатії відбувається внаслідок дієвості системи саморегуляції особистості; 3) розвиток емпатії може розглядатися як індикатор роботи системи саморегуляції особистості в соціальній площині.

За такою логікою, основний акцент в розробці та реалізації програми формувального експерименту щодо розвитку емпатії та саморегуляції переміщується з досягнення заздалегідь визначених результатів (параметрів емпатії і саморегуляції) на створення специфічних екологічних умов для саморегуляції на соціальному рівні, оскільки, колективний суб'єкт, у нашому випадку – тренінгова група/проблемно-орієнтована група, виступає одночасно соціальним інструментом розвитку емпатії і саморегуляції особистості.

Аналіз особливостей емпатії і саморегуляції, за шкалами відповідних психодіагностичних методик до початку тренінгу та після нього у контрольній і експериментальній групах, здійснювався на основі непараметричного критерію знакових рангів Вилкоксона. Порівняння результатів у контрольній та експериментальній групах дозволяють зробити ряд висновків.

У контрольній групі відбулися зміни в окремих параметрах емпатії, які в цілому не позначилися на емпатійному портреті досліджуваних і поряд із цим знизився загальний рівень усвідомленої саморегуляції та окремі показники рефлексивності, що не позначилося на загальному рівні розвитку рефлексивності.

У експериментальній групі відбулися зміни в емпатійному профілі досліджуваних, зокрема у її змістовних характеристиках – знизилася готовність до альтруїстичних дій. Поряд із цим знизився загальний рівень рефлексивності, загальний рівень усвідомленої саморегуляції та загальний рівень вольової саморегуляції.

На підставі отриманих результатів можемо зробити низку висновків щодо ефективності тренінгової програми «Емпатійні джерела саморегуляції».

Розвиток емпатії практичного психолога, розуміється нами як розширення діапазону емпатійного реагування, що проявляється у зміні його емпатійного профілю. У ході програми, що базувалася та запроваджувалася на основних положеннях екофасилітативного підходу та відповідних методах роботи, відбулися зміни в емпатійному профілі учасників програми. Розширення діапазону емпатійного реагування практичних психологів відбулося за рахунок зниження їх готовності діяти альтруїстично. Такі зміни спричинили зміни в системі саморегуляції особистості: знизився загальний рівень усвідомленої саморегуляції, загальний рівень рефлексивності та загальний рівень вольової саморегуляції.

Дані висновки у більшості своїй співвідносяться із результатами, отриманими на констатуючому етапі дослідження. Зокрема, підтвердилися дані стосовно того, що спрямованість емпатії (змістовні її характеристики), обумовлює зміни в загальному рівні усвідомленої саморегуляції, 2) окремих складових рефлексивного механізму саморегуляції (ретроспективна та актуальна рефлексивність; 3) загальному рівні вольової саморегуляції

Отже, чим нижче розвинутою є альтруїстична складова, тим нижчою є здатність (потреба) в усвідомленій, рефлексивній, вольовій саморегуляції, що забезпечується на особистісному її рівні, і, відповідно, вищою здатність/потреба в у виході на соціальний рівень саморегуляції.

Метод екофасилітація забезпечує зниження готовності до альтруїстичних дій та розвиває готовність до виходу на соціальний рівень саморегуляції.

Висновки. Тренінгова програма «Емпатійні джерела саморегуляції» виступає ефективним інструментом підвищення професійної майстерності та розвитку особистісного потенціалу практичних психологів, оскільки аналіз її результатів свідчить про те, що у ході тренінгу відбулися зміни в емпатійному профілі учасників.

Розширення діапазону емпатійного реагування практичних психологів відбулося за рахунок зниження їх готовності діяти альтруїстично. Такі зміни спричинили зміни в системі саморегуляції особистості: знизився загальний рівень усвідомленої саморегуляції, загальний рівень рефлексивності та загальний рівень вольової саморегуляції.

Отримані результати у більшості своїй співвідносяться з результатами констатувального етапу дослідження, зокрема, з тими, що спрямованість емпатії (змістовні її характеристики), обумовлює зміни в загальному рівні усвідомленої саморегуляції, 2) окремих складових рефлексивного механізму саморегуляції (ретроспективна та актуальна рефлексивність; 3) загальному рівні вольової саморегуляції

Отже, чим нижче розвинутою є альтруїстична складова, тим нижчою є здатність (потреба) в усвідомленій, рефлексивній, вольовій саморегуляції, що забезпечується на особистісному її рівні, і, відповідно, вищою здатність/потреба в у виході на соціальний рівень саморегуляції.

Метод екофасилітація, на основі якого побудована програма формуального експерименту, забезпечує зниження готовності до альтруїстичних дій та розвиває готовність до виходу на соціальний рівень саморегуляції.

Література

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.3. Проблемы развития психики / Под ред. А. М. Матюшкина.—М. : Педагогика, 1983.—368 с., ил. — (Акад. пед. наук СССР).
2. Журавлев А. Л. Психология коллективного субъекта / А. Л. Журавлев // Психология индивидуального и группового субъекта / Под ред. А. В. Брушлинского. М. И. Володиковой. – М. : ПЭР СЭ, 2002. – 368 с.
3. Журавльова Л. П. Психологія емпатії : Монографія / Л. П. Журавльова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
4. Лушин П. В. Технология краудсорсинга: перспектива развития в психологии [Електронний ресурс] / Лушин П. В., Бричник В. А. – Режим доступу : http://ecofacilitation.ucoz.com/load/proektnye_raboty_voo_quot_aehp_quot/informacionnye_tekhnologii/tekhnologija_kraudsorsinga_perspektiva_razvitiya_v_psihologii/18-1-0-58
5. Лушин П. В. Личностные изменения как процесс: теория и практика / П. В. Лушин. – Одесса : Аспект, 2005. – 334 с.

Розділ: Психологія пізнавальних процесів

УДК 159.923.5

Креативность как научная проблема в исследованиях зарубежных психологов

Иванченко А.А.

У даній статті дається теоретичний огляд і аналіз результатів закордонних досліджень creativity. Установлено, що вивчення феномена creativity у закордонній психології проводиться в руслі досліджень творчості у вітчизняній психології. Показано розходження в категоріально-понятійному змісті феноменів креативності та творчості. Запропоновано інший англійський переклад терміна «креативність», який є адекватним психічному явищу, що ним відображується, та погоджується з положеннями нової концепції розуміння креативності, що декларується в даній статті.

Ключові слова: креативність, динамічний процес, якість життя, психо-емоційна стабільність, життєва орієнтація, креативогенний.

В данной статье дается теоретический обзор и анализ результатов зарубежных исследований creativity. Установлено, что изучение феномена creativity в зарубежной психологии проводится в русле исследований творчества в отечественной психологии. Показано различие в категориально-понятийном содержании феноменов креативности и творчества. Предложен иной перевод термина «креативность» на английский язык, адекватный отражаемому им психическому явлению и согласующийся с положениями новой концепции понимания креативности, которая декларируется в данной статье.

Ключевые слова: креативность, динамический процесс, качество жизни, психо-эмоциональная стабильность, жизненная ориентация, креативогенный.

In this paper the theoretical review and the analysis of the results of foreign investigations relating to the creativity is presented. It has been revealed that the study of the phenomenon creativity in the foreign investigations is carried out in the sense of investigations relating to the art-creation in the native psychology. The difference in the category and notion content of the creativity and the art-creation is shown. Another translation of the term «creativity» in English is proposed that appears to be more adequate to the psychical phenomenon which is reflected by the latter and which is in the agreement with the thesis of new concept of understanding the creativity which is declared in this paper.

Key words: creativity, dynamic process, life quality, psycho-emotional stability, life orientation, creative-genic.

Актуальность. Современное течение жизни в мире сопровождается возрастающей бездуховностью, прагматизмом и потребительством. На их фоне процветают мировоззренческий хаос и социально-экономический кризис. Такое положение всё более отчетливо высвечивает проблему креативного развития личности, а наряду с этим ее самопознания и самоактуализации. И тем не менее, разработка проблематики креативности еще далека от заключающего этапа, что свидетельствует об актуальности выбранной нами исследовательской темы.

Цель исследования: проанализировать генезис проблематики креативности и творчества в зарубежной психологии, определить категориально-понятийное содержание данных феноменов и разработать основные положения концепции креативности как креативогенной направленности личности в ходе ее жизненной самоорганизации. Объект исследования: креативность в структуре жизнедеятельности личности. Предмет исследования: креативогенные проявления в структуре жизненной самоорганизации личности.

Изложение основного материала исследования. Анализ научных источников свидетельствует, что изучение феномена креативности, который в предшествующие столетия не определялся данным термином, имеет почти трёхтысячную историю. Начало этому исследовательскому процессу еще с античных времен было положено мыслителями древности, стремящимися познать мир, осознать художественную интуицию, постигнуть природную сущность человека и направить его деятельность на благие деяния (Ксенофан, Сократ, Платон, Аристотель, Августин и другие). В учении они видели источник мудрости, а в развитии врожденных задатков – предначертанную в жизни цель и естество человека, благо его самого и окружающих. Конфуций считал: «Те, кто обладают врожденными знаниями, стоят выше всех. ... Далее следуют те, кто приступают к учению, встретившись с трудностями. Те же, кто, встретившись с трудностями, не учатся, стоят ниже всех» [2, с. 109]. Платон, ратуя за развитие способностей человека и торжество духовности, умозаключал, что «когда мы стремимся искать неведомое нам, то становимся лучше, мужественнее и деятельнее...», благодаря чему человеческая жизнь приобретает истинный смысл, поэтому, «когда ты опытен – и дни твои направляет искусство, неопытен – и дни катятся по прихоти случая» [2, с. 246-247]. Соответственно, вполне закономерно предположить, что под креативностью философы древности понимали развитие таких базовых человеческих категорий как Мудрость, Доброта, Любовь и Свобода, ведь, усиливая в себе эти всеобъемлющие, прогрессивно нацеленные начала, человек неизменно двигается в благосозидающем направлении.

Феноменология креативности, рассматривающая различные сферы жизненной активности человека, в разные века получала различные определения и наименования. Используя принятую нами терминологию, можно утверждать, что, в том или ином ракурсе, уже в античности с креативностью связывали решение вопросов длительной плодотворной, гуманистически направленной, позитивогенной, оздоравливающей

и эмоцио-стимулирующей активности человека во Благо него самого и общества. Подтверждением этого довода могут служить и другие мысли древних философов: 1) «Мудрость гораздо лучше силы» (Ксенофан); 2) «Народы! Старайтесь прежде иметь добрые нравы, нежели законы: нравы суть самые первые законы» (Пифагор); 3) «Один день добродетельного и самоуглубленного лучше столетнего существования порочного и распущенного человека». «Ум того, кто не спешит делать добро, находит удовольствие в зле» (Будда Шакья Муни); 4) «Хорошее начало не мелочь, хотя и начинается с мелочи» (Сократ); 5) «Кто двигается вперед в науках, но отстает в нравственности, тот более идет назад, чем вперед». «Для обладания добродетелями знание значит мало или вовсе ничего» (Аристотель) и так далее [2, с. 71, 87, 100, 194, 278-279].

Помимо решения философских проблем мыслители античности обращали пристальное внимание на проявление способностей в детско-юношеском возрасте, отмечая особую важность развития их фантазии, интуиции, логики, мышления, памяти, а также считая одаренных учеников реальными гарантами благополучия и будущего их стран. Философы последующих столетий занимались раскрытием сущности религиозно-этического и научного озарения, ценности учения и значения самопознания (Монтень, Декарт, Спиноза, Жан де Лабрюйер, А. Шопенгауэр, Э. Кант, В.В. Соловьев и другие). В целом же, прибегая к современной терминологии, креативность как научная проблематика изучалась на философском, психологическом, культурологическом, социальном уровнях и не теряла для ученых значимости вплоть до настоящего периода.

В начале истекшего тысячелетия, принесшего миру стремительно нараставший мощный технократический всплеск, проблема креативности высветилась с еще большей яркостью. В те годы изучение креативности означало исследование вопросов творчества и одаренности, к которым впервые приступили зарубежные психологи. Поэтому в зарубежной психологии уже более полстолетия существует единое понятийное наименование – *creativity*, которое в отечественной психологии того времени было переведено на русский язык как термин «творчество» или «творческая активность», превалирующее и в наши дни. Неологизм же «креативность» возник в русском языке лишь за последние десятилетия. Причиной тому служат изменившиеся в мировом пространстве социально-экономические отношения, которые приводят, в первую очередь, к трансформации сознания человека, а, соответственно, изменяются и лингво-стилистические средства выражения его мыслей и умозаключений. Но по сравнению с единодушием зарубежных исследователей в отношении понимания термина *creativity*, в отечественной психологии еще со времен советского периода существует значительная терминологически-понятийная неразбериха. Как результат, при анализе вопроса креативности используются неоднозначные определения и даются разнородные характеристики данного феномена. Под креативностью понимается «творчество, творческая деятельность, эвристическая деятельность, дивергентное мышление, творческие способности, творческое взаимодействие, продуктивное преобразование, нестандартное мышление и поведение, личностная категория», а в гуманистической психологии креативность приравнивается к понятиям «самоактуализация, самореализация, саморазвитие». И это, кстати, далеко не полный перечень научных определений и теоретических интерпретаций. При этом явно очевиден, тот факт, что тождественные, порою даже идентичные, с нашей точки зрения, термины креативность и творчество твердо и повсеместно вошли уже в употребление – в научные издания, в масс-медиа, в официальные выступления политиков и в обыденную жизнь.

На сегодняшний день по вопросу термина «креативность» мнения целого ряда ученых стран СНГ кардинально неоднозначны. Многие отечественные авторы небезосновательно отказываются признать факт существования понятия креативность (под которой, в сущности, и понимается творчество в полном объеме данного явления). Соответственно, возникает закономерный вопрос, есть ли смысл в использовании тавтологического неологизма, который в русском языке приобрел транслитеративную форму «креативность»? Ответ может быть положительным, если неологизм «креативность» получит другое (отличающееся от исконно русского слова «творчество») определение, отразит иную психическую данность человека и определит новую понятийную сущность. Поэтому при обзоре научных источников зарубежных авторов, с целью четкого понятийного разграничения терминов «креативность» и «творчество» мы прибегаем к исконно английскому слову *creativity* (а не к русскоязычному термину креативность, который в нашем понимании существенно отличается от *creativity*). Принятие нами английского термина *creativity* – закономерно, поскольку зарубежными учеными осуществлялся всесторонний анализ творческого акта и влияющих на развитие творчества факторов. И было бы крайне нецелесообразным к уже существующему переводу английского слова *creativity* (который десятилетия назад был переведен на русский язык как «творчество») добавлять новое слово (то есть русскоязычный транслитеративный неологизм «креативность»), ведь от этого научная суть объекта и предмета изучения в проведенных и современных исследованиях всё равно не меняется.

В связи с тем, что уже существует общепринятая переведенная семантическая пара «*creativity* (англ.) = творчество (рус.)», мы предлагаем ввести другую, более адекватную по смыслу лингво-пару, а именно, «*creative life-orientation* (англ.) = креативность (рус.)». Целесообразность и крайняя необходимость такого лингво-переводческого размежевания вытекает из психологической сущности самих понятий, выражаемых терминами «творчество» и «креативность», а также из анализа генезиса проблематики данных феноменов, рассмотренных во многих теоретико-эмпирических исследованиях. И поскольку для русскоязычного термина «креативность» еще не существует альтернативного англоязычного перевода, предложенное нами словосочетание – «*creative life-orientation*» – наиболее отчетливо отражает заложенное в нем психическое явление и полностью соответствует нашей концепции, основные положения которой декларируются в

настоящей статье.

Что же понимается под *creativity* в зарубежной психологии и какова хронология изучения этого феномена? Известно, что относительно более целенаправленные теоретико-эмпирические исследования в разработке проблемы *creativity* начались с 50-60-х лет XX столетия, хотя еще с XIX века эта тематика (а точнее – проблематика творческого мышления, гениальности, одаренности и их зависимость от наследственности) не была обделена должным вниманием [С.М.°Cox, 1926; F.°Galton, 1869; J.P.°Guilford, 1950; A.F.°Osborn, 1948; T.°Ribot, 1906; С.Е.°Spearman, 1930; L.M.°Terman, 1922; G.°Wallas, 1926]. Первенство же полноценных научных исследований по *creativity* принадлежит сразу нескольким ученым, среди которых находятся F.°Barron, J.P.°Guilford, E.P.°Torrance, S.A. Mednick, M.A. Wallach & N. Kogan. Каждый из них, однако, разрабатывал свою канву анализа и давал собственное теоретическое обоснование. В связи с этим М. Rhodes предложил анализировать *creativity* с четырех позиций: 1) анализировать саму личность; 2) рассматривать процесс, в котором пребывает личность; 3) исследовать конечный продукт, который создается в результате ее проявления и 4) изучать среду, в которой она развивается [10].

Косвенно проблемы *creativity* касались и зарубежные психоаналитики, считая, что его проявление происходит различными способами: а) путем сублимативного подавления примитивных недифференцированных инстинктов (З. Фрейд, 1989); б) посредством перемещения внутренней силы в плоскость культурно-духовных образований и трансформации ее в духовно-нравственную энергию (З. Фрейд, 1992); в) в результате перемещения энергии в сферу само-творения себя как личность (А. Адлер, 1997); г) благодаря использованию закодированной архитипальной, присутствующей у разных народностей символики «коллективного бессознательного», которое проявляется при самовыражении человека в искусстве или религии (К.-Г. Юнг, 1995). Однако *creativity* они рассматривали препарированно и в зависимости от того, какой аспект этой проблемы превалировал в ходе их исследований.

В целом, под *creativity* в те годы подразумевались неординарные способности человека, в связи с чем оно отождествлялось либо с творчеством (то есть с созиданием или творением), либо с интеллектуальной одаренностью или даже гениальностью. В когнитивной зарубежной психологии, *creativity* как интеллектуальная одаренность оценивалось в коэффициентах IQ (F.°Galton, 1883; L.M.°Terman, 1922) или понималось как познавательно-интеллектуальная характеристика человеческой психики (J.P.°Guilford, 1950). В середине XX века J.P.°Guilford выдвинул собственную концепцию рассмотрения природы *creativity*, которую понимал как творческую способность человека и его психологическую характеристику. Если говорить более конкретно, то в его концепции рассматривались составляющие интеллекта, вступающие предпосылками осуществления акта творчества. В структуре интеллекта ученый анализировал проявление и доминирование одного из двух типов мышления – конвергентного (узконаправленного, приводящего к одному варианту решения вопроса) и дивергентного (разнонаправленного, допускающего разные варианты ответа, что вполне может привести к неожиданным инновативным результатам). При наличии способности к дивергентным мыслительным операциям, по мнению P.°Guilford, у человека признавалось раскрытие *creativity*. При этом успешность усвоения информации зависела от объема интеллекта и содержания полученных ранее знаний. Уровень *creativity* определялся согласно параметрам интеллектуального акта, то есть учитывалась беглость, гибкость, оригинальность и разработанность идей при решении проблемы. Впоследствии этот способ анализа нашел дальнейшее развитие в трудах E.P.°Torrance (1972), который пришел к выводу, что при высоких показателях IQ, появляется «интеллектуальный порог» и тогда корреляция между уровнем интеллекта и *creativity* уже не прослеживается. Помимо этого, было высказано мнение о зависимости продуктивности умственной деятельности от факторов наследственности, характерологических особенностей, а также внутреннего состояния человека (F.°Barron, 1963; L.L.°Thurstone, 1933]. Естественно, что данные факторы вполне могут влиять на *creativity*, однако это положение требует дальнейшей разработки и может составить перспективы наших последующих исследований.

Вышеизложенная линия анализа как научного подхода не лишена серьезного недостатка. Он состоит в том, что в данном случае описываются разные проявления психики человека и отождествляются разные психические явления: мышление (как опосредованное словом отражение действительности и познавательный процесс, в котором интеллект составляет его базовый фундамент) и *creativity* (как инновационная, созидательная, новое деятельность). Не стоит, однако, отрицать, что интеллект и *creativity* действительно взаимосвязаны и так или иначе влияют друг на друга, но они отнюдь не являются тождественными.

В дальнейшем, в исследованиях 70-80-х и более поздних лет XX века, разработка проблемы *creativity* проводилась в том же русле. Пересечение интеллекта и *creativity* как объектов исследования продолжалось, а *creativity* всё так же рассматривалась с позиций концепции творчества и творческого акта. В исследовательский багаж этих лет внесли свой вклад такие известные зарубежные психологи как F.°Barron (1988), R.J.°Sternberg (1988, 1991, 1997), E.P.°Torrance (1980, 1981 1993), P.°Langley & R.°Johns (1988), T.I.°Lubart (1991, 2002) и многие другие. В совокупности с результатам их предшественников было установлено, что на успешность проявления *creativity* и ее развитие влияют следующие факторы: 1) *creativity* обусловлено наличием процесса воображения, символизации и метафоризации; 2) предопределено объемом полученных ранее знаний и эмоциональным состоянием человека; 3) при восприятии действительности зависит от способности к трансформирующей рефлексии и от целенаправленности действий; 4) связано с активацией в памяти компонента бессознательного, способствующего эвристическому инсайту; 5) зависит от возникновения инсайта как такового или осуществления латерального мышления и подразделяется на 4 последовательных этапа – подготовку, инкубацию, озарение (или инсайт) и разработку; 6) определяется

способностью личности к созданию нестереотипизированных ассоциаций с большой семантической широтой; 7) зависит, также, от окружающей среды в совокупности с другими катализирующими creativity модуляторами; 8) может иницироваться извне и формировать жизненную установку, что изложено в «инвестиционной теории».

На протяжении всего этого времени creativity как научная проблема изучалась за рубежом и в гуманистической психологии. Исследования А.°Маслоу (1999), Т.М.°Amabile (1988), С.°Rogers (1979), Р.°Мэй (1997), П.°Вайнцвайг (1990), Т.І.°Lubart (1990), Г.°Олпорт (2002) и других, касающиеся проблематики самопознания, саморазвития, самоактуализации, самореализации личности, раскрытия ее внутренних резервов и проявления собственной индивидуальности, послужили базой и для других исследований аспекта личностного самороста на когнитивном, мотивационном, эмоциональном и поведенческом уровне. Отмечалось следующее: творческая личность характеризуется способностью сочетать в себе интуицию, удивление, воображение, правдивость ребенка, ей следует доверять, предоставляя свободу (С.°Rogers, 1957); при самореализации ей свойственна смелость, сила, нацеленность и уверенность в себе (Р.°Мэй, 1997; П.°Вайнцвайг, 1990); актуализация собственного творческого потенциала осуществляется путем адекватного соотношения намерений «Я-идеального» со средствами реализации «Я-реального» и результатами намеченных достигнутых целей (А.°Адлер, 1997; С.°Rogers, 1964); при самореализации проявляется ее уникальность и свободно реализуются индивидуальные возможности согласно сформированной ранее потребностно-мотивационной установке на личностный рост (С.°Rogers, 1979; А.°Маслоу, 1999; Г.°Олпорт, 2002); а вхождение человека в творчество характеризует интегральное состояние его тела и разума, эмоций и духа, находя отражение не только в персонально-личностной активности, но и в межличностном общении (С.°Rogers, 1979).

Согласно исследованиям зарубежных психологов-гуманистов под проявленной на поведенческом уровне creativity косвенно подразумевается состояние психо-физиологически здоровой самоактуализирующейся личности. При этом подчеркивается, что creativity как личностная способность присуща каждому человеку, а принятие себя как личности, возможность индивидуального самовыражения, установка на самоактуализацию и внутренняя свобода детерминируют прогрессивно организованную деятельность. Личностная мотивация и присутствие человека-образца для подражания, а также наличие информационно насыщенного социо-окружения и позитивного социального подкрепления способствуют проявлению creativity. Из вышесказанного можно заключить, что в понимании психологов-гуманистов феномен creativity обладает определенным психотерапевтическим свойством. Согласно нашему пониманию феномена креативности, такой эффект обеспечивает человеку свободу спонтанности, достойную форму реализации своей внутренней силы, психологическую удовлетворенность и эмоциональную комфортность.

Заслуживают особого внимания исследования М.°Csikszentmihalyi и его коллег о, так называемом, «потокном состоянии» человека или «состоянии потока», которое предоставляет ощущение оптимальной гармонии с действительностью и исполняемой работой [5; 6]. По мнению авторов «потокное состояние» способствует тому, что внутренние мотивационные установки человека завершаются конкретной реализацией и эмоцио-позитивно сопровождают деятельность. В «потокное состояние» человек входит тогда, когда осуществляет сопоставление возникнувшей задачи с имеющимися у него ресурсами знаний и сил, формулируя в итоге интериоризированный вывод о возможности ее разрешения. Одновременно, включение человека в деятельность сопровождается ощущением полного удовлетворения как от самой работы, так и от осознания, что для ее реализации у него имеется всё необходимое – навыки, умения, знания и условия. Такая позиция ученых созвучна с декларируемой в данной работе идеей о динамическом процессе креативности, в котором, как в эвристически организованной креативной активности, личность и пребывает.

В последние годы в психологических исследованиях вычленилось еще одно самостоятельное направление – позитивная психология, рассматривающая вопросы такой исследовательской концепции как позитивизм. Позитивизм был провозглашен американским психологом М.Е.Р.°Seligman и впоследствии поддержан его коллегами. Их заслуга состоит в том, что они привлекли внимание ученых к изучению именно сильных сторон личности, так как доминирование этих характеристик человека и создает базу для его всесторонне полной, здоровой жизненной активности [11; 12]. Идеи позитивогенного образа жизни пропагандируются сейчас в зарубежной психологии особо активно как психологами, так и философами, поскольку представляются важными не только для сохранения талантов как национальных ресурсов, но и для гуманистического продвижения человечества в целом [8; 13]. Однако, при всех положительных сторонах позитивизма его существенным недостатком является отсутствие конкретной теоретико-философской и методологической основы исследования, в которой акцент был бы сделан на глубоком анализе полученной эмпирической базы с использованием инструментария математической логики. А по сути данные исследования лишь косвенно касаются проблемы креативности как динамической направленности в ходе жизненной самоорганизации личности, но всецело подтверждают прагматическое значение исследований данного феномена.

Выводы. Проведенные зарубежные исследования отличаются от нашего тем, что креативность нами рассматривается как природная психологическая направленность личности, имеющая динамический характер и способствующая эффективной жизненной самоорганизации личности. Фактор внутреннего состояния (духовные задатки, настроение, эмоции, мотивация, волевая готовность) является ключевым для раскрытия креативности. Креативность представляет собой мощную энерго-стимулирующую и жизне-наполняющую ориентацию личности. Если использовать определение М.°Csikszentmihalyi, то, проявляясь, креативность генерирует в человеке особое специфическое «потокное состояние». Переходя в

динамический процесс, это состояние характеризуется изменением как внутренней настроенности, так и образа жизни личности во всех сферах ее жизнедеятельности. При этом достигается суммарный эффект – психосоматофизиологическая стабильность организма человека и приобретение им перманентного позитивного качества жизни. В дальнейшем такое динамическое состояние становится для человека ведущей отправной жизненной позицией. Новая жизненная ориентация вытекает из ключевых положений мировоззрения личности и общего отношения к миру. Креативогенная направленность жизненной самоорганизации личности обеспечивает ей эмоционально-энергетическую подпитку, наполнение и силу, способные в той или иной мере существенно изменить стратегию ее жизни. Как человеческая данность, а также как позитивогенный анти-стрессатор, креативность выступает основой, смыслом, целью совершаемой человеком деятельности и базовой жизненной философией в его взаимоотношениях с Другими. В русле данных положений нами был проведен ряд эмпирических исследований. Их результаты свидетельствуют о целесообразности, правомерности и эффективности предложенной нами новой концепции креативности [1-3].

Литература

1. Иванченко А.О. Вплив креативності на психофізіологічні функції організму // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – Т. XII, Част. 7. – К., 2010. – С. 204-212.
2. Иванченко А.А. Духовность как стартовый плацдарм для развития креативности личности // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І.Огієнка / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 12. – К.-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 420-430.
3. Иванченко А.А. Креативность личности: динамический процесс в ходе приобретения нового качества жизни // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – Том VII. Екологічна психологія. – Вип. 26. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2011. – С. 211-220.
4. Таранов П.С. Анатомия мудрости: 120 философов: В 2-х томах. – Т. 1. – Симферополь: Ренومه, 1997. – 624 с.
5. Csikszentmihalyi M. Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. – New York: Harper Perennial, 1997. – 464 p.
6. Gardner H. Changing minds: The art and science of changing our own and other people's minds. – Boston: Harvard Business School Press, 2004. – 228 p.
7. Guilford J.P. Creativity // The American Psychologist. – 1950. – V. 5. – Issue 9. – P. 444-454.
8. Handbook of positive psychology / by C.R. Snyder, S.J. Lopez (Eds.). – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 829 p.
9. Rhodes M. An analysis of creativity // Phi Delta Kappa. – 1961, 42, pp. 205-210.
10. Rogers Carl R. The Foundations of the Person-Centered Approach // Education. – 1979. – V. 100. – № 2. – P. 98-107.
11. Seligman M.E.P. Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment. – N. York: Free Press, 2002. – 331 p.
12. Seligman M.E.P., Csikszentmihalyi M. Positive psychology: An introduction. // American Psychologist. – 2000. – V. 55. – P. 88-102.
13. Sheldon K.M., Arndt J. & Houser-Marko L. In Search of the Organismic Valuing Process: The Human Tendency to Move Towards Beneficial Goal Choices // Journal of Personality. – V. 71. – P. 836-869.
14. Sternberg R.I. & Lubart T.I. An investment theory of creativity and its development // Human Development. – 1991. – V. 34– P. 1-31.
15. Torrance E. Paul. Understanding Creativity: Where to Start? (Georgia Studies of Creative Behavior) // Psychological Inquiry. – 1993. – Vol. 4. – № 3. – P. 232-234.
16. Zenasni F. & Lubart T.I. Effects of emotional state on creativity // Current Psychology Letters: Behaviour, Brain & Cognition. – 2002. – V. 8. – P. 33-50.

УДК 159.953.942

Порівняння емоційної пам'яті у представників різних поколінь

Невоєнна О.А.

В статті приведені результати сравнительного анализа особенностей эмоциональной памяти у представителей разных поколений (рожденных в 90-х, 60-70-х, 30-50 годах прошлого века). В результате проведенного исследования было зафиксировано, что субъекты которые относятся к разным поколениям, сохраняют и воспроизводят информацию о событиях далекого(детство) и близкого (современность) прошлого, связанные с типичными социальными ситуациями, и особенностями ведущей деятельности группы, к которой они принадлежат. Общность и различия в содержании воспоминаний далекого прошлого обусловлена особенностями исторического периода в котором происходило взросление испытуемых.

Ключевые слова: эмоциональная память воспоминания далекого и близкого прошлого исторический период.

В статті наведені результати порівняльного аналізу особливостей емоційної пам'яті у представників різних поколінь (народжені у 90-х, у 60-70-х, 30-50-х роках минулого століття). В результаті проведеного дослідження було з'ясовано, що суб'єкти, що належать до різних поколінь, зберігають і відтворюють інформацію про події далекого (дитинство) та близького (сучасність) минулого, пов'язані з типовими соціальними ситуаціями і особливостями ведучої діяльності групи, до якої вони належать. Загальність та розбіжність у змісті спогадів далекого минулого зумовлені особливостями історичного періоду, в якому відбувалося подорослішання досліджуваних.

Ключові слова: емоційна пам'ять, автобіографічна пам'ять, спогади далекого та близького минулого, історичний період.

The present paper gives the comparative analysis of emotional memory features in representatives of different generations (born in 90ths; 60-70ths; 50-60ths of the past century). As the result of the research made, it was found out, that the subjects of different generations keep and recollect information of events far past and close past in the connection with typical social situations and specificity of their group activity. Similarities and differences of the content of far past memories can be explained by specificities of the historical period when the growing up of the subject was taking place.

Key words: emotional memory, far past and close memories, historical period.

Постановка проблеми. Останніми роками відбувається перегляд традиційних уявлень про пам'ять та постановка нових проблем щодо їх вирішення. Так, предметом досліджень пам'яті стають її залежність від соціокультурних умов, історичних змін, що відбуваються у суспільстві, яке зазнає у теперішній час значних трансформацій. Вивчення проблем, пов'язаних з емоційною пам'яттю, є актуальним для рішення цілої низки практичних задач, що виникають у житті українського суспільства.

Емоційна пам'ять (ЕП) – вид пам'яті, в якій фіксуються, зберігаються, трансформуються та відтворюються будь-які чуттєві стани людини, в яких закодовано її відношення до об'єктів, подій, ситуацій, інших людей, тощо.

Дослідження саме цього виду пам'яті є доцільним для практичних психологів, які вирішують проблеми людей, що пережили будь-які катастрофи, брали участь у бойових діях (тобто у яких виявлено ознаки посттравматичного стресу); у людей, що виконують напружену (спортивну) або небезпечну (ліквідація наслідків катастроф, терористичних актів) діяльність. Трансформація структур емоційної пам'яті супроводжує переживання вікових або „душевних” криз, що може сприяти народженню нових життєвих смислів (сенсів); трансформації в емоційній пам'яті можуть спостерігатися при емоційних розладах різної етіології.

Цей неповний перелік практичних задач, що виникають у сучасному суспільстві у повсякденному житті, показує актуальність даної проблеми.

Індивідуальні відмінності в емоціях людей зумовлені розбіжностями в засобах інтерпретації подій, що відбуваються у власному житті.

На нашу думку, важливим інструментом такої інтерпретації може бути існуюче у людини уявлення як відбиток асиміляції будь-якої інформації, що накопичувалася суб'єктом у довгочасній пам'яті (це знання про себе, світ, засвоєні уявлення, поняття, мотиваційні установки, тобто різні елементи соціального досвіду, що пов'язані з інтересами і діяльністю людей, історичними змінами і перебудовами, що відбуваються).

Науковий аналіз суспільства потребує проведення конкретних психолого-історичних досліджень, особливо в переломні етапи суспільного розвитку, коли тишу і розміреність життя порушує наростаючий потік думок, емоцій, дій окремих людей, соціальних груп, представників різних поколінь. Відтворюючи події власного життя людина звертається до свого минулого, як правило, в емоційно значущих ситуаціях. Значна частина спогадів людей пов'язана з одного боку з тією групою, поколінням, до якого належить суб'єкт, з суспільством та його історичним минулим; з іншого боку, значна частина автобіографічних спогадів характеризується значним емоційним тоном. Тому, сензитивним матеріалом для вивчення пам'яті людей, які належать до різних поколінь, є довгочасна емоційна пам'ять, в межах якої можна зафіксувати розбіжності та відмінності. Одним з перших дослідників емоційної пам'яті був П.П.Блонський[1], який для уточнення закономірностей збереження емоцій в пам'яті звернувся саме до автобіографічного матеріалу.

Ціла низка характеристик та особливостей автобіографічної пам'яті (АП) зумовлює її зв'язок з емоційною пам'яттю.

По-перше, запам'ятовування автобіографічного епізоду стає можливим завдяки тому, що суб'єкт визначає його особистісну значущість для себе.

По-друге, зв'язок АП з ЕП пояснює, саме чого більшість її (АП) змісту уявляє собою події

минулого, які відбувалися в житті людини тільки один раз (тобто збереження відбулося після „однократного пред'явлення”).

По-третє, при запам'ятовуванні життєвого епізоду людина не застосовує спеціальних вольових дій та не ставить перед собою мнемічні цілі. Емоційне переживання виступає як та форма активності, продуктом якої є мимовільне запам'ятовування біографічної події.

І четверте: завдяки ЕП автобіографічне відтворення можна розглядати як „спалах пережитого”, „життя в минулому”, а не беземоційний, „холодний” вербальний самовідгук про власне життя.

Метою нашої роботи став порівняльний аналіз емоційної пам'яті у представників різних поколінь.

Об'єкт дослідження – довгочасна емоційна пам'ять.

Предмет дослідження – відмінності в процесі відтворення збережених подій у представників різних поколінь.

Ми припустили, що люди, які належать до різних поколінь, збережуть та будуть відтворювати інформацію і події більш за все ті, що пов'язані з образами їх особистого минулого в залежності від установок, моральних еталонів і т.ін., реконструювання власного минулого, яке підпорядковується ситуаціям теперішнього та майбутнього.

Нами були поставлені наступні завдання:

1. Вивчити емоційні компоненти автобіографічних спогадів, що відносяться до давнього та недавнього минулого у представників різних поколінь.
2. Визначити рівень інтенсивності емоційного тону позитивних, негативних, амбівалентних спогадів.
3. Провести оцінку емоційності спогадів давнього і недавнього минулого (позитивні, негативні, амбівалентні).
4. Провести контент-аналіз спогадів давнього та недавнього минулого у представників різних поколінь (виділення категорій спогадів, визначення їх знака та частоти появи в протоколах).

В дослідженні взяли участь 150 осіб, які належать до різних поколінь: 52 особи покоління 90-х років (віком 18-19 років, юнаків та дівчат), 50 осіб – покоління 60-70-х років (віком 38-48 років, з них - 72 чоловіків та 48 жінок), 48 осіб, що народилися в 30-50-х роках (віком 55-78 років, з них – 12 чоловіків та 36 жінок).

Опис процедури. Для досягнення мети та поставлених в дослідженні задач нами була розроблена наступна процедура.

Перший етап роботи полягав у вивченні близького (сучасного) і далекого (дитинство) минулого у представників різних поколінь. Для цього нами був використаний метод П.П.Блонського „Аналіз спогадів про життєві події”[3]. Дослідження проводилося як індивідуально, так і колективно. Досліджуванам пропонувалась наступна інструкція:

„Напишіть, будь ласка, будь-які події, ситуації тощо, які зараз ви згадали та які трапились з Вами за останні рік-два. Пишіть стисло, так, щоб була розумілою сутність події. Події можна і треба записувати в тому порядку, в якому вони приходять Вам на думку. Запишіть приблизно 5-6 подій, але можна і більше”.

Після того, як досліджувані виконували це завдання, їм пропонували подібну інструкцію, але треба було згадати події, які трапились у власному житті особи до 12-ти років (тобто в період дитинства).

На другому етапі досліджуванам пропонували визначити рівень інтенсивності емоційного тону подій, що були згадані, за наступною шкалою:

3 бали – подія викликає дуже сильне емоційне переживання; 2 бали – подія викликає достатньо виражене переживання; 1 бал – переживання є, воно вловиме, але слабке; 0 балів – подія не викликає будь-якої емоції.

Перед числом, що виражає зазначені оцінки, досліджувані ставили знак „+”, якщо переживання було приємним; знак „-”, якщо переживання неприємне; знак „+”, „-”, „”, якщо переживання викликає амбівалентне почуття.

Третій етап роботи полягав у змістовній оцінці емоційності кожного із спогадів. Для цього в процесі контент-аналізу визначалась специфіка кожного із спогадів в залежності від наступних груп-подій:

- а) неприємні (страхи, обіди, нещасні випадки, розлучення, розчарування і т. ін.);
- б) приємні (щасливі випадки, моменти життя, успіхи, досягнення, відпочинки, розвагим і т.ін.);
- в) нові (несподівані випадки, загадкове, дещо таємне, невідоме, може таке, що викликає амбівалентну реакцію;
- г) інше (емоційно-нейтральній події).

Останній етап нашого дослідження був спрямований на проведення порівняльного аналізу спогадів давнього та недавнього минулого у представників різних поколінь. При обробці результатів нами обчислювалися показники середньої емоційності для кожної групи (відношення суми абсолютних значень до числа подій), зсув емоційності відносно приємних та неприємних подій як відношення алгебраїчної суми балів до числа подій), і як головний показник, змістовний аналіз спогадів представників різних поколінь (а саме виділення категорій спогадів).

Результати. В нашому дослідженні ми поставили мету дослідити емоційні компоненти автобіографічних спогадів давнього (дитинство, юність) та недавнього минулого у представників різних поколінь. Покоління молодих людей, що народилися у 80-90-х роках минулого століття, умовно позначили як молодша вікова група, ті особи, що відносяться до покоління 60-70-х років – середня вікова група, і, нарешті, тих, хто народився у 30-50-х роках, позначимо як старша вікова група.

В таблиці 1 наведені результати відносно різних видів спогадів для усіх вікових груп.

Таблиця 1.

Загальна кількість спогадів, що були відтворені представниками різних поколінь

Види спогадів	Групи досліджуваних											
	Молодша				Середня				Старша			
	Близьке минуле		Давнє минуле		Близьке минуле		Давнє минуле		Близьке минуле		Давнє минуле	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Приємні	122	57,0	71	42,0	111	64,0	88	51,0	91	57,0	72	45,0
Нприємні	35	16,0	39	22,0	31	18,0	38	23,0	40	25,0	41	25,0
Нові	40	18,0	44	26,0	23	13,0	32	20,0	16	10,0	17	20,0
Інші	13	9,0	15	10,0	6	5,0	1	2,0	14	8,0	17	10,0
Загальна кількість спогадів	211	100,0	169	100,0	171	100,0	159	100,0	159	100,0	161	100,0

Як видно з таблиці, в цілому по групах результати свідчать про те, що в пам'яті, дійсно, краще зберігаються і відтворюються події, що мають емоційну насиченість (неприємні, приємні та нові) в порівнянні з емоційно нейтральними подіями (інше).

Види спогадів в залежності від їх емоційного типу кількісно представлені в таблиці 2.

Таблиця 2.

Кількість спогадів (в цілому та середня) для усіх вікових груп

Види спогадів	Кількість спогадів						U	p
	Близьке минуле			Давнє минуле				
	Заг. кільк.	%	Середн. показник	Заг. кільк.	%	Середн. показник		
Приємні	324	59,0	2,16	231	47,0	1,54	2142,0	0,001
Неприємні	106	19,0	0,70	118	23,	0,78	2755,5	-
Нові	79	13,0	0,52	103	22,0	0,68	2586,5	-
Інші	33	9,0	0,22	32	9,0	0,21	2768,5	-

Як видно з таблиці, події давнього та недавнього минулого представлені наступним чином: емоційно-приємні відтворюються у спогадах як давнього, так і недавнього минулого більш за все у порівнянні з іншими видами спогадів (59,0% для близького та 47,0% для давнього минулого). При цьому, середня кількість спогадів на одного досліджуваного 2,16 та 1,54 відповідно, тобто, емоційно-позитивні спогади частіше недавні, ніж давні ($p < 0,001$).

Вірогідно, досліджувані більш детально актуалізують зміст свого „нового досвіду”, якоюсь мірою це підтверджується також відомою психологічною тезою про „хворобливість раннього дитячого досвіду”.

Другу позицію серед представлених видів спогадів посіли ті, що відносяться до емоційно-негативних. Частка їх відносно подій приємних у 3,5 рази менше щодо подій минулого, і складає 19,0%, та вдвічі менше до подій давнього минулого (23,0%). Середня кількість спогадів не має розбіжностей (див. табл. 2). Але зафіксовані показники відносно означених подій підпорядковується наступній закономірності – їх більше в давньому минулому, ніж в недавньому. Тобто, дійсно, негативно-забарвлене дитинство пов'язане з дійсними травмами, „хворобами”, що узгоджуються з тезою про хворобливість цього періоду життя.

Спогади, позначені як „нові” зберігаються в пам'яті наступним чином: щодо близького минулого, то такі події відтворюються у 13,0% випадків, а в далекому минулому доля цих спогадів майже вдвічі більше. Ця закономірність, на нашу думку, може пояснюватися тим, що дитинство (незалежно від того, на який історичний період воно припадає) характеризується достатньо стійкими характеристиками (Л.С.Виготський)[2]. Це період „нових відкриттів” (Ж.Піаже)[4], а в нашому випадку саме до категорії „нові” віднесені були досліджуваними спогади, пов'язані з чимось таємним, невідомим, новітнім. З віком людини таких „нових відкриттів” (за Ж.Піаже) стає значно менше. І, нарешті, найменший відсоток спогадів, незалежно від віку досліджуваних – це „інші” події, а саме ті, що характеризуються як емоційно-нейтральні, частота цих подій серед загальної кількості складає 9,0% як для подій близького, так і далекого минулого. Цей результат повною мірою відповідає даним, що були отримані П.П.Блонським [1] відносно автобіографічних спогадів емоційно-нейтрального характеру. В цілому, наші дані не узгоджуються з даними П.П.Блонського, який, як відомо, зафіксував істотне збільшення негативних спогадів над позитивними.

Розглянемо результати дослідження для кожної групи досліджуваних окремо.

Виходячи з даних, що представлені в таблиці 1, істотних кількісних відмінностей в показниках відтворення подій близького та далекого минулого у представників різних поколінь не зафіксовано.

Єдине, що звертає на себе увагу – це зниження відсотків відтворення подій близького минулого з зростанням віку досліджуваних: чим більше вік, тим менше відтворюються події категорії „нові”. Ми пояснюємо цей результат тим, що з віком встановлення рівноваги між асиміляцією та акомодцією зустрічаються рідко (Ж.Піаже)[4]. Щодо показників відтворення подій далекого минулого, то незалежно від покоління досліджуваних, відсоток відтворення подій дитинства категорії „нові” майже не відрізняється в групах (див.табл.1). Це означає, що при неповторності, „унікальності” життєвого шляху кожної людини соціальна ситуація розвитку в дитинстві супроводжується „стандартним” набором подій, пов’язаних з пристосуванням до нових ситуацій та переживань, що їх супроводжують.

Таким чином, зробивши кількісний аналіз результатів, ми можемо констатувати, що незалежно від віку, в пам’яті людей зберігаються емоційно насичені автобіографічні спогади (емоційно-позитивні, емоційно-негативні, амбівалентні – частково „нові”) у порівнянні з емоційно-нейтральними (інші).

У відповідності до задач досліджування нами були зафіксовані показники в оцінці емоційної насиченості подій близького та далекого минулого. Представлені результати (див.табл. 3) підтверджують, що краще за все в пам’яті людей, що належать до різних поколінь, зустрічаються позитивно емоційно-насичені події (показники середньої емоційності на зсув емоційності вище „0”).

Таблиця 3.

Результати оцінки тону емоційності подій близького та далекого минулого

Групи	Близьке минуле		Далеке минуле	
	Середня емоційність	Зсув емоційності	Середня емоційність	Зсув емоційності
Молодша	1,08	+ 1,93	1,71	+ 0,6
Середня	2,7	+ 1,5	1,93	+ 0,8
Старша	2,93	+ 1,0	2,24	+ 0,1

Результати середньої емоційності в оцінці близького минулого значно зростають з віком у досліджуваних (див.табл. 4). Отримані дані дають нам підставу припустити, що течя часу приводить до змін в суб’єктивній оцінці власних автобіографічних спогадів. З роками людина приписує емоціям, що супроводжують ті чи інші події, все більшу інтенсивність. Але показники позитивного зсуву емоційного тону насиченості подій близького минулого з віком дещо значно зменшуються (табл. 4).

Вірогідно, з віком люди дають більш об’єктивну оцінку пережитого, часто сенс пережитого відкривається людині прямо пропорційно прожитим рокам і, як наслідок, змінюється і емоційний тон образу тієї чи іншої події. Крім того, досліджувані, що належать до покоління 30-50-х років, можливо, більш песимістично оцінюють близьке минуле у зв’язку з тим, що об’єктивно оцінюють зміни та перебудови, що відбуваються на цей час у суспільстві. Але, незважаючи на зсув емоційності в бік нульових відміток, покоління 30-50-х років акумулює істотний позитивний „емоційний запал” (див. табл. 3). Спогади цієї групи – основа „фінальної інтеграції” (Е.Еріксон), основа формування позитивного відношення до життя в цілому.

Таблиця 7.4

Розбіжності в оцінці емоційності подій близького минулого в групах (за методом Вилкоксона-Манна-Уїтні)

Групи	Середня емоційність		Зсув емоційності	
	Середня	Старша	Середня	Старша
Молодша	$p < 0,05$	$p < 0,02$	незначимо	$p < 0,05$
Середня	-	незначимо	-	Незначимо

У відношенні оцінок емоційності далекого минулого показники в групах досліджуваних свідчать про наступне.

Середня емоційність в оцінці подій збільшується, але незначно, не зафіксовано також значних відмінностей в показниках зсуву емоційності. Однак, у порівнянні з близьким минулим усі показники в середньому нижчі (див.табл.3), за винятком середньої оцінки близького та далекого минулого в молодшій віковій групі. Відсутність відмінностей в показниках далекого минулого в групах (по Манну- Уїтні) пов’язано з тим, що спогади дитинства та юності та їх оцінка, відповідають типовим соціальним ситуаціям розвитку та ведучій діяльності цих вікових станів незалежно від історичного періоду.

На цьому етапі дослідження ми можемо зробити наступні висновки:

- зафіксовано значне зростання середньої оцінки емоційності подій з віком досліджуваних;
- відмічений зсув емоційності подій близького минулого в бік нульових відміток в старшій віковій групі;
- не зафіксовано значущих відмінностей в середніх оцінках емоційності та зсуву емоційності при аналізі далекого минулого у представників різних поколінь.

І, нарешті, у відповідності до завдань дослідження проведемо контент-аналіз спогадів далекого та близького минулого у представників різних поколінь. Звернемося, в першу чергу, до аналізу подій близького минулого.

При відтворенні подій недавнього періоду життя в молодшій віковій групі (покоління 90-х років) найчастіше зустрічаються спогади, які пов’язані з навчальною діяльністю (вступ до університету, складання екзаменаційних сесій). Достатньою мірою представлені спогади, що стосуються інтимно-особистісних

відносин з іншими (перше кохання, розрив відносин з коханим (коханою), друзями, спілкування з батьками). Зустрічаються спогади, які актуалізують емоції у зв'язку з оцінками одноліток, старших („мене похвалили за...”), актуалізують емоції та відчуття у зв'язку з дружніми відносинами („зустріч нового року с друзями”). Велику кількість спогадів займають ті, що можна віднести до категорії „розваги”. Як правило, в молодшій групі їх відносять до „нових подій” (подорож по ...”, „поход”, „участь або перемога в конкурсі”).

Цікаво, що серед емоційно-неприємних подій в групі молодих людей зустрічаються дуже схожі спогади (крадіжки власних речей, розлучення батьків, розчарування в близьких, друзях).

Аналізуючи спогади близького минулого в молодшій віковій групі, ми можемо констатувати, що функціонування молодих значною мірою зумовлено особливостями спілкування. Зміст та актуалізація емоційних планів зумовлена в цій групі особистісно-значущим відношенням до інших людей. Однак, емоційна пам'ять у молодих людей опосередкована відношенням до конкретної події (емоційна експресивність у сприйнятті та оцінці подій), що виражена у недостатній емоційній зрілості людей цього покоління (показники середньої емоційності в цій групі найнижчі; див.табл.3).

При відтворенні подій близького минулого в середній віковій групі (покоління 60-х років народження) збільшується (у порівнянні з молодшою віковою групою) кількість спогадів, які мають більш чітко означений соціальний характер (спілкування з родиною під час святкувань, відпустки);

Велика кількість спогадів може бути означена як „господарчі дії” (а саме: купівля житла, авто, нової домашньої техніки, їх ремонт).

Як і в молодшій віковій групі, в спогадах людей покоління 60-х років багато спогадів про відчуття – кохання, дружби чи інших переживань, але в середній віковій групі вони більш складні за структурою, супроводжуються актуалізацією різноманітних ситуативних переживань. Наприклад, в молодшій групі досліджувані пишуть: „новый год 2010”, „расставание с любимым”, „поступление в ВУЗ”, а в середній групі досліджувані відмічають спогади таким чином: „радость от новости”, „радость от того, что дочь поступила в университет”, „удовольствие от поездки в Турцию”, „горечь разлуки с другом” і т.п.

Ці дані підтверджуються значущим зростанням середньої емоційності в середній групі у порівнянні з молодими (див. табл. 3, табл.). З віком досліджуваних зростає відсоткова доля як емоційно-позитивних, так і емоційно-негативних спогадів, пропорційно зменшується відсоток „нових” та „інших” подій (див. табл. 1).

За рахунок збільшення емоційно-негативних спогадів в середній групі зафіксовано зниження показника „зсув емоційності” до відмітки + 1,5.

Таким чином, результати вивчення емоційної пам'яті в групі людей покоління 60-х років дозволяють нам зробити висновки про те, що з віком зростає відтворення подій та ситуацій, що мають соціальний характер, пропорційно зростає ступінь структурної складності переживань, проявляється здібність переживати реальні емоції.

Зміни в змісті спогадів людей зрілого та похилого віку (покоління 30-50-х років народження) проявляються у наступному. Все частіше відтворюються негативні емоції. У досліджуваних старшої вікової групи загострюються риси емоційної спрямованості, які проявляються в стійкому закріпленні переживань, пов'язаних з відчуттям тривоги, незадоволеності, печалі, смерті, проблеми із здоров'ям, переживання за близькими (відсоткова доля емоційно-негативних спогадів дорівнює 25% - найвищий показник серед усіх вікових груп, див.табл. 1). Однак, серед старших достатньо людей, які зберігають оптимістичний настрій та бадьорість духу, що знаходить своє підтвердження у відтворенні емоційно-позитивних подій на рівні 57,0%. Серед цих подій зустрічаються такі, як в середній групі, а саме святкування, але не днів народження, а ювілеїв, радість від народження онуків, переживання гордості за їх досягнення. В емоційній пам'яті старших зберігаються емоційно-позитивні переживання вищих почуттів, в тому числі пов'язаних з творчою діяльністю. Частка „нових” подій в цій групі менша, ніж у двох попередніх групах і складає 10,0% спогадів. Щодо змістовного аналізу „нових” відтворень, то практично усі зрілі та похилі люди до „нових” подій відносять такі, які пов'язані з оволодінням нової побутової техніки (телефон, пральна машина, тощо).

У порівнянні з молодшими значно зростає рівень середньої емоційності в оцінці подій (2,93 у порівнянні з 1,08 – див.табл. 3,4), що є наслідком емоційної стійкості, відсутності експресивності в оцінці подій, але і прямо пропорційно з віком показник „зсув емоційності” наближується до нульової відмітки, як наслідок збільшення емоційно-негативних спогадів.

Таким чином, аналіз спогадів близького минулого у представників різних поколінь проявляється в зростанні емоційної стабільності в оцінці подій, зменшенні експресії в оцінці подій, змісті у відтворенні подій та ситуацій в залежності від віку та ведучій діяльності досліджуваних.

Звернемося до змістовного аналізу подій далекого минулого у представників різних поколінь. Як нами було відмічено, істотних відмінностей (як у кількісних, так і статистичних) при аналізі цього періоду в житті досліджуваних зафіксовано не було. Незалежно від віку, усі досліджувані відмічають у спогадах події, пов'язані з освоєнням чогось нового, зустрічами з несподіваним, загадковим, приємним або неприємним. Найчастіше згадуються перші поїздки до моря, перший клас, розваги (витівки), святкові демонстрації, відпочинок у таборах, покупки іграшок. Серед подій, що ми окреслили як емоційно-негативні, як правило, згадуються травми (зламав ногу), смерть близьких рідних, страхи перед природними явищами. Але, незважаючи на багато загальних рис у спогадах, люди, що належать до різних поколінь, відтворюють зміст подій з „відтінком” того історичного періоду, в який проходив процес їх подорослішання.

Так, для молодих досліджуваних літній відпочинок згадується у „літньому таборі” або „дитячому

таборі"; для середньої і старшої групи – це "піонерський табір". В спогадах покоління середнього і старшого віку, що пов'язані з шкільним життям, багато спогадів про „вступ до піонерів”, „вступ до жовтень”; в молодшій групі ми не зустрічаємо спогадів такого типу, оскільки ці або будь-які інші організації не існували у пострадянському просторі. Звертають на себе увагу спогади покоління 30-40-х років, тобто тих, хто народився напередодні Великої вітчизняної війни 1941-1945 років або під час цієї трагедії. Так, в спогадах досліджуваних зустрічаються такі, як „бомбування”, „голод”, „закінчення війни”, „черги за хлібом”, „повернення з війни” і т. ін. Тобто, історичне минуле країни займає значуще місце серед спогадів цієї вікової групи. Нами було зафіксовано, що серед груп досліджуваних багато спогадів, що стосуються придбання іграшок і т.ін. Старші до цього додають слово „новий” або „перший”, наприклад, „нова шкільна форма”, „перші черевики на каблучках”, „нова машина”. Проблеми з одягом, іграшками знайшли своє відображення в емоційних спогадах людей старшого покоління, оскільки в середині 20-го сторіччя їх придбання було пов'язане з низкою об'єктивних труднощів.

Таким чином, проведений нами змістовний аналіз спогадів далекого минулого показав, що при відтворенні подій представники різних поколінь згадують однакові ситуації і об'єкти, але у контексті спогадів спостерігається позначка того історичного періоду, в якому відбувалося подорослішання кожного з групи.

Висновки.

1. Суб'єкти, що належать до різних поколінь, зберігають і відтворюють інформацію і події з близького та далекого минулого, пов'язані з типовими соціальними ситуаціями і особливостями ведучої діяльності групи, до якої вони належать.

2. Незалежно від віку, в емоційній пам'яті зберігаються емоційно-насичені автобіографічні спогади: емоційно-позитивні, емоційно-негативні, амбівалентні.

3. З віком досліджуваних значно зростає емоційна стійкість в оцінці подій близького минулого, зсув емоційності в бік „нульових” відміток, зростає відсоткова доля емоційно-негативних переживань.

4. Емоційна пам'ять на події близького минулого у молодих опосередкована відношенням до конкретних подій, їх зміст значною мірою зумовлений актуалізацією емоційних планів особистісного спілкування.

5. В старшій та середній вікових групах при відтворенні подій близького минулого спостерігається наступна тенденція в проявах емоційної пам'яті: збільшується спектр спогадів більш чітко означеного соціального характеру та ускладнюється їх структура.

6. При відтворенні подій далекого минулого (дитинство, юність) не зафіксовано кількісних та статистичних відмінностей у представників різних поколінь.

7. При актуалізації інформації і подій далекого минулого відмічені як загальність у змісті спогадів, так і розбіжності, що зумовлені особливостями історичного періоду, в якому відбувалося подорослішання досліджуваних.

Література

1. Блонский П.П. Память и мышление / Избранные педагогические и психологические сочинения. В 2-х тт. т.2. - М.: Педагогика, 1979, с.118-340.
2. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Собр.соч. В 6-ти томах, т.3 — М.: Педагогика, 1983.
3. Заика Е.В. Экспериментальная психология памяти: Основные методики и результаты исследований. Учебное пособие. - Харьков; Харьковский государственный университет, 1992, с.12-15.
4. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. - М.: Международная педагогическая академия, 1994, 680с.

УДК 159.923.5: 37.035.91

Виявлення та розвиток креативності у студентів

Харцій О.М.

Статья посвящена теоретическому и эмпирическому исследованию креативности у будущих менеджеров организации, а также формированию и развитию креативного потенциала у студентов в процессе их профессиональной подготовки в высшем учебном заведении.

Определены основные подходы в исследовании креативного компонента личности. Экспериментально доказано влияние креативного потенциала на эффективность управленческой деятельности.

Ключевые слова: креативность, креативный компонент, креативный потенциал, эффективность управленческой деятельности.

Стаття присвячена теоретичному та емпіричному дослідженню креативності у майбутніх менеджерів організації, а також формуванню та розвитку креативного потенціалу у студентів в процесі їх професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Визначено основні підходи в дослідженні креативного компонента особистості. Експериментально доведений вплив креативного потенціалу на ефективність управлінської діяльності.

Ключові слова: креативність, креативний компонент, креативний потенціал, ефективність управлінської діяльності.

The article is devoted to theoretical and empirical research creative at the future managers of the organization, and also to formation and development of creative potential in students during their professional training in higher educational establishment.

The basic approaches in research of a creative component of the person are certain. Influence of creative potential on efficiency of administrative activity is experimentally proved.

Key words: the creative, a creative component of the person, creative potential, efficiency of administrative activity.

Актуальність теми: На переломних етапах соціально-економічного розвитку суспільства проблема креативності була неодноразово предметом дослідження багатьох науковців, зараз вона набуває особливої актуальності. Під впливом соціальних умов вища школа змушена переглядати свої цільові настанови. Сучасне суспільство вже не задовольняє фахівця, що володіє солідним багажем знань, але вміє працювати тільки за зразком. Однією з головних цінностей людини стає творча активність особистості.

Постановка проблеми: Сучасні соціально-економічні відносини в Україні вимагають суттєвих змін у підготовці майбутніх менеджерів, запровадження таких форм навчання, які б сприяли особистісному та професійному саморозвитку, самовдосконаленню, формуванню навичок творчого розв'язання будь-яких управлінських завдань. Виникає проблема формування у студентів самостійного, творчого (евристичного) мислення.

Особливе значення ця проблема має для вузів, що готують фахівців безпосередньо працюючих з людьми. У цій сфері необхідно не тільки творче використання своїх знань і умінь, але і творчий підхід до спілкування, ефективного управління.

Мета дослідження: матеріал дослідження спрямований на те, щоб виявити та розвинути творчі здібності особистості студентів.

Для досягнення мети необхідно виконати наступні задачі:

- діагностика й оцінка рівня творчого потенціалу студентів;
- виявлення засобів підвищення та розвитку творчого потенціалу молоді.

Результати дослідження та їх обговорення:

Творчість пов'язана з різноманітними аспектами особистості. Кожна людина сама створює себе, робить своє життя унікальним і неповторним. Щоденна зміна і відновлення її є необхідним атрибутом творчості. Оскільки кожна людина генетично унікальна, і в минулому, сьогодні чи майбутньому не було і не буде двох генетично ідентичних особистостей, то й ситуації, у які попадає людина, також унікальні. Вони змушують людину в кожному конкретному випадку приймати рішення і діяти відповідно особистій оцінці ситуації. Отже, людина знаходиться в умовах, що постійно змінюються і спонукають її до життєтворчості, а складовими життєтворчості є креативний потенціал і креативні здібності особистості.

Творчий клімат у суспільстві створюється не тільки вихованням допитливості, смаку до нестандартних рішень, здатності мислити нетривіально. Необхідно ще виховувати готовність до сприйняття нового і незвичайного, прагнення використовувати і запроваджувати творчі досягнення інших людей, будити самостійність і талант, завзятість і віру у свої сили.

В англійській літературі поняття креативність (лат. creatio - створення, образ) означає творчість, тобто в самому загальному вигляді воно містить у собі минулі, супутні і (чи) наступні характеристики процесу, у результаті якого людина (чи група людей) створює те, чого не існувало колись. Е. Фром звужує поняття до визначення його як "здатності дивуватися і пізнавати, уміння знаходити рішення у нестандартних ситуаціях, націленості на відкриття нового і здатності до глибокого усвідомлення свого досвіду", підкреслюючи не якість результату, а характеристики і процеси, що активізують творчу продуктивність.

Креативність - це здатність до конструктивного, нестандартного мислення та поведінки, усвідомлення і розвитку свого досвіду, який виявляється у швидкості, точності, гнучкості, оригінальності мислення, багатій уяві, схильності до високих естетичних цінностей, ступеня деталізації проблеми, що надає людині можливість, з одного боку, знаходити ефективні рішення і способи поведінки у

нових ситуаціях, а з іншого боку, переборювати стереотипність мислення і поведінки у звичних ситуаціях, створювати у неї нові, оригінальні рішення.

У найбільш загальному виді творчий процес пов'язаний із взаємодією суб'єктивного й об'єктивного, у результаті якого з'являється нове – творчі ідеї, теорії, гіпотези. Нове як продукт творчості, як визначена частина оригінального, такого, чого ще не було, так і частина старого, уже відомого і звичного.

Творчий процес складається у виявленні схованих від нас можливостей, аналізі й оволодінні численними методами структурування, упорядкування, визначення співвідношень, зміни рівнів і точок зору.

Вивчення креативного потенціалу здійснюється за допомогою різноманітних підходів: а) загальна творча здібність, процес перетворення знань (Л.С.Виготський, В.В.Давидов, В.О.Моляко, А.Г.Шмельов та ін.); б) здатність, що приводить до успіху (Дж. Гілфорд, Б. Гізелі, П. Торренс, Я.О.Пономарьов, М.Г.Фролов, Е.Г.Ярошевський та ін.); в) дослідження креативності у різних видах діяльності (Л.С.Виготський, А.Л.Галін, П.К.Енгельмеєр, П.Ф.Кравчук, Н.Ю.Хряцова та ін.). Кожен напрям проаналізовано з точки зору теоретичних і практичних здобутків і обмежень.

На підставі існуючих в літературі підходів було визначено зміст поняття «креативний потенціал». Підкреслено, що креативний потенціал являє складну підсистему, яка тісно переплітається з іншими структурними складовими психіки, детермінуючими творчі процеси елементами.

На основі аналізу літератури та вчасного теоретичного аналізу проблеми було визначено складові креативного потенціалу: відкритість новому, допитливість, здатність до нестандартних рішень; домінування пізнавальних інтересів; швидкість у засвоєнні нової інформації; інтелект; наполегливість, цілеспрямованість, рішучість.

На творчі потенції людини, на їхній прояв і розвиток впливають мислення, пам'ять, воля, знання, досвід, переконання тощо. Але ця сукупність властивостей особистості більше відображає кількісну сторону можливості мати творчу індивідуальність. Якісна ж сторона визначається не стільки наявністю цих й інших властивостей самих по собі, скільки характером взаємозв'язку їх один з одним, особливо їхньою напруженою і спрямованістю. Творчий потенціал і його активність знаходяться саме в сфері якісної динаміки властивостей особистості й у її відношенні з конкретною діяльністю.

Матеріалом для уяви, як і для всіх інших психічних процесів, є об'єктивна реальність. Але творча уява, будучи проявом відображаючо-преобразуючої, творчої здатності головного мозку, представляє собою як би сплав раніше сприйнятого і відтвореного з заново побудованим.

Як відзначають дослідники, творче мислення характеризується не тільки і навіть не стільки обсягом придбаних знань, скільки структурою розумового процесу, багатством, складністю і результативністю розумових операцій.

Творчий потенціал виявляється у здатності особистості підходити до конкретної справи нестандартно, шукати і знаходити найбільш оптимальні шляхи, ефективні методи рішення виникаючих проблем. Він не є незмінним, даним споконвічно в завершеному виді, а змінюється в процесі удосконалювання людини в ході історичного розвитку. Особистість безупинно збагачується сукупними творчими здібностями людства, що здобуваються їм у ході освоєння і зміни дійсності.

З психологічної точки зору, мислення людини можна розділити на два види: репродуктивне (відтворююче) і продуктивне (творче). При репродуктивному мисленні людина одержує готові знання — уся психічна робота спрямована на те, щоб повторити, відтворити знання.

Творче мислення не бере знання в готовому виді. Тут людина самостійно добуває знання і самостійно застосовує їх для рішення практичних і пізнавальних задач.

Для дослідження рівня здібностей студентів ми застосували тест на коефіцієнт інтелектуальності (КІ). Цей тест містить словесний, цифровий і графічний матеріал, завдяки чому визначається загальна оцінка КІ.

Використання тесту Айзенка дозволило з'ясувати швидкість протікання розумових процесів, яка не завжди рівнозначна коефіцієнту інтелекту, а також виявити такі особистісні характеристики – незібраність і відсутність наполегливості.

З метою визначення особистісних властивостей ми застосували 16-F особистісний опитувальник Р.Кеттелла. Виходячи із завдань нашого дослідження, найбільшу увагу ми зосередили на таких факторах тесту, як: комунікабельність (фактор А), кмітливість (фактор В), емоційна стійкість (фактор С), незалежність (фактор Е), принциповість (фактор G), практичність (фактор М), гнучкість (фактор N), консерватизм (фактор Q1), самостійність (фактор Q2), високий самоконтроль (фактор Q3), напруженість (фактор Q4).

Рівень креативності ми досліджували за допомогою тесту творчого мислення П.Торренса «Діагностика рівня креативності». Студентам пропонувалося 10 незакінчених фігур, до яких потрібно було домалювати додаткові лінії чи штрихи, щоб вийшли цікаві предмети або навіть сюжетні картинки. Потім потрібно було придумати і написати назви для кожного малюнку. На виконання завдання відводилося 15 хвилин.

Отримані дані аналізувалися за допомогою стандартизованої шкали оцінок за такими показниками творчого мислення: продуктивність – здатність швидко створювати і реалізовувати нові ідеї в незнайомій (складній) ситуації (кількість ідей чи фігур), гнучкість – здатність пропонувати різні ідеї в процесі виконання подібних завдань (різноманітність ідей, здібність переходити від одного аспекту проблеми до іншого), оригінальність (здібність до висунення ідей, які відрізняються від очевидних, тривіальних),

деталізація чи розробленість ідей – уміння запропонувати і реалізувати різні ідеї в тій чи іншій ситуації на максимально можливому рівні. І хоча Торренс не використовував показник деталізації для оцінювання ідей у тесті «Незвичайне використання», ми виявили доцільним його застосування в нашому дослідженні, для чого була розроблена спеціальна схема опрацювання результатів.

Застосування вербальної версії тесту П.Торренса з різними формами завдань надало можливість визначити рівень вербальної креативності у майбутніх менеджерів.

Для виявлення рівня креативних здібностей студентів ми використовували методику діагностики розвитку креативності в менеджменті.

Дана методика складається з трьох груп тверджень, за допомогою яких можна визначити рівень креативності за трьома напрямками – «Моя особистість», «Мій підхід до рішення проблем», «Моє робоче середовище». Досліджуваним слід було визначитися щодо запропонованих відповідей на кожне твердження. Обробка та інтерпретація даних здійснювалася за ключем.

Для визначення індивідуального стилю поведінки та управління ми використали тест К.Томаса. Даний тест містить 30 пар тверджень, які характеризують поведінку людини. Кількість балів, набраних досліджуваним за кожною шкалою, дає уявлення про виразність у нього тенденції до прояву відповідних форм поведінки в конфліктних ситуаціях: 1) змагання (конкуренція) як прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду іншому; 2) пристосування, як протидія суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого; 3) компроміс; 4) запобігання, як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей; 5) співробітництво, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, що цілком задовольняє інтереси обох сторін.

Виявлення самооцінки управлінської придатності та рівня професійних домагань досліджувалася за допомогою «Шкали самооцінки управлінських якостей» (Л.Г.Шмельов). У тесті зазначений перелік основних складових управлінського потенціалу та 30 відповідних уніполярних шкал-дискрипторів, за допомогою яких здійснюється самооцінка управлінських здібностей, до яких відносяться: активність; енергійність; самоконтроль; комунікабельність; компетентність; інтелектуальність. Кожен концепт в опитувальнику має однакову кількість шкал-дискрипторів.

Технологія організації дослідження включає два етапи: спочатку відбувається самооцінка досліджуваним своїх управлінських якостей; далі пропонується побудувати ідеальний профіль керівника для певної сфери.

Респондентам надається 7-бальна система оцінювання та критерії до оцінок. У цілому процедура нагадує заповнення особистісного семантичного диференціала. Отримані дані обраховувалися та співвідносилися з максимально можливими результатами за всіма шкалами (max = 210) та за окремими критеріями (max = 35). Після чого проводився аналіз та порівняння досліджуваним оцінки його актуального та ідеального образу керівника, шляхом обчислення семантичної відстані.

Методика об'єктивної оцінки придатності до управлінської діяльності дає можливість виявити здібності до управлінської діяльності.

Експертні оціночні шкали створені співробітниками інституту психології ім. Г.С.Костюка на основі оціночних критеріїв, запропонованих А.В. Морозовим. Досліджувані оцінюються за 10-ма якостями різними експертами за 10-бальною шкалою, далі підраховується середній бал групової експертизи. Незалежними експертами з даної групи питань виступають три особи, які добре знають досліджуваного.

Для вивчення якості взаємовідносин менеджера з оточуючими може бути запропонована тест-вправа «Мої взаємовідносини з оточуючими» (Винославська О.В., Малигіна М.П.).

Тест-вправа дає можливість покращити взаємовідносини; зрозуміти свої слабкості як учасника взаємовідносин; оцінювати проблеми взаємовідносин об'єктивно.

Методика діагностики готовності до переговорів і розв'язання конфліктів (Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І.) дає можливість оцінити рівень знань, умінь, здібностей, які виявляються в ситуації переговорів, веденні спорів і дискусій, розв'язанні конфліктів. Для майбутніх менеджерів ці навички мають особливе значення. Методика містить ряд тверджень. Досліджуваним слід було визначитися щодо запропонованих відповідей на кожне твердження. Інтерпретація отриманих даних здійснювалася відповідно ключа.

Результати тестових методик піддавалися статистичному аналізу з наступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням за допомогою методів математико-статистичної обробки даних з використанням комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 12.0). Для виявлення статистично значущих відмінностей і зв'язку між різними групами досліджуваних використовувалися критерій χ^2 , кореляційний і дисперсійний аналіз.

Для розвитку творчого підходу до діяльності необхідно створювати сприятливі умови для процесу творчості, формувати основні якості творчої особистості, розвивати творчі здібності і підтримувати творчу атмосферу в колективі. Часто сам творчий процес розглядається у виді трьох взаємозалежних етапів: учень ставить задачу і збирає необхідну інформацію; учень розглядає задачу з різних сторін; учень доводить почату роботу до завершення. Кожний з цих етапів вимагає визначених витрат часу, тому викладач не повинний підганяти учнів, а у випадку тупикової ситуації бути здатним надати їм допомогу. У проблемі творчості виділяють кілька граней: процес творчості, творча особистість, творчі здібності, творчий клімат. Всі ці напрямки необхідно утворювати і розвивати.

Висновки

1. Взаємозв'язок усіх компонентів творчого процесу при оптимальних умовах організації та управління закономірно забезпечує продуктивно-утворюючий результат навчання й самовиховання, що сприяє реалізації творчого потенціалу та самоактуалізації творчої індивідуальності особистості.

2. Діагностика рівня креативності показала середній розвиток творчих здібностей у майбутніх фахівців.

3. В сучасній вищій школі потрібно використовувати передові освітні технології та методики, які сприяють формуванню та розвитку творчої особистості, виявленню креативного потенціалу у майбутніх фахівців організації. Це дає можливість підготувати молодь до ефективної діяльності.

Література

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Психология управления.– «Фортуна-пресс» - «Реноме», Харьков – Симферополь, 2003. – 338 с.
2. Булка Н.І. Креативність і соціальна компетентність // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. - №10. – С.46-49.
3. Карамушка Л.М. Психологія освітнього менеджменту / Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Либідь, 2004. – 424 с.
4. Морозов А.В. Управленческая психология: Учебник для студентов высших и средних учебных заведений. – М.: Академический Проект, 2003. – 288 с.
5. Помазан К.А. Творчий потенціал особистості та можливості його діагностики// Вісник Харківського національного університету. Серія психологія № 550. – Х.: ХНУ, 2002. – С.261-264.
6. Харцій О.М. Використання творчого потенціалу молоді в управлінні персоналом / О.М.Харцій // Вісник. Збірник наукових праць Київського міжнародного університету. Сер.: Психологічні науки. - 2007. - Вип. 10. - С.123-129.
7. Харцій О.М. Значення креативності в освітньому процесі // Матеріали конференції – ХНПУ, 2005. – С.151-156.

Розділ: Юридична психологія

Удк 159.922.

Психологічний аналіз факторної структури особистісних особливостей керівників правоохоронної системи

Александров Ю.В.

У статті виявлена залежність ефективності управлінської діяльності керівників правоохоронної системи від їх особистісних особливостей. Встановлений найбільш тісний кореляційний зв'язок успішності в управлінській діяльності працівників правоохоронної системи від їх розумових здібностей. Найбільший внесок в удосконалення процесу управління вносить інтелектуальний розвиток керівників. Виявлено максимальні показники за цим фактором керівників прокуратури, потім судів і нарешті ОВС.

Серед факторів, що складаються з особистісних чинників досліджених керівників найбільший вклад дисперсії у вибірку складає фактор, який об'єднує креативно-вольові прояви у всіх групах керівників. У керівників ОВС на ефективність управлінської діяльності суттєво впливають лідерсько-організаторські якості та емоційно-психологічна стійкість. У керівників прокуратури і судів більш значущим для управління є ефективно-вольові та комунікативно-прогностичні якості.

Ключові слова: правоохоронна система, керівні кадри, ефективність управлінської діяльності, особистісні чинники.

В статье обнаружена зависимость эффективности управленческой деятельности руководителей правоохранительной системы от их личностных особенностей. Установлена наиболее тесная корреляционная связь успеваемости в управленческой деятельности работников правоохранительной системы от их умственных способностей. Наибольший взнос в усовершенствование процесса управления вносит интеллектуальное развитие руководителей. Обнаружены максимальные показатели за этим фактором руководителей прокуратуры, потом судов и наконец ОВД.

Среди факторов, которые состоят из личностных факторов исследованных руководителей наибольший вклад дисперсии в выборку составляет фактор, который объединяет креативно-волевые проявления во всех группах руководителей. У руководителей ОВД на эффективность управленческой деятельности существенно влияют лидерско-организаторские качества и эмоционально-психологическая стойкость. У руководителей прокуратуры и судов более значимыми для управления являются эффективно-волевые и коммуникативно-прогностические качества.

Ключевые слова: правоохранительная система, руководящие кадры, эффективность управленческой деятельности, личностные факторы.

In the article found out dependence of efficiency of administrative activity of leaders of the law-enforcement system on their personality features. The most close cross-correlation connection of progress is set in administrative activity of workers of the law-enforcement system from their mental abilities. Most payment in the improvement of management process brings in intellectual development of leaders. Found out maximal indexes after this factor of leaders of office of public prosecutor, then courts and finally the Police.

Among factors, which consist of personality factors of investigational leaders the most contribution of dispersion to the selection makes a factor which unites creative-willed displays in all of groups of leaders. For the leaders of the Police on efficiency of administrative activity leader-organizational qualities and emotionally-psychological firmness influence substantially. For the leaders of office of public prosecutor and courts more meaningful for a management are effectively-volitional and communicative predictorsqualities.

Keywords: law-enforcement system, leading personnels, efficiency of administrative activity, personality factors.

Актуальність проблеми. Соціально-економічні трансформації українського суспільства в значній мірі торкнулись і правоохоронної системи. Зростання рівня злочинності, збільшення кількості групових злочинів, порушення закону в сфері економіки, корупція в самій правоохоронній системі, вимагає підвищення ефективності, перш за все, управлінської діяльності.

Робота з існуючими керівними кадрами в цій системі передбачається застосування системного підходу у відборі, навчанні та призначенні на посади працівників. У теперішній час важливим компонентом у цій справі є підвищення вимог до роботи з формування резервів кадрів на більш високі посади. Традиційно з кадрами працюють відділи по роботі з персоналом. Участь психологів у процедурі відбору і підготовки керівників у правоохоронній системі явище не закономірне, хоча ці фахівці можуть більш об'єктивно підійти до вивчення особистісних якостей майбутніх управлінців, здійснити моніторинг кадрової ситуації на найближчу перспективу, виявити їх резервні можливості до керування структурними підрозділами правоохоронної системи. Психологічні служби в правоохоронній системі у значній мірі орієнтовані на виявлення професійної непридатності внаслідок наявності психологічних дефектів або психологічної патології майбутніх працівників.

Ключовим питанням у діагностиці керівних можливостей претендентів є виявлення їх уміння управляти підлеглими, що залежить від ряду чинників. Одним із перших в цьому процесі є особливості особистості керівника. Отже виявлення структури особистісних особливостей керівників правоохоронної системи є актуальною проблемою сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У теперішній час існує достатня кількість публікацій, присвячених проблемі управління [3,5,6]. Безпосередньо в органах правоохоронної системи особливості і психологічні детермінанти управління вивчалися в меншій мірі. В дисертаційних дослідженнях В.А. Сорокіна ті І.Б. Гайворонської вирішуються питання управлінських стилів та якостей особистості

необхідних для керівництва в органах внутрішніх справ [4,13]. В роботі Н.І. Птуха робиться акцент на питанні формування особистісно-професійних якостей управлінців в системі ОВС Росії [9].

Найбільш суттєвий внесок в розробку психологічних закономірностей у процесі управління персоналом в органах внутрішніх справ України здійснено в монографії В.І. Барко [2]. В цій роботі автор робить акцент на практичному підході до розв'язання питань управління персоналом в різних ланках системи ОВС. Теоретичний і експериментальний шляхи вирішення багатьох питань дали можливість йому побудувати струну системи взаємопов'язаних чинників і обґрунтувати методологію і закономірності цього процесу.

Водночас і в цьому дослідженні розглядаються особливості особистісних якостей керівників ОВС, а як відомо в процесі боротьби зі злочинністю беруть участь і інші органи правоохоронної системи: і перш за все це прокуратура і суди, що працюють у тісному взаємозв'язку. Тобто, виявлення відмінностей у керуванні різними органами правоохоронної системи, вимоги до їх керівного складу, особливості прояву в управлінні внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (соціально-професійних) чинників у керівництві її компонентів вирішувалось фрагментарно.

Дослідження якостей особистості необхідних для плідної роботи в суді здійснено в роботі Позіненко Ю.В. [7], а професійні вимоги до прокурорської діяльності визначались в дослідженні Я.Й. Радзівідло та В.І. Анушкевича [1,10]. Однак у цих роботах мова йде про психологічні особливості праці названих фахівців і відсутні аналіз умов і вимог безпосередньо до керівної діяльності. Не досліджувались і питання психологічного супроводу у процесі підвищення їх кваліфікації і участі фахівців з психології у відборі та при переведенні співробітника правоохоронних органів на більш високу керівну посаду.

У зв'язку з вище викладеним у даному дослідженні поставлена наступна мета: здійснити психологічний аналіз факторної структури особистісних особливостей керівників правоохоронної системи.

Методи та організація дослідження. У даному дослідженні прийняли участь три групи керівників правоохоронної системи м. Харкова. Керівників різного рангу в ОВС – 43 особи, керівного складу судів – 39 осіб і керівників прокуратури 40 чоловік. До вибірки увійшли працівники чоловічої статі у віці від 27 до 47 років.

У дослідженні в якості експертів виступала група із фахівців-професіоналів зі стажем служби в правоохоронній системі більше 10-15 років у кількості 27 осіб. Експерти, для виявлення особистісних особливостей учасників дослідження приміняли покроковий аналіз: тобто спочатку відбирали якості та риси характеру керівників, за їх уявою необхідних для управлінської діяльності. Наступним кроком для них було вичленення найбільш важливих і об'єднання їх у групи. Таким чином, було сформовано п'ять факторів у структуру яких входило від трьох до семи складових.

Психологічними методами дослідження були наступні:

- дослідження індивідуально-типологічних якостей особистості за методикою Л.Н. Собчик [12];
- оцінка нервово-психічної стійкості «Прогноз» за В.А. Бодровим [3];
- методика оцінки ефективності управлінської діяльності [4];
- діагностика інтелектуального розвитку [3];
- математична обробка даних: статистичний, кореляційний та факторний аналізи [11].

Результати дослідження та їх обговорення. Науковці, які займались проблемою управління в правоохоронній системі наголошують на думці про те, що для ефективного здійснення керівництва в структурах даної системи надзвичайно важливе значення мають індивідуально-особистісні якості керівників. З метою виявлення взаємозв'язку якостей з ефективністю управлінської діяльності – експерти із запропонованого переліку якостей виділили такі, які на їх думку найбільш значущі в процесі підвищення якості управління. До цих якостей вони віднесли наступні:

- мислення вербально-логічне (загальне і спеціальне);
- мислення образне;
- рівень інтелектуального розвитку;
- ефективність і точність уваги;
- нервово-психічну стійкість та емпатію;
- вольові якості (рішучість, сміливість, самоконтроль, витримка);
- ситуаційну тривожність.

У подальшому дослідженні ми виявляли кореляційний зв'язок перерахованих чинників з ефективністю управлінської діяльності у керівників різних гілок правоохоронної системи: (ОВС, суду, прокуратури).

Здійснення кореляційного аналізу у даному напрямку дозволило отримати дані, що переконують, по-перше, у наявності зв'язку між згаданими чинниками, а, по-друге, в існуванні суттєвих відмінностей у ступені залежності ефективності управлінської діяльності (ЕУД) від аналізованих індивідуально-особистісних якостей керівників різних структур правоохоронної системи.

Виявлені взаємозв'язки свідчать, що ефективність управлінської діяльності в різних структурах правоохоронної системи у різній мірі залежать від розумових здібностей керівників. Так, наприклад, загальне вербально-логічне мислення у найбільшій мірі впливає на управлінську діяльність у працівників прокуратури ($r=40$, $p<0,05$), дещо менше у керівників судів ($r=0,37$, $p<0,05$) а у керівників ОВС за цим показником коефіцієнт кореляції статистично не значущий ($r=0,30$, $p>0,05$) (таб.1).

Водночас мислення вербально-логічне спеціальне у останніх має кореляційний взаємозв'язок з ЕУД ($r=0,29$, $p<0,05$). Хоча найбільший коефіцієнт кореляції за цим фактором у керівників прокуратури ($r=36$, $p<0,05$), а у працівників судів цей показник не має статистично значущого зв'язку з ЕУД ($r=30$, $p>0,05$).

Таблиця 1

Взаємозв'язок типів мислення, інтелектуального розвитку та ефективності управлінської діяльності (ЕУД) у керівників правоохоронної системи (коефіцієнти кореляції)

Визначаємі чинники	Ефективність управлінської діяльності		
	Керівники ОВС	Керівники судів	Керівники прокуратури
1	0,30	0,37*	0,40*
2	0,29*	0,30	0,36*
3	0,38	0,42*	0,48**
4	0,42*	0,53*	0,58**

Примітка: 1 – мислення вербально-логічне загальне (МВЛЗ); 2- мислення вербально-логічне спеціальне (МВЛС); 3 – мислення образне (МО); 4 – інтелектуальний розвиток (ІР). * Коефіцієнт кореляції статистично значущий на рівні $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$.

Взаємозв'язок образного мислення з ЕУД найтісніший у керівників прокуратури ($r=0,48$, $p < 0,01$), у працівників судів дещо менший ($r=0,42$, $p < 0,05$), а у керівників ОВС статистично не значущий ($r=0,38$, $p > 0,05$) (таб.1).

Важливо, що рівень інтелектуального розвитку має тісний і статистично значущий взаємозв'язок у представників управління в усіх досліджених структурах правоохоронної системи: в ОВС – $r=0,42$, $p < 0,05$; у судів – $r=0,53$, $p < 0,05$ і у прокурорів – $r=0,58$, $p < 0,01$. Тобто, одержані дані дають можливість констатувати, що для всіх керівників досліджених органів правоохоронної системи однією з важливих якостей особистості є рівень розумової діяльності, а в найбільшій мірі на ЕУД він впливає у керівників прокуратури.

Вивчення факторної структури особистісних чинників керівників правоохоронних органів здійснювалось за п'ятьма групами факторів, кожна з яких мала свої складові. Одержані дані представлені у таблиці 2 та на рисунках 1-2-3.

Так, за даними таблиці 2 максимальний вклад дисперсії у вибірку обіймає перший фактор: когнітивно-вольові прояви в керівництві – у керівників ОВС – 22,4%, в управлінців судів – 27,2%, а у керівників прокуратури – 30,6%. Відповідно на рис. 1-2-3 це зображено у вигляді секторів діаграм. Отже, для успішного керівництва в правоохоронній системі керівникам, перш за все, необхідно мати високий рівень прояву компонентів, що входять до креативно-вольового фактору.

Таблиця 2

Факторна структура особистісних чинників керівників правоохоронних органів (у %)

Досл. фактори	Досліджувані групи			Складові факторів
	Керівники ОВС (n=43)	Керівники судів(n=39)	Керівники прокуратури (n=40)	
1	22,4	27,2	30,6	- мислення вербально-логічне загальне; - мислення образне; - інтелектуальний розвиток; - цілеспрямованість; - рішучість; - сміливість; - самоконтроль;
2	16,1	14,7	18,6	- екстравертованість; - спонтанність; - емотивність; - професійно-юридична компетентність - соціальна відповідальність;
3	14,8	10,6	7,2	- професійна адаптація; - дисциплінованість; - цілеспрямованість; - впевненість у собі; - самостійність;
4	11,5	8,9	9,1	- самовладання; - самокритичність; - витримка в екстремальних умовах; - урівноваженість; - емоційна стійкість; - ситуаційна тривожність;
5	11,0	20,8	22,2	- чіткість і логічність у мові; - здатність до аналізу інформації; - прогнозування результатів діяльності
6	24,2	17,8	12,3	Інші чинники.
Вклад у загальну дисперсію %	75,8	82,2	87,7	

Примітка: 1 – креативно-вольові прояви у керівництві; 2 – професійно-соціальна активність; 3 – лідерсько-організаторські якості; 4 – емоційно-психологічна стійкість; 5 – комунікативно-прогностична

здатність; 6 – інші чинники.

До останніх, крім мисленнєвих якостей входять такі чинники як цілеспрямованість, рішучість, сміливість і самоконтроль.

Другий фактор – професійно-соціальна активність, за вкладом дисперсії у вибірку найбільший відсоток мав у керівників прокуратури (18,6%), а найменший у працівників судів (14,7%). У керівників підрозділів міліції цей показник був на рівні 16,1%, тобто займав середнє значення. А це означає, що найменший рівень професійно-соціальної активності визначено у керівників судів. При цьому можна відмітити, що на цей показник у більшій мірі подіяли такі якості як екстравертованість, спонтанність та емотивність (рис. 1-2-3).

На третьому місці за вкладом у вибірку стоять лідерсько-організаторські якості керівників. За цим фактором найбільший відсоток складають його компоненти у керівників органів внутрішніх справ (14,8%). При цьому у керівників судів цей показник дорівнює 10,6%, а у працівників прокуратури – всього 7,2%. Отже, найбільший вклад у підвищення ефективності управлінської діяльності керівників правоохоронної системи лідерсько-організаторські якості складають у міліціонерів.

Четвертий фактор – емоційно-психологічна стійкість підкоряється аналогічній закономірності. Мається на увазі те, що найбільший відсоток в ЕУД відмічено у працівників різних підрозділів ОВС (11,5%). Водночас у керівників судів цей показник дорівнює 8,9%, а в управлінців системи прокуратури дещо більше – 9,1%. Отже, в міліції, особливо в її спеціальних підрозділах, для керівників важливою сукупністю якостей є емоційно-психологічна стійкість, складовими якої є самовладання, витримка в екстремальних умовах, ситуативна тривожність та ін.

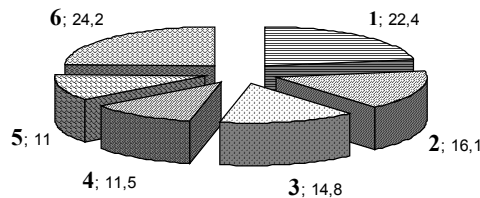

Рис. 1. Факторна структура особистісних чинників керівників ОВС:

1 – креативно-вольові прояви; 2 – професійно-соціальна активність; 3 – лідерсько-організаторські якості; 4 – емоційно-психологічна стійкість; 5 – комунікативно-прогностична здатність; 6 – інші чинники.

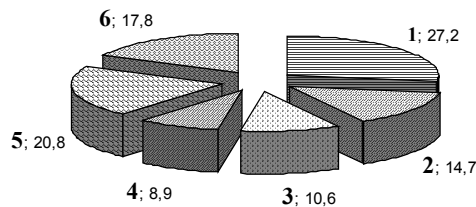

Рис. 2. Факторна структура особистісних чинників керівників судів:

1 – креативно-вольові прояви; 2 – професійно-соціальна активність; 3 – лідерсько-організаторські якості; 4 – емоційно-психологічна стійкість; 5 – комунікативно-прогностична здатність; 6 – інші чинники.

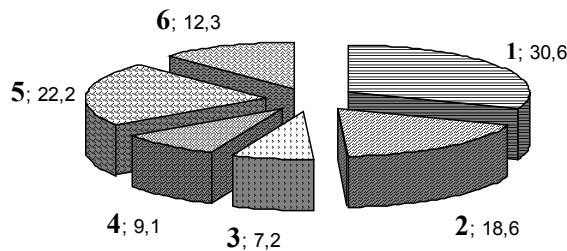

Рис. 3. Факторна структура особистісних чинників керівників прокуратури:

1 – креативно-вольові прояви; 2 – професійно-соціальна активність; 3 – лідерсько-організаторські якості; 4 – емоційно-психологічна стійкість; 5 – комунікативно-прогностична здатність; 6 – інші чинники.

Якості, що входять до п'ятого фактору у найбільшій мірі мають значення для управлінської діяльності керівників прокуратури: вклад дисперсії у вибірку у них дорівнює 22,2%. Для керівників судів цей показник досягає 20,8%, а найменший він у управлінців органів внутрішніх справ: 11,0%. І дійсно, для працівників прокуратури і суду важливе значення має здатність до спілкування, ораторські схильності і чіткість у мові.

Відсоток, який займають інші чинники в шостій графі означає на скільки залишаються не задіяними структурні компоненти якостей особистості досліджених управлінців. Найбільш значний він у міліціонерів (24,2%) рис.1; 17,8% - у суддів (рис.2) та 12,3% - у керівників прокуратури (рис.3). З іншого боку вклад визначаємих факторів у загальну дисперсію найбільший у останніх – 87,7%; 82,2% - у суддів і 79,8% - у керівників ОВС.

Отримані дані дозволяють зробити наступні висновки.

1. Підвищення ефективності управлінської діяльності керівників правоохоронної системи у значній мірі залежить від їх розумових здібностей. Найбільший внесок в удосконалення цього процесу вносить інтелектуальний розвиток, який серед досліджених керівників має максимально тісний позитивний зв'язок у працівників прокуратури ($r=0,58$, $p<0,01$), у меншій мірі у керівників судів ($r=0,53$, $p<0,05$) і найменший в управлінців ОВС ($r=0,42$, $p<0,05$).

2. Визначено п'ять факторів в структуру особистісних чинників, до яких входять складові, що мають позитивне значення для підвищення ефективності управлінської діяльності керівників правоохоронної системи. Найбільший вклад дисперсії у вибірку має перший фактор названий креативно-вольові прояву в керівництві: в ОВС – 22,4%, у суді – 27,2% і в прокуратурі – 30,6%.

Факторами, що суттєво впливають на підвищення ефективності управлінської діяльності керівників ОВС є лідерсько-організаторські якості та емоційно-психологічна стійкість. Для керівників судів і прокуратури більш значущими в підвищенні ЕУД є креативно-вольові прояви та комунікативно-прогностичні якості.

3. У процесі відбору керівного складу до органів правоохоронної системи слід врахувати рівень мисленнєво-інтелектуальних здібностей для всіх претендентів та рівень прояву креативно-вольових і комунікативно-прогностичних якостей для майбутніх керівників судів і прокуратури та ступінь прояву емоційно-психологічної стійкості і організаторських якостей у претендентів на керівні посади в органах внутрішніх справ.

Перспективою подальших досліджень має бути виявлення інших чинників, що дієво впливають на підвищення ефективності управлінської діяльності керівників правоохоронної системи.

Література

1. Анушкевич В.І. Роль саморегуляції в успішності професійної діяльності прокурорів / В.І. Анушкевич / автореф. дис. канд. психол.н.: 19.00.06 – Харків, 2008. – 18с.
2. Барко В.І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ / В.І. Барко / автореф. дис. докт. психол.н.: 19.00.06 – Київ, 2004. – 32с.
3. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности: [Учебное пособие для вузов] / В.А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 511с.
4. Гайворонская И.Б. Психологическое прогнозирование эффективности управленческой деятельности руководителей ОВД / И.Б. Гайворонская / автореф. дис. канд. психол. н.: 19.00.06 – СПб, 2008. – 20с.
5. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: [навч. посібник для студентів ВУЗів] / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, - К.: Ніка-Центр, 2006. – 580с.
6. Никифоров Г.С. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Г.С. Никифоров, Н.А. Дмитриева, Л.Н. Корнева // [под ред. Г.С. Никифорова]. – СПб.: Из-во СПб университета, 1991. – 152с.
7. Позиненко Ю.В. Роль саморегуляции в оптимизации профессиональной деятельности работников правосудия / Ю.В. Позиненко / автореф. дис. канд. психол.н.: 19.00.06, Харьков – 2004. – 19с.
8. Практикум по возрастной психологии [под ред. Горобей Л.А.] / Л.А. Горобей, Е.Ф. Рыбалко. – СПб.: Речь, 2002. – 561с.
9. Птуха Н.И. Формирование личностно-профессиональных качеств руководителя правоохранительных органов как субъекта управления / Н.И. Птуха / автореф. дис. канд. психол. н.: 19.00.06, - М., 2005. – 19с.
10. Радзивидло Я.Й. Особистісно-професійне становлення працівників прокуратури в процесі діяльності / Я.Й. Радзивидло / автореф. дис. канд. психол.н.: 19.00.06, - Харків, 2004. – 20с.
11. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко, СПб.: Речь, 2001. – 350с.
12. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л.Н. Собчик. – СПб.: Речь, 2003. – 624с.
13. Сорокин В.А. Психологические основы управленческих решений руководителей органов внутренних дел / В.А. Сорокин / автореф. дис. канд. психол. н.: 19.00.06, СПб., - 2006. – 21с.

УДК 159.9

Уявлення працівників ОВС щодо чинників протиправної поведінки неповнолітніх

Жданова І.В., Коноплицька О.В.

В статті розглядаються основні чинники та причини протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників. Проаналізовані особливості уявлення працівників ОВС щодо чинників протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників.

В статье рассматриваются основные факторы и причины противоправного поведения несовершеннолетних правонарушителей. Проанализированы особенности представлений сотрудников ОВД относительно факторов противоправного поведения несовершеннолетних правонарушителей.

In the article examined basic factors and reasons of unlawful behavior of minor offenders. Analyses features of installations of workers of Department Internal Affairs in relation of the factors of unlawful behavior of minor offenders.

Постановка проблеми

Одним із основних напрямів протидії правопорушенням серед неповнолітніх є її попередження. Тому головним соціальним призначенням правоохоронних органів, пріоритетним напрямом їх багатofункціональної діяльності є профілактика правопорушень серед цього контингенту. Визначення установок працівників ОВС щодо чинників протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників дозволить визначити позицію міліціонерів щодо особистості неповнолітнього правопорушника. З'ясування чинників протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників дасть можливість працівникам ОВС вирішити низку окремих завдань, пов'язаних з: перевихованням неповнолітніх правопорушників, профілактикою правопорушень серед підлітків, плануванням та здійсненням профілактичних заходів у школах, направлених на формування правослухняної поведінки та підвищення правової обізнаності школярів.

Завдання дослідження

Дослідити уявлення працівників ОВС щодо чинників протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вагомий внесок у вивченні проблеми особистості неповнолітнього правопорушника, його протиправної поведінки та психологічних механізмів здійснили І.П. Башкатова, С.П. Бочарова, Г.Г. Бочкарьова, С.Л. Дановський, І.В. Жданова, О.В. Землянська, Н.П. Крейдун, Н.Ю. Максимова, І.О. Ярмиш та ін. Профілактиці правопорушень підлітків присвячені праці О.Ємеця, В. Єрьоменко, Г. Кашкарьова, Н. Квітковської, І. Козубовської, Г. Мінковського, С. Немченко, В. Оржеховської, Є. Петухова, О. Пилипенко.

Висвітленню причин протиправної поведінки присвячені праці В.І.Антіпова, О.М.Бандурки, Н.В.Барахтяна, В.О.Бачиніна, І.П.Голосніченка, Я.М.Квітки, В.М.Кудрявцева, В.В.Лунєва, Г.М.Мінковського, Д.П.Смоленського, В.І.Шакуна та ін..

Вивчення причин протиправної поведінки серед неповнолітніх та молоді відбувалося в різні періоди розвитку нашого суспільства і не одне століття. Необхідно відмітити, що науковці головну причину у протиправній поведінці неповнолітніх правопорушників насамперед вбачають у недоліках виховання у сім'ї [8]. Багато сімей втрачає виховний потенціал через низку економічних та морально-етичних проблем сьогодення, у зв'язку з чим поширюються явища безпритульності та бездоглядності, що веде до зростання протиправної поведінки у неповнолітніх [1]. Безпосередньо впливає на вчинення правопорушень неповнолітніми й виховання дітей у неповній сім'ї, наявність в сім'ї родичів, що мали судимість, скандали та бійки, сексуальну розпущеність. До переліку соціальних деструкцій додається важке матеріальне становище, незадовільні умови життя, відсутність окремої кімнати для дітей, злидні, нестача харчування та одягу, насилля в сім'ї, виховання дітей в умовах емоційної депривації,— все це та багато іншого призводить до патологічних змін особистості [1]. Тобто, яку б категорію неповнолітніх злочинців ми не взяли, всі вони набули свій перший негативний досвід у сімейному та побутовому оточенні. Саме це оточення вносить у програму спонукальних мотивів і поведінки неповнолітнього ті негативні риси, які проявляються потім у протиправних і аморальних діях.

Свої погляди на причини протиправної поведінки неповнолітніх сформулювали в своїх працях багато вчених. Так, наприклад А.А.Герцензон ділив причини на матеріальні та ідеологічні. Г.А.Аванесов виділяв три класи причин: пов'язані з протиріччями соціального розвитку; спотворено світоглядні; пов'язані з конкретною особою. В.М.Кудрявцев виділив наступні три категорії причин: причини, що лежать у сфері суспільної свідомості; причини, що лежать в області громадського буття; причини, обумовлені зовнішніми протиріччями між двома протилежними соціально-економічними системами - соціалізмом і капіталізмом. З часом він почав підрозділяти причини злочинності на об'єктивні і суб'єктивні. Довгий час така класифікація зберігалася в радянській кримінології, та і у наш час є теж дуже актуальною. Суть цієї класифікації в тому, що в основі протиправної поведінки неповнолітнього правопорушника знаходяться різного роду протиріччя. Протиріччя ці мають соціальну, змішану і психологічну природу [2].

Для визначення причини правопорушень необхідно звернути увагу на систему зовнішніх і внутрішніх чинників, яка робить можливою цю поведінку в різних конкретних умовах, стосовно різних людей, особливо неповнолітніх. Виходячи з цього, суб'єктивні причини злочинності неповнолітніх можна визначити як елементи соціальної психології підлітків, які суперечать встановленим нормам права і заборонам, загально визнаній моралі і моральності. Об'єктивні причини правопорушення неповнолітніх - це конкретні протиріччя в громадському бутті, економічних і соціальних відносинах людей.

Усі перераховані класифікації причин злочинності мають під собою апробовану практикою і вироблену

теорією основу і, в тому або іншому ступені, корисні для створення моделей, прийомів і способів боротьби із злочинністю, в тому числі - із злочинністю неповнолітніх. Але, на думку Ковальчук З.Я., не завжди кожна точка зору, що проводиться авторами стосовно причин і умов злочинності, окремо відповідає повною мірою реальності [5].

Чинником виступає умова, рушійна сила будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис. Рабінович М.П. трактує причини правопорушень як явища соціальної дійсності, які викликають (або полегшують) вчинення правопорушень [5]. Котюк В.О. під причинами правопорушень розуміє соціальні явища, які взяті у бінарному зв'язку, породжують і відтворюють злочинність і злочини як свої закономірні наслідки. Умовами правопорушень є явища, які не породжують злочинність і злочини, а сприяють, полегшують, підсилюють формування причин або їх дії. Всі причини і умови злочинності Котюк В.О. класифікує за різними критеріями:

- 1) за рівнем дії (субординації): а) причини злочинності в цілому; б) причини певних видів правопорушень (категорій, груп); в) причини окремих злочинів;
- 2) за змістом причини злочинності поділяються на діючі у соціально-економічній, ідеологічній, політичній, соціально-психологічній, культурно-виховній, організаційно-управлінській сферах;
- 3) соціальна суть криміногенних причин і умов визначається залежно від взаємозв'язків з основними закономірностями розвитку суспільства;
- 4) за значимістю розрізняють: повні і специфічні причини злочинності (частина повної причини);
- 5) залежно від природи причини і умови злочинності поділяють на об'єктивні, об'єктивно-суб'єктивні і суб'єктивні [7].

Необхідно відмітити й те, що у злочинній поведінці неповнолітніх правопорушників істотну роль відіграє такий компонент спрямованості особистості як соціальна установка. За результатами численних досліджень соціальних установок до наукового обігу введене поняття антигромадської установки як одного з факторів, що визначає протиправну поведінку. Для багатьох правопорушників характерна особистісна установка на злочинну діяльність (зокрема це відзначається у особи з викривленими потребами, антигромадськими поглядами та звичками). Особистісна установка на протиправну поведінку обумовлює здійснення правопорушеннями діянь, як правило, агресивного, насильницького спрямування [3].

Багато правопорушень вчиняється особами, які мають ситуативну установку на злочинну діяльність. Вона виражається в емоційній обумовленості особи до конфліктного реагування на певні життєві обставини, за яких стикаються протилежні потреби та інтереси конфліктуючих. Ситуативна установка найбільш властива для правопорушників підліткового і молодого віку, що є відображенням їхньої загальної соціальної незрілості, внутрішньої суперечливості, емоційно-вольової нестійкості, які зумовлюють невідповідні реакції особи на об'єктивні обставини. Це твердження, що має під собою теоретичну і практичну основу, вимагає окремого розгляду психологічних особливостей особистості неповнолітніх злочинців [3].

Підліток, що скоїв правопорушення, потрапляє в поле зору правоохоронних органів, які в свою чергу виявляють, розкривають та розслідують ці протиправні діяння.

Слідчий, працівник підрозділу дізнання чи КМСД відображає в оперативно-службових і в процесуальних документах певні характеристики особистості неповнолітнього правопорушника, що диференціюються по декільком групам, складаючи, в своїй системній єдності, структуру особистості неповнолітнього правопорушника.

В своїх працях О.А.Гулевич та Є.О.Голінчик вказують на те, що на формування соціально-психологічної установки щодо правопорушень і правопорушників (в тому числі і неповнолітніх) різняться. Відповідно на атитюди до правопорушень впливають наступні чинники: серйозність правопорушення; тип (фізичний, психологічний, матеріальний), розмір і можливість відшкодування збитку, а також можливість для респондента стати учасником злочину. Часто на атитюди до правопорушників, крім чинників, що впливають на атитюди щодо правопорушень впливають наступні особливості респондентів: соціальний статус, вік, стать, етнічна приналежність, положення в суспільстві, професійна діяльність та ін. Основним чинником, пов'язаним з оцінкою типовості злочину, є оцінка його серйозності. В цілому, чим серйознішим визнається злочин, тим більше типовим він вважається. Часто атитюди до правопорушників мають складну структуру, де поява одного з компонентів викликає появу іншого. Так, наприклад, правопорушників, які оцінюються як ті, що не поважають суд або закон, приписується більша відповідальність за злочини, і вони сприймаються як більш схильні до повторного його здійснення [4].

Працівники усіх підрозділів ОВС звернули увагу на те, що кількість правопорушень серед неповнолітніх зростає з кожним роком. Так, за статистичними даними МВС, неповнолітні у 2009 – 2010 році скоїли на 20,6% злочинів більше, ніж у попередньому році. Групових злочинів неповнолітні вчинили на 22,2% більше. Загалом відсоток злочинів цього типу складає майже 40% від загальної кількості злочинів, скоєних підлітками в минулому навчальному році.

Матеріали та методи.

Для дослідження уявлень працівників ОВС щодо чинників протиправної поведінки неповнолітніх нами було розроблено анкету. Анкетування проводилося в УМВС України в Рівненській області з працівниками таких підрозділів: кримінальна міліція у справах дітей (КМСД), слідство та дізнання, дільничні інспектори міліції (ДІМ). В анкетуванні взяли участь 120 працівників міліції зі стажем роботи в органах внутрішніх справ від 1 до 28 років. 85% опитуваних співробітників міліції – чоловіки, 15% - жінки.

Результати дослідження та їх обговорення.

Результати дослідження показали, що 54% працівників всіх підрозділів ОВС сходяться у думці про те, що правопорушення серед неповнолітніх не є більш серйозною проблемою, ніж правопорушення серед дорослих. Поширення негативного явища – правопорушення, викликає занепокоєння у 46% працівників міліції не тільки по відношенню до неповнолітніх правопорушників, а і до дорослих.

Проблему протиправної поведінки неповнолітніх 75% працівники ОВС вбачають, перш за все, у

неналежному вихованні. Наступними чинниками відзначають (відповідно друге та третє місце): 64% - соціально-економічну та політичну нестабільність в суспільстві та 59% - неблагополучне побутове оточення.

Результати проведеного анкетування вказують, що на думку 53% працівників міліції суттєвий вплив на протиправну поведінку неповнолітніх правопорушників мають антигромадські елементи. Положення посилюється ще й тим, що неповнолітні правопорушники зазвичай з недовірою сприймають інформацію виховного характеру, що надається у навчальних закладах та колективах, нерідко трактують її помилково, прагнучи знайти в ній лише те, що в якійсь мірі може виправдати їх поведінку і зміцнити статус у неформальних групах. Так, 37% працівників міліції вважають, що саме недоліки в організації навчально-виховного процесу в навчальних закладах, нетактовність, байдужість, несправедливість, жорстокість педагогів у ставленні до учнів штовхають дитину до правопорушення. Тому поступово відриваючись від навчального колективу, такі учні шукають заняття поза школою, в колі випадкових вуличних знайомих і порівняно легко потрапляють під згубний вплив злочинних угруповань.

46% працівників ОВС стверджують, що протиправні прояви у поведінці підлітків є результатом впливу соціальної нерівності. Саме суперечності складного перехідного періоду, що спостерігаються на даному етапі розвитку суспільства в Україні, масштаби та глибина перетворювальних процесів, нестабільність і невизначеність в економічній, політичній, правовій, ідеологічній, культурній та духовній сферах життя не сприяють формуванню позитивного морального середовища для розвитку та виховання підростаючого покоління.

10% опитаних працівників правоохоронних органів вважає, що проблема протиправної поведінки полягає у генетичних (природжених) чинниках, тобто на їх думку неповнолітні правопорушники народжені бути злочинцями.

Те, що неповнолітній правопорушник в майбутньому має всі шанси виправитися та стати законослухняною та правосвідомою людиною вважають тільки 27% міліціонерів. 58% з усіх опитаних працівників мають сумніви, що неповнолітні правопорушники в майбутньому стануть законослухняними та правосвідомими людьми. 15% працівників органів правопорядку категоричні у думці, що неповнолітні правопорушники не мають шансу на виправлення і не стануть законослухняними людьми, особливо якщо будуть мати досвід відбування покарання в колонії.

При дослідженні ставлення працівників ОВС до неповнолітніх правопорушників було встановлено, що наявність рецидиву правопорушення неповнолітнього у 37% досліджуваних незначно змінить в негативну сторону ставлення до нього. Суттєво змінять своє ставлення в негативну сторону до неповнолітніх правопорушників - рецидивістів 39% працівників міліції. І 24% працівників відповіли, що наявність рецидиву правопорушення не змінить їх ставлення до неповнолітнього правопорушника.

У 48% працівників правоохоронних органів не зміниться ставлення до підлітків, що вчинили правопорушення не одноособово, а групою осіб. У 37% працівників установка певною мірою зміниться в негативну сторону. І 15% працівників будуть вкрай негативно ставитися до підлітків, що вчинили правопорушення групою.

Розкаяння у вчиненому правопорушенні неповнолітнім незначно змінить ставлення в позитивну сторону у 46% опитаних працівників ОВС. 36% працівників позитивно ставляться до підлітків, що розкаються у вчиненому правопорушенні. У 18% працівників не зміниться ставлення до неповнолітніх правопорушників, які розкаються у вчиненому правопорушенні.

5% з опитаних працівників ОВС пропонували створити при відділах міліції загони, в які б запрошувалися підлітки та виконували певні роботи, що виконують працівники ОВС (наприклад: патрулювання території, призначення шефів загонів на громадських засадах і т.д.).

90% працівників ОВС вважають, що проблемою попередження правопорушень серед неповнолітніх повинна займатися перш за все родина. Діти в сім'ї виступають не тільки як об'єкт, але й суб'єкт виховання. Вони в якості зворотного зв'язку надають виховний вплив на батьків, дисциплінують сферу побутових відносин, стимулюють репродукційні форми діяльності, які переважно пов'язані з сім'єю як первинним осередком суспільного виховання.

Організації, що займаються дозвіллям дітей і підлітків, на думку 66% міліціонерів, мають теж впливати на правосвідому поведінку неповнолітніх. 53% співробітників ОВС вважають, що відповідальність за попередження правопорушень несуть і працівники органів правопорядку, державні та громадські формування. Особливу увагу вони звертають на усунення причин і умов, що призводять до дитячої бездоглядності та безпритульності (насамперед, проведення відповідної роботи з батьками, які вчиняють насильство і жорстокість у сім'ї, ухиляються від виховання своїх дітей). Профілактичний напрямок роботи правоохоронних органів пов'язаний також з забезпеченням постійної взаємодії в роботі по запобіганню правопорушень серед неповнолітніх з органами місцевої влади, прокуратурою, судом, Управлінням юстиції, Головним управлінням освіти і науки, іншими відомствами та засобами масової інформації, веденням профілактичних обліків неповнолітніх з неблагополучних сімей, осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ях, проведенням бесід, лекцій в підлітковому середовищі, виявленням чинників, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми, підготовкою інформаційних повідомлень, подань, пропозицій та рекомендацій з їх усунення.

47% опитуваних міліціонерів найменше покладають надію у вирішенні проблеми попередження правопорушень серед підлітків на навчальні заклади. Вони вважають, що педагоги не повною мірою усвідомлюють прагнення учнів до самоствердження, реалізації індивідуальних вікових потреб.

На думку працівників ОВС, для успішної боротьби з правопорушеннями неповнолітніх необхідна грамотна, послідовна робота по корекції відхилень у їх поведінці, глибокий аналіз факторів і причин, що обумовлюють виникнення правопорушень. 91% працівників ОВС вважають, що потрібна спеціальна робота щодо виховання неповнолітніх та попередження серед них правопорушень. З такими підлітками необхідно систематично проводити індивідуально-профілактичну роботу, залучати їх до суспільного життя навчальних

колективів, спортивної та іншої позакласної роботи, зміцнювати зв'язок з батьками і громадськими організаціями і проведення ними дозвілля.

Позитивний вплив буде мати організація право-виховної роботи з учнями в загальноосвітніх школах, де навчальний матеріал з основ держави і права ефективно доповнюється цілеспрямованою позакласною роботою з різними контингентами учнів, які підтримують систематичні зв'язки з працівниками ОВС. А.Й. Капська визначає соціально-правове виховання як цілеспрямовану систематичну діяльність державних органів та соціальних інститутів, яка спрямована на здобування дітьми та молоддю правових знань, перетворення їх в особисті переконання, формування на їх основі правосвідомості та правової поведінки. Вона запропонувала модель соціально-правового виховання школярів, яка складається з соціально-правового світогляду, активної життєвої позиції та соціального захисту інтересів [6].

Маляренко В.Т. вказує на те, що працівники різних підрозділів ОВС, які протистоять правопорушенням, мають бути, по-перше, активними суб'єктами діяльності, а по-друге, культивувати особисту готовність (установку) до виконання виключно правомірних службових завдань. Міліціонери мають вмільно використовувати спеціальні знання та досвід, дистанціюватися від позаслужбового впливу й таким чином забезпечувати ґрунтовність і об'єктивність службових рішень. Готовність до виконання своїх завдань полягає в постійному засвоєнні нових знань і створенні способу їхнього оновлення, психологічній адаптації до негативних факторів, негативної інформації (психологічному імунітету), вмінні працювати в умовах посилення демократичних засад правосуддя та більш чутливому ставленні учасників кримінального процесу до примусу й проявів насильства [10].

З огляду на отримані результати дослідження ми можемо зробити наступні висновки:

- на формування протиправної поведінки неповнолітнього порушника впливає безліч обставин. Одні з них відіграють роль безпосередніх причин злочинних діянь й визначають процес формування суспільно шкідливих спонукань, особливості їхнього втілення в небезпечні дії та вчинки. Інші — виступають як умови, що визначають збереження цих причин і полегшують їхній прояв у злочинах неповнолітніх. Вони, як правило, підсилюють дію причин злочинних діянь і стають тим обов'язковим фактором, на якому й реалізуються причини суспільно небезпечної поведінки підлітків та юнаків;

- несприятливе макросередовище, недоліки в організації виховного процесу, особливості індивідуальних психічних процесів, не сформованість мотивації поведінки та соціальних установок мають вагомий вплив на становлення особистості неповнолітнього та дають певні пояснення девіантній поведінці неповнолітніх правопорушників;

- працівники ОВС мають сумніви, що неповнолітні правопорушники в майбутньому стануть законотворчими та правосвідомими людьми. Проблему протиправної поведінки неповнолітніх вони вбачають, перш за все, у неналежному вихованні, соціально-економічній та політичній нестабільності в суспільстві та неблагополучному побутовому оточенні;

- для успішної боротьби з правопорушеннями неповнолітніх, на думку працівників ОВС, необхідна грамотна, послідовна робота по корекції відхилень у поведінці дітей, глибокий аналіз факторів, причин і обставин, які обумовлюють виникнення правопорушень.

Література

1. Аршава І.Ф., Єрошкіна Т.В., Рєпіна О.Г., Аршава І.О. Психологічні аспекти злочинності неповнолітніх // Медична психологія. - 2011. - №1. - С.8-14.
2. Баймурзаєва Р. А., Баймурзаєв С.Б. Причины и условия преступности несовершеннолетних // Вопросы ювеноальной юстиции. Теории и исследования.- 2006.- №4.- С.82-87.
3. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник.- К.: «Каравела», 2003.- 376 с.
4. Гулевич О.А., Гольничик Е.О. Правосознание и правовая социализация.- М.: Междунар. общество им.Л.С.Выготского, 2003. — 270 с.
5. Ковальчук З.Я. Особливості психології особистості неповнолітнього правопорушника // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологія.- 2008.- №1.- С.175-183.
6. Корнієнко В.В. Деякі причини протиправної поведінки неповнолітніх та заходи щодо їх усунення // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологія.- 2008.- №3.- С. 115-123.
7. Котлюк В.О. Теорія права. Курс лекцій. Навчальний посібник для юридичних факультетів вузів. - К.: Вентурі, 1996. - 126 с.
8. Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Криминология: Учебник.- М.: Юристъ, 2006.- 734 с.
9. Мотунова Н. В. Профілактика правопорушень серед підлітків як соціально-педагогічна проблема // Соціальна педагогіка: теорія та практика.- 2011.- №3.- С. 95-102.
10. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України: підручник / М-во освіти і науки України; відп. ред. В. Т. Маляренко.- Київ: Юрінком Інтер, 2007.- 352 с.
11. Швейба Х.С. Причины та особливості правопорушень серед неповнолітніх в Україні // Вісник Львівського університету бізнесу та права.- 2008.- №1.- С.176-181.

УДК 152.27: 343.915: 343.7

Стилевые особенности осознанной саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания в местах лишения свободы

Кочарян А.С., Кочарян И.А., Дмитриенко Е.В.

Статья посвящена исследованию стиливых особенностей осознанной саморегуляции осужденных, склонных к нарушению режима содержания в местах лишения свободы. Показано, что у таких осужденных стиливые особенности саморегуляции проявляются на уровне сформированности основных регуляторных процессов и регуляторно-личностных свойств. Недисциплинированному поведению и нарушениям режима содержания способствуют низкий уровень сформированности процесса планирования деятельности, а также способность вносить необходимые коррективы в звенья осознанной системы саморегуляции из-за недостаточной личностной гибкости. Общий низкий уровень осознанной регуляции произвольной активности осужденных также предиспонирует девиантному поведению осужденных.

Ключевые слова: девиантное поведение, саморегуляция, коррекция, личность.

Стаття присвячена дослідженню стильових особливостей усвідомленої саморегуляції засуджених, які схильні до порушень режиму утримання в місцях позбавлення волі. Показано, що у таких засуджених стильові особливості саморегуляції проявляються на рівні сформованості основних регуляторних процесів і регуляторно-особистісних властивостей. Недисциплінований поведінці і порушенням режиму утримання сприяють низький рівень сформованості процесу планування діяльності, а також здатність вносити необхідні корективи в ланки усвідомленої системи саморегуляції внаслідок недостатньої особистісної гнучкості. Загальний низький рівень усвідомленої регуляції довільної активності засуджених також предиспонує девиантній поведінці засуджених.

Ключові слова: девіантна поведінка, саморегуляція, корекція, особистість.

The article is devoted to research of stylish features of the realized self-regulation convict, feel like violation of the mode of maintenance in the places of imprisonment. The low level of self-regulation and rigidity of personality frequently conduce to violation of the mode. General low level of the realized adjusting of arbitrary activity convict also influences to deviation behavior of convict.

Keywords: deviant conduct, self-regulation, correction, personality.

В исправительных учреждениях наблюдается устойчивая тенденция значительной части осужденных к нарушениям, которые могут быть идентифицированы как дисциплинированное поведение [1]. Под таким понимается целый спектр различных форм непослушания: кражи, драки, хранение запрещенных предметов, нарушение команд, опоздания или невыход на работы и т.д. По данным различных авторов такие формы поведения могут охватывать от 9 – до 18 % контингента осужденных. Подобное поведение может отражать нарушения различных звеньев процесса саморегуляции (СМР): волевого (Н.А. Харина), мотивационного (Г.В. Щербаков), смыслового (В.В. Яковлев), характерологического (О.О. Майоров) и др. В литературе рассмотрены такие формы нарушения саморегуляции осужденных как аутоагрессивное (О.М. Сысоев, В.А. Комлев) [2] и гетероагрессивное поведение (А.С. Калашникова [3], С.Ф. Штефан [4]), аддиктивное поведение (Н.В. Кастерина [5], Т.И. Савельева [6]), а также неустойчивость к стрессам (П.А. Иванов [7]). Вместе с тем в значительной мере вне поля рассмотрения остались особенности саморегуляции тех осужденных, чье поведение в колонии можно было бы квалифицировать как дисциплинированное. Такое поведение может отражать напряжение в групповой среде осужденных, как способ разрядки; незрелое отношение к социальным нормам и режиму содержания; стремление проявить себя определенным образом перед другими и т.д. Патогенетических вариантов такого поведения может быть множество: от социального давления группы осужденных на какого-либо осужденного до наличия некоторых психопатологических черт, которые способствуют дисциплинированному поведению [8]. Проблема дисциплинированного поведения как проблема нарушения саморегуляции не выступала в качестве предмета специального самостоятельного исследования. Вместе с тем, выявление узких мест и «поломок» в системе саморегуляции указанного контингента осужденных даст возможность создать специальные психодиагностические методики, направленные на раннюю диагностику и прогноз дисциплинированного поведения осужденных, а также создания специальных психокоррекционных программ, направленных на восстановление механизмов саморегуляции.

Цель исследования – изучить стиливые особенности осознанной саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания в местах лишения свободы.

Объект исследования - саморегуляция поведения осужденных.

Предмет исследования – стиливые особенности осознанной саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания.

Для диагностики стиливых особенностей саморегуляции осужденных мы применили методику ССП В.И. Моросановой [9, 10]. Под индивидуальным стилем СМР В.И. Моросанова понимает типичные для субъекта особенности самоорганизации собственной произвольной активности, обусловленные влиянием личности и внешних условий на процесс целеполагания. С помощью данной методики мы можем выявить следующие стиливые особенности СМР: уровень сформированности основных регуляторных процессов (планирования, моделирования, программирования и оценки действий); выраженность регуляторно-личностных свойств (гибкости и самостоятельности); а также тип профиля саморегуляции (гармоничный, акцентуированный) и общий уровень СМР (низкий, средний, высокий) [10].

Таблица 1

Особенности сформированности основных регуляторных процессов осужденных, нарушающих режим содержания

Основные регуляторные процессы	Гр. 1 (M; S) n = 40	Гр. 2 (M; S) n = 40	Нижняя граница нормы	Значимость различий между гр. 1 и гр. 2 (U; p)
Планирование	3,75; 1,55	2,70; 1,54	4	494; <0,01
Моделирование	3,98; 1,94	3,20; 1,87	4	605; >0,05
Программирование	4,85; 1,76	4,45; 1,41	5	679; >0,05
Оценка результатов	4,63; 1,78	4,53; 1,57	4	789; >0,05

Примечания: U - U -критерий Манна-Уитни, p - уровень значимости различий, M - среднестатистический показатель, S - стандартное отклонение, нижний предел нормы - по данным В.И. Моросановой [10]; Гр.1 - группа осужденных, соблюдающих режим содержания; Гр.2 - группа осужденных, нарушающих режим содержания.

В таблице 1 показано:

1) значимые различия в уровне выраженности основных регуляторных процессов у осужденных наблюдаются только по одному пункту – планирование действий (U=494; p<0,01). При этом у осужденных, склонных к нарушениям режима содержания эти показатели ниже, чем у осужденных не имеющих проблем с поведением (средние показатели в гр. 2 ниже гр. 1 - а именно: 2,70 против 3,75). По процессам моделирования, программирования и оценки результатов значимых различий обнаружено не было (U=605, p>0,05; U=679, p>0,05 и U=789; p>0,05 соответственно). Таким образом, можно говорить о том, что недостаточно сформированный процесс планирования действий способствует недисциплинированному поведению осужденных. По сравнению с осужденными, которые не склонны нарушать режим содержания, у осужденных с проблемами в поведении менее выражена потребность в планировании, цели менее устойчивы и менее реалистичны, а также реже достигаются. Осужденные гр. 2 реже задумываются о будущем, и их цели имеют ситуативный характер;

2) показатели по двум процессам СМР (планирование и моделирование действий) в группе осужденных, нарушающих режим содержания заметно меньше нижней нормы выборки стандартизации, проведенной В.И. Моросановой (Гр. 2 (планирование: M=2,70; S=1,54; моделирование: M=3,20; S=1,84) против 4 баллов нижней нормы выборки стандартизации). Таким образом, усредненный профиль саморегуляции осужденных, имеющих проблемы с поведением, не является гармоничным из-за низкой степени выраженности двух основных звеньев осознанной СМР. Кроме низкого уровня сформированности процессов планирования действий осужденные гр. 2 склонны неадекватно оценивать внутренние условия и внешние обстоятельства деятельности, непоследовательно относиться к развитию ситуации и последствиям своих действий. Наблюдается снижение чувствительности к изменению ситуации, ее недооценка, что может привести к неудаче в деятельности и адаптации к условиям среды.

Различия в регуляторно-личностных свойствах осужденных исследуемых групп представлены в табл. 2.

Таблица 2

Особенности регуляторно-личностных свойств осужденных, нарушающих режим содержания

Регуляторно-личностные свойства	Гр. 1 (M; S) n = 40	Гр. 2 (M; S) n = 40	Нижний предел нормы	Уровень значимости различий между гр. 1 и гр. 2 (U; p)
Гибкость	5,83; 1,39	2,98; 1,63	5	131; <0,01
Самостоятельность	4,93; 1,37	4,98; 2,57	-	739; >0,05

Примечания: U - U -критерий Манна-Уитни, p - уровень значимости различий, M - среднестатистический показатель, S - стандартное отклонение, нижний предел нормы - по данным В.И. Моросановой [10]; Гр.1 - группа осужденных, соблюдающих режим содержания; Гр.2 - группа осужденных, нарушающих режим содержания.

Как видно из табл. 2:

1) Осужденные, склонные к нарушению режима содержания, имеют более низкие показатели по гибкости процессов саморегуляции (U=131; p<0,01). Показатели гибкости процессов СМР у осужденных, не имеющих проблем с поведением, соответствуют норме по выборке стандартизации (M=5,83; S=1,39) [10]. Таким образом, осужденные гр. 2 чувствуют неуверенность в ситуациях, которые имеют тенденцию к быстрым изменениям. Они испытывают проблемы в адаптации в изменяющейся среде, трудности при переменах в образе жизни. Для саморегуляции осужденных с проблемами в поведении (гр. 2) характерны сбои во всех звеньях регуляторных процессов, отражающие низкий уровень гибкости регуляторно-личностных особенностей. В результате наблюдаются: неадекватность в восприятии и реагировании в различных ситуациях, несвоевременное и замедленное планирование деятельности; ригидность программ действий, невозможность оперативно оценить рассогласование между запланированным и достигнутым и т.д. Низкий уровень гибкости системы СМР является фактором повышенного риска девиантного поведения в местах лишения свободы. Любые изменения во внешней среде осужденных могут спровоцировать сбои во всей системе осознанной саморегуляции, актуализировать латентные криминогенные черты личности и

привести к антисоциальному поведению и нарушению режима;

2) Значимых различий между показателями такого регуляторно-личностного свойства как самостоятельность в исследуемых группах осужденных не обнаружено ($U=739$; $p>0,05$). Вместе с тем, если по среднему показателю уровня выраженности самостоятельности в системе СМР личности осужденные, нарушающие режим содержания не отличаются ($M=4,93$ (гр. 1) и $M=4,98$ (гр. 2)), то по количеству крайних показателей эта группа существенно превосходит гр. 1 ($S=2,57$ (гр. 2) против $S=1,37$ (гр. 1)). Таким образом, нарушению режима содержания могут сопутствовать высокие и низкие показатели самостоятельности в системе СМР. Так, осужденные с высокими показателями по данной шкале отличаются автономностью в организации своей деятельности, планировании и организации действий, постановке целей и оценке успеха в их реализации. В сочетании с низким уровнем гибкости процессов СМР такая самостоятельность может обернуться конфликтностью, невосприимчивостью к социальным влияниям и в конечном итоге к нарушению режима содержания. Низкие показатели самостоятельности в системе СМР личности свидетельствуют о зависимости от мнения и оценок окружающих. Все звенья процесса СМР согласовываются со значимыми лицами. При этом, в сочетании с недостаточной гибкостью и изолированностью от лиц, имеющих позитивное воздействие на саморегуляцию лишения субъекта (родных и близких), а также с устойчивым влиянием криминальной субкультуры мест лишения свободы, у таких осужденных могут проявляться девиантные формы поведения. Такие формы поведения в результате квалифицируются как нарушение режима.

Уровневые особенности саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания отражены в табл. 3.

Таблица 3

Уровневые особенности общей саморегуляции осужденных, которые нарушают режим содержания

Показатель системы СМР	Гр. 1 (M; S) n = 40	Гр. 2 (M; S) n = 40	Группа стандартизации (M; S)	Уровень значимости различий между гр. 1 и гр. 2 (U; p)
Общая саморегуляция	23,88; 3,75	19,53; 3,59	28; 4	317; <0,01

Примечания: U - U -критерий Манна-Уитни, p - уровень значимости различий, M - среднестатистический показатель, S - стандартное отклонение, группа стандартизации - по данным В.И. Морсановой [10]; Гр.1 - группа осужденных, соблюдающих режим содержания; Гр.2 - группа осужденных, нарушающих режим содержания.

Из табл. 3 видно:

1) Общий уровень осознанной саморегуляции у осужденных гр. 2 значимо ниже, чем в гр. 1 ($U=317$; $p<0,01$). Это означает, что у осужденных, нарушающих режим содержания, более низкий общий уровень сформированности индивидуальной системы осознанной саморегуляции произвольной активности чем у осужденных, не имеющих проблем с поведением. Именно у гр. 2 наблюдается снижение возможности компенсировать личностные особенности неблагоприятные для достижения поставленных целей и успешной адаптации личности;

2) В обеих исследуемых группах осужденных общий уровень осознанной саморегуляции ниже, чем в норме по выборке стандартизации (верхний предел нормы гр. 1 равен 23,02 баллам (M+ S), а в норме нижний уровень равен 24 баллам). Это можно объяснить двумя вариантами: во-первых само пребывание в местах лишения свободы, по всей видимости, не способствует формированию системы осознанной саморегуляции личности; во-вторых, возможно, низкий уровень осознанной саморегуляции проявился в преступном поведении человека, что и стало причиной его нахождения в местах лишения свободы. В поддержку второго варианта свидетельствуют данные, полученные в настоящем исследовании о более низком общем уровне осознанной саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания. Эта категория лиц может быть представлена как нарушители среди нарушителей и имеют самый низкий уровень общей саморегуляции (данные представлены на рис. 1).

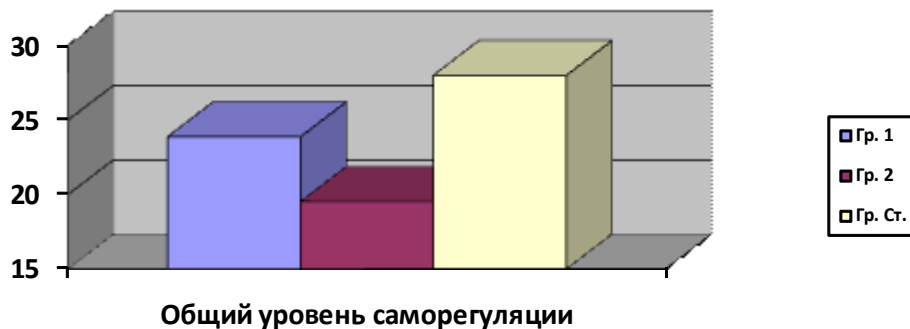
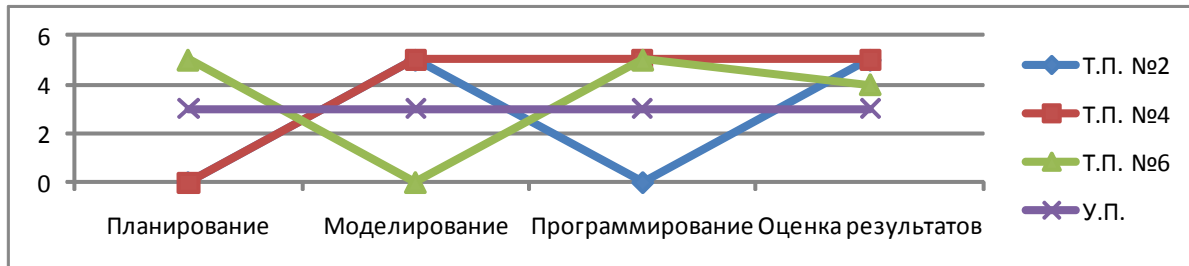

Рис. 1. Средний уровень осознанной общей саморегуляции в группах осужденных и группе стандартизации

Анализируя индивидуальные профили основных процессов СМР осужденных, нарушающих режим содержания (рис. 1), были обнаружены некоторые типичные для этой группы варианты: типичные профили №2, №4 и №6. Эти индивидуальные профили наиболее соответствуют «типичным профилям», выделенным В.И. Моросановой [8, 9, 10].

Необходимо учитывать и тот факт, что у гр. 2 наблюдается низкий общий уровень саморегуляции, что вносит определенные коррективы при оценке всех профилей СМР.

На рис. 2 представлены типичные профили осознанной системы саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания.

Примечания: Т.П. – типичный профиль, У.П. – уплощенный профиль

Рис. 2. Типичные профили осознанной системы саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания

Одним из наиболее распространенных индивидуальных профилей основных процессов осознанной саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания, является «типичный профиль №2». Его характеризуют следующие особенности: сформированность регуляторных звеньев моделирования действий и оценки их результатов, а также слабое развитие планирования и программирования. При низком типичном профиле №2 свойственны: неустойчивость, изменчивость целей; неадекватно высокая самооценка; изменчивость настроения и частое изменение точки зрения; раздражительность из-за ощущения утраты контроля в делах; а также противоречивость установок и отстаивание независимой позиции. Такие особенности СМР вызывают затруднения в общении с окружающими. Сложности в социальной адаптации усугубляются поверхностным отношением к планированию своего будущего, отсутствием иерархии целей и неразборчивостью в средствах их достижения. Осужденные с таким профилем СМР не склонны к стратегическому планированию – ежедневно планы на будущее подвержены серьезным изменениям.

Слабую сформированность процесса планирования действий, по мнению В.И. Моросановой, сложно компенсировать за счет других звеньев СМР, но повысить общий уровень саморегуляции возможно фокусируясь на развитии процессов моделирования и оценки результатов [10, 11]. Так, моделирование действий позволяет частично компенсировать несформированность звена программирования.

Также в гр. 2 распространен «типичный профиль №4». Такой профиль отличается преобладанием процессов моделирования, программирования и оценки результатов деятельности, а также слабым развитием процесса планирования. Саморегуляция осужденных с низким «типичным профилем №4» отличается плохой организованностью деятельности. Такие осужденные склонны выполнять задания преимущественно по необходимости, а не по инициативе; затягивают с исполнением до последнего; часто предварительно не готовятся к осуществлению замыслов и ее завершают начатое. При этом они быстро забывают неудачи, а их активность смещена в сторону к риску, не думая о будущих последствиях. Общение их носит поверхностный характер, они склонны вести себя беспечно, часто бестактно и грубо.

Как и в предыдущем варианте профиля («типичный профиль №2») частичная компенсация процесса планирования может осуществляться при помощи дальнейшего развития трех других компонентов. По сравнению с предыдущим профилем у «типичного профиля №4» имеется явное преимущество – более высокий уровень сформированности звена программирования, что делает этот вариант саморегуляции более коррегируемым.

Еще одним частым вариантом профиля осознанной саморегуляции осужденных, нарушающих режим содержания, является «типичный профиль №6». Такой профиль отличается более выраженными звеньями планирования, программирования и оценки результатов деятельности по сравнению с моделированием. Для саморегуляции осужденных с низким «типичным профилем №6» свойственны: упорство в достижении цели; стремление детализировать программу своих действий; склонность упускать из фокуса внимания значимые условия ситуации; достаточно реалистичная оценка своих достижений и адекватная самооценка. По-видимому недооценка важных аспектов ситуации приводит к неадекватному построению программы действий. В итоге эти действия не приносят необходимых результатов. Осужденные имеют достаточный уровень сформированности процесса оценки результатов поэтому частые неудачи предрасполагают к развитию чувства неудовлетворенности и разочарования. В сочетании с низким уровнем гибкости осужденные испытывают затруднения по изменению неадаптивных стратегий своего поведения, что и способствует нарушению режима содержания.

У данной категории осужденных возможно компенсировать низкий уровень сформированности моделирования за счет большего развития процессов планирования и программирования. Этот вариант СМР более других поддается коррекции.

Еще одним вариантом профиля СМР осужденных, нарушающих режим содержания, является

уплощенный низкий профиль саморегуляции. Такой профиль не является типичным по данным В.И. Моросановой. Для саморегуляции осужденных с низким уплощенным профилем свойственны: нежелание планировать собственное будущее; неадекватная оценка значимых условий ситуации деятельности; импульсивность в принятии решений и низкая критичность к результатам собственных действий. Поведение этой категории осужденных слабо регулируется осознанной системой СМР, но подвержено влиянию социального окружения и ситуативным несознательным механизмам регулирования. В таких условиях криминогенные черты имеют меньше сдерживающих способов и механизмов контроля, а вероятность их актуализации значительно возрастает, что чревато девиантным поведением и нарушениями режима. Для формирования гармоничного профиля СМР необходимо сфокусироваться на развитии процессов моделирования ситуации, программирования и оценки результатов действий.

Выводы:

1. Нарушению режима содержания способствуют некоторые стилевые особенности саморегуляции личности осужденных, а именно: а) несформированность звена планирования действий; б) недостаточная регуляторных процессов; в) общий низкий уровень развития осознанной системы саморегуляции.

2. У осужденных гр. 2 имеются четыре специфических профиля основных процессов СМР, отражающие несформированность отдельных звеньев саморегуляции и системы в целом.

Литература

1. Ловпаче Особенности личностной регуляции у правопослушных и девиантных юношей : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Ловпаче Фатима Гучипсовна. - Краснодар, 2008. - 164 с.
2. Комлев В.А. Прогнозирование аутоагрессивного поведения осужденных в исправительных учреждениях : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.06 / Комлев Виталий Александрович; [Место защиты: С.-Петерб. ун-т МВД РФ].- Санкт-Петербург, 2010.- 215 с.
3. Калашникова А.С. Психологические механизмы аутоагрессивных и гетероагрессивных действий у лиц с психическими расстройствами, не исключающими вменяемости : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.06, 19.00.04 / Калашникова Анна Сергеевна; [Место защиты: Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ].- Москва, 2010.- 273 с.
4. Штефан Е.Ф. Психокоррекция агрессивного поведения осужденных мужского пола при длительных сроках наказания : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.06 / Штефан Евгений Фаддеевич; [Место защиты: Акад. ФСИН России].- Вологда, 2008.- 241 с.
5. Кастерина Н.В. Психологическая адаптация в исправительных учреждениях впервые осужденных женщин с невротическими проявлениями и зависимостью от психоактивных веществ : автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.06 / Кастерина Наталия Владимировна; [Место защиты: Акад. права и упр. Федер. службы исполнения наказаний] Рязань , 2009 - 26 с.
6. Савельева Т.И. Психодинамика аддиктивного поведения осужденных в местах лишения свободы : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.06 / Савельева Татьяна Ивановна; [Место защиты: Акад. права и упр. Федер. службы исполнения наказаний].- Рязань, 2009.- 203 с.
7. Иванов П.А. Стратегии совладания со стрессом у лиц, совершивших агрессивные преступления в условиях длительной психотравмирующей ситуации : автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.06 / Иванов Павел Александрович; [Место защиты: Акад. упр. МВД РФ].- Москва, 2010.- 26 с.
8. Моросанова В.И. Акцентуация характера и стиль саморегуляции у студентов // Вопросы психологии. - 1997. - № 6. - С. 30-38.
9. Моросанова В.И. Стилиевая саморегуляция поведения человека / В.И. Моросанова, Е.М. Коноз // Вопросы психологии. - 2000. - № 2. - С. 118 - 127.
10. Моросанова. Личностные и когнитивные аспекты саморегуляции деятельности человека / [В.И. Моросанова, И.В. Плахотникова, Е.А. Аронова и др.]; под ред. В.И. Моросановой. - М.: Психологический ин-т РАО, 2006. - 320 с.
11. Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) [Электронный ресурс] / О.А. Конопкин. - Режим доступа: <http://www.eduhmao.ru/info/1/3952/25078/>.

УДК 159.9 : 34 (075.8)

Особливості показників загальної комунікативної толерантності засуджених на етапі підготовки до звільнення з пенітенціарних установ

Сорока А. В.

Дана стаття частково розкриває процес виконання експериментального дослідження запропонованої нами психодіагностичної програми дослідження розвитку ресоціалізації засуджених в період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ [9]. Метою даного дослідження є визначення особливостей показників загальної комунікативної толерантності різних груп засуджених (групи вперше засуджених, а також неодноразово засуджених – рецидивістів), що знаходяться на етапі підготовки до звільнення із пенітенціарних установ (останні від 6 місяців до 1,5р.). За допомогою методики діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойко [4], нами були визначені особливості показників загальної комунікативної толерантності засуджених різних груп досліджуваних.

Ключові слова: загальна комунікативна толерантність, інтолерантність, психодіагностична програма, психокорекція.

Данная статья частично раскрывает процесс выполнения экспериментального исследования предложенной нами психодиагностической программы исследования развития ресоциализации осужденных в период подготовки к освобождению из пенитенциарных учреждений [9]. Целью данного исследования является определение особенностей показателей общей коммуникативной толерантности разных групп осужденных (группы впервые осужденных, а также неоднократно осужденных – рецидивистив), которые находятся на этапе подготовки к освобождению с пенитенциарных учреждений (последние от 6 месяцев до 1,5 г.). С помощью методики диагностики общей коммуникативной толерантности В. В. Бойко [4], нами были определены особенности показателей общей коммуникативной толерантности осужденных разных групп исследуемых.

Ключевые слова: общая коммуникативная толерантность, интолерантность, психодиагностическая программа, психокоррекция.

This article partly exposes the process of implementation of experimental research offered by us psikhodiagnosticheskoy program of research of development of resocializacii osudzhennykh in the period of preparation to liberation from penitenciarnykh establishments [9]. The purpose of this research is determination of features of indexes of general communicative tolerance of different groups of osudzhennykh (groups first osudzhennykh, and also repeatedly convict –recidivistiv), which are on the stage of preparation to liberation from penitenciarnykh establishments (last from 6 months 1,5 years). By the method of diagnostics of general communicative tolerance of V. V. Boyko [4], the features of indexes of general communicative tolerance of convict different groups of probed were certain by us.

Keywords: general communicative tolerance, intolерantnost', psikhodiagnosticheskaya program, psikhokorrekcija.

Відповідно до виконання Указу Президента України від 06.04.2011 р. за №394/2011, яким затверджено Положення про Державну пенітенціарну службу України (далі ДПтСУ). Створення ДПтСУ, за висловом, Голови ДПтСУ Лісичкова О. В. є відображенням стратегічного курсу державної політики у напрямку соціальної переорієнтації процесу виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародних стандартів, дотримання принципів законності, гуманізму, демократизму та справедливості, а також сучасної світової пенітенціарної доктрини. Актуальними для психологічної науки стають проблеми визначення особливостей показників загальної комунікативної толерантності різних груп засуджених на етапі підготовки до звільнення з пенітенціарних установ. В Україні за даними державної пенітенціарної служби на 1 липня 2011 року в 184 установах, які належать до сфери управління державної пенітенціарної служби України, трималося 157866 осіб. На обліку у 703 підрозділах кримінально-виконавчої інспекції перебуває понад 184,8 тис. засуджених до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та адміністративних стягнень [12].

Психологічні дослідження в цій області досить різноманітні. Визначені основні поняття та зміст психологічної підготовки засуджених до життя в нових умовах [2], вивчаються можливості роботи психологічної служби в установах державної пенітенціарної служби України [6], використовуються різноманітні психодіагностичні методики засуджених [3], застосовуються соціально-психологічні технології індивідуальної і групової роботи з засудженими жінками в пенітенціарних умовах [1;11], вивчається категорія особистості засудженого та її використання в теоретико – прикладних дослідженнях [8;10], розробляються педагогічні основи ресоціалізації злочинців [5]. На наш погляд, досить актуальною є проблема визначення особливостей показників загальної комунікативної толерантності різних груп засуджених так як психологічна підготовка засуджених до життя на волі, є не що інше, як профілактика злочинів.

Дана стаття частково розкриває процес виконання експериментального дослідження, запропонованої нами психодіагностичної програми дослідження розвитку ресоціалізації засуджених в період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ [9;10]. Метою даного дослідження є визначення особливостей показників загальної комунікативної толерантності різних груп засуджених, що знаходяться на етапі підготовки до звільнення із пенітенціарних установ (останні від 6 місяців до 1,5 року).

Попередній аналіз причин такого стану справ призводить до формулювання наступної гіпотези дослідження:

Особистісна характеристика, яка грає ключову роль в проблемі здійснення кримінальної поведінки і служить перешкодою для подальшої ресоціалізації після відбуття терміну покарання це риса нетерпимості, інтолерантності до соціуму. Коли людина не розуміє і не сприймає право на індивідуальність інших людей, коли особистість вважає себе еталоном при оцінці поведінки та способу думок інших, прагне «підігнати» партнера під себе і не бажає пристосовуватися ні під кого іншого, не вміє прощати помилки, незручності, ненавмисно завдані неприємності, тоді така людина буде відчувати себе вправі заподіювати іншим людям біль

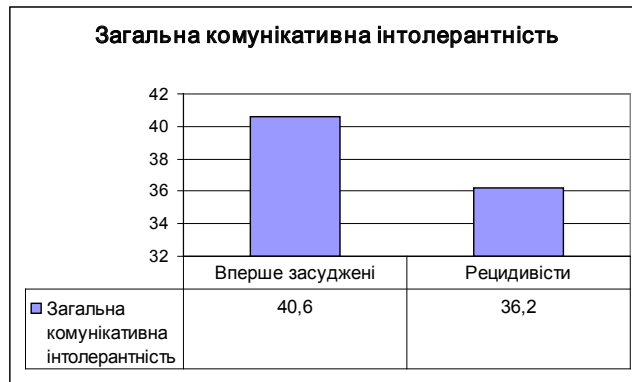
і неприємності, а сама не буде відчувати почуття провини за використання інших у задоволенні своїх потреб – матеріальних, фізичних, моральних. Діагностика та робота з психокорекції інтолерантності як особистісної риси може поліпшити прогноз ресоціалізації та подальшої реабілітації особистості у соціумі.

За допомогою методики діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойко яка містить 45 запитань, особистісний опитувальник зі шкалюванням відповідей за 4-х бальною шкалою [4], ми маємо можливість діагностувати толерантні і інтолерантні установки особистості які проявляються у процесі спілкування. Згідно автора методики, комунікативна толерантність, або інтолерантність в спілкуванні, підрозділяється на ситуативну, типологічну, професійну і загальну.

Рівень ситуативної толерантності визначається ставленням людини до конкретного партнера по спілкуванню (дружині, колезі, випадковому знайомому), типологічної – ставленням до збірної типу або групи людей (представникам будь-якої національності, професії і т.п.). Професійна комунікативна толерантність проявляється в робочій обстановці, у взаємодії з тими людьми, з якими доводиться мати справу за родом діяльності (клієнтами, пацієнтами). Загальна комунікативна толерантність обумовлена життєвим досвідом, властивостями характеру, моральними принципами і значною мірою зумовлює інші форми комунікативної толерантності.

Рівень показників комунікативної толерантності знаходиться у засуджених в межах середнього рівня. Як пише автор тесту В. В. Бойко, вихователі дитячих освітніх установ набирають в середньому 31 бал, медсестри – 43 бали, лікарі – 40 балів. Хоча, можливо, засуджені під час виконання тесту намагалися обирати соціально-бажані відповіді, щоб справити позитивне враження на психолога.

Вперше засуджені досліджені виявилися за результатами тесту більш інтолерантні у спілкуванні з іншими, ніж ті, хто засуджений повторно (Див. малюнок 1).

Малюнок 1. Ступінь загальної комунікативної інтолерантності груп досліджуваних.

Використання критерію Колмогорова-Смірнова довело значущість розбіжностей між групами, тобто рівень інтолерантності за тестом комунікативної толерантності у рецидивістів достовірно нижче, ніж у вперше засуджених (Див. табл. 1.)

Таблиця 1.

Перевірка значущості розбіжностей груп досліджуваних у загальній комунікативній толерантності за критерієм Колмогорова-Смірнова

	Max Neg	Max Pos	p-level	Mean	Mean	Std.Dev.	Std.Dev.	Valid N gr. 1	Valid N gr. 2
Загальна комунікативна толерантність	-0,05049	0,20237	p < 0,05*	40,5700	36,1782	17,8853	13,3913	100	101

В подальшому загальна комунікативна толерантність аналізувалася нами за субшкалами та її окремими складовими.

Малюнок 2. Показники складових комунікативної інтолерантності в групах засуджених.

Показники складових комунікативної інтолерантності в групі вперше засуджених розташований за всіма показниками інтолерантності вище, ніж показники групи рецидивістів (Див. мал. 2).

Перевірка значущості розбіжностей груп досліджуваних за окремими показниками інтолерантності за критерієм Колмогорова-Смірнова відображена в таблиці 2.

Як свідчать дані, наведені у таблиці 2, рецидивістам в порівнянні із вперше засудженими, судячи за їхніми відповідями, суттєво менше властивий такий вид нетерпимості у спілкуванні, як намагання змінити інших, тобто переробити, перевиховати партнерів по спілкуванню.

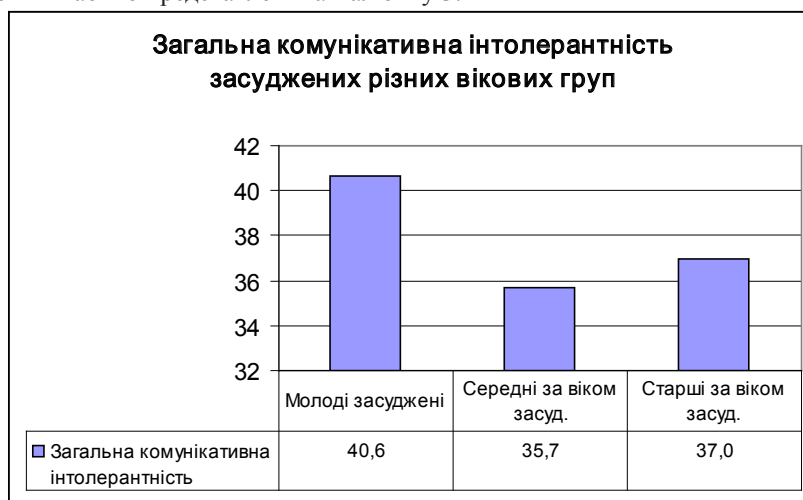
Таблиця 2

Перевірка розбіжностей груп досліджуваних за окремими показниками інтолерантності за критерієм Колмогорова-Смірнова

Складові інтолерантності	Max Neg	Max Pos	p-level	Mean	Mean	Std.Dev.	Std.Dev.	Valid N gr. 1	Valid N gr. 2
Неприйняття і нерозуміння інших	-0,01000	0,14554	p > 0,10	4,79000	4,09901	2,23966	2,09048	100	101
Використання себе в якості еталона при оцінці інших	-0,03643	0,10802	p > 0,10	4,49000	4,15842	2,36342	2,27479	100	101
Категоричність в оцінках інших	-0,03079	0,15336	p > 0,10	5,13000	4,57426	2,66157	2,21967	100	101
Невміння стримув. неприємні відчут.	-0,02049	0,15198	p > 0,10	5,42000	4,94059	2,76771	2,49328	100	101
Намагання змінити інших	-0,00059	0,26217	p < 0,005**	4,27000	3,05941	2,76287	1,96378	100	101
Прагнення «підігнати» партнера під себе	-0,04148	0,07306	p > 0,10	3,73000	3,55446	2,40729	2,03703	100	101
Невміння пробачати	-0,07049	0,08118	p > 0,10	4,01000	3,76238	2,67987	2,32873	100	101
Нетерпимість	-0,03000	0,05000	p > 0,10	4,38000	4,18000	2,74425	2,37997	100	100
Невміння пристосовуватися до інших	-0,06089	0,16198	p > 0,10	4,35000	3,89109	2,62611	2,25788	100	101

І навпаки, вперше засудженим значно більш властиво схилитися до такого виду інтолерантності у спілкуванні, як намагання переробити, перевиховати інших.

Нами також був проведений аналіз залежності вікового чинника респондентів відносно показників інтолерантності засуджених. Показники загальної комунікативної інтолерантності засуджених в залежності від віку респондентів наочно представлені на малюнку 3.

Малюнок 3. Показники загальної комунікативної інтолерантності засуджених в залежності від віку респондентів.

Як видно з малюнка 3, найбільша загальна комунікативна інтолерантність властива – молодим засудженим (віком від 20 до 30 років), дещо менша – старшим за віком засудженим (від 41 року і старше) і найнижча – середнім за віком засудженим (від 31 до 40 років).

Перевірка значущості впливу вікового чинника респондентів відносно показників інтолерантності засуджених проводилася за допомогою непараметричного дисперсійного аналізу Крускала-Уоллеса і

Медіанного тесту. В результаті було виявлено достовірний значущий вплив вікового чинника на показники інтолерантності за медіанним тестом (Median Test, Overall Median = 36,0000; Chi-Square = 13,08495, df = 2, p = 0,0014) і тенденцію достовірності за критерієм Крускала-Уоллеса (Kruskal-Wallis test: H (2, N= 201) = 5,349624 p = 0,0689). Тобто ці розбіжності не можуть бути випадковими і у засуджених середнього віку спостерігається найвища терпимість до інших особистостей, яка доволі низька у молодому віці і також знижується у похилому віці.

У вигляді графіка показники комунікативної інтолерантності засуджених в залежності від вікового чинника наочно відображені на малюнку 4.

Малюнок 4. Показники комунікативної інтолерантності засуджених в залежності від вікового чинника.

Детальний розгляд складових показників комунікативної інтолерантності в різних вікових групах засуджених наочно демонструє нам малюнок 4, що найбільшу терпимість засуджені мають в таких її аспектах як «намагання змінити інших» та «намагання підігнати іншого під себе». Найбільш проблемними моментами для всіх груп засуджених є «нестримність» - невміння приховувати або згладжувати неприємні відчуття під час зіткнення з некомунікабельними рисами партнерів, «категоричність до інших» - категоричність або консерватизм в оцінках інших людей та «нерозуміння інших» - неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини (див. табл. 3).

Таблиця 3

Показники інтолерантності засуджених цілком за вибіркою

	Нерозуміння інш.	Використ. себе як еталон	Намагання змінити інших	Намагання підігн. інш. під себе	Намагання змінити інших	Намагання підігн. інш. під себе інших	Невміння згладж. непр. відчуття пробачати	Нетерпимість до інших	Невміння. прист. до інших
Сумарна інтолерантність за всією вибіркою (201 чоловік)	8,9	8,6	9,7	10,4	7,3	7,3	7,8	8,6	8,2

Висновки

1. Отримані результати вказують на те, що показники складових комунікативної інтолерантності в групі вперше засуджених розташовані за всіма показниками інтолерантності вище, ніж показники групи рецидивістів. Рецидивісти в порівнянні із вперше засудженими, судячи за їхніми відповідями, суттєво менш властивий такий вид нетерпимості у спілкуванні, як намагання змінити інших, тобто переробити, перевиховати партнерів по спілкуванню. Наведені твердження свідчать про те, що вперше засуджені у більшій мірі не розуміють і не хочуть сприймати право на індивідуальність інших людей, вони вважають себе зразком при оцінці поведінки та способу думок інших, намагаються «підігнати» партнера під себе і

не бажають пристосовуватися ні під кого іншого, не вміють прощати помилки, незручності, ненавмисно завдані неприємності. Вперше засуджені частіше будуть заподіювати іншим людям біль і неприємності, а самі, в меншій мірі, будуть відчувати почуття провини за використання інших у задоволенні своїх потреб – матеріальних, фізичних, моральних.

2. Аналіз показників загальної комунікативної інтолерантності засуджених в залежності від віку загальної вибірки респондентів показав, що особливостями впливу вікового чинника засуджених достовірно відчуються в наступних перемінних:

– «невміння пристосовуватися до інших», результати показників говорять про те, що значно краще це вміння проявляє група респондентів середніх за віком (від 31 до 40 років);

– «намагання підігнати інших під себе» цей вид інтолерантності значно більше властивий групі молодих засуджених (віком від 20 до 30 років);

– на рівні тенденції достовірного впливу «нетерпимість», де таку нетерпимість до фізичного і психічного дискомфорту, що створюється іншими, значно менше виявляють група респондентів середніх за віком (від 31 до 40 років);

– на рівні тенденції достовірного впливу «намагання змінити інших» та «категоричність до інших», це намагання та категоричність більше демонструє група молодих засуджених (віком від 20 до 30 років).

Наведені особливості показників комунікативної інтолерантності груп засуджених в залежності від повторюваності перебування у місцях позбавлення волі та різних вікових груп респондентів будуть враховуватися при проведенні нами відповідної психокорекційної програми.

Майбутні наші дослідження будуть присвячені опису використаних психодіагностичних методик відповідно до запропонованої нами психодіагностичної програми [9].

Література

1. Крейдун Н. П., Поливанова Е. Е., Яворовская Л. Н., Яновская С.Г. Социально-психологические технологии индивидуальной и групповой работы с осужденными женщинами в пенитенциарных условиях.-Х.: Основа, 2001.-76с.
2. Лактіонов О. М., Крейдун Н. П., Сорока А. В., Скоков С. І. Основи пенітенціарної психології: Навчальний посібник для вузів. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 150с.
3. Психодиагностика осужденных: Уч. пособие / В.Г. Деев, А.И. Ушатиков: Рязанский институт права и экономики Минюста России, 2000. – 215 с.
4. Психодиагностика толерантности личности. Под ред. Г. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с.
5. Синьов В.М., Радов Г.О., Кривуша В.І., Беца О.В. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. – К.: МП “Леся”, 1997. – 272 с.
6. Скоков С.І. Психологічна служба в установах кримінально-виконавчої системи України // Практична психологія та соціальна робота.- 2002.-№ 6. – С. 54 – 59.
7. Сорока А. В. Юридическая психология. Краткий курс: Учебно – методическое пособие – Харьков – 2010. – 120с.
8. Сорока А. В. Категория «личность» осужденного и её использование в теоретико-прикладных исследованиях //Вісник ХНУ № 759. Серія психологія. Збірник наукових праць.-Х., 2007. - С. 247-252.
9. Сорока А. В. Психодіагностична програма дослідження розвитку ресоціалізації засуджених у період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ. Вісник ХНУ № 937 Серія: «Психологія». Випуск 45. Харків. 2011. – С. 268-271.
10. Сорока А. В. Особливості роботи психолога з різними групами засуджених у відповідності до скоєних ними злочинів. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Т. VI. Психологія обдарованості. – Випуск 6. – С. 186-196.
11. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.
12. http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=78360_cat_id=66312

УДК 159.9.9232

Особливості кримінальних настанов злочинного середовища

Шевченко Л.О.

У субкультури злочинного середовища існують стійкі стереотипи, які одночасно функціонують і як елемент психологічної структури особистості, і як елемент цієї структури. Настанови особистості щодо соціального середовища спирається на певні ціннісні орієнтації особистості, які виступають регуляторами її поведінки. Злочинці обізнані із соціальними цінностями суспільства, але за умов існування стійких злочинних стереотипів ці цінності вважаються «абстрактним». Своє життя вони підпорядковують владі «дієвих» цінностей: матеріальному успіху, розвагам, спілкуванню, для досягнення яких придатні усі засоби, навіть кримінальні.

Ключові слова: настанова, злочинне середовище, стереотип, ціннісні орієнтації, злочинці.

В субкультуре кримінальной среды существуют устойчивые стереотипы, которые одновременно функционируют как элемент психологической структуры личности и как элемент этой же структуры. Установки личности относительно социальной среды опираются на определенные ценностные ориентации личности, которые выступают регуляторами её поведения. Преступникам знакомы социальные ценности общества, но в криминальной субкультуре эти ценности считаются «абстрактным». В своей жизни они руководствуются «действенными» ценностями, для достижения которых приемлемы все способы, в том числе и криминальные.

Ключевые слова: установка, стереотип, криминальная среда, преступник, ценностные ориентации.

There are stable stereotypes in subculture of criminal sphere, that function as element of psychological personal's structure and as element of that structure. Personal's aims are depended on definite personal's value orientations, which regulate its behavior. Criminals know social values, but in criminal subculture these values regarded as "abstract". In their life they follow "efficacious" values that can be achieved by different means, including criminals.

Key words: aim, stereotype, criminal sphere, criminal, value orientations.

Постановка проблеми. Вперше поняття настанови було застосовано в експериментальній психології німецькими психологами (Г.Мюллер, Т.Шуман, Л.Ланге) як готовність діяти тим чи іншим чином, а також для описування неусвідомленого стану готовності, який виникає при постановці завдання та зумовлює спрямованість психічних процесів особи. У сучасній психології настанова тлумачиться як готовність, схильність суб'єкта, що забезпечує стійкий цілеспрямований характер протікання діяльності по відношенню до певного об'єкту [1, с. 419]. В радянській психології одним з перших визначив настанову як цілісний особистісний стан готовності, налаштування і на поведінку в певній ситуації, а також для задоволення певної потреби Д.М.Узнадзе. Розроблена ним теорія настанови являє собою загальнопсихологічну систему уявлень, яка виокремлює в якості головного пояснювального поняття саме принцип настанови. Погодимося із Д.М.Узнадзе, який вважав, що настанова лежить в основі свідомих процесів [3, с. 41]. Логічно, що настанова до поведінки виступає певним механізмом, який забезпечує настрої особистості на поведінку в соціальній ситуації. Враховуючи, що в злочинному середовищі існують певні стійкі форми субкультурної поведінки, які ґрунтуються на суб'єктивних ціннісних орієнтаціях, то питання функціонування стереотипів злочинної поведінки неможливо вивчити без урахування кримінальних настанов злочинного середовища.

Аналіз досліджень та публікацій з даної проблеми

Настанова формується у психіці суб'єкта в результаті попереднього досвіду у вигляді реакції на вплив ситуації, у якій йому доводиться ставити та вирішувати різноманітні завдання. За думкою Д.М.Узнадзе, характерною рисою настанови є її неусвідомлюваний психічний процес, який робить вирішальний вплив на утримання та плин свідомої психіки [2, с. 210]. Вчений вважав, що в результаті повторення ситуації, у якій може бути реалізовані ті чи інші потреби, настанова особистості фіксується, закріплюється. Тобто, первинною є саме актуальна ситуативна настанова, а фіксована настанова виступає вже вторинною. Свідомість особи бере участь у виробленні настанови, коли звична дія натрапляє на перешкоду і виникає необхідність осмислити власну поведінку, об'єктивувати її, отже, акт поведінки стає предметом осмислення. Д.М.Узнадзе вважав, що існують три типи поведінки: імпульсивна, вольова та примусова. Імпульсивна поведінка пов'язана з раптовим виникненням потреб, які необхідно задовольнити. Вольова поведінка здійснюється при бажанні та участі самої особи. Настанова на таку поведінку виникає, коли людина приймає рішення діяти тим чи іншим чином. Для формування настанови на вольову поведінку особі необхідно уявляти предметну ситуацію, можливі наслідки, а також мати доцільність поведінки. Примусова поведінка виникає на підставі примусу з боку інших людей або соціального середовища та відбувається на свідомому рівні. Така поведінка замотивована, бажана, передбачувана людиною. Як зауважив Б. Поршнев, людину формує не фізичне середовище, а система правил і норм, з якими вона себе співвідносить та ототожнює [4]. Розробка проблеми настанови була здійснена також в межах діяльнісного підходу О.М. Леонтева, зокрема, досліджувалася проблема змістовної настанови. На думку А.Г. Асмолова, змістовна настанова являє собою вираження особистісного змісту у вигляді готовності до спрямованої діяльності, надає діяльності стійкий характер [5, с.274]. Ідеї щодо виявлення особливих станів особистості, які передують її реальній поведінці, висловлені у «концепції відносин людини» В.Н.Мясищева. Поняття «відношення» у його теорії перекликається з поняттям соціальної настанови. Саме соціальна настанова є важливим психологічним механізмом включення людини в соціальну систему. Так, П.Н.Шихирев вважає, що соціальна настанова (аттитюд) одночасно функціонує як елемент психологічної структури особистості та як елемент соціальної структури [6, с.]. Індивід у процесі своєї життєдіяльності включається в різноманітні соціальні системи, в різноманітні ціннісні структури. Наявність різних систем цінностей у суспільстві зумовлює широкий вибір індивідом певних цінностей [7, с.49]. За думкою Р.Мертон, асоціальна

(в тому числі насильницька, агресивна, корисливо-насильницька) поведінка є результатом прірви між офіційними цінностями у суспільстві та можливістю їх досягнути. Отже, внутрішня позиція особистості щодо соціального середовища спирається на певні ціннісні орієнтації особистості, які виступають регуляторами її поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження Дослідження проводилося у двох кримінально-виконавчих установах Державного департаменту з питань виконання покарань в Харківській області: у кримінально-виконавчій установі мінімального рівня безпеки, де відбувають покарання жінки вперше засуджені до позбавлення волі та у кримінально-виконавчій установі середнього рівня безпеки, де перебувають чоловіки. Вибірка була обмежена за ознаками кримінального діяння, обсяг вибірки досліджуваних 195 особи. Першу групу складають жінки-злочинниці, всього 103 особи, у віці 23-47 років. До другої групи випробуваних увійшли чоловіки, що відбувають покарання, всього 92 особи, у віці 22-45 років. В це число не були включені особи, які знаходяться у карантинному приміщенні та ті ув'язнені, що проходять первинний курс лікування від алкоголізму або наркоманії. Для систематизації даних учасників дослідження була складена картотека, яка включала кодоване ім'я, соціально-демографічні дані, статті КК України, строк покарання та ін. У дослідженні були використані такі методи як анкетування та тестування. Ціннісно-орієнтаційна сфера злочинців вивчалася Must- тестом за модифікацією П.Н. Іванова та С.Ф. Колобової "Визначення життєвих цінностей особистості". Методика Must- тест є різновидом вербальних проєктивних тестів. Запропонований набір дозволяє визначити п'ятнадцять життєвих цінностей: влада та вплив, воля та демократія в суспільстві, безпека, автономність, відомість, матеріальний успіх, особистісний рост, здоров'я, релігія, спілкування, любов, багатство духовної культури, задоволення, привабливість.

Результати вивчення життєвих цінностей злочинців в обох групах виявляють певну кількість значущих для них цінностей, а також незначущих цінностей. Значущими життєвими цінностями в обох вибірках є здоров'я, матеріальний успіх, почуття задоволення, спілкування. Вибираючи ту чи іншу цінність, людина підкреслює для себе важливість конкретних цінностей та прагне організувати свою поведінку певним чином. Проблемність досягнення цінності здоров'я у нашому суспільстві обумовлюється соціально-економічними та екологічними чинниками. Вітчизняна система охорони здоров'я не повною мірою безкоштовно забезпечує соматичне, психічне та психологічне здоров'я населення, а забрудненість повітря й інші екологічні негаразди сприяють психологічній напрузі, здатні посилювати агресивність людей і тривогу за власне здоров'я. Тому здоров'я, поза всякого сумніву, найголовніша життєва цінність у місцях позбавлення волі, особливо для осіб, що вчинили насильницькі злочини, тобто злочини пов'язані з нанесенням шкоди життю та здоров'ю людей. Під час злочину вони без коливань вдаються до безпосереднього силового впливу на потерпілого. Зазначимо, що за своїм характером та інтенсивністю насильницькі дії жінок мало в чому поступаються насильству з боку чоловіків. Навіть, коли вони діють у співучасті із чоловіками, і ситуація не вимагає застосування фізичного насильства, жінки активно допомагають подолати опір жертв злочину, приймають участь у тортурах. Отже, цінність життя та здоров'я потерпілих для злочинців сумнівна. Інша річ своє власне здоров'я, яке треба берегти і тому більшість відвідувачів медичної частини колоній саме ця категорія злочинців. Матеріальний успіх та матеріальна забезпеченість це цінність, яка завжди була вагомою у структурі цінностей і набула значущості зараз, в ринкових умовах розвитку українського суспільства, коли життєвий успіх пов'язан з рівнем споживання матеріальних благ. Враховуючи наявність розмірів соціального розшарування у державі і як наслідок появу забезпечених та незабезпечених верств населення, можна прогнозувати бажання досягти будь-якою ціною матеріальної забезпеченості вихідцями із неблагополучних сімей, особами, що схильні до паразитичного, і в першу чергу асоціального, способу життя. Існуючі стереотипи кримінального середовища дозволяють уникнути коливань злочинцям при вирішенні питання щодо матеріального збагачення за рахунок інших. Бажання «жити одним днем», користуватися тим, що «потрапило до рук» не сприяє формуванню гідної мотивації особистості та разом з невмінням продуктивно вирішувати життєві ситуації, може призвести до імпульсивності у діях і поступках й злочинної поведінки зокрема. Почуття задоволення як життєва цінність є вагомою в обох групах досліджуваних. За думкою Н.Р.Саліхової, реалізація цінностей особистості залежить від ціннісної ієрархії особи та можливості досягнення, доступності цінності[8,с.44]. І чоловіки і жінки демонструють гіперпотяг до відпочинку. Втіху та фізичний комфорт приносять їжа, алкогольні напої, секс, наркотичні речовини. Вчинені злочини часто задовольняють саме ці гіпертрофовані потреби та інтереси злочинців. Втім, зловживання алкоголем та наркотиками є передумовою, а не причиною злочинної поведінки, для її реалізації потрібні ще додаткові зовнішні та внутрішні складові, а наявність кримінальних настанов значно спрощує вибір способу злочинної поведінки. Спілкування, як специфічна форма взаємодії людини з іншими, за умов ув'язнення безперечно є значущою цінністю для обох груп досліджуваних. Спілкування забезпечує їм підтримку емоційного стану та можливість мати у відповідь емпатійне змінення власних переживань і почуттів. Такі відомі кримінологи як А.Н.Сухов, В.Ф.Пірожков, Г.Ф.Хохряков вважають, що у злочинному середовищі мають місце певні деформації спілкування [цит. по 9,с.305]. Зважаючи на те, що дослідження проводилося в установах, де відбувають покарання вперше засуджені чоловіки та жінки, яскравих деформацій спілкування не спостерігалось. Спілкування корисливо-насильницькі злочинців відбувається у досить вузькому колі, часто із використанням жаргонного мовлення, яке засвоюється майже неусвідомлюване. Їх мовлення «загальмоване», оскільки є побоювання сказати щось зайве, образливе, заборонене, тому випадки вживання жестів як засобу позбавлення внутрішньої напруги жаргонного мовлення розповсюджене явище у кримінальній субкультурі. Внаслідок наявності негативних стереотипів сприйняття, що існують у кримінальному середовищі, взаємовідношення та спілкування, особливо серед чоловіків, набуває характеру відчуження, обережності.

Для жінок-злочинниць важливе місце у ієрархії цінностей займає привабливість, любов та прихильність. Тривале існування в одностатевому середовищі, з певними обмеженнями у виборі одягу спонукає жінок зберігати привабливу зовнішність, особливо якщо зовнішність є зняряддям їх кримінальної діяльності. Бажання та потреба мати близьких людей, відчувати піклування, любов значущих людей, занепокоєність щодо стосунків з ними складає зміст цінності любов та прихильність. Нажаль, власна перекручена доля злочинниць робить цю цінність примарою, нездійсненою мрією, їх типові відповіді: жакливо, коли тебе ніхто не кохає, або жакливо, якщо я назавжди останусь одна.

За останнє десятиріччя накопичено чималий досвід релігійного виховання в установах виконання покарань представниками різних релігійних конфесій. Майже половина жінок (47,8%) та чверть чоловіків (24,6%) злочинців, вважають себе віруючими, щоправда жоден з опитаних не певен, що віра може утримати от вчинення злочину. Мабуть тому, така життєва цінність як багате духовно-релігійне життя не признається злочинцями обох груп важливою.

До незначущих життєвих цінностей обох груп досліджуваних потрапили такі цінності як демократія у суспільстві, особистісне зростання, служіння людям та багатство духовної культури. Ці цінності ними оцінюються як абстрактні та суперечливі наявної системи ціннісних орієнтацій. Отже, має місце залежність наявних цінностей особистості від умов життя людини та певних настанов, що існують у середовищі.

Висновки Настанови особистості багатолікі: допомагають адаптуватися у середовищі, підтримують ідентичність, виконують функцію его-захисту та вираження цінностей. Сформована система особистісних життєвих цінностей у злочинців обох груп є суперечливою. Вибираючи ту чи іншу цінність, людина підкреслює для себе її важливість та прагне організувати свою поведінку певним чином, ідентифікуючи себе з конкретно субкультурною групою. Злочинці обізнані із соціальними цінностями суспільства, але за умов існування стійких злочинних стереотипів ці цінності вважаються «абстрактним», тобто неефективними, тому такі цінності реально не впливають на мотивацію їх поведінки. Своє життя вони підпорядковують владі «дієвих» цінностей: матеріальному успіху, розвагам, спілкуванню, для досягнення яких придатні усі засоби, навіть кримінальні. Всі складові особистості разом з пасивним ставленням до власного життя та наявністю специфічного кримінального життєвого досвіду в купі з криміногенним оточенням призводять до функціонування стійких асоціальних стереотипів у поведінці людини й дозволяє «організувати» викривлене уявлення про оточуючий світ.

Література

1. Петровский, А.В., Психологический словарь [Текст]: / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский; М.: Политиздат, 1990. – 494с.
2. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования [Текст]:/ Д.Н. Узнадзе. М.: Наука, 1966. – 451с.
3. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки [Текст]/ Д.Н. Узнадзе. Тбилиси: Изд-во АН Груз. ССР, 1961. – 210с.
4. Поршнев, Б.Ф. Социальная психология и история [Текст]:/ Б.Ф.Поршнев. –М.: Наука, 1966. – 213с.
5. Асмолов, А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров [Текст]:/ А.Г. Асмолов. – М.: Воронеж, 1996. – 382с.
6. Шихирев, П.Н. Современная социальная психология в США [Текст]: уч. пос./ П.Н. Шихирев. – М.: Наука, 1979. – 186с.
7. Клейберг, Ю.А. Девиантное поведение [Текст] Учебное пособие / Ю.А.Клейберг– М.:НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. – 304с.
8. Салихова, Н.Р. Реализуемость личностных ценностей в условиях жизненного кризиса [Текст] / Н.Р.Салихова// Психологический журнал. – 2009, том 30, №1.– С.44-51
9. Дмитриева, Ю.А. Пенитенциарная психология [Текст]: учебник / Ю.А. Дмитриева, Б.Б. Казак; Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 681с.

Відомості про авторів

- Александров Ю.В.** Доцент кафедри загальної та практичної психології навчально – наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, доцент
- Андроннікова К.А.** Студентка факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Бару І.О.** Аспірант кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Бідюк І.А.** Старший викладач кафедри психології Національного аерокосмічного університету ім. М.С.Жуковського «ХАІ»
- Борисенко Т.В.** Методист навчально-наукової психологічної служби Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Бородавко О.О.** Молодший науковий співробітник відділу медичної психології ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології АМН України»
- Волошина Є.В.** Аспірант кафедри психології Національного аерокосмічного університету ім. М.С.Жуковського «ХАІ»
- Габєлкова О.Є.** Старший викладач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Гарькавець О.М.** Аспірант Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди
- Герасименко Н.С.** Студентка 5 курсу факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Глєбова Н.В.** Практичний психолог
- Греса Н.В.** Доцент кафедри загальної та практичної психології Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент
- Гуляєва О.В.** Старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Дмитриєнко К.В.** Здобувач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Долгополова Е.В.** Старший викладач кафедри психології Національного аерокосмічного університету ім. М.С.Жуковського «ХАІ»
- Досу́жа Т.О.** Аспірант кафедри психології Національного аерокосмічного університету ім. М.С.Жуковського «ХАІ»
- Євсігнєєва К.В.** Магістр Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського Національного університету внутрішніх справ
- Жданова І.В.** Доцент кафедри загальної та практичної психології Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського Національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент
- Іванченко А.О.** Доцент кафедри романської філології та перекладу факультету іноземних мов Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
- Іванченко Ю.С.** Здобувач Дніпропетровського державного технічного університету
- Коваленко О.В.** Доцент кафедри психології Запорізького національного технічного університету, кандидат соціологічних наук

- Коваль І.А.** Доцент кафедри загальної і медичної психології та педагогіки Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця, кандидат психологічних наук, доцент
- Кожина М.Ю** Аспірант кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Коноплицька О.В.** Здобувач кафедри психології і педагогіки Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського Національного університету внутрішніх справ
- Кочарян І.О.** Старший викладач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук
- Кочарян О.С.** Завідувач кафедрою психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, професор
- Кривоконь Н.І.** Завідувач кафедри соціальної роботи Чернігівського державного технологічного університету, кандидат психологічних наук, доцент
- Кряж І.В.** Доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
- Кукуруза Г.В.** Провідний співробітник групи психології розвитку ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків АМН України»
- Литвинова В.Я.** Асистент кафедри психології Національного аерокосмічного університету ім. М.С.Жуковського «ХАІ»
- Луценко О.Л.** Доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
- Маркова М.В.** Професор кафедри сексології та медичної психології харківської медичної академії післядипломної освіти, доктор медичних наук, професор
- Мирошнеченко А.В.** Аспірант кафедри психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Мозговой В.І.** Викладач Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права, кандидат психологічних наук
- Москаленко В.В.** Доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
- Невоєнна О.А.** Доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
- Нежута А.В.** Здобувач, викладач кафедри загальної та практичної психології навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ
- Пляка Л.В.** Провідний практичний психолог Національного фармацевтичного університету
- Проскурняк О.І.** Докторант Харківської державної академії культури, кандидат психологічних наук, доцент
- Савченко І.А.** Магістр Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ
- Сокиржинська О.О.** Аспірант кафедри експериментальної та диференційної психології Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова
- Сорока А.В.** Доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент

- Сухенко Я.В.** Методист центру практичної психології і соціальної роботи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В.Остроградського
- Терещенко Н.Н.** Доцент кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
- Толста Є.І.** Студентка Національного аерокосмічного університету ім. М.Є.Жуковського «ХАІ»
- Фальова О.Є.** Доцент Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, кандидат психологічних наук, доцент
- Фролова Є.В.** Доцент кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
- Харцій О.М.** Доцент ХДАК, кандидат психологічних наук
- Хафізова Г.С.** Аспірант Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Цокота В.Р.** Аспірант кафедри психології Національного аерокосмічного університету ім. М.Є.Жуковського «ХАІ»
- Черноіваненко В.Д.** Аспірант кафедри соціальної психології Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова
- Чечель К.О.** Доцент кафедри соціальної психології Донецького інституту ринку та соціальної політики, кандидат психологічних наук, доцент
- Шапошник Д.О.** Аспірант Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Шевченко Л.О.** Завідувач кафедри загальної та практичної психології ХНУВС, кандидат психологічних наук, доцент
- Шиліна А.А.** Доцент кафедри загальної та практичної психології Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського Національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент
- Яворовська Л.М.** Доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент

Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія»

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань. Внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей до фахового збірника слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел (література оформляється відповідно до вимог ВАКУ)

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 6 – 12 сторінок. Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу: yanovskaya_s@mail.ru. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті забороняється використовувати об'єкти WordArt, автофігури, кольорові діаграми та графіки.

Перед кожною статтею подаються анотації, ключові слова російською, українською та англійською мовами та УДК. Викладення матеріалу в анотації повинно бути стислим і точним (від 500 знаків і більш). Належить використовувати синтаксичні конструкції, притаманні мові ділових документів, уникати складних граматичних зворотів, необхідно використовувати стандартизовану термінологію, уникати маловідомих термінів та символів. Не рекомендується використовувати для перекладу комп'ютерні програми.

Перед основним текстом необхідно вказати ініціали та прізвище автора, установу, контактну інформацію, яка буде вказана у Віснику.

До статті також додаються рецензія та довідка про автора (вказуються прізвище, ім'я та по батькові автора, установа, посада, науковий ступінь та наукове звання, контактний телефон та адреса).

Редакція залишає за собою право не друкувати статтю в разі невиконання вищевикладених правил.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№985

Серія: “Психологія”

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 26.12.2011 р. Формат 64x80/8.

Папір офсетний. Друк ризограф. Ум. друк. арк. 27,3. Обл-вид. арк. 31,7.

Тираж 100 прим. Ціна договірна.

61022, Харків-22, пл. Свободи, 4.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Видавництво.

Надруковано з готових оригінал-макетів у друкарні ФОП Петров В.В.

61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79в, к. 137, тел. (057) 778-60-34

e-mail:bookfabrik@rambler.ru

Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

Запис № 24800000000106167 від 08.01.2009